

Universitat de Girona

LES SEUS EPISCOPALS DE GIRONA I EMPÚRIES I LES TERRES DEL NORD-EST DE CATALUNYA A LES FONTS ESCRITES D'ÈPOCA TARDOANTIGA (SEGLES IV-VII)

Narcís M. AMICH RAURICH

ISBN: 84-688-6470-6

Dipòsit legal: GI-337-2004

<http://hdl.handle.net/10803/7834>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

**LES SEUS EPISCOPALS DE GIRONA I
EMPÚRIES I LES TERRES DEL NORD-EST DE
CATALUNYA A LES FONTS ESCRITES
D'ÈPOCA TARDOANTIGA (SEGLES IV-VII).**

**Tesi Doctoral de
NARCÍS M.AMICH I RAURICH**

**Dirigida per
JOSEP M. NOLLA I BRUFAU**

El Director

Dr. Josep M.Nolla i Brufau

**UNIVERSITAT DE GIRONA
Departament de Geografia, Història i Història de l'Art
Febrer del 2002**

*Quidnam sibi saxa cauata,
quid pulchra uolunt monumenta,
nisi quod res creditur illis
non mortua sed data somno ?*

¿ Què signifiquen aquestes penyes excavades,
i què aquests bells monuments,
sinó que allò que se'ls confia és,
no pas mort, ans lliurat a un son ?

*Aurelii Prudentii Clementis,
Cathemerinon, Hymnus 10, 53-56.*

*A tots aquells que han fet
possible la investigació
sobre els orígens històrics
del nostre país.*

ÍNDIX

0.	BIBLIOGRAFIA	10
	0.1 Fonts	11
	0.1.1. Col·leccions generals.....	11
	0.1.2. Edicions crítiques citades.....	11
	0.2 Llibres i articles	16
1.	INTRODUCCIÓ.....	59
2.	LES UNITATS GEOGRÀFIQUES DEL NORD-EST DE CATALUNYA.....	65
	2.1 Els límits	66
	2.1.1 Els Pirineus (límit septentrional)	66
	2.1.2 El litoral mediterrani (límit oriental)	68
	2.1.3 Serralada Pre-litoral, Depressió Pre-litoral i Serralada Litoral (límit meridional)	70
	2.1.4 La Serralada Transversal i el Sub-Pirineu (límit occidental).....	72
	2.2 Les zones interiors	73
	2.2.1 Les depressions i les planes.....	73
	2.2.2 Les àrees de muntanya	76
	2.3 La xarxa hidrogràfica	77
3.	EL MARC HISTÒRIC.....	81
	3.1 L'Antiguitat Tardana	82
	3.2 El domini visigot	87
	3.3 L'Església	93
4.	HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ	100

5. LES SEUS EPISCOPALS DE GIRONA I EMPÚRIES I LES TERRES DEL NORD-EST DE CATALUNYA A LES FONTS ESCRITES D'ÈPOCA TARDOANTIGA	114
5.1 Les fonts escrites d'època tarδοantiga: tipologia.....	115
5.2 Els Itineraria romana	117
5.2.1 <i>L'Itinerarium Antonini Augusti.....</i>	119
5.2.2 <i>La Tabula Peutingeriana.....</i>	121
5.2.3 <i>La Ravennatis Anonymi Cosmographia.....</i>	126
5.2.4 Les referències al nord-est de Catalunya en els <i>itineraria</i> : algunes consideracions	127
5.3 Els textos de la patrologia tarδοantiga.....	142
5.3.1 Innocènci I (402-417).....	142
a) Innocènci I, bisbe de Roma (402-417)	142
b)El priscil.lianisme i el I Concili de Toledo.....	144
c)La intervenció d'Innocènci I.....	146
5.3.2 Prudenci (348-vers 405).....	152
a) L'autor	152
b)L'obra prudenciana.....	153
c)L'elogi del màrtir gironí Feliu (<i>Peristephanon IV, 29-30</i>)...	157
5.3.3 Les <i>Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae.....</i>	160
a) L'obra: característiques generals. Autor i època de redacció.	160
b)El <i>Concilium</i> de <i>Gerunda</i> (any 531).....	164
5.3.4 Gregori de Tours (vers 538-594)	167
a) Gregori, bisbe de Tours i escriptor	167
b)Les referències a l'extensió del culte a Sant Feliu de Girona a la Gàl.lia.....	170
5.3.5 Isidor de Sevilla (560-636).....	175

*Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya
a les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII)*

a) Bisbe d' <i>Hispalis</i> i escriptor	175
b) <i>De viris illustribus 31</i> : biografia del bisbe gironí Joan de Biclara	180
5.3.6 Brauli de Saragossa (585-651)	187
a) Brauli, bisbe de Caesaraugusta i escriptor	187
b) Les referències al nord-est de Catalunya a les <i>epistulae</i> de Brauli	190
5.3.7 Eugeni II de Toledo (finals segle VI-657)	195
a) Bisbe metropolità de Toledo i escriptor	195
b) Un poema d'Eugeni de Toledo en honor d'una basílica de sant Feliu a la regió de Toledo	196
5.3.8 Ildefons de Toledo (vers 607-667)	198
a) Ildefons, bisbe de Toledo i escriptor	198
b) Biografia del bisbe gironí <i>Nonnitus (Liber de viris illustribus IX)</i>	201
5.3.9 Valeri del Bierzo (vers 630-695)	205
a) Monjo, asceta i escriptor	206
b) Una basílica dedicada al màrtir sant Feliu de Girona a la regió del Bierzo	208
5.3.10 Julià de Toledo (vers 642-690)	212
a) Julià, arquebisbe de Toledo i escriptor	212
b) Les referències al nord-est de Catalunya a la " <i>Historia Wambae Regis</i> ". Algunes consideracions històriques...	216
5.3.11 Felix de Toledo (finals del segle VII)	221
a) Arxiprest i bisbe de Sevilla i de Toledo	221
b) Un monestir dedicat a sant Feliu a la regió de Toledo	222
5.4 Les actes conciliars	225
5.4.1 Bisbes i concilis a Hispània. Una breu introducció	225
5.4.2 Les referències als bisbes de la seu episcopal de <i>Gerunda</i> 231	

5.4.3	El concili de Girona (517)	237
5.4.4	Les referències als bisbes de la seu episcopal d'Empúries	240
5.4.5	L' <i>Epístola de Fisco Barcinonensi</i> (592).....	249
5.5	Les fonts litúrgiques	254
5.5.1	La Litúrgia hispànica. Algunes consideracions	254
	a) Definició i característiques generals.....	254
	b) Principals llibres litúrgics.....	257
5.5.2	El <i>Martyrologium Hieronymianum</i>	261
	a)Els calendaris i martirologis d'època tarδοantiga. Una breu introducció.....	261
	b)Orígens i característiques generals del <i>Martyrologium Hieronymianum</i>	266
	c)La presència del màrtir Feliu al <i>Martirologium Hieronymianum</i>	268
5.5.3	<i>El Liber Orationum de Festiuitatibus</i>	270
	a) L'Oracional de Tarragona	271
	b)Les oracions per a la festivitat de sant Feliu de Girona..	275
5.5.4	El <i>Passionarium</i>	278
	a) Passionari i litúrgia hispànica d'època visigòtica	278
	b)La <i>Passio sancti Felicis</i> : estructura i contingut del text ...	282
	c)Autor i època de redacció.....	285
5.5.5	El <i>Liber Hymnorum</i>	289
	a) Els himnes litúrgics en el marc de la litúrgia visigòtica	289
	b)L'himne litúrgic " <i>Fons, Deus uitae perennis</i> " dedicat a sant Feliu de Girona: estructura i contingut.....	291
	c)Autor i època de redacció.....	293
5.5.6	El <i>Liber Manuale</i> o <i>Liber Missae</i>	296

a) Característiques generals del llibre en el marc de la litúrgia hispànica.	296
b) Les misses "Omni cura" i "Deum immense" dedicades a Sant Feliu de Girona.....	301
5.5.7 Les "Homiliae Toletanae".....	306
a) El discurs homilètic a la Hispània tarδοantiga i visigòtica. Una breu aproximació.....	306
b) Les "Homiliae Toletanae". Tipologia.....	309
c) L'homilia i el sermo dedicat a sant Feliu de Girona continguts a les "Homiliae Toletanae".....	313
5.5.8 L'Antiphonarium.....	319
a) L'Antiphonarium de la Catedral de Lleó (Ms.8). Orígens i característiques generals.....	319
b) L' "Officium in diem Sancti Felicis".....	322
5.5.9 El Liber Commicus.....	332
a) Tipologia i característiques generals.....	332
b) Les lectures per a la festivitat de sant Feliu.....	334
5.6 L'epigrafia.....	340
5.6.1 L'epigrafia d'època tarδοantiga a les terres del nord-est de Catalunya. Una breu aproximació.....	340
5.6.2 Roses.....	343
5.6.3 Empúries.....	345
5.6.4 Llafranc.....	352
5.6.5 Tossa de Mar.....	356
5.6.6 Girona.....	360
5.6.7 Sant Julià de Ramis.....	362
6. EL CULTA A SANT FELIU DE GIRONA A L'ANTIGUITAT TARDANA. ORÍGENS, DESENVOLUPAMENT I DIFUSIÓ.	367
6.1 Orígens i desenvolupament del culte a la ciutat de Gerunda....	368

6.1.1	El culte a l'antiguitat tardana.....	368
6.1.2	La pervivència d'un culte	370
	a)El cementiri de l'àrea de sant Feliu.....	370
	b)El conjunt escultòric funerari roma i paleocristià de Sant Feliu de Girona.....	372
	c) "El sarcòfag de sant Feliu". Descripció iconogràfica	375
	d)El sepulcre de <i>Felix</i> a la llum de la documentació tardoantiga i altomedieval.....	379
	e) El sepulcre en el temple de Sant Feliu de Girona (segles XII-XX). Algunes consideracions històriques....	384
6.2	El culte a Hispània	389
6.2.1	El culte a la zona meridional	389
6.2.2	Regió de Toledo.....	392
6.2.3	Regió del Bierzo.....	393
6.3	El culte fora de la Península	393
6.3.1	El culte a la Gàl.lia.....	393
6.3.2	Nord d'Àfrica	395
7.	CONSIDERACIONS FINALS	399
8.	APÈNDIX DOCUMENTAL.....	405
8.1	Els antics <i>Itineraria</i>	406
8.1.1	<i>Itinerarium Antonini Augusti</i> , ...	406
	a) <i>Itinerarium Antonini Augusti</i> 390, 2-4	406
	b) <i>Itinerarium Antonini Augusti</i> 397, 7- 398,2	406
8.1.2	<i>Tabula Peutingeriana</i> , <i>segm. 1</i> (fragment).....	406
8.1.3	<i>Ravennatis Anonymi Cosmographia</i> ,.....	407
	a) <i>Ravennatis Anonymi Cosmographia Lib.IV 42 (303, 1-6)</i> ..	407
	b) <i>Ravennatis Anonymi Cosmographia Lib V 3 (341, 9-16)</i>	407
8.2	Els textos de la patologia tarδοantiga	408

8.2.1	INNOCENCI I, <i>Epistola III, 2</i>	408
8.2.2	AURELI PRUDENCI CLEMENT, <i>Peristephanon IV, 29-30</i>	409
8.2.3	<i>Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae</i>	409
8.2.4	GREGORI DE TOURS.....	411
	a) <i>Liber in Gloria Martyrum, 91</i>	411
	b) <i>Historia Francorum, IX, 6</i>	412
8.2.5	ISIDOR DE SEVILLA, <i>De viris illustribus 31</i>	412
8.2.6	BRAULI DE SARAGOSSA	
	a) <i>Epistula XIV, 11-18</i>	413
	b) <i>Epistula XVIII, 1-27</i>	414
8.2.7	EUGENI II DE TOLEDO, <i>Carmina XII</i>	415
8.2.8	ILDEFONS DE TOLEDO, <i>Liber de uiris illustribus IX</i>	415
8.2.9	VALERI DEL BIERZO, <i>Replicatio sermonum a prima conversione 3</i>	416
8.2.10	JULIÀ DE TOLEDO.....	416
	a) <i>Historia Wambae Regis 10-11</i>	416
	b) <i>Historia Wambae Regis 26, 672-682</i>	419
8.2.11	FELIX DE TOLEDO, <i>Vita Iuliani 3, De viris illustribus 16</i>	419
8.3	Les actes dels concilis visigòtics dels segles VI-VII	419
8.3.1	Les referències textuais als bisbes de la seu episcopal de Girona.....	419
8.3.2	Les referències textuais als bisbes de la seu episcopal d'Empúries.....	425
8.3.3	<i>L'epistula "De fisco Barcinonensi"</i>	427
8.4	Les fonts litúrgiques	428
8.4.1	<i>Martyrologium Hieronymianum. Kal Aug</i>	428
8.4.2	<i>Liber Orationum de Festiuitatibus. Kalendas Augustas. Orationes in diem Sancti Felicis</i>	429

*Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya
a les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII)*

8.4.3	<i>Passio Sancti Felicis</i>	433
8.4.4	Himne litúrgic " <i>Fons, Deus, uitae perennis</i> "	441
8.4.5	<i>Liber Manuale o Liber Missae</i>	444
	a) <i>Missae In diem Sancti Felicis: "Omni cura"</i>	444
	b) <i>Officium in diem Sancti Felicis: "Deum immense"</i>	448
8.4.6	<i>"Homiliae Toletanae"</i>	453
	a) <i>"Sermo in diem Sancti Felicis"</i>	453
	b) <i>"Sermo de natale Sancti Felicis"</i>	454
8.4.7	<i>Antiphonarium: In diem Sancti Felicis</i>	456

O. BIBLIOGRAFIA

0.1. Fonts

0.1.1. Col.leccions generals

Conciliorum Oecumenicorum Decreta (ed. J.ALBERIGO, J.A.DOSSETI, P.P.JOANNOU, C.LEONARDI, P.PRODI i H.JEDIN), Bologna, 1973³ (= **COD**)

Corpus Christianorum Latinorum, Turnholt, 1953 ss. (= **CCL**)

Monumenta Germaniae Historica inde ab a.C 500 usque ad a. 1500, Berlin, 1826 i ss. (= **MGH**)

- *Series Auctores antiquissimi* (= **MGH AA**)

- *Series Scriptores rerum merovingicarum* (= **MGH SS rer mer**)

Patrologiae cursus completus. Series latina. (ed.J.P.MIGNE, 1844-1864) 221 vols. reimpr.1878-1890, Paris (= **PL**)

Patrologiae Latinae Supplementum (ed.A.G.HAMMAN, 1958-1974), 5 vols., París (= **PLS**)

0.1.2. Edicions crítiques citades

AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermo 314. Sermo in natali Stephani martyris*: Obras Completas de San Agustín.XXV. Sermones (ed.P.de LUIS, 1984), Madrid, p.590-591.

Antiphonarium Mozarabicum de la Catedral de León (edición y notas por los P.Benedictinos de Silos), León, 1928.

Antifonario Visigótico Mozárabe de la Catedral de León (ed.facsimil), Madrid-Barcelona, 1953.

Antifonario Visigótico Mozárabe de la Catedral de León (ed.L.BROU-J.VIVES, 1959), Barcelona-Madrid.

BRAULI DE SARAGOSSA, *Epistula XIV: Epístolario de San Braulio. Introducción, edición crítica y traducción* (ed. L.RIESCO, 1975), Universidad de Sevilla, p.90-93

-Epistula XVIII: (Ed. L.RIESCO, 1975), p.100-103

CAESARII ARELATENSIS, *Sermo CCXV. De Natale Sancti Felicis: Sancti Caesarii Arelatensis Sermones* (ed.G.Morin, 1937), II, CCL, 104, Turnholt, 1953, p.855-858.

Chronicorum Caesaraugustanorum reliquiae: MGH AA, 11. Chronica Minora, 2, (ed. Th.MOMMSEN, 1893), p.222-223.

CIXILA DE TOLEDO, *Vita Ildephonsi, PL, 96*, p.45-48.

La Colección Canónica Hispana. vol. I estudio (ed. G.MARTÍNEZ, 1966) (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canónica I), Madrid-Barcelona,

La Colección Canónica Hispana. vol.II: Colecciones derivadas (ed. G.MARTINEZ, 1976) 2 vols. [I.1 i I.2] (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canónica II), Madrid

La Colección Canónica Hispana. vol.III: Concilios griegos i africanos (ed. G. MARTINEZ i F. RODRIGUEZ, 1982) (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canonica III), Madrid

La Colección Canónica Hispana. vol. IV: Concilios galos. Concilios hispanos: primera parte (ed. F.RODRIGUEZ, 1984) (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canonica IV), Madrid

La Colección Canónica Hispana. vol.V: Concilios hispanos: segunda parte (ed. F.RODRIGUEZ,1992) (Monumenta Hispaniae Sacra. Serie Canonica V), Madrid

Concilios visigóticos e hispano-romanos (ed. J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), Barcelona-Madrid

Concilis Provincials Tarraconenses (ed. J.M. MARQUÈS, 1994) [Introducció i traducció], Barcelona (Clàssics del

Cristianisme núm. 50 bis)

Concilium Agathense (a.506), a Concilia Galliae (a.314-a.506), CCL, CXLVIII (ed. C.MUNIER, 1963), Turnholt, p.192-228

Escrips de bisbes catalans del primer mil.leni [Introducció A.PLADEVALL i traducció de J.FÀBREGA i J.AMENGUAL, 1992], Barcelona (Clàssics del Cristianisme núm. 27)

EUGENI DE TOLEDO, *Carmina: MGH AA, XIV* (ed.F.VOLLMER, Berlín 1905), reed.1961, p.231-270

GREGORI DE TOURS, *Libri octo miraculorum. Lib.I. Liber in Gloria Martyrum: MGH SS rer mer I, pars II* (ed. B.KRUSCH, Hannover 1885), reed.1969. p.34-111

- *Historia Francorum IX: MGH SS rer mer I, pars I* (ed.W.ARNOLDT, Hannover 1885), reed.1969, p.414-475

FÈLIX DE TOLEDO: *Vita Iuliani <Continuatio Ildefonsi, De viris illustribus>*: PL 96, col. .445-452.

Himne "*Fons, Deus, Vitae Perennis*": *Hymnodia Gotica. Die mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Ritus* (ed. C.BLUME, Leipzig 1897), a *Analecta Hymnica Medii Aevi* (ed C.BLUME i G.M.DREVES, Leipzig 1897), XXVII, rep. Frankfurt, 1961, nº 123, p.177-178

ILDEFONS DE TOLEDO, *Liber de viris illustribus: El "De Viris illustribus" de Ildefonso de Toledo. Estudio, edición crítica i traducción* (ed. C.CODOÑER, 1972), Salamanca, p.110-134

INNOCENCI I, *Epistula III: PL 20* (ed.J.P. MIGNE, París 1845) p.489-490

ISIDOR DE SEVILLA, *De Ecclesiasticis officiis: CCL, 113* (ed. Ch..LAWSON), Turnhot, 1989

- *De viris illustribus: El "De viris illustribus" de Isidoro de*

Sevilla (ed.C.CODOÑER, 1964), Salamanca, p.131-153.

- *Etimologías: Etimologías* (ed.J.OROZ-M.A.MARCOS, 1993), vol.I <Lib.I-IX>, Madrid; vol.II <Lib. XI-XX> (ed.J.OROZ-M.A.MARCOS, 1983), Madrid.

Itinerarium Antonini Augusti: Itineraria Romana. vol. I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense (Ed.O.CUNTZ 1929), ed.stereotypa, Stuttgart, 1990, p.1-75

JOAN DE BICLARA, *Chronicon: Juan de Biclara, obispo de Gerona: su vida y su obra* (ed.J.CAMPOS, 1960), Madrid, p.77-100

JULIÀ DE TOLEDO, *Historia Wambae Regis: CCL, 115* (ed.W. LEVISON, Hannover-Leipzig, 1910), Turnholt, 1976, p.217-255.

- *Elogium Sancti Ildefonsi: PL 96*, p.43-44

Liber Commicus: Liber Commicus, sive lectionarius missae, quo Toletana Ecclesia ante annos mille et ducentos utebatur (ed.G.MORIN, 1893), Anécdota Maredsolana, I, Maredsous, p.406-425.

Liber Commicus . Edición crítica (ed.F.J.PÉREZ DE URBEL i G.Y RUIZ ZORRILLA, 1950), Madrid, 2 vols.

Liber Ordinum: Le Liber Ordinum en usage dans l'église wisigothique et mozarabe d'Espagne (ed.M.FÉROTIN, 1904), París

Liber Mozarabicus Sacramentorum: Le Liber Mozarabicum Sacramentorum et les manuscrits mozarabes (ed.M.FÉROTIN, 1912), París

Liber Orationum de Festiuitatibus: Oracional de Tarragona (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), Barcelona

Martyrologium Hieronymianum: Martyrologium Hieronimianum ad fidem codicum adiectis prolegominis (*Martyrol..Cartaginense y Breviarium Syriacum* (ed. J.B. de

ROSSI i L. DUCHESNE, 1894), a *Acta Sanctorum.nov.*, II, 1, Bruxelles

Martyrologium Hieronymianum: Martyrologium Hieronimianum: Commentarius et recensio (ed. H.DELEHAYE i H. QUENTIN, 1931), a *Acta Sanctorum.nov.*II, 2, Bruxelles

Pasionario Hispánico: Pasionario Hispánico (siglos VII-XI). vol.2: Texto (ed. A.FÀBREGA, 1955) Madrid-Barcelona

Pasionario Hispanico: Pasionario Hispánico [Introducción, Edición crítica y Traducción] (ed. P.RIESCO, 1995), Universidad de Sevilla

AURELI PRUDENCI CLEMENT, *Obras Completas* (ed A.ORTEGA-I.RODRIGUEZ, 1981) [Introducción, estudio i edició bilingüe latín-castellano], Madrid

AURELI PRUDENCI CLEMENT, *Peristephanon : El Libre de les Corones* (ed. M.P.CUNNINGAM, N.REBULL i M.DOLÇ, 1984) [edició crítica bilingüe llatí-català], Barcelona

AURELI PRUDENCI CLEMENT, *Prefaci. Llibre d'himnes de cada dia* (ed. M.P. CUNNINGHAM, N. REBULL i M.DOLÇ, 1979), Barcelona

AURELII PRUDENTII CLEMENTIS, *Carmina, CCL, 126* (ed. M.P.CUNNINGHAM, 1966), Turnholt

Ravennatis Anonymi Cosmographia: Itineraria Romana. vol.II. Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica (ed.J.SCHNETZ,1940), ed.stereotypa,Stuttgart, 1990, p.1-110

Ravennatis Anonymi Cosmographia: Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica (ed. M.PINDER i G.PARTHEY, 1860), Berlin

Sermo in diem Sancti Felicis: El Sermó en Honor de Sant Feliu de Girona (ed.G.ROURA, 1994), Annals de l'Institut d'Estudis

Gironins, XXXIV, Girona, p.295-302

*Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324, Vollständige
faksimil-Ausgabe im Originalformat* (ed E.WEBER, 1976),
2 vols., Graz

VALERI DEL BIERZO, *Item replicatio sermonum a prima conversione:*
C.M.AHERNE, *Valerio of Bierzo, An ascetic of the late
Visigothic Period*, Washington D.C., 1949.

- *San Valerio (Nuño Valerio). Obras. Edición crítica con XIII
facscímiles*, Madrid, 1942.

Vetera Romanorum Itineraria (ed.P.WESSELING 1735), Amsterdam

Vita Fructuosi: F.C.NOCK, *The Vita sancti Fructuosi*, Washington,
1946.

- M.C.DÍAZ Y DÍAZ, *La vida de san Fructuoso de Braga*,
Braga , 1974.

0.2 Llibres i articles

A.A.D.D.

1999a *Catàleg de l'exposició "Catalunya a l'època carolíngia. Art
i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona.

A.A.D.D.

1999b *Del romà al romànic. Història art i cultura de la
Tarraconense mediterrània entre els segles IV-X,
Catalunya Romànica*, Barcelona.

R. d'ABADAL

1968 *Alta Edat Mitjana, Història dels Catalans*, vol.I, Barcelona²,
p.467-581.

1969 *Dels visigots als catalans. Vol. I. La Hispània visigòtica i la Catalunya carolíngia*, Barcelona.

Academie des Inscriptions et Belles lettres (ed.)

1928 *Comptes rendus des scéances de l'année 1928 de l'Academie des Inscriptions et Belles-Lettres*, París, p.191-195

P.AEBISCHER

1926 *Études de toponymie catalane*, Memòries de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans, I, fasc.3, Barcelona.

C.M.AHERNE

1949 *Valerio of Bierzo. An ascetic of the late visigothic period*, Wasington.

J.AINAUD DE LASARTE

1957 *Tossa. Notas geográficas, arqueológicas e históricas*, Barcelona.

M.del ÁLAMO

1943 Los calendarios mozárabes d'après Dom Férotin. Additions et corrections, *Revue d'Histoire Ecclésiastique*, 39, Louvain, p.100-131.

M. ALMAGRO

1947 Inscripciones ampuritanas, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, II, Girona, p.174-208

1948 Inscripciones ampuritanas, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, III, Girona, p.36-88.

1951a *Ampurias. Historia de la ciudad y guia de las excavaciones*, Barcelona

1951b *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*, Monografías Ampuritanas, I, Barcelona

1952 *Las inscripciones ampuritanas griegas, ibéricas y latinas*, Monografías Ampuritanas, II, Barcelona

M.ALMAGRO i P.de PALOL

1962 Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias, a *Revista de Gerona*, 20, Girona, p.27-41

P. ALVAREZ RUBIANO

1943 La Crónica de Juan Biclarense, *Analecta Sacra Tarraconensia*, XVI, Barcelona, p.7-44

E.AMANN

1922 Innocent I (Saint), *Diccionario de Théologie Catholique* (dir. A.VACANT, E.MANGENOT i É AMANN), vol.VII.1, París, col.1940-1950

J. AMENGUAL

1979-1980 Informacions sobre el priscil.lianisme a la Tarraconense segons l'Ep. 11 de Consenci (a.419), *Pyrenae*, XV-XVI, p.319-338

1991 *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a època musulmana*. vol.I. Estudi, Mallorca

1992 *Els orígens del cristianisme a les Balears i el seu desenvolupament fins a època musulmana*. Vol.II: Apèndix (Fonts, Bibliografia i Índex), Mallorca

N.M. AMICH

1989 Sant Narcís i Sant Feliu, *Sants de Catalunya*, Barcelona, p.149-153

- 1994 El culte a sant Feliu de Girona en els llibres litúrgics hispànics d'època visigòtica, *Cultura i Societat a les terres de Girona. Actes de les Jornades d'homenatge al Dr. Jaume Marquès i Casanovas. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV, Girona, p.303-333
- 1997 El nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època *tarδοantiga (segles IV-VII)*, Memòria de Recerca inèdita, Universitat de Girona
- 1998 El *Concilium* de Gerunda de l'any 531 segons el testimoni de les *Chronicorum Caesaraugustanorum reliquiae*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, Girona, p.73-85
- 1999 Algunes informacions sobre el bisbe de Girona *Nonnitus* (621-635). Els testimonis literaris i històrics d'Ildefons de Toledo i Brauli de Saragossa, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, Girona, p.67-83
- 2000 *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*, Girona

En premsa El culte a Sant Feliu de Girona a la Gàl.lia en els segles V i VI: els testimonis literaris de Gregori de Tours, *Actes del II Congrés Internacional d'Història dels Pirineus (Girona, 1998)*

N.M.AMICH I J.CASAS

- 1998 La *Tabula Peutingeriana* i la xarxa viària al nord-est de Catalunya. Una nova lectura., *Comerç i vies de Comunicació. XI Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà (100 a.C-700 d.C) (Puigcerdà 1997)*, Puigcerdà, p.175-182.

N.M. AMICH i J.M. NOLLA

- 1992 *Girona goda i sarraïna (476-785)*, Girona

- 2001 "EL sarcòfag de sant Feliu". Una aproximació històricoarqueològica, *Actes del i Congrés d'Història de Girona, Dos Mil Anys d'Història, Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, XLII, Girona, p.77-93.

X.AQUILUÉ

- 1999 Empúries. Capital del comtat carolingi, *Catàleg de l'exposició "Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX i X) <Barcelona, Museu Nacional d'Art de Catalunya, 16 desembre 1999/27 febrer 2000>*, Barcelona, p.80-83

X.AQUILUÉ, P.CASTANYER, M.SANTOS, J.TREMOLEDA

- 1999 *Guies del Museu d'Arqueologia de Catalunya. Empúries*, Tarragona

I. A ARIAS

- 1948 *Cronica Biclarense, Cuadernos de Historia de España*, 10, Buenos Aires, p.129-141

J.BADIA

- 1977 *L'arquitectura medieval de l'Empordà. I El Baix Empordà*, Girona
- 1978 *L'arquitectura medieval de l'Empordà. II A. L'Alt Empordà*, Girona

A.BALIL

- 1965 *Las escuelas musivarias del Conventus Tarraconensis, La mosaïque gréco-romaine* (Paris, 1963), París, p.29-39.

L.J.BALSAMEDA i C.PAPÍ

- 1997 *Jarritos y patenas de época visigoda en los fondos del Museo Arqueológico Nacional, Boletín del Museo Arqueológico Nacional*, XV, núm 1-2, Madrid, p.153-174.

A.BARBERO

1992 *La sociedad visigoda y su entorno histórico*, Madrid.

A.BARBERO i M.VIGIL

1978 *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*,
Barcelona.

S.BARTINA

1972-1973 Los primeros obispos de Elna, *Anales del Instituto de
Estudios Gerundenses*, XXI, Girona, p.97-102

C. BASTIT, M.T. GENÍS, J.M. LLORENS i A.RODRÍGUEZ

1986-1987 Les intervencions arqueològiques a la Plaça de Sant
Feliu (Girona), *Tribuna d'Arqueologia 1986-1987*,
Barcelona, p.91-98

F.M.BELTRÁN TORREIRA

1991 El conflicto por la primacia eclesiástica de la Cartaginense
y el III Concilio de Toledo, *Actas del XIV Centenario del
Concilio III de Toledo (589-1989) <Toledo 10-13 de mayo,
1989>*, Toledo, p.497-510.

A. DI BERARDINO

1986 La poesía cristiana, a *Patrologia, III* (A. di BERNARDINO
dir.), Madrid, p.301-404.

N. BLANCH I ILLA

1862 *Gerona histórico-monumental*, Girona²

M.BOADA

1993 El Massís del Montseny, *El medi natural a les comarques
Gironines. Estat de la qüestió* (Ramon Fortià ed.), Girona,

p.427-464

T. BOEHDEN

1995 Antike sarkophage im Dienste mittelalterlicher Heiligenverehrung: San Felix in Gerona, *Jahrbuch für Akten des XII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie* <Bonn 22-28 sept.1991>, Città del Vaticano, p.572-577.

L. BOSIO

1983 *La Tabula Peutingeriana. Una descrizione pittorica del mondo antico*, Rimini

J. BOSWELL

1978 The council of Gerona of 517, *Classical Folia*, 32, Worcester, p.131-134

J. BOTET I SISÓ

1879 *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion*, Madrid

1895 *Sarcófagos romano-cristianos esculptados que se conservan en Cataluña*, Barcelona

1911 *La Provincia de Gerona, a Geografia General de Catalunya* (dir. F. CARRERAS CANDI), Vol.II, Barcelona

G. BOVINI

1954 *I sarcofagi paleocristiani della Spagna*, Città del Vaticano

H. BRAUNERT

1960 Johannes v. Biclano, *Lexikon für Theologie und Kirche*, 5, Freiburg im Breisgau, col.1010

A.H.B. BREUKELAAR

1994 *Historiography and Episcopal Authority in Sixth-Century Gaul. The Histories of Gregory of Tours Interpreted in their Historical Context*, Göttingen

P.BROWN

1989 *El mundo en la Antigüedad Tardía. De Marco Aurelio a Mahoma*, Madrid.

L.BROU

1954 Le joyau des antiphonaires latins: les manuscrit 8 des archives de la cathédral de Léon, *Archivos Leoneses*, 8, León, p.7-114.

M. BRUNSÓ

1968-1969 San Félix, el gerundense, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XIX, Girona, p.247-268

D.BRUSI

1992 Les aigües, *El medi natural a les terres gironines*, Girona, p.55-67.

D.BRUSI, J.MAROTO i X.VILA

1992 L'estany de Banyoles, *El medi natural a les terres gironines* (L.PALLÍ-D.BRUSI ed.), Girona, 1992, p.117-133.

D.BRUSI i L.PALLI

1993 Cartografia temàtica de les terres gironines. 1. Topografia, Girona

D. DE BRUYNE

1922 Un systeme de lectures de la liturgie mozarabe, *Révue Benedictine*, 34, Maredsous, p.147-155.

F.BUSQUETS i L.PALAHÍ

- 2000 Jaciment del camí de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà), *Actes de les Cinquenes Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Olot, p.114-123.

J. CALZADA i L. ESTEVA

- 1984 Sant Feliu l'Africà i Sant Feliu de Guíxols, *Estudis sobre Temes del Baix Empordà*, 3, Sant Feliu de Guíxols, p.11-60

J. CAMPOS

- 1955 Ediciones del Cronicón de Juan de Biclaro, Obispo de Gerona, *Salmanticensis. Comentarium de sacris discipulis cura facultatis pontificiae universitati ecclesiasticae editum*, 2, Salamanca, p.686-690.

- 1956 Sobre la regla de Juan de Biclaro, *Salmanticensis. Comentarium de sacris discipulis cura facultatis pontificiae universitati ecclesiasticae editum*, 3, Salamanca, p.240-248

- 1960 *Juan de Biclaro, obispo de Gerona, su vida y su obra*, Madrid

J.CANAL, E.CANAL, J.M.NOLLA i J.SAGRERA

- 2000 *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica), Girona

D.B CAPELLE

- 1939 Aux origines de la règle de saint Benoît, *Recherches de théologie ancienne et médiévale*, 11, Abbaye du Mont César, p.375-388.

R. CAPPELLI i F. PESANDO

- 1991 Gli itinerari romani, Repertorio bibliografico, *Viae Publicae Romanae. X Mostra europea del turismo, artigianato e delle tradizioni culturali*, Roma, p.41-44

A. CARANDINI

- 1962 Ricerche sui problemi dell'ultima pittura tarδο-antica nel bacino del Mediterraneo meridionale, *Archeologia Classica*, XIV/2, p.210-235.

J CASAS

- 1979a Aproximació a l'estudi de la Via Augusta a les Comarques de Girona (I), *Revista de Girona*, 87, p.109-117
- 1979b Aproximació a l'estudi de la Via Augusta a les Comarques de Girona (II), *Revista de Girona*, 88, p.193-199.
- 1981a La red viaria romana de Catalunya, *Revista de Arqueología*, 7 (maig, 1981), Madrid, p.6-11.
- 1981b La xarxa viària romana a les comarques de Girona. Assaig metodològic, *Estudi General*, I, Universitat de Girona, Girona, p.63-68.
- 1982-1983 Les bornes mil·liàries de Palau Sacosta i de Sarrià de Ter (Girona), *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, XXVI, p.131-141
- 1984 Les vies de comunicació romanes al Pirineu català oriental, *Hannibal Pyrenaeum transgreditur. XXII Centenari del Pas d'Annibal pel Pirineu (218 a.C-1982 d.C). 5e Col.loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà*, Puigcerdà, p.39-60

J. CASAS, P. CASTANYER, J.M NOLLA i J. TREMOLEDA

- 1995 *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona

X.CASADEMUNT, I.MELÉ

- 1922 Converses sobre les excavacions de la vila romana a Tossa, *Butlletí del Grup Excursionista Gironí*, Girona

G.CASTELLVÍ

- 1991 *Le Monument romain de Panissars (trophées de Pompéé?) et les franchissement pyrénéen de la voie Domitienne*, Tesi Doctoral d'Història Antiga presentada a la Universitat Paul Valéry, Montpellier

G.CASTELLVÍ, J.P.COMPS, J.KOTARBA i A.PEZIN (dir.)

- 1997 *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, Documents d'Archéologie Française, 61, Paris

G.CASTELLVÍ, J.M.NOLLA i I.RODÀ

- 1992a Els trofeus de Pompeu i l'altar de César al coll de Panissars, a *Catàleg de l'exposició "Roma a Catalunya"* (M.MAYER dir.), Barcelona, p.22-25.
- 1992b Les Excavacions arqueològiques a Santa Maria de Panissars, Pertús (Vallespir/La Jonquera (Alt Empordà). Estat de la qüestió, *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, Barcelona, p.p.63-71.
- 1995 La identificación de los trofeos de Pompeyo en el Pirineo, *Journal of Roman Archeology*, 8, p.5-18.

P.CASTILLO MALDONADO

- 1999 *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad Tardía*, Granada

A. del CASTILLO

- 1939 La Costa Brava en la Antigüedad, en particular la zona entre Blanes y Sant Feliu de Guíxols: la villa romana de Tossa (Estudio de conjunto), *Ampurias*, I, Barcelona, p.186-267.

Catàleg de l'exposició "Girona dins la formació de l'Europa medieval (785-1213) (Girona, Museu d'Història de la ciutat, 22 juny-3 de novembre de 1985), Girona

R. CEILLIER

1862 Jean Abbé de Biclár, *Histoire générale des auteurs sacrés et ecclésiastiques* (ed. R.CEILLIER), 11, Paris, p.422-426

H.CHADWICK

1978 *Prisciliano de Ávila*, Madrid

R. CHEVALIER

1972 *Les voies romaines*, Paris

1998 *Les voies romaines*, Paris

J. CLARA i J.M. MARQUÈS

1992 *Sant Feliu de Girona*, Girona

M. CLAVERIA

1994 *Los sarcófagos romanos figurados de tema pagano hallados y conservados en Cataluña*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona

E.P COLBERT

1967 John of Biclár, *New Catholic Encyclopedia*, 8, Washington D.C, p.1036

M. COLL I ALENTORN

1996 La historiografia catalana en el període preliminar, *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona, p.69-70

M.COMA, J.FIGUERES, J.GRATACÓS i J.PORXAS

1993 El Pla de l'Estany, *El medi Natural a les Comarques Gironines. L'estat de la qüestió* (R.FORTIÀ ed.), Girona, p.155-201.

A.CORDOLIANI

- 1954 Les textes et figures de comput de l'antiphonaire de León,
Archivos Leoneses, 8, León, p.258-287.

E.CUEVAS i U.DOMÍNGUEZ-DEL VAL

- 1956 Patrologia Española, *Patrología* (ed.B.ALTANER), Madrid⁴

D.DE.BRUYNE

- 1922 Un système de lectures de la liturgie mozarabe, *Révue
bénédictine*, 34, Abbaye de Maredsous, p.147-155

F. DIAGO

- 1603 *Historia Comitum Barcinonensium*, Barcelona (nova edició
de L.BARRAU-DIHIGO i J.MASSÓ, Barcelona 1925)

M.C.DÍAZ Y DÍAZ

- 1951 Sobre la compilación hagiográfica de Valerio del Bierzo,
Hispania Sacra, 2, Madrid, p.3-25.
- 1954 Los Prólogos del Antiphonale Uisigothicum de la Catedral
de León, *Archivos Leoneses*, 8, León, p.226-257.
- 1958a Un sermón en honor de San Félix de Gerona, *Anécdota
Wisigothica*, I, Universidad de Salamanca, p.63-66
- 1958b El corpus poético de la herencia literaria de Valerio del
Bierzo, *Anecdota Wisigothica*, I Universidad de Salamanca,
p.89-116.
- 1959 *Index scriptorum latinorum medii aevi hispanorum*, Madrid
- 1962 La transmisión textual del Biclarense, *Analecta Sacra
Tarraconensia*, XXXV, Barcelona, p.57-76
- 1966 Anotaciones para una cronología del Pasionari Hispánico,
Miscelanea en memoria de Dom M.Férontin, Madrid-
Barcelona, p.515-528

- 1971-1972 La fecha de implantación del Oracional festivo visigótico, *Boletín Arqueológico*, 113-120, Tarragona, p.215-243
- 1983 *Códices visigóticos en la monarquía leonesa*, León
- 1986 Noticias históricas en dos himnos litúrgicos visigodos, *Los visigodos. Historia y civilización (Antigüedad y Cristianismo III)*, Universidad de Murcia, p.443-456
- 1991 Julián de Toledo, *Diccionario Patrístico y de la Antigüedad cristiana* (dir.A.BERNARDINO), vol.II, Salamanca, p.1210-1211.
- 1993 Introducción general a las Etimologías de Isidoro de Sevilla, a *Etimologías* (ed.J.OROZ-M.A.MARCOS), Madrid, p.7-257.
- 2000 III. Escritores de la Península Ibérica, *Patrología* (dir.A.di BERARDINO), vol. IV, Madrid, p.71-145.

P.C.DÍAZ MARTÍNEZ

- 1990 El monacato y la cristianización del NO hispano. Un proceso de aculturación, "*Cristianismo y aculturación en tiempos del Imperio Romano (Antigüedad y Cristianismo 7)*", Universidad de Murcia, p.531-539.

E.DIEHL

- 1925-1931 *Inscriptiones Latinae Christianae Veteres*, Leipzig

U. DOMINGUEZ DEL VAL

- 1971 Personalidad y herencia literaria de San Ildefonso de Toledo, *Revista Española de Teología*, 31, Madrid, p.137-166 i 283-334.
- 1972a Juan de Biclario, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir.Q.ALDEA-T,MARIN-J.VIVES),II, Madrid, p.1245

1972b Felix de Toledo, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir.Q.ALDEA, T.MARÍN-J.VIVES), II, Madrid, p.913.

M.DONDERER

1989 *Die Mozaisten der Antike und ihre wirtschaftliche und soziale Stellung. Eine Quellenstudie*, Erlangen.

F.DORCA

1806 *Colección de noticias para la historia de los Santos Mártires de Gerona...*, Barcelona

J.DURAN

1989 *Itineraris geològics per la Costa Brava*, Girona

Y.DUVAL

1982 *Loca Sanctorum Africae. Le culte des martyrs en Afrique du IVe au VIIe siècle*, 2 vols., Roma

J.ESTEVA, X.MONSALVATJE, J.PLA i M.IBARS

1918 *Guia de Gerona y su provincia. Artística, descriptiva comercial e industrial*, Girona

J.ESTRADA

1997 El itinerario de los Vasos Apolinales en el trayecto de Girona a Tarragona, *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta* (G.CASTELLVÍ, J.P.COMPS, J.KOTARBA i A.PEZIN dir.), *Documents d'Archéologie Française*, 61, Paris, p.148-156.

G.FABRE, M.MAYER I I.RODÀ

1991 *Inscriptions romaines de Catalogne.III.Gérone*, París

A.FÀBREGA

1953 *Pasionario Hispánico (siglos VII-XI). Vol.I. Estudio*, Madrid-Barcelona

J.FERNÁNDEZ

1949 Sobre la autobiografía de san Valerio y su ascetismo, *Hispania Sacra*, II-fasc.2, Madrid, p.259-284

R.FERNÁNDEZ POUSA

1942 *San Valerio (Nuño Valerio). Obras*, Madrid

1993 San Valerio como fuente histórica, *Verdad y Vida*, I, Madrid, p.576-585.

A.FERREIRO

1988 *The visigots in Gaul and Spain. A bibliography* (ed.E.J.BRILL)

M.FERRO

1972 *La celebración de la venida del Señor en el oficio hispánico*, Madrid

A.FERRUA

1940 Nuovi studi nelle catacombe di Siracusa, *Rivista di Archeologia Cristiana*, 17, Roma, p.46-47.

F.FITA

1876a Miliario romano e inscripciones hebreas en Gerona, *Revista Histórica*,III, XXV, Barcelona, p.135-138

1906 Dos lápidas visigóticas, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, XLVIII, Madrid, p.56-62

1908 Dos inscripciones cristianas de Ampurias, *Boletín de la Real Academia de la Historia*,LIII, Madrid, p.257-264

1909 Lápidas visigóticas de Carmona i Ginés, *Boletín de la Real*

Academia de la Historia, 54, Madrid, p.273-287.

E.FLÓREZ

1750 *España Sagrada. De la Provincia Carthaginense en particular*, T.V, Madrid.

1759 *España Sagrada*, T.XV, Madrid

R.FONT

1896 Comunicaciones y epigrafía ampuritana, *Revista de la Asociación Artístico-Arqueológica*, I, Barcelona, p.200 i 694

1897 *Episcopologio ampuritano, precedido de una reseña histórica y arqueológica de Ampurias*, Gerona

J. FONTAINE

1967 Conversion et culture chez les wisigoths d'Espagne, *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, XIV, Spoleto, p.87-147

1980 Romanité et hispanité dans la littérature hispano-romaine des IV et V siècles, *Études sur la poésie tardive d'Ausone a Prudence*, Paris

1984 *Isidore de Séville et la culture clasique dans l'Espagne wisigothique*, Paris²

1991 Isidoro de Sevilla, *Diccionario Patrístico y de la Antigüedad cristiana* (dir. A. BERNARDINO), vol.I, Salamanca, p.1116-1119

R.FORTIÀ (coord.)

1993 *El medi natural a les Comarques de Girona*, Girona

P.FREIXAS, J.M.NOLLA, L.PALAHÍ, J.SAGRERA i M.SUREDA

2000 *La catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica. Els resultats de la recerca Progress*, Girona

M.FUERTES, D.PUNSETI, B.AGUSTÍ, M.MATARÓ i G.RIPOLL

- 2000 L'establiment rural i la necròpolis de Raset de Baix (Cervià de Ter, Gironès): primeres intervencions arqueològiques, *Actes de les Cinquenes Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Olot, p.152-156

B. DE GAIFFIER

- 1949 Les oraisons de l'office de Sant Hippolyte dans le "*Libellus Orationum de Verone*", *Révue d'Ascétique et de Mystique*, 25, p.219-224.
- 1954 La lecture des Actes des martyrs dans la prière liturgique en Occident. A propos du passionaire hispanique, *Analecta Bollandiana*, 72, Bruxelles-Paris, p.134-166

P.J.GALÁN

- 1997 La *Chronica* de Juan de Biclara: primera manifestación historiográfica del nacionalismo hispano-godo, *Jornadas internacionales "Los visigodos y su mundo" <Madrid 1990>*, *Arqueologia, Paleontologia y Etnografia*, 4, Madrid, p.51-60
- 1994 *El género historiográfico de la Chronica. Las Crónicas hispanas de época visigoda*, Cáceres

A. GARCÍA Y BELLIDO

- 1955 Nombre de artistas en la España Romana, *Archivo Español de Arqueología*, Madrid, p.3-19.

L.A. GARCÍA MORENO

- 1971 Algunos aspectos fiscales de la Península Ibérica durante el siglo VI, *Hispania Antiqua*, 1, Vitoria, p.233-256
- 1974 *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca
- 1982 Las invasiones y la época visigoda. Reinos y condados

cristianos, *Historia de España* (dir. M TUÑÓN DE LARA), II, Madrid, p.243-505

1991 I. Las invasiones, la ocupación de la Península y las etapas hacia la unificación territorial, *Historia de España Menéndez Pidal* (dir. J.M. JOVER), vol.III.1, Madrid, p.59-268

1993 Los monjes y monasterios en las ciudades de las Españas tardorromanas y visigodas, *Habis*, 24, Universidad de Sevilla, p.179-192.

C. GARCÍA RODRÍGUEZ

1966 *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid

Z. GARCÍA VILLADA

1919 *Catálogo de los códices y documentos de la Catedral de León*, Madrid.

1929 *Historia Eclesiástica de España*, I, Madrid

1932 *Historia Eclesiástica de España*, II.1, Madrid

1933 *Historia Eclesiástica de España*, II.2, Madrid

R.GARRUCCI

1879 *Storia dell'Arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa*, V, Prato

J.GAUDEMET

1971 Aspects de la primauté romaine du Ve au XV siècle, *Ius Canonicum*, XI, nº 22, Universidad de Navarra, p.93-133

1974 La participation de la communauté au choix de ses pasteurs dans l'Eglise latine. Esquisse historique, *Ius Canonicum*, 28, Universidad de Navarra, p.308-326

F.GERKE

1940 *Die Chrislichen sarkophage von konstantinischen zeit,*
Berlin

E.C. GIRBAL

1866 *Guia Cicerone de la Inmortal Gerona,* Girona

C.GODOY

1995 *Arqueologia y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII),*
Barcelona

C.GODOY i M.S.GROS

1994 L'Oracional Hispànic de Verona i la topografia cristiana de
Tarraco a l'Antiguitat Tardana: possibilitats i límits,
Pyrenae, 25, Barcelona, p.245-258.

M.E.GÓMEZ-MORENO

1954 Las miniaturas del Antifonario de la catedral de León,
Archivos Leoneses, 8, León p.300-317.

T.GONZÁLEZ

1979 La Iglesia desde la conversión de Recaredo hasta la
invasión árabe, *Historia de la Iglesia en España* (dir.
R.GARCÍA VILLOSLADA. Vol. I. *La España romana y
visigoda*, Madrid, p.401-747

A.GONZÁLEZ BLANCO

1987 El decreto de Gundemaro y la historia del siglo VII, a *Los
visigodos. Historia y civilización* (Antigüedad y
Cristianismo III), Universidad de Murcia, p.159-169.

F.GONZÁLEZ HURTEBISE

1905 *Bosquejo histórico de la villa de San Feliu de Guíxols
seguido de unos breves apuntes de historia interna (desde*

los más remotos tiempos hasta 1517), Sant Feliu de Guíxols.

J.G.GORGES

1979 *Les villas hispano-romaines. Inventaire et problématique archéologique*, Paris.

F. GÖRRES

1895 Johannes von Biclaro, *Theologische Studien und Kritiken*, 68, Hamburg, p.103-135.

S. GRABOWSKI

1980 Jan z Biclari i Jego Kronika, *Miesiecznik Póswiecony Kulturze Swiata Starożytnego*, 35, Varsòvia, p.63-73

M.R. GREEN

1973 *Pope Innocent I*, Oxford

R.GRÉGOIRE

1966 *Lés Homéliers du Moyen Age. Inventaire et analyse des manuscrits*, Roma

E. GRIFFE

1933 *Histoire religieuse des anciens pays de l'Aude*, vol.I, París

GROS, M.dels Sants

1982 Utilització arqueològica de la litúrgia hispànica. *Possibilitats i límits, II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona, p.147-166

1983 Observacions sobre l'Oracional Hispànic de Verona, *Meus concordet voci* (A.MORTIMORT ed.), Turholt, p.484-488

J. GUDIOL

1925 Primeres manifestacions de l'art cristià en la província tarragonina, *Analecta Sacra Tarraconensia*, I, Barcelona, p.301-329

Y.HEN

1995 Culture and Religion in Merovingian Gaul (481-751), Leiden.

2000 V. Escritores de la Galia, *Patrología* (dir. A. di BERARDINO), vol.IV, Madrid, p.313-459.

J.HEURGON

1952 La date des gobellets de Vicarello, *Revue des etudes anciens*, LIV, p.39-50.

J.N. HILLGARTH

1966 Coins and Chronicles. Propaganda in sixth-century Spain and the Byzantine Background, *Historia*, 15, Lisboa, p.483-508.

R.P.HINKS

1933 *British Museum. Catalog of the Greek, Etruscan and Roman Painting and Mosaics*, Londres.

P.E.HUBINGER

1962 *Spätantike und frühes Mittelalter*, Darmstadt

A.E HÜBNER

1901 *Inscriptiorum Hispaniae Cristianarum Supplementum*, Berlin

V.M.JANERAS

1954 Combinación de los oficios temporal y festivo en la liturgia hispana, *Archivos Leoneses*, 8, León, p.186-225.

A.M.JIMÉNEZ GARNICA

1983 *Orígenes y desarrollo del Reino visigodo de Tolosa, Valladolid.*

G.KAMPERS

1979 *Personengeschichtliche Studien zum Westgotenreich in Spanien, Münster.*

P.D.KING

1981 *Derecho y sociedad en el Reino visigodo, Madrid.*

L.P. KIRWAN

1934 Christianity and the Kura'án, *Journal of Egyptian Archeology*, 20, Londres, p.201-203.

A.KOLLAUTZ

1983 Orient und Okzident am Ausgang des VI. Jahrhunderts. Johannes, Abt von Biclaram, Bischof von Gerona, der Chronist des westgotischen Spaniens, *Byzantina*, 12, p.p.463-506.

A. LAMBERT

1933 a La famille de Sant Braulio et l'expansion de la Règle de Jean de Biclaram, *Universidad*, 10, Saragossa, p.65-80

1933 b La famille de Saint Braulio et l'expansion de la Règle de Jean de Biclaram, *Revista Zurita*, I, Saragossa, p.79-94

CH.LAMBERT, P.PEDEMONTTE

1994 Ampolle devozionali ed itinerari du pellegrinaggio tra IV e VII secolo, a *Antiquité Tardive*, 2, Paris, p.205-231

CH. LANDES

1988 Número 126: Dedicace de la Cathedrale de l'evêque

Rusticus, a *Catalogue de l'Exposition: "Les derniers romains en Septimanie (IVe-VIIIe siècles)"* (Lattes 1987), Lattes, p.231-232

R.LANTIER

1926 *Chronique ibéro-romaine*, VII, *Butletin Hispanique*, XXVIII, 1, Burdeus, p.29.

H.LECLERQ

1922 *Espagne. XIII: Sarcophages*, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie*(dir.F.CABROL-H.LECLERQ), t,V, 1^a part, Paris, col.503-513

1925 *Grégoire de Tours*, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie* (dir. F.CABROL-H.LECLERQ), t.VI.2ª part, Paris, col.1711-1753

1927 *Itinéraires*, *Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie* (dir. F.CABROL-H.LECLERQ), vol.VII.2ª part, Paris, col.1842-1922

A.LEVI i M.LEVI

1967 *Itineraria picta. Contributo allo studio della Tabula Peutingeriana*, Roma

A.LINAGE CONDE

1973 *Los orígenes del monacato benedictino en la península Ibérica. I. El monacato hispano prebenedictino*, León

J.LLEONART i P.MUNDET

1987 *Tossa*, Girona

E.A.LLOBREGAT

1977 *La primitiva cristiandat valenciana*, València

A.LÓPEZ, M.BALDOMÀ, M.CLUA, I.ESTANY, M.GUMÀ, A.MARTÍN,

V.NIÑO, X.SOLÉ, J.VIÑAS i M.ZUCCHITELLO

2001 *Les excavacions de 1985-1989 i 1992 a la vil.la romana dels Ametllers, Tossa (Selva), Tossa de Mar.*

C.H.LYNCH i P.GALINDO

1950 *San Braulio obispo de Zaragoza (631-651). Su vida y sus obras.* Madrid

F.G.MAIER

1972 *Las transformaciones del mundo mediterraneo. Siglos III-VIII.* Historia Universal Siglo XXI, Madrid

J.MALUQUER DE MOTES

1965 Rhode, Rosas. La ciudad más antigua de Cataluña (un capítulo inédito de la historia catalana), *Revista de Gerona*, 31 Girona, p.17-23

D.MANSILLA

1959 Orígenes de la organización metropolitana en la Iglesia española, *Hispania Sacra*, 12, Madrid, p.255-290

1991 Organización eclesiástica visigoda. La provincia Cartaginense, *Actas del XIV Centenario del Concilio de Toledo (589-1989) (Toledo, 1989)*, Toledo, p.523-541

1994 *Geografía Eclesiástica de España. Estudio histórico geográfico de las diócesis*, 2 vols., Roma

T.MARÍN

1954 Bibliografía del Antifonario de León, *Archivos Leoneses*, 8, León, p.318-327.

J.MARQUÈS CASANOVAS

1955 *Guia del Museo Diocesano de Gerona*, Girona.

H.I.MARROU

- 1970 Le dossier épigraphique de l'évêque Rusticus de Narbonne, *Rivista di Archeologia cristiana*, 46, Roma, p.331-349
- 1977 *Décadence romaine ou antiquité tardive? IIIè-VIè siècle*, Paris

R.MARTÍ

- 1997 *Col.lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona, 1997.

J.M. MARTÍ BONET

- 1991 Proceso y factores de fusión de los pueblos hispano-visigodos. La estructura metropolitana, a *Actas del XIV Centenario del Concilio de Toledo (589-1989) (Toledo, 1989)*, Toledo, p.543-563

F.MARTIN HERNANDEZ

- 1964 Felice, *Bibliotheca Sanctorum*, V, Roma, col..544-546

A.MASOLIVER

- 1978 Dels orígens fins a Sant Benet, a *Història del monaquisme cristià*, vol.I, Montserrat

M.MAYER, J.M.NOLLA i I.RODÀ

- 1997 La via Augusta des Pyrénées à l'Èbre. Les stations routières, Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta (G.CASTELLVI, J.P.COMPS, J.KOTARBA i A.PÉZIN dir.), *Documents d'Archéologie Française*, 61, Paris, 128-134.

M.MAYER i I.RODÀ

- 1997 2.1. La Via Augusta des Pyrénées à l'Èbre. Presentación,

Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta (G.CASTELLVI, J.P.COMPS, J.KOTARBA i A.PEZIN dir.), *Documents d'Archéologie Française*, 61, París, p.113-125.

I.MELÉ

1926 *Tossa. Concurs geogràfic-històric arqueològic local*, Blanes.

J.MELLADO RODRÍGUEZ

1990 *Léxico de los concilios visigóticos de Toledo*, 2 vols., Córdoba

R. MENÉNDEZ PIDAL (dir)

1940 Introducció. España visigoda (414-711 d.C), *Historia de España* (dir.R.MENÉNDEZ PIDAL), III, Madrid, p.VI-LV

A.MERINO i J. de la CANAL

1819 Tratado LXXXI: de la Santa Iglesia de Gerona en su estado antiguo, *España Sagrada*, Tomo XLIII, Madrid

1832 Tratado LXXXVIII: En que se concluye lo perteneciente a la Santa Iglesia de Gerona, Colegiatas, monasterios y conventos de la ciudad, *España Sagrada*, XLV, Madrid.

J. MERINO, J.M. NOLLA, M. SANTOS

1992 El conjunt termal del Puig de Sant Grau (Caldes de Malavella, La Selva). Campanya de 1991, *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, , Sant Feliu de Guíxols, p.82-88, 3 lám.

1994 *Aquae Calidae. Presència romana a la Selva*, Santa Coloma de Farners

K.MILLER

1916 *Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der*

Tabula Peutingeriana dargestellt (2^a ed.Stuttgart 1916),
rist.anast.Roma

F. MONSALVATJE

1911 *El obispado de Elna*, Tomo I (Noticias Históricas nº 21),
Olot

S.MORALEJO

1984 La reutilización e influencia de los sarcófagos antiguos en
la España medieval, *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi
romani nel medioevo* <Pisa, 5-12 sep.1982>, Marburg-
Lahn, p.187-203

J. MORERA

1936 Juan Biclarense: confesor de la fe, fundador del
monasterio de Vallclara, historiador y obispo de Gerona,
Analecta Sacra Tarraconensia, XII, Barcelona, p.59-84

G.MORIN

1892 Critique des sermons attribués a Fauste de Riez dans la
récente édition de l'Académie de Vienne, *Revue
Bénédictine*, 9, p.49-61

L.MOTJÉ

1993 La Selva, *El Medi natural a les comarques gironines. L'estat
de la qüestió* (R.FORTIÀ coord.), Girona, 1993, p.325-378.

A.M.MUNDÓ

1956 *El Commicus palimpest París Lat.2269*, *Liturgica*, 1,
Montserrat, p.151-276.

1965 La datación de los códices litúrgicos visigótico-toledanos,
Hispania Sacra, 18, Barcelona, p.1-25

J.M NOLLA

- 1977 *La ciudad romana de Gerunda*, Tesi doctoral mecanografiada presentada a la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra
- 1987 *Girona romana. De la fundació a la fi de món antic*, Girona
- 1988 Gerunda: dels orígens a la fi del món antic, *Fonaments. Prehistòria i Món antic als Països Catalans*, 7, Barcelona, p.69-108
- 1993 Ampurias en la Antigüedad Tardía. Una nueva perspectiva, *Archivo Español de Arqueología*, 66, Madrid, p.208-224.
- 1997 Roses a l'antiguitat tardana. El cementiri de Santa Maria, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 30, Figueres, p.107-146
- 2000a Els trofeus de Pompeu, *Història de l'Alt Empordà* (P.GIFRE coord.), Girona, p.209-212.
- 2000b El obispado emporitano, *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno* (A.RIBERA coord.), Valencia, p.243-249.

J.M.NOLLA i N.M.AMICH

- 1991 El domini visigòtic. El regne de Tolosa i l'interregne ostrogot. El regne de Toledo. Darrer acte d'una etapa, a *Història de Girona* (ed. A.D.A.C), 2, Girona, p.59-72
- 1992 La Girona àrab, *Història de Girona* (ed. A.D.A.C), 3, Girona, p.73-78

J.M.NOLLA, N.M.AMICH i P.CASTANYER

- 1991 La Girona romana. El baix imperi. La consolidació de la ciutat, *Història de Girona* (ed. A.D.A.C), 2, Girona, p.53-58

J.M.NOLLA, J.BURCH, J.SAGRERA, D.VIVÓ, X.AQUILUÉ,
P.CASTANYER, J.TREMOLEDA i M.SANTOS

- 1996 Les esglésies de santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà), *Actes de les Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, p.225-241

J.M. NOLLA i J.CASAS

- 1984 *Carta Arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E de Catalunya*, Girona

- 1997 Nouvelles données sur la Via Augusta dans le secteur nord-est de la Catalogne, *Voies romaines du Rhône à l'Èbre: via Domitia et via Augusta* (G.CASTELLVÍ, J.P.COMPS, J.KOTARBA et A.PÉZIN dir.), *Documents d'Archéologie Française*, 61, Paris, p.142-148.

J.M.NOLLA i I.RODÀ

- 1992 La campanya d'excavacions de 1991 a Santa Maria de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà), *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 1992, Sant Feliu de Guíxols, p.78-81 i 2 làm.

- 1993 Memòria de les campanyes d'excavació efectuades a Santa Maria de Panissars (La Jonquera, Alt Empordà) entre 1989-1993, Barcelona, Servei d'Arqueologia de la Generalitat de Catalunya.

- 1994 Excavacions a Santa Maria de Panissars. Una visió de conjunt, *Actes de les Segones Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Torroella de Montgrí, p.93-99

J.M. NOLLA i J. SAGRERA

- 1996 *Ciuitatis Impuritanae coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, Girona (*Estudi General* 15)

J.M.NOLLA i M.SUREDA

- 1999 El món funerari antic, tarδοantic i altomedieval a la ciutat

de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XL,
Girona, p.13-66.

M.OLIVA PRAT

1972-1973 Arquitectura románica ampurdanesa. Santa María de
Rosas. Separata de la *Revista de Gerona*, 61 (1972) i 63
(1973), Girona

A.OLIVAR

1967 21.Felix, *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie
Ecclésiastiques* (R.AUBERT dir.), XVI, Paris, col.880-881

J.ORLANDIS

1962 *El poder real y la sucesión al trono en la monarquía
visigoda*, Roma-Madrid.

1976 *La Iglesia en la España visigótica y medieval*, Pamplona

1977 *Historia de la España visigoda*, Madrid

1986a Abades y concilios en la Hispania visigótica, a *Los
visigodos. Historia y civilización* (Antigüedad y
Cristianismo), Universidad de Murcia, p.221-233.

1986b "*Toletanae illusiones superstitio*", *Scripta Theologica*, XVIII,
Pamplona, p.197-213.

1988 *Historia del reino visigodo español*, Madrid

1991 El cristianismo y la Iglesia en la España visigoda, *Historia
de España Menéndez Pidal* (dir. J.M.JOVER), III.1,
Madrid, p.433-511

1998 *Estudios de Historia eclesiástica visigoda*, Universitat de
Navarra, Pamplona

J. ORLANDIS i D. RAMOS-LISSÓN

1986 *Historia de los concilios de la España romana y visigoda*,

Pamplona

F.PALLÍ

1985 *La Via Augusta en Catalunya* (monografies Faventia 3),
Bellaterra

L.PALLÍ

1991 El medi físic, *Història de Girona* (ADAC ed.), 1, Girona,
p.7-10.

L.PALLÍ i D.BRUSI (ed.)

1992 *El medi natural a les terres gironines*, Girona

L. PALLÍ i E.MAESTRO

1992 Unitats de relleu, *El medi natural a les terres gironines*
(L.PALLÍ i D.BRUSI ed.), Girona, p.15-20

L.PALLÍ i C.ROQUÉ

1992 Morfologia, *El medi natural a les terres gironines* (L.PALLÍ i
D.BRUSI ed.), Girona, p.35-48.

L. PALLÍ, C.ROQUÉ i D.BRUSI

1995 *Cartografia temàtica de les terres gironines. 2: unitats de
relleu*, Girona

P.de PALOL

1950 *Bronces hispano-visigodos de origen mediterraneo.*
I.Jarritos y patenas litúrgicos, Barcelona

1953 *Tarraco hispano-visigoda*, Tarragona.

1965 Rosas. De la antigüedad a la Edad Media, *Revista de
Gerona*, 31, Girona, p.23-33

1967 *Arqueología Cristiana de la España romana (siglos IV-VI)*,

Madrid/Valladolid

- 1968 Algunes reflexions entorn del primer cristianisme gironí. El màrtir Sant Feliu, Sant Feliu de Guíxols i Girona, *Revista Àncora*, num ext. de Festa Major, Sant Feliu de Guíxols (s.p)
- 1970 *Castilla la Vieja entre el Imperio romano y el Reino visigodo*, Valladolid.
- 1977 Romanos en la Meseta: el bajo imperio y la aristocracia indígena, *Sympósium de Arqueología Romana. Bimilenario de Segovia*, Barcelona.
- 1987a Del Baix Imperi a la presència dels àrabs, *Jornades d'Història de l'Empordà. Homenatge a Pella i Forgas*, Girona, p.123-128
- 1987b Catalunya del món antic al medieval, *Etudes Roussillonnaises offerts à Pierre Ponsich*, Perpignan, p.139-144

P.de PALOL I G.RIPOLL

- 1988 *Los godos sen el Occidente europeo*, Madrid

F.J.PARCERISA i P.PIFERRER

- 1839 *Recuerdos y bellezas de España.Principado de Cataluña*, Barcelona

J. PELLA I FORGAS

- 1883 *Historia del Ampurdán*, Barcelona (2^a ed facscímil, Olot, 1980)

CH.PELLAT

- 1961 *Le calendrier de Cordoue publié par R.Dozy. Nouvelle addittions acompagné d'une traduction anotée*, Leiden

J. PEREZ DE URBEL

- 1926 Origen de los himnos mozárabes, *Bulletin Hispanique*, 28, Burdeus, p.5-21; 113-139; 204-245; 305-320
- 1933 *Los monjes españoles en la Edad Media*, vol.I, Madrid
- 1934 *Los monjes españoles en la Edad Media*, vol.II, Madrid
- 1940 La Regla del Maestro, S. Benito y Juan Biclarense, *Revista Española de Historia*, I, Madrid, p.9-39
- 1941 La Regla del Maestro, S.Benito y Juan Biclarense, *Revista Española de Historia*, II, Madrid, p.32-52.
- 1954 Antifonario de León. El escritor y la época, *Archivos Leoneses*, 8, León, p.115-144.

J. PINELL

- 1954 Las Missae, grupos de cantos y oraciones en el oficio de la antigua liturgia hispana, *Estudios Leoneses*, 8, León, p.145-185.
- 1972 Liturgia hispánica. Fuentes para su estudio. El Ordo catedral. El año litúrgico. El oficio monástico. Sacramento y sacramentales. Características generales del rito hispánico, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir. Q.ALDEA-T.MARIN-J.VIVES), vol.II, Madrid, p.1303-1320.
- 1976 Unité et diversité dans la liturgie hispanique, *Liturgie de l'Église particulière et liturgie de l'Église universelle* (*Confèrènces Saint Serge, 1975*), Roma, p.245-260.
- 1977 *Le liturgie Occidentali* (*Corso d'introduzione*), Roma
- 1978 El problema de las dos tradiciones del antiguo rito hispánico. Valoración documental de la tradición B, en vistas a una eventual revisión del ordinario de la Misa Mozárabe, *Liturgia y música mozárabes* (*I Congreso de*

Estudios Mozárabes, 1975), Toledo, p.3-44

1998 *Liturgia hispánica*, Barcelona

M.D.PIÑERO, E.CARRERES, B.BOFARULL i J.BADÍA

1984 El marc històric, *Catalunya Romànica. L'Empordà* (I), VIII, Barcelona, p.15-117.

J. PLA I CARGOL

1940 *Gerona Histórica*, Girona-Madrid

1943 *Gerona arqueológica y monumental*, Girona-Madrid

1962 *Santos Mártires de Gerona (San Félix, San Narciso y otros santos)*, Gerona².

1965 Restos ibéricos, griegos y romanos en las comarcas gerundenses, *Revista de Gerona*, 30, Girona, p.19-34.

1966 Períodos paleocristiano, visigótico y prerománico en las comarcas gerundenses, *Revista de Gerona*, 36, Girona, p.7-20.

J.PONS

1985 Propietats agràries d'itàlics a Catalunya. Consideracions a l'entorn de les mansions de la *via Augusta* que duen el sufix -ana, *Pyrenae*, 21, Barcelona, p.129-139.

G.PRADO

1965 Estado actual de los estudios sobre la música mozárabe, *Estudios sobre la liturgia mozárabe*, 1, Toledo, p.89-106.

R.PUERTAS TRICAS

1975 *Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, Madrid.

J.PUIG-FERRAN i A.CAMPANA

1974 *Tossa de Mar*, Barcelona.

A.M.PUIG i A.RIERA

2000 Gènesi i consolidació del món feudal, a *Història de l'Alt Empordà* (P.GIFRE ed.), Girona, p.235-330

J.PUIG I CADA FALCH

1915-1920 Els mosaics de Tossa, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI, Barcelona, p.719.

1934 *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona

J.PUIG I CADA FALCH, A.de FALGUERA I J.GODAY

1909 Precedents: l'arquitectura romana; l'arquitectura cristiana preromànica, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol.I, Barcelona

J.PUJADES

1609 *Coronica Universal del Principat de Cathalunya*, vol.VI, Barcelona

H.QUÉNTIN

1908 *Les martirologes historiques du Moyen Âge. Étude sur la formation du Martyrologe Romain*, Paris.

C.RAHOLA

1929 *La ciutat de Girona*. 2 vols., Barcelona

A. RAYEZ

1974 Jean de Biclar, *Diccionario de spiritualité ascétique et mystique doctrine et histoire*, 8, Paris, p.291.

J.M.RECASENS

1971-1972 A propòsit de l'ocupació àrab de Tarragona i l'emigració de sant Pròsper a Itàlia, *Boletín Arqueológico*, IV, Tarragona, p.209-213.

L.RIBER

1919 *Els Sants de Catalunya (cicle visigòtic). Vol.II: Els doctors*, Barcelona

E.RIPOLL

1969 *Ampurias. Descripción de las ruinas y Museo monográfico*, Barcelona

M.RISCO

1801 Tratado LXXX: de la ciudad é Iglesia de Emporias, hoy Ampurias, *España Sagrada*, vol.42, Madrid, p.202-278.

J.F. RIVERA RECIO

1944 *San Julián, arzobispo de Toledo*, Barcelona

1985 *San Ildefonso de Toledo. Biografía, época y posteridad*, Madrid-Toledo

A.ROBLES SIERRA

1986 Braulio de Zaragoza testigo de una espiritualidad hispana, *Teología espiritual*, 30, Valencia, p.119-140.

I.RODÀ

1994 Balanç actual de l'epigrafia cristiana a Catalunya, *Actes de la III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p.111-113

C.RODRÍGUEZ FERNÁNDEZ

1985 *El Antifonario visigótico de León. Estudio literario de las formas sálmicas* (Fuentes y estudios de historia leonesa, 35), León.

J.M. ROLDÁN HERVÁS

- 1975 *Itineraria Romana. Fuentes antiguas para el estudio de las vias romanas en la Península Ibérica*, Valladolid-Granada

M. ROUCHE

- 1979 *L'Aquitaine. Des wisigoths aux Arabes (418-781). Naissance d'une region*, Paris

G. ROURA

- 1988 *Girona Carolíngia (del 785 a l'any 1000)*, Girona
- 1994 El sermó en honor de Sant Feliu de Girona, *Cultura i Societat a les terres de Girona. Actes de les Jornades d'homenatge al Dr. Jaume Marquès i Casanovas*, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, XXXIV, Girona, p.295-302

J.M.SALRACH

- 1987 El procés de feudalització (segles III-XII), *Història de Catalunya* (P.VILAR dir.), vol.II, Barcelona.

C.SANCHEZ ALBORNOZ

- 1970 *Estudios visigodos*, Roma.

E.SÁNCHEZ SALOR

- 1976 *Jerarquías eclesiásticas y monacales en época visigoda*, Salamanca.

V.SAXER

- 1992 Archéologie et Hagiographie. À propos des martyrs de la Tarraconaise inscrits dans le martyrologe Hièronymien, *Actes de la III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, p.453-462
- 1995 Le culte de S.Vincent dans la péninsule hispanique avant l'an Mil, *Actes de la IV Reunió d'Arqueologia Cristiana*

Hispanica (Lisboa 1992), Barceona, p.141-149

1996 Les notices hispaniques du martyrologe hiéronymien: première approche et bilain provisoire, *Spania. Estudis d'Antiguitat Tardana oferts en homenatge al professor Pere de Palol i Salellas*, Barcelona, p.235-241

1996-1997 La version *BHL 8628-8631* de la *Passio Sancti Vincentii diaconi et martyris* dans la tradition manuscrite et litteraire: Préliminaires a une édition critique, *Hispania i Roma: d'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol, Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI, p.81-115

K.SCHÄFERDIECK

1967 *Die Kirche in den Reichen der Westgoten und Suewen bis zur Errichtung der westgotischen Staats-Kirche*, Berlin

H.SCHLUNK

1947 El sarcófago de Catiliscar y los sarcófagos paleocristianos españoles de la primera mitad del siglo IV, *Príncipe de Viana*, 28, Pamplona, p.305-353

F.SELGAS

1903 *San Félix de Játiva y las iglesias valencianas del siglo XIII*, Madrid

J.SERRA VILARÓ

1943 *San Próspero de Tarragona y sus discípulos en Italia en el año 711*, Barcelona

M.SIMONETTI

1991 Gregorio de Tours, *Diccionario Patristico y de la Antigüedad cristiana* (dir. A.Bernardino), vol. I, Salamanca, p.988-990

M. SOTOMAYOR

- 1973 *Datos históricos sobre los sarcófagos romano-cristianos de España*, Granada
- 1975 *Sarcófagos romano-cristianos de España. Estudio iconográfico*, Granada
- 1979 La Iglesia en la España romana, *Historia de la Iglesia en España* (dir. R.GARCIA VILLOSLADA), I, Madrid, p.7-400.

H.STERN

- 1953 *Le calender de 354*, Paris.

K.F.STROHEKER

- 1965 *Germanentum und Spätatinke*, Zurich-Stuttgart

B. STUDER

- 1986 IX. Escritores de Italia hasta San Leon Magno, *Patrologia* (dir. A. BERARDINO), III, Madrid, p.710-714

M. TARRADELL

- 1978 *Les ciutats romanes dels Països Catalans*. Discurs llegit el dia 18 de maig de 1978 en l'acte de recepció pública de M.Tarradell i Mateu a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i resposta de l'acadèmic numerari Lluís Pericot i García, Barcelona

E.A.THOMPSON

- 1985 *Los godos en España*, Madrid³.

M.TORRES LÓPEZ

- 1976 La Iglesia en la España visigoda, *Historia de España* (dir.R.MENÉNDEZ PIDAL), III, Madrid, p.281-341.

F.J. TOVAR

- 1994 *Tractatus Sermones atque homiliae: El cultivo del género literario del discurso homilético en la Hispania tarδοantigua y visigoda*, Cáceres

J.TREMOLEDA I P.CASTANYER

- 1993 *La Quintana, Cervià de Ter (Gironès), Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana i Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p.145
- 2000 *L'època antiga, a Història de l'Alt Empordà* (P.GIFRE dir.), Girona, p.113-231.

A.C. VEGA

- 1969a *De patrología Española: entorno a la herencia literaria de Juan de Biclario*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 164, Madrid, p.13-46.
- 1969b *De patrología española: San Ildefonso de Toledo. Sus biografías y sus biógrafos. Y sus varones ilustres*, *Boletín de la Real Academia de la Historia*, 165, Madrid, p.35-107

A.VELASCO

- 2000 *El obispado de Saetabis, Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno* (A.RIERA LACOMBA cord.), València, p.77.83.

J.VILELLA

- 1994 *La correspondencia entre los obispos hispanos y el papado durante el siglo V*, *Studia Ephemeridis Augustinianum*, 46, p.457-481.
- 1996-1997 *Els concilis eclesiàstics de la Tarraconensis durant el segle V, Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al dr.Pere de Palol*, *Annals de l' Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII, Girona, p.1041-1057.

J.VILLANUEVA

- 1803 *Viage Literario a las Iglesias de España*, I, Madrid
- 1850a *Viage a Urgel y a Gerona, Viage literario a las Iglesias de España*, XII, Madrid
- 1850b *Viage á Gerona, Viaje Literario a las Iglesias de España*, XIII, Madrid.
- 1851 *Viage a Gerona y a Roda, Viage Literario a las Iglesias de España*, XV, Madrid.

X.VIÑAS

- 1992 *Les Gavarres, El medi natural a les terres gironines* (L.PALAHÍ-D.BRUSI ed.), Girona, p.181-189.

J. VIVES

- 1941 *Santoral visigodo en calendarios e inscripciones, Analecta Sacra Tarraconensia*, XIV, p.31-58
- 1944 *Un obispo español del siglo V, desconocido, Analecta Sacra Tarraconensia*, XVII, Barcelona, p.204-205
- 1954 *Fuentes hagiográficas del Antifonario de León, Archivos Leoneses*, 8, León, p.288-299.
- 1955 *En torno a la datación del Antifonario legionense, Hispania Sacra*, 8, Madrid, p.117-124.
- 1969 *Inscripciones cristianas de la España romana y visigótica*, Barcelona²
- 1972a *Elvira, Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir.Q.ALDEA, T.MARÍN I J.VIVES), vol.II, p.783-784
- 1972b *Calendarios litúrgicos, Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir.Q.ALDEA, T.MARÍN I J.VIVES), vol.II, Madrid, p.p.1324-1326

1972c Félix, *Diccionario de Historia Eclesiástica de España* (dir. Q.ALDEA, T.MARÍN I J.VIVES), vol.II, Madrid, p.911

J.VIVES i A.FÀBREGA

1949a Calendarios hispánicos anteriores al siglo XII, *Hispania Sacra*, 2, Madrid, p.119-146.

1949b Calendarios hispánicos anteriores al siglo XIII, *Hispania Sacra*, 2, Madrid, p.339-380.

A. de VOGÜÉ

1978-1979 Trithème, la Règle de Macaire et l'héritage littéraire de Jean de Biclair, *Sacris erudiri. Jaarboek voor Godsdienswetenschappen*, 23, Steenbrugge, p.215-224

B. VOLMANN

1974 Priscillianus, *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* (dir.PAULY-WISSOWA-KROLL) suppl. 14, Stuttgart, col.485-559

O. WERMELINGER

1975 *Rom und Pelagius*, Stuttgart, 1975

P.WESSELING

1735 *Vetera Romanorum Itineraria*, Amsterdam.

G.WILPERT

1929-1936 *I sarcofagi cristiani antichi I-III*, Città del Vaticano

J.YARZA

1976 Las miniaturas del Antifonario de León, *Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología*, 62, Valladolid, p.182-210.

1985 La imatge del bisbe en el gòtic català, *Thesaurus. L'art dels bisbats de Catalunya* (1000-1800), Barcelona

1. INTRODUCCIÓ

La Tesi doctoral que presentem és el fruit de diversos anys de recerca personal, una investigació que pretèn ser, tal com el seu mateix nom indica, un estudi de totes aquelles informacions que ens proporcionen les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII) i que fan referència, directament o indirecta, a les terres del nord-est de Catalunya, un territori que compren les actuals comarques de l'Alt i Baix Empordà, el Gironès, el Pla de l'Estany, la Garrotxa i l'Alt Maresme. Fou aquesta àrea geogràfica la que, d'ençà el segle IX, un cop superada la invasió sarraïna que suposà, entre altres coses, la definitiva desaparició de la seu episcopal emporitana, acabà per convertir-se en el territori del bisbat de Girona, una demarcació que englobava els antics dominis eclesiàstics i territorials de les seus visigòtiques de *Gerunda* i *Impurias*.

És una realitat que l'estudi de la tarδοantiguitat al nord-est de Catalunya ha experimentat un important impuls en els darrers anys, amb la publicació de nombrosos i excel.lents treballs que, d'una manera o altra, pretenen reivindicar l'especificitat d'un període molt oblidat i poc estudiat en la historiografia tradicional dels darrers segles. És en aquest marc, que la investigació que presentem, pretèn ser una aportació a una millor comprensió d'aquest període, amb la sistematització i catalogació de tots aquells textos, la cronologia dels quals abraça el període comprés entre els segles IV a VII d.C, on es fa menció expressa a l'àrea geogràfica que ens ocupa.

La Tesi doctoral que presentem l'hem estructurada, a grans trets, en set parts clarament diferenciades encara que interdependents entre sí, cadascuna de les quals amb una

especificitat i una metodologia pròpia.

A la primera d'elles (caps.2-3), i a mode d'introducció, es fixen els límits territorials (marc geogràfic) i cronològics (marc històric) de la investigació, elements del tot indispensables i necessaris per a comprendre millor l'escenari on tenen lloc els fets descrits.

Un segon gran apartat està enterament dedicat a l'estudi i anàlisi de les principals aportacions realitzades per la historiografia del nostre país en els darrers segles, del XVII fins a l'actualitat, en l'estudi del tema que ens ocupa.

En tercer lloc, es passa a analitzar individualment totes i cadascuna de les referències textuais recollides en aquest estudi. L'anàlisi l'hem dividida en cinc grans apartats, atenent i respectant la diversa tipologia de les fonts consultades: 1) els *itineraria romana*; 2) els textos de la patrologia tarδοantiga; 3) les actes conciliars; 4) les fonts litúrgiques; i 5) l'epigrafia. L'estudi de cada text es realitza d'una manera global i sistemàtica, analitzant l'autor, el text i l'època de composició, i tot això en el marc més ampli de la societat del seu temps. És, per això, que cada text és analitzat en allò que la historiografia alemanya ha tingut a bé anomenar el *Sitz im Leben*, és a dir, l'ambient històric, social, polític i literari en què foren redactats cadascun d'ells.

Un apartat certament important és enterament dedicat a l'estudi dels orígens i difusió del culte al màrtir Sant Feliu de Girona durant l'antiguitat tardana, a partir sobretot de la informació proporcionada per les fonts escrites i epigràfiques de l'època. El culte al màrtir gironí del segle IV fou, sense cap mena de dubtes, un dels elements característics i definidors en la vida de la *Gerunda*

tardoantiga i, al mateix temps, un signe del gran prestigi assolit per la seu episcopal gironina a la resta d'Hispania durant l'antiguitat tardana.

Finalment, i després de presentar, a tall de síntesi, les principals conclusions d'aquesta investigació, un darrer gran apartat ve constituït per un apèndix documental, en el qual s'hi recullen, seguint un criteri cronològic, tots els textos estudiats, transcrits segons les principals edicions crítiques citades. Val a dir, que en aquesta investigació hem utilitzat en la majoria dels casos les millors edicions crítiques de cadascuna de les obres estudiades, un fet que ha permès, en ocasions, corregir antigues transcripcions molt menys acurades i crítiques que s'havien inclòs en moltes de les obres dels darrers dos-cents anys on s'estudiava el període històric que ens ocupa.

D'aquesta manera, i a nivell global, la investigació que presentem pretén ser un intent de sistematització i catalogació de tot un conjunt de fonts escrites, de tipologia diversa i variada, amb l'ajut de les quals poder apropar-nos millor a l'estudi d'un període històric de la nostra terra, una etapa enormement interessant i que, sovint, ha estat molt menysvalorada, però que a la llum d'aquests textos se'ns presenta com a enormement dinàmica i transcendent per a la història del nostre país.

* * *

Finalment, només ens cal agrair a totes aquelles persones i entitats que ens han donat suport en la realització d'aquesta investigació, l'ajuda de les quals ha estat del tot inestimable.

A la Srta. Aurora Martín , directora del Museu d'Arqueologia

de Catalunya-Girona. D'aquesta mateixa institució agrair les facilitats rebudes per part de tot el seu personal, molt especialment per part de Mercè Ferré, Montserrat Mataró i Josep M. Llorens.

Al Dr. Xavier Aquilué, Dr. Joaquim Tremoleda, Dr. Pere Castanyer i a la Sra. Marta Santos del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries, agrair-los les facilitats donades en la consulta del fons documental i museístic d'aquesta institució.

Als companys i col·legues de la Universitat de Girona, Dr. Narcís Soler, Dr. Josep Burch, Dr. Carles Vivó i Dr. Jordi Sagrera, i als Srs. Lluís Palahí i M. Sureda, pel seu inestimable i constant suport en la realització d'aquesta recerca.

Per una altre banda fer esment de totes les biblioteques i centres d'estudi que, amablement, han posat al nostre abast el material per a ser consultat: Universitat de Barcelona (biblioteques de Filologia, Filologia llatina i grega, Ciències de l'Educació, Humanitats, Història, Història de l'Art, Arqueologia i Ciències Jurídiques); Universitat Autònoma de Barcelona; Universitat de Girona (biblioteques de la Facultat de Lletres, Dret i Aula de Prehistòria i Món Antic); Institut Cartogràfic de Catalunya; Arxiu Capitular de la Catedral de Lleó, i molt especialment al seu director Dr. Eduardo Prieto; a l'empresa fotogràfica Imagen M.A.S. d'Astorga (Lleó), per les seves excel·lents reproduccions del Antifonario Mozárabe de León; Arxiu Capitular de la Catedral de Girona, sobretot al seu director el Dr. Gabriel Roura i també a Joan Villar; Ajuntament de Sant Julià de Ramis (Gironès); Biblioteca Balmesiana, Biblioteca Pública Episcopal de Barcelona i, també, a la Biblioteca del Seminari de Girona i al seu director, Dr. Pere Bellvert. A tots ells, i al personal que les gestiona i administra, el nostre més

sincer agraïment i gratitud.

Recordar també l'amabilitat i la generosa ajuda rebuda per part del Dr Josep Casas, Dr. Marc Mayer, Dra. Isabel Rodà, Dr. J.M.Marqués, Dr.Joan Busquets; Anna M. Puig, Joan Llinàs, Jordi Merino, Mn. Andreu Soler i Solei, Joan Baburés; als col·legues de l'Institut d'Estudis Gironins i de l'I.E.S. de Celrà, en especial a Xavier Puig, Àngel Bosch, Antoni Jiménez, Joaquim Vilar, Joaquim Genover, Pere Cornellà, Sebastià Gironès i Núria Terés.

A tota la meva família, la qual en tot moment m'ha proporcionat el seu suport incondicional.

Finalment, mereix també una menció molt especial el director d'aquesta Tesi Doctoral, el Dr. Josep Mª Nolla i Brufau, el qual, amb una tenacitat i una generositat que l'honoren, ens ha proporcionat sempre i en tot moment el seu suport i mestratge del tot inestimable.

A tots ells, el nostre més profund i sincer agraïment.

2. LES UNITATS GEOGRÀFIQUES DEL NORD-EST DE CATALUNYA

El territori que és motiu d'aquest estudi, actualment comprès entre les comarques de la Garrotxa, el Gironès, el Pla de l'Estany, l'Alt Empordà, el Baix Empordà, la Selva i l'Alt Maresme¹ (fig.1), és una àrea amb un conjunt de característiques comunes- amb lleugeres peculiaritats d'àmbit local -, tals com per exemple el clima.

Aquest territori, per llur ubicació en latitud (uns 420 N) i peculiar posició al SO d'Europa, tocant al Mediterrani occidental, pertany a unes de les regions on domina el tipus de clima temperat-subtropical anomenat mediterrani. Un clima que es caracteritza per unes temperatures relativament suaus (15 -16° de mitjana anual), amb estius força càlids (uns 23°C de mitjana el juliol) i hiverns frescos (uns 8°C de mitjana el gener. Les precipitacions són moderades (uns 500-600 mm anuals de mitjana), amb un màxim a la tardor, seguit pel de primavera, i secada estiuenca (uns 2 o 3 mesos)².

2.1 ELS LÍMITS

2.1.1 Els Pirineus (límit septentrional)

La serralada pirinenca esdevé el límit geogràfic que delimita aquest territori per la seva banda més septentrional. El Pirineu gironí, correspon a la part oriental de la serralada muntanyosa que, dirigida de llevant a ponent, discorre des del Mediterrani a l'Atlàntic. A l'Alta Garrotxa i a l'Alt Empordà els Pirineus representen l'extrem oriental d'aquest sistema muntanyós i van des

---

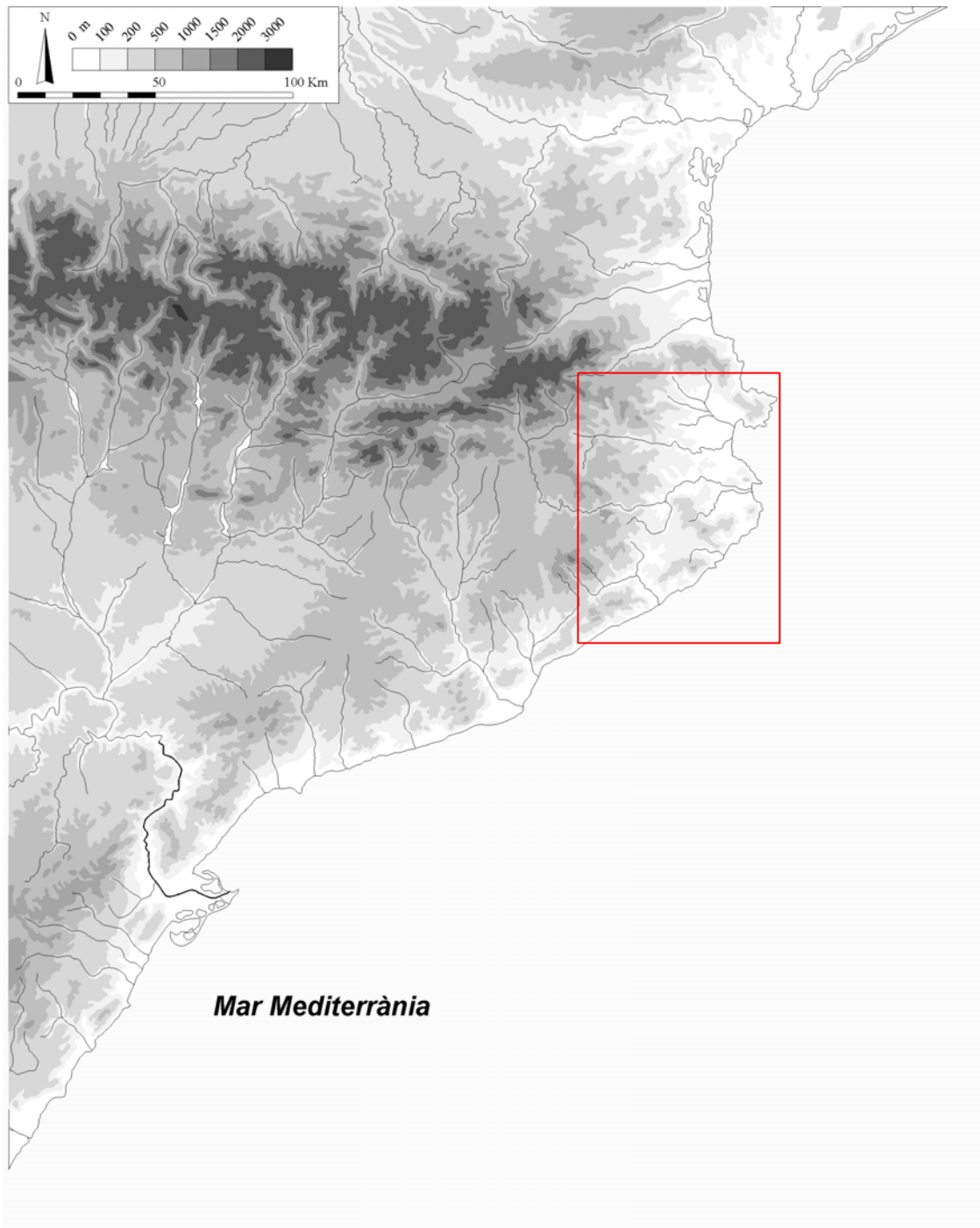
¹ Veure PALLÍ-BRUSI (ed), 1992; BRUSI-PALLÍ, 1993; PALLÍ-ROQUÈ-BRUSI, 1995

del cim del Puig de Comanegra (1558 m.) fins al mar Mediterrani. L'orografia d'aquest sector es caracteritza per una alternança de cims i vessants més abruptes (sector occidental) amb altres de perfil més aplanat (sector

---

² MEDIR-XERCAVINS, 1992, p.49

*Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya
a les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII)*

Figura 1. Les terres del nord-est de Catalunya

oriental). Malgrat tot, la zona pirinenca no és a nivell orogràfic un sector plenament homogeni, i cal distingir, d'oest a est, diversos sectors amb característiques certament diferenciades: la serres subpirinenques dels *Monars-Mont*, caracteritzades per terrenys rics en margues, gresos i conglomerats; les serres prepiriniques de la *Muga Alta* i del *Massis de Bac Grillera*, amb abundància de materials calcaris grisos, sorrenques i conglomerats vermellosos; i, finalment, els sectors pirinencs de *Les Salines*, la serra abrupta de les *Alberes*, amb els glacis dels *Estanyis* i *d'Espolla*, les serres de *Balmeta* i de *Rodes*, i, penetrant mar endins, el *Massis del Cap de Creus*³.

2.1.2 El litoral mediterrani (límit oriental)

El litoral mediterrani esdevé el segon gran límit natural d'aquestes terres. En els prop de 250 quilòmetres de línia costanera existents, el traçat del litoral s'adapta fidelment en la majoria de casos a les grans direccions imposades per les grans unitats de relleu interior. A grans trets, podem diferenciar en aquest territori dues grans morfologies de costa: la costa baixa i la costa alta⁴.

a) costa baixa. Aquests trams costaners es caracteritzen per la presència de llargues platges de poca amplada, que enllacen, cap a l'interior, amb les planes al·luvials dels cursos fluvials que les forneixen de sediments. Entre les platges i la plana solen haver-hi zones de maresma i cordons de dunes litorals, més o menys

---

³ PALLÍ-MAESTRO, 1992, p.17-19; PALLÍ-ROQUÉ, 1992, p.35-38.

⁴ PALLÍ-ROQUÉ, 1992, p.47-48; DURAN, 1989, p.19-23

desenvolupats.

La zona litoral entre Roses i L'Escala forma part de la part septentrional de l'Empordà, a les àrees al·luvials del Manol, de la Muga i del Fluvià. És una costa dominantment sorrenca, amb sistemes dunars, els quals formen part dels anomenats aiguamolls de l'Empordà (llacunes de la Massona, la Llarga o la Serpa). Antigament el Fluvià formava un delta lobulat, però l'avanç de la costa en aquest sector l'ha fet desaparèixer formant l'actual Golf de Roses.

El sector entre l'Estartit i Pals es localitza al litoral meridional de la plana empordanesa, abraçant els terrenys al·luvials del Ter i el Daró. Es tracta d'un tram de costa predominantment sorrenca, pantanosa i amb cordons de dunes ben fixats i desenvolupats. La desembocadura del Ter ha anat mudant de lloc al llarg del temps, formant diversos cursos abandonats.

Més al sud, la zona del delta de la Tordera, dóna pas a les llargues platges de la zona del Maresme.

b) la costa alta. Aquest tipus de costa, caracteritzada per la presència de penya-segats, i de nombroses cales i caps, és el que predomina a la resta del litoral.

A la costa nord, fins a la zona de Roses, es caracteritza per l'abundància de cales i platges de dimensions variables i de penya-segats, en general, d'una alçada no superior als 50 m.

El sector comprès entre l'Escala i l'Estartit, conegut com a Massís del Montgrí, es de natura calcària. Es tracta d'un tram de costa amb abundància de penya-segats (de més de 50 m) i coves i

balmes naturals.

La zona entre la Platja de Pals i la Platja Fonda forma part del massís de Begur, i es caracteritza per tenir poques cales i grans penya-segats.

Finalment a l'espai que discorre entre la platja Fonda i Blanes, hi trobem una zona litoral amb una abundància de penya-segats de poca alçada i importants alineacions d'illes. La presència dels corredors de Palafrugell, la vall de Calonge i la vall d'Aro, per on circulen els principals cursos fluvials, permeté antigament el desenvolupament de platges de sorra, amb petites zones de maresma i cordons de dunes. Es tracta d'un tram de costa profundament retallada amb una gran abundància d'entrants, coves, foradades, arcades, caps i agulles.

2.1.3 Serralada Pre-litoral, Depressió Pre-litoral i Serralada litoral (límit meridional)

D'oest a est les tres unitats de relleu que conformen els límits més meridionals d'aquest territori són: la Serralada Pre-litoral, la Depressió Pre-litoral i, en tercer lloc, la Serralada Litoral.

a) La Serralada Pre-litoral. És un sistema muntanyós constituït, bàsicament per roques ígnies i metamòrfiques. Destaquen sobretot el blocs de les Guilleries i el del Montseny.

El bloc del Montseny constitueix un gran massís amb un modelat característic dels seus cims, en forma de crestes agudes. Destaquen a la part alta els acingleraments de més de 200 m de

desnivell quasi vertical, així com els esqueis o vessants abruptes i rocallosos⁵.

La morfologia del *bloc de les Guilleries* es caracteritza per la presència d'una peneplana, que és visible en les grans i extenses

Fig.2 Les principals unitats de relleu del nord-est de Catalunya

⁵ BOADA, 1993, 430-431

planes o calmes de la zona de Sant Hilari i també en els cims amb lloms arrodonits, tals com els de Sant Gregori d'Osor o els de Sant Benet del Coll. La xarxa hidrogràfica del Ter penetra uns quants centenars de metres en aquestes calmes, originant valls angostes i profundes.⁶

b) Depressió Pre-litoral. La Depressió Pre-litoral és una llarga fossa tectònica situada entre les serralades Litoral i Pre-litoral, dividida en dues parts ben diferenciades: la Depressió del Vallès Oriental, al sud i, més al nord, la Depressió de la Selva.

La *Depressió del Vallès Oriental* es tracta d'una zona plana, situada a escassa altura, entre 100 i 200 m., suaument ondulada per l'acció erosiva d'una xarxa hidrogràfica molt densa, nascuda als vessants del muntanyam mediterrani.

La *Depressió de La Selva* constitueix l'extrem septentrional de la Depressió Pre-litoral. Es tracta d'un territori amb valls fluvials molt amples, que han deixat un seguit de turons arrodonits i poc elevats⁷.

c) Serralada Litoral. L'extrem sud d'aquesta serralada (serres de Montnegre i Roca Rossa), paral·lela a la costa de l'Alt Maresme, i la Serra de la Selva Marítima, constitueix el límit més meridional del territori que és objecte d'estudi.

2.1.4 La Serralada Transversal i el Sub-Pirineu (límit occidental)

---

⁶ PALLÍ-ROQUÈ, 1992, p.42; MOTJÉ, 1993, p.326-327

⁷ MOTJÉ, 1993, p.328-329.

La serralada Transversal és un important cordó de muntanyes d'uns 1.000 a 1500 m d'altitud, que uneix el Sistema Mediterrani amb les serres sub-pirinenques de la zona de la Garrotxa i de l'Empordà, al nord, i de la zona muntanyenca del Ripollès. Separa, a més, la Depressió Central (plana de Vic) de la Fossa de l'Empordà oberta al mar. La part més occidental d'aquesta serralada està formada per l'altiplà del Cabrerès, amb la presència d'importants cingleres, la Vall d'Hostoles i les serres del Corb i de Finestres.

Al nord i nord-oest de la part occidental de la serralada Transversal s'exten el que coneixem com a Sub-Pirineu. El sector subpirinenc d'aquesta zona s'exten, al nord, des de les estribacions dels Pics de Comanegra i Bassegoda fins a les proximitats de la zona de Figueres; més al sud, s'hi localitza la Vall de Bianya, i la zona de la Depressió d'Olot, que inclou la Plana d'en Bas i la Fossa d'Olot⁸.

2.2 LES ZONES INTERIORS

2.2.1 Les depressions i les planes

a) La Depressió d'Olot. La Depressió o Fossa d'Olot, situada a l'extrem septentrional de les serres del Corb i de Finestres, es troba envoltada per totes bandes per turons sorrencs. És en aquesta zona on es desenvolupen la major part dels aparells volcànics d'aquesta zona⁹.

---

⁸ PALLÍ-ROQUÉ, 1992, p.38-39.

⁹ PALLÍ-ROQUÉ, 1992, p.39

b) L'Empordà. És una plana delimitada per la serra pirinenca de l'Albera-Rodes al nord, per la Serralada Transversal a l'oest, pel Massís de les Gavarres al sud, i oberta al mar a l'est. El massís pre-Pirinenc del Montgrí, situat al seu bell mitg, compartimenta la plana en dues grans porcions anomenades Alt i Baix Empordà. L'Empordà limita amb els sistemes muntanyosos veïns mitjançant uns forts escarpaments, delimitats per uns petits relleus, que emmarquen la plana al·luvial quaternària, i amb uns modelats característics de turons de formes arrodonides i glacis, que són seccionats pels cursos d'aigua i els seus afluents¹⁰.

Podem distingir en aquesta plana empordanesa, segons les seves característiques morfoestructurals, diverses àrees:

- la plana al·luvial de l'Alt i del Baix Empordà. La plana empordanesa és dividida pel Massís del Montgrí en dues parts: la plana situada al nord, és l'Alt Empordà, solcada pels cursos fluvials de la Muga i del Fluvià; al sud, la del Baix Empordà, per on discorren el Ter i el Daró. Antigament, molt a prop de la línia de la costa s'hi formaren terrenys pantanosos, amb estanys (Castelló d'Empúries, Bellcaire i Pals).

- els corredors d'Albons i de Palafrugell. El corredor d'Albons és una petita plana al·luvial que, situada entre el Massís del Montgrí i el Terraprim d'Empordà, uneix les planes alt i baix-empordaneses. Serví antigament per donar al riu Ter una segona sortida al mar.

---

¹⁰ FORTIÀ, 1993, p.203-204; PALLÍ-ROQUÉ, 1992, p.39-40

El corredor de Palafrugell, és una estreta fossa tectònica, orientada de nord a sud, que separa els massissos de les Gavarres i de Begur, i que s'exten des de la plana del Baix Empordà fins a la badia de Palamós.

- l'emmarcament de la plana. Existeixen a la plana empordanesa unes zones anomenades de transició, que marquen els límits entre la plana de l'Empordà i els límits pirinencs. Aquestes zones són bàsicament quatre: *els Aspres*, caracteritzats per monticles i tossals arrodonits; *la Garrotxa d'Empordà*, a ponent de l'Alt Empordà, zona de transició amb els contraforts pre-pirinencs de la Serra del Mont; *el Terraprim d'Empordà*, a ponent de l'Alt Empordà, i extès fins al Pla de Banyoles, amb presència d'un paisatge suau i ondulat, amb petites serres tallades per valls poc encaixades; i, les *Pre-Gavarres*, un conjunt de petits turons i pujols arrodonits, situat entre la part septentrional de les Gavarres i la plana del baix Empordà.

c) El Pla de Girona. El Pla de Girona-Salt-Sarrià i les seves zones limítrofes queda emmarcat pels massissos muntanyosos de Rocacorba, al nord-oest; Guillerries, al sud-oest; i Gavarres, a l'est. Al centre, la Depressió de la Selva, que continua cap al nord, mitjançant el curs del riu Ter, i s'obre després del Congost enllaçant amb la gran plana de l'Empordà¹¹

d) El Pla de Banyoles. Aquest pla s'estén a llevant d'una gran falla oberta en el contacte entre la Serralada Transversal i la Depressió de l'Empordà. El seu subsòl, està constituït bàsicament

---

¹¹ PALLÍ, 1991, p.8-10;

per margues d'origen eocènic, que en molt indrets estan recobertes per travertins. L'actual estany de Banyoles es l'únic dels tres que es van formar durant el Quaternari que s'ha conservat, i la seva extensió s'ha mantingut pràcticament invariable en el temps, excepte a les parts baixes del sud-est, a la zona de Banyoles-Mata, on sembla que antigament hi hauria hagut una àmplia zona aiguamolls¹².

e) La Depressió de la Selva. Es una amplíssima plana, de forma quasibè quadrada, amb una extensió aproximada d'uns 300 km², amb un relleu caracteritzat per petits pujols de pendents suaument ondulades, formades per sediments lacustres i sorrencs i amb gran abundància de sòcols granítics. Aquest sediments han estat bisectats progressivament per valls fluvials molt amples formant un gran nombre de planes de tipus fluvial i torrencial.

2.2.2 Les àrees de muntanya.

a) Els Massissos de les Gavarres i de Begur. Les Gavarres representen l'extrem més septentrional de la Serralada Litoral Catalana i separen la Plana del Baix Empordà, a l'est, de la Depressió de la Selva, al sud-oest. Ambdós massissos estan constituïts per roques de tipus metamòrfic a la seva meitat septentrional i per granitoides a la meridional, fet que justifica les diferències de relleu existents. Es tracta d'una zona amb una vegetació molt uniforme i amb una orografia, sobretot en les zones

---

¹² BRUSI-MAROTO-VILA, 1992, p.117-122; COMA-FIGUERES-GRATACÓS-PORXAS, 1993, p.155-158;

granítiques, amb abundància de vessants abruptes per les quals discorren abundants rieres i torrents¹³.

El tros més petit i individualitzat de les Gavarres, amb una personalitat pròpia i que llinda amb el mar, es coneix amb el nom de *Massís de Begur* (Puig Son Ric, 325 m).

b) *Serralada de la Selva marítima*. Amb aquest nom es coneix la part meridional de la Serralada Litoral que, en bona part, corre paral·lela a la costa, abans d'enllaçar amb el Massís de les Gavarres.

A la Selva Marítima, les valls dels torrents que la travessen perpendicularment penetren fortament cap al seu interior i formen una sèrie de fragments muntanyosos, parcialment isolats i de fàcil identificació¹⁴.

2.3 LA XARXA HIDROGRÀFICA

Els sistemes fluvials que canalitzen el drenatge del territori del nord-est de Catalunya es presenten molt lligats a les disposició de les unitats de relleu. A grans trets el curs dels principals rius d'aquest territori es dirigeix de ponent a llevant, buscant la Mediterrània.

El règim anual de cabals és regit per les aportacions pluvials, que sovint acusen els mínims pluviomètrics d'hivern i estiu, propis del clima mediterrani. Aquesta peculiaritat assoleix la seva màxima expressió en les conques de dimensions reduïdes del litoral, que

---

¹³ PALLÍ-ROQUÈ, 1992, p.42; VIÑAS, 1992, p.181-182.

presenten les lleres seques gran part de l'any, amb una circulació esporàdica associada als episodis de precipitació. Es freqüent que tots els rius d'aquest territori presentin episodis de crescudes, generalment coincidents amb els màxims de precipitació equinoccials¹⁵.

Les principals conques fluvials del nord-est de Catalunya, són les següents¹⁶ (fig.3):

a) La conca de la Muga. El riu de la Muga es converteix en la principal zona de drenatge de les aigües del sector nord de l'Alt Empordà. Nascut als cims de l'Albera, es dirigeix d'oest a est, i a l'alçada de Pont de Molins s'obre a la plana empordanesa, on rebrà els seus afluents principals. Per l'esquerra, aquests afluents procedeixen del drenatge dels vessants meridionals de les Alberes i de la porció sud-oriental de la serra de Rodes. Per la dreta, rep les aigües del Manol. Desemboca al golf de Roses.

b) La conca del Fluvià. El riu Fluvià inicia el seu recorregut a la Garrotxa, en els vessants septentrionals del Grau d'Olot a uns 920 m. d'altitud. Amb una direcció sud a nord creua la Plana d'en Bas, on va rebent els rius i torrenteres que desaiguen els vessants de Puigsacalm, Collfred i Marbulenys. D'Olot es dirigeix cap a l'est, a Sant Joan les Fonts, on recull les aigües de la riera de Bianya i es dirigeix cap a Castellfollit de la Roca, on rebrà el Turonell i el riu de Castellar. Des d'aquí fins a Dosquers recull per l'esquerra tots els

---

¹⁴ PALLÍ-ROQUÈ, 1992, p.41-42

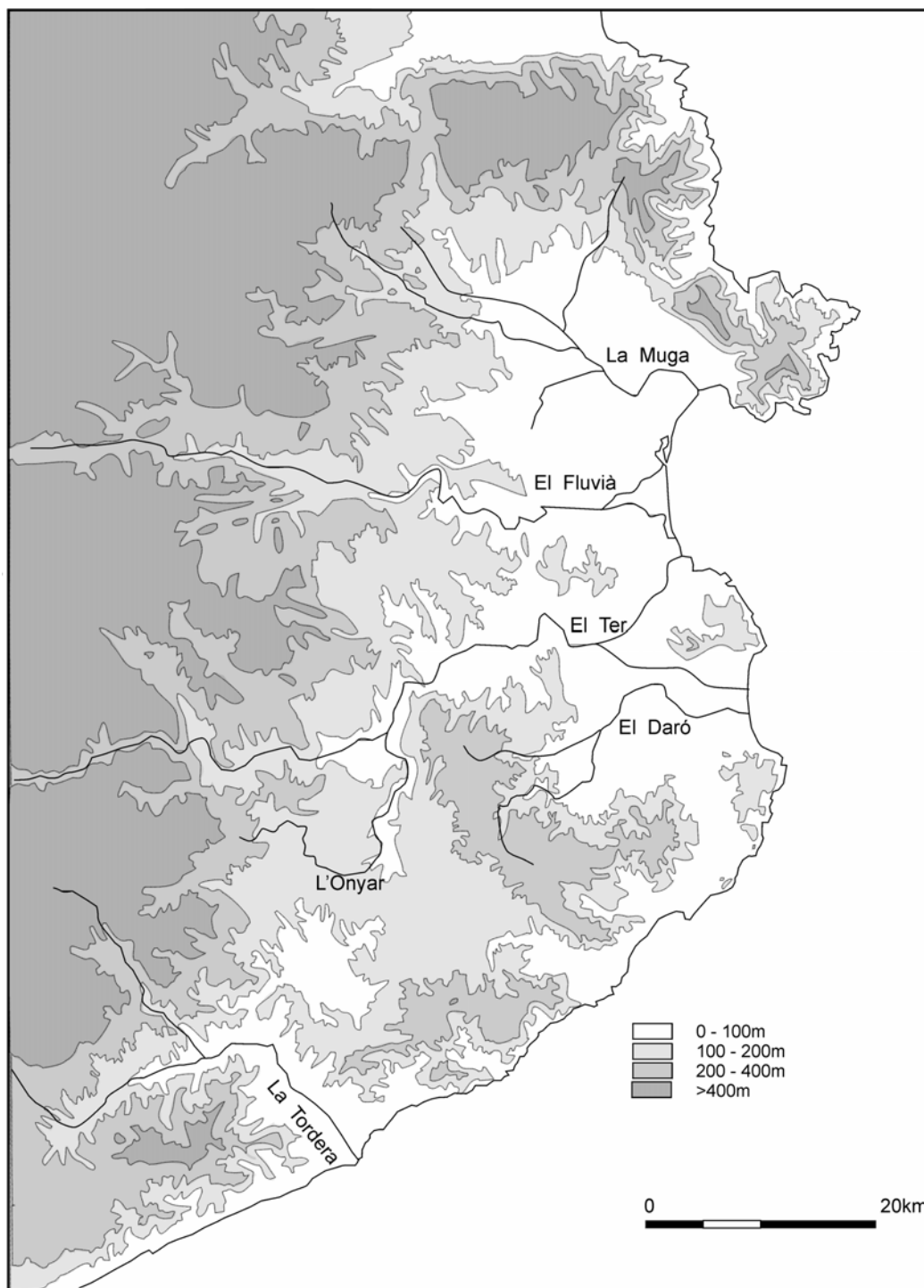
¹⁵ BRUSI, 1992, p.57

rius que drenen el massís de l'Alta Garrotxa, entre els que destaquen el Llierca i el Burró. Des de Sant Joan les Fonts el riu s'ha orientat definitivament cap a llevant i no abandonarà aquesta direcció dominant fins arribar al mar. El riu penetra a la plana de l'Empordà a partir de la localitat de Bàscara, on presenta una conca relativament estreta sense afluents importants. Desaigna al Golf de Roses . Amb un origen diferent cal esmentar l'anomenat Fluvià Vell, que representa un antic braç del riu que antigament desembocava a prop de Sant Martí d'Empúries. Actualment, aquest antic curs És seguit per l'anomenat Riu Vell o Riuet d'Empúries.

c) La conca del Ter. El riu Ter, el més important d'aquest territori tant pel seu cabal com per l'amplada i llargada del seu recorregut, té el seu naixement a Ulldeter, a la comarca del Ripollés,

---

¹⁶ BRUSI, 1992, p.57-59

Fig.3. La xarxa hidrogràfica de les terres del nord-est de Catalunya

més de 2.400 m d'altitud. Des del seu naixement, segueix una recorregut nord-sud i oest-est, travessant consecutivament les terres de les actuals comarques del Ripollès, Osona, La Selva, on recull les aigües d'importants rieres com la d'Amer o del mateix riu

Brugent; el Gironès on s'hi ajunta el cabal del riu Onyar, que entrega una important quantitat d'aigua procedent de la Depressió de la Selva; des d'aquí el Ter recull algunes rieres menors i s'obre pas encaixant-se pel congost de Sant Julià de Ramis. A la sortida d'aquest congost s'obre ja a la plana empordanesa, rebent per l'esquerra el riu Terri, col·lector de la zona lacustre de Banyoles . El Ter arriba a la mar Mediterrània a l'actual zona de la platja de Pals. Hi ha evidències geològiques d'antigues desembocadures a la zona d'Empúries i a la zona del Ter Vell, enfront de les Illes Medes.

d) La conca del Ridaura. Aquesta petita conca fluvial té el seu origen a la Serralada Litoral, i desemboca al mar després de creuar tota la Vall d'Aro.

e) La conca de la Tordera. La Tordera té el seu origen en els vessants meridionals del Montseny, i travessa les actuals terres de la Selva i de l'Alt Maresme, desaigüant al mar entre les actuals poblacions de Blanes i Malgrat de Mar.

3. EL MARC HISTÒRIC

3.1 L'ANTIGUITAT TARDANA

L'estudi que presentem s'emmarca, cronològicament parlant, a l'antiguitat tardana, una llarga etapa que assenyala el pas, lent, de la civilització clàssica a l'edat mitjana, un període de canvis profunds, d'innovacions, d'adaptació a situacions noves, i de modificacions, d'un extraordinari interès, si bé sovint s'ha plantejat de manera certament simplista i poc encertada, com una època de decadència, obscura i poc atractiva.

El nostre objectiu no és fer en aquest apartat una relació detallada i exhaustiva d'aquesta llarga etapa històrica que se situa entre mitjans/finals del segle III i el primer quart del segle VIII, sinó solament fer referència a uns fets puntuals que ajudaran a bastir un marc cronològic i històric imprescindible on situar l'anàlisi detallada de les fonts escrites referents a les terres del nord-est del Principat, pròpies d'aquest període, un territori que en l'actualitat pertany a la diòcesi de Girona i que comprenia, almenys des de principis del segle VI, dues seus episcopals, Girona i Empúries, possiblement una al sud i l'altra al nord del límit natural que devia constituir el riu Fluvià. A més a més, es comentaran alguns dels trets més característics de l'administració, l'economia i la societat d'aquella llarga etapa, notícies que han de servir per poder valorar i entendre millor, dins d'un context general, les evidències particulars d'un territori relativament reduït, situat, tanmateix, sobre la principal via de comunicació nord/sud, l'antiga *Via Augusta*, i obert al mar, circumstàncies ben concretes que expliquen, moltes vegades, la història, d'aquestes contrades.

L'inici precís de l'antiguitat tardana és una qüestió discutida, sobre la qual els especialistes no acaben de posar-se d'acord¹. Si convencionalment aquesta darrera etapa de l'Imperi Romà se sol fer començar a cavall entre les darreries del segle III o principis del segle IV, en les grans reformes de Dioclecià, el restaurador, o quan la seva renúncia voluntària a la dignitat imperial, obrint una llarga etapa de lluites entre els cèsars i els augusts, un sistema de govern i successori, que havia de servir per solucionar alguns dels problemes més greus plantejats a l'Imperi al llarg del segle III, i que resultarà totalment ineficaç, en acabar, de bell nou, amb la reunificació del gran imperi mediterrani sota el dominat de Constantí, primer, i dels seus fills, després. Alguns dels historiadors pensen que moltes de les peculiaritats d'aquest període, molts d'aquells trets característics que serveixen per definir una etapa en relació a una anterior i posterior, allò que atorga personalitat a un període determinat, ja havien aparegut molt abans, probablement en el mateix segle II i, en alguns casos, potser amb anterioritat. La crisi que segueix a la mort de Còmmode (192), les guerres subsegüents, la dinastia dels Severs, la ruïna dels curials i la decadència de la vida urbana, les reformes monetàries, la inflació, la concessió, importantíssima, de la ciutadania romana a tots els homes lliures de l'Imperi (212), el paper cada cop més destacat de l'exèrcit i de la burocràcia, la decadència de l'esclavatge substituït, lentament però inexorable, pel colonat, la religiositat cada cop més

---

¹ Sobre el concepte d'antiguitat tardana, són especialment recomanables els estudis, per altra banda certament decisius, STROHEKER, 1965; HUBINGER, 1962; MAIER, 1972; MARROU, 1977; BROWN, 1989

viva enfrontada, de vegades, amb el poder imperial, i la manca d'un govern estable després de la mort d'Alexandre Sever, el 235, amb l'inici de l'anarquia militar, amb la multiplicació d'emperadors, les lluites aferrissades per fer-se amb la porpra imperial, els intents secessionistes que afecten, sobretot, a la banda occidental del món romà, amb els anomenats "Imperis Gals" (*Britania, Gallia i Hispania*), les invasions bàrbares, dibuixen un panorama ben diferent al de l'Alt Imperi i prefiguren, en molts aspectes, el que serà l'antiguitat tardana.

Sovint, però, molts d'aquests fets degueren passar prou desapercebuts pels habitants de l'extrem occidental de *la Provincia Hispania Citerior*, allunyats dels centres neuràlgics on tenien lloc els enfrontaments i les lluites pel poder. Les fonts escrites, en tractar-se de territoris perifèrics i en pau, no ens en parlen. L'arqueologia, l'únic camí per reconstruir, amb les limitacions pròpies d'aquesta disciplina, en aquesta etapa, ens assenyala, en molts aspectes, una continuïtat sense alts ni baixos, potser l'ampliació i millora d'algunes *villae*, com pot ser el cas de la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), prop de Girona, que es dota, a final del segle II o inicis del III, d'una magnífics paviments policromats de mosaic o la de Can Pau Birol (Bell-Lloch del pla, Girona), que incorpora a l'edifici uns magnífics mosaics figurats a finals del segle III o principis del segle IV.

Les reformes de Dioclecià (293) es fan sentir en aquesta província com en tot l'Imperi: Hispània, dividida en set províncies, per limitar el territori i aproximar el poble als administradors, en darrera instància, per facilitar la fiscalitat cada cop més exigent de l'hisenda imperial, formarà part de la Diòcesi de les Gàl·lies, amb

capital a *Treveris*, governada per un vicari. El nord-est del Principat continua formant part de la *Citerior* o *Tarraconensis*, amb capital a Tarragona i governada per un *praeses*. Ja no hi haurà més modificacions o reformes, almenys que afectin a aquest territori fins a la desaparició de l'Imperi d'Occident el 476.

La civilització clàssica era, sobretot, una civilització urbana. La ciutat, en darrera instància, era la base econòmica, cultural i administrativa. Província i ciutat, - al nostre país amb l'estructura intermèdia del *conventus*, unes subdivisions que agilitzaven l'administració de justícia en compartimentar un gran territori però que no semblen tenir una real importància-, són els dos nivells administratius, un dels quals, la província, no canviarà excessivament en relació a èpoques passades. La ciutat-*civitas*- està formada per l'*urbs* i l'*ager* o *territorium*, és a dir, el nucli urbanitzat, amb el *pomerium*, l'àrea sagrada, sovint senyalada per les muralles, on hi ha els edificis públics, els administratius, els temples urbans, el fòrum i els edificis d'esbarjo, equidistants i a l'abast de tots els ciutadans, i el camp on hi ha els *fundi*, els *vici*, les *villae*, el bosc, els camps de conreu, les pastures, les pedreres, les mines, tot ben lligat amb una complexa xarxa viària que ho centralitza tot a l'*urbs*, centre de consum i gran mercat que viu de l'*ager* amb el qual, tanmateix, forma una unitat indivisible. El govern de la ciutat, que resideix i administra des de l'*urbs*, l'*ordo decurionum*, els curials, forma una autèntica aristocràcia municipal, car la formen els més rics d'entre els ciutadans, que es disputen entre els seus iguals els càrrecs electius gratuïts, col·legiats i anuals (l'*edilat*, el *duovirat*, la *qüestura*, on n'hi ha,...), i d'altres pel prestigi inherent, si bé comporten com a contrapartida despeses extraordinàries en benefici de les ciutats i dels seus habitants que s'evidencien en el nucli de la

civitas, en l'*urbs*, construint edificis públics, millorant els ja existents, obsequiant amb jocs i representacions, assegurant l'abastiment d'aigües i de queviures, ajudant a superar les males anyades amb carregoses donacions, embellint carrers i places,... Aquesta actitud que funciona espléndidament durant els segles I i en bona part del II, entrarà en crisi, ajudant a arruïnar molts curials que no poden mantenir unes despeses no consignades però que formen part del govern i del bon funcionament de la ciutat. L'absentisme de les grans famílies que no podien o no volien fer-se càrrec de les seves obligacions, un absentisme a vegades prou clar en abandonar la mateixa ciutat i retirar-se al camp, al *fundus*, a les grans i luxoses *villae* d'aquest període que constitueixen un dels elements claus de l'antiguitat tardana, autèntics palaus, amb tots els luxes i comoditats. Les ciutats se'n ressentiran, en deixar-se de fer obres, en abandonar-se edificis que no es poden conservar, en un seguit de detalls que, moltes vegades, detecta clarament l'excavació arqueològica, si bé, i això també cal dir-ho, creiem que s'ha exagerat el seu paper en intentar explicar el progressiu col.lapse de la vida urbana, un col.lapse que no fou ni general ni menys absolut, i que en el fons no és més que una adaptació de les antigues ciutats a una nova època i a unes noves i variades necessitats desconegudes fins aleshores.

La solució - que acabà per ésser certament incòmoda i, a la llarga, poc eficaç- de l'administració imperial a la crisi de govern de les ciutats consistirà en fer hereditàries les obligacions dels curials, els quals havien de fer front al govern de la ciutat, al seu manteniment i a responsabilitzar-se del cobrament dels impostos amb la seva pròpia hisenda, un camí per acabar-se d'arruïnar o per enriquir-se abusant i traient profit de la situació. A les darreries del

segle IV, un càrrec nou, elegit primerament per l'emperador i més endavant per la cúria, el *defensor ciuitatis*, vigilarà aquests abusos i defensarà els pobres, els *humiliores*, de la pressió fiscal excessiva.

Una administració més nombrosa i més eficaç, també, molt més cara, una cort amplíssima i un exèrcit prepotent, exigien una política fiscal ben traçada i que arribés arreu. Parlem d'uns impostos sobre les persones-*capitatio*-, generalment d'entre catorze i seixanta-cinc anys, homes i dones, i la *iugatio*, la contribució territorial avaluada i cobrada en espècies, mentre la *capitatio*, sovint, era en metàl·lic. La pressió fiscal es farà sentir sobretot entre els petits propietaris i els colons, car els grans propietaris quedaven moltes vegades alliberats d'aquestes càrregues. A molts llocs, poc a poc, per veure's lliure de la persecució dels cobradors d'impostos petits propietaris cediran les terres als grans *possessores*, els quals els protegiran, un camí obert vers el colonat i, a llarg termini, a la feudalització medieval.

Ni les lluites pel poder del segle III ni del IV repercutiren a l'actual territori català, llevat, potser, de la mort de Constant, fill de Constantí el Gran i emperador d'Occident que fou vençut per Magnenci i mort pels seus sicaris, el 350 a Elna, el *Castrum Hellenae*, que en l'antiguitat tardana esdevindrà el nucli urbà per excel·lència de les terres de la Catalunya nord, en substitució de *Ruscino*. Llevat d'aquest fet, que segons sembla impressionà vivament la gent de l'època, poca cosa més ens recorden les fonts d'aquest període, que, en molts aspectes, constitueix un relleu econòmic notable.

3.2 EL DOMINI VISIGOT

El 395, a la mort de Teodosi, l'Imperi Romà fou dividit, efectivament i per sempre, en dos: un Imperi Oriental que sobreviuria a la greu crisi del segle V i tindria davant seu una llarga i rica història de més de mil anys, i el d'Occident, amb l'emperador Honori al capdavant, condemnat a la desaparició. El primer episodi d'aquest procés fou la gran invasió germànica del 406 que no afectà, de moment, la península Ibèrica. Quant el 409, sueus, vàndals i alans penetren a Hispània ho faran pels ports pirinencs occidentals restant al marge d'aquesta escomesa la part oriental. De fet, els territoris de l'actual Catalunya no veuran l'arribada dels bàrbars fins al 415, quan Ataülf, successor del gran Alaric, el saquejador de Roma, instal·là la cort a Barcelona. Un episodi de curta durada. Ataülf fou assassinat per Vàlia el qual, pressionat per l'exèrcit imperial comandat pel *dux* Constanci que no deixava entrar ni sortir cap mena de producte per via marítima, i a causa de greus problemes d'intendència, intentà, en un ràpid desplaçament passar a l'Àfrica, l'autèntic graner de la Mediterrània. No fou possible i el rei got hagué de pactar amb Roma compromentent-se a lluitar, en nom de l'emperador, contra els altres pobles bàrbars que senyorejaven el centre, sud i l'occident d'Hispània. Finalment, l'any 418, per un *foedus* amb l'emperador Honori, els visigots s'establien a Aquitània, al sud-oest de les Gàl·lies, amb capital a Tolosa, com a possible aliat de l'Imperi Occidental, amb uns drets i uns deures clarament especificats. Des d'aquests instants, tota la part oriental d'Hispània continuava sota l'administració directa de l'Imperi, obrint-se un nou període de pau, pertorbat, només en les regions més occidentals i en la vall alta i mitja de l'Ebre, fins a *Ilerda*, per les revoltes camperoles dels *bagaudae* i la darrera ressaca dels moviments priscil·lianistes.

Aquesta situació acabarà coincidint, quasi del tot, amb la fi real de l'Imperi Romà d'Occident, el 476, quan el 472, molt probablement, Euric, inicià la creació d'un regne poderós a la Septimània i a l'altra banda dels Pirineus, penetrant en terres catalanes. La incorporació es féu amb més dificultats de les que pugui semblar, amb una dura resistència per part de la noblesa hispano-romana, sense cap ajuda possible vinguda des d'Itàlia, que es concentrà, especialment, a Tarragona i Tortosa. Malgrat tot, l'antic *Conuentus Tarraconensis* deixa de formar part de l'Imperi, que desapareixia de fet en aquests mateixos anys, per entrar a formar part d'un regne bàrbar situat a banda i banda de la serralada pirinenca i que conserva l'antiga capital a Tolosa de Llenguadoc. Curiosament, i potser aquest fet ajuda a comprendre millor la força de la romanització a Catalunya, les primeres terres de l'occident del món mediterrani incorporades a Roma, foren, també, les darreres en separa-se'n, i no de grat, coincidint amb la seva fi.

Euric, hàbil polític, aprofità la desaparició formal de l'emperador de Roma, deposat per Odoacre el 476, per consolidar i ampliar un regne transpirinenc que comprenia tota la Gàl·lia meridional, des dels Alps i la Mediterrània fins a l'Atlàntic i amb voluntat d'expandir-se per tota la península Ibèrica, on haurà de lluitar amb la noblesa hispano-romana, els bascons i el poble sueu que havia creat un regne sòlid al nord-oest.

L'ocupació de la Tarraconense, si bé es feu amb certa rapidesa i amb moderació i prudència, no deixà de plantejar alguns problemes, com la resistència d'alguns membres de l'aristocràcia terratinent, tal com sembla indicar el sotmetiment de Tortosa, després d'un conflicte armat de certa magnitud, en una data tan

avançada com és el 506, més de trenta anys després del començament de la incorporació. Tanmateix, a finals del segle V i primers anys del VI, el regne visigot mirava cap al nord, cap al cor de les Gàl·lies, i la península Ibèrica era, només, un apèndix d'importància secundària.

Precisament aquesta política d'expansió cap al nord quedarà definitivament trencada l'any 507, quan el rei franc Clodoveu esclafà l'exèrcit got a Vouglé, no gaire lluny de Poitiers, ensorrant el somni gal i acabant, de passada, amb el regne de Tolosa, en quedar reduït el domini visigot més enllà dels Pirineus, a la Septimània, regió que de ser el nucli del regne, passarà, poc temps després, a ser un apèndix del regne ibèric amb capital a Toledo, que, tanmateix, restà unit a la corona fins al moment de la conquesta sarraïna. Fins i tot, de no ser per la intervenció del gran Teodoric, rei dels ostrogots (474-526) i avi de d'Amalaric (510-531), l'infant hereu del regne visigot, és molt probable que els resultats haguessin estat encara més desastrosos.

D'aleshores ençà, l'activitat dels reis visigots, primer amb capital a Barcelona, no gaire lluny de les possessions transpirinenques i, després, des de Mèrida i, sobretot, des de Toledo, tindrà com a objectiu la unificació peninsular, combatent, primer, la noblesa terratinent hispano-romana, prou poderosa per alçar exèrcits propis, al sud i al sud-est, i, després, els bizantins desembarcats el 551 i que conqueriran, fortificaran i administraran una vasta regió que comprenia des del cap de la Nau a la desembocadura del Guadalquivir i les Illes Balears i que resistiran les escomeses godes fins ben entrat el segle VII, contra els sueus, vençuts definitivament per Leovigild el 585, i contra els pobles

nòrdics (bascons) que no podran ser, mai, sotmesos del tot. Aquest intent d'unificació política coincidirà amb un intent d'unificació religiosa de les comunitats goda, arriana, minoritària, i la hispano-romana, majoritàriament catòlica. Leovigild (573-586), creador del regne de Toledo, intentarà aconseguir la doble fita, sense aconseguir la primera, tot i els progressos, i intentant assimilar la majoria a la minoria sense, tampoc, cap èxit.

Recared (586-601), el seu successor, continuarà la política del seu pare, però per altres camins i mostrant una notable habilitat i una gran capacitat política, en rebutjar les creences arrianes i abraçar l'ortodòxia catòlica durant el III Concili de Toledo celebrat el 589, sota la presidència de Leandre d'*Hispalis*. Aquí es posen les bases d'una nova etapa, d'una entesa entre l'alta jerarquia eclesiàstica, sovint sortida de famílies hispano-romanes, i la monarquia goda que propiciarà la integració de les classes dirigents de les dues comunitats i farà més factible el govern del regne, fent servir com a punt de trobada i caixa de ressonància de la política del moment, els Concilis toledans que sovintejaran al llarg del segle VII.

La monarquia visigoda comporta alguns canvis, quant a la divisió territorial i a l'administració i fiscalitat en relació a la de la baixa romanitat, si bé, en altres aspectes és idèntica. El rei que controla tots els ressorts del govern, alhora de ser cap de l'exèrcit, ajudat per l'Ofici Palatí i l'*Aula Regia* on són representats membres de la noblesa i de la cort i membres de l'alta jerarquia sacerdotal, els bisbes de la regió toledana, pròxims al govern. Pràcticament no hi ha canvis pel que fa a les grans províncies baix-imperials (*Tarraconense, Cartaginense, Baetica, Lusitania, Gallaecia* i la *Narbonense*, al nord dels Pirineus, a la Septimània). Aquestes

províncies estaven sota l'autoritat d'un *dux*, cap de les forces militars i representant del rei, encarregat de governar en el seu nom, d'administrar justícia, d'assegurar la pau fronterera i la pau interior. Hi ha encara avui dubtes no resolts sobre la supervivència d'alguns càrrecs d'origen romà com el del *rector provinciae*, continuador dels antics *praeses* que haurien coexistit amb els *duces*, amb tasques administratives i judicials amb el comandament militar en mans dels visigots, que malgrat tot, és possible que es perllonguessin fins a les darreries del segle VI i potser més enllà. La capital provincial coincideix amb la capital baix-imperial i amb la diòcesi eclesiàstica metropolitana. Aquestes grans divisions provincials eren subdividides en regions menors, però encara prou grans, els *territoria*, regides per un *iudex*, però essent moltes vegades aquests *iudices* membres de l'*Aula Regia*, tenien el títol de *comes* i anomenant-se el seu districte *comitatus*, càrrecs que moltes vegades esdevindran hereditaris. L'autoritat del *iudex* o *comes*, depenent de la del *dux* de la província, s'extenia a quasi totes les demarcacions i tenia a veure amb tots els aspectes de l'administració pública.

Pel que fa a la fiscalitat, el regne got és continuador del règim baix-imperial, més simplificat, amb un impost únic personal/territorial, *iugatio-capitatio*, reunificació dels dos impostos tardo-romans, una fiscalitat que només recaurà sobre una part de la societat quedant-ne lliures tota la població goda, segons sembla, i una part de l'aristocràcia hispano-romana, integrada en les classes dominants del regne. La percepció dels impostos es feia a través d'uns districtes fiscals anomenats *fiscs* que molt probablement corresponien a un *comitatus* o *territorium*. La seu dels *fiscs* es localitzava en una ciutat important del districte on anaven a parar

els tributs des de les diferents zones. Gràcies a un importantíssim document, l' "*epistula de fisco Barcinonensi*", datada l'any 592, sabem que el districte fiscal al qual pertanyien les terres del nord-est de Catalunya, tenia la seva seu a Barcelona i hi tributaven les terres de les seus episcopals de Tortosa, Tarragona, Barcelona, Egara, Empúries i Girona. Pel mateix document i també per les disposicions aprovades en el III Concili de Toledo (589), sabem que els bisbes de cada districte fiscal aprovaven els impostos imposables i eren els encarregats de vigilar la conducta dels funcionaris, alhora que es comprometien a fer possible aquesta tasca. Finalment, aquest excepcional document també confirma l'existència d'un *comes patrimonii*, que era qui nomenava i dirigia els *numerarii* o agents fiscals, els encarregats de recaptar els impostos en metàl·lic, expressats en *siliquae* o moneda de plata o, fins i tot, en espècies, si era necessari.

En un moment imprecís entre finals del segle V i finals del segle VI, de forma gradual, degueren anar desapareixent les institucions municipals d'autogovern, en part, a causa de la crisi de la baixa antiguitat i, en part, també per la nova situació i les noves necessitats. De totes maneres, aquesta desaparició, que cal entendre com una adequació a una nova realitat, no crearà un buit de poder sinó que en molts llocs serà la figura del bisbe el que l'omplirà, havent de cobrir uns espais que inicialment no li corresponien, però que per prestigi, organització i possibilitats haurà d'acceptar de grat o per força².

---

² En no ser l'objectiu d'aquest apartat l'estudi exhaustiu dels inicis i posterior domini visigòtic de la península Ibèrica, tema que, per altra banda compta amb

3.3 L'ESGLÉSIA

Sobre l'organització i la força de l'Església als territoris que formen en l'actualitat Catalunya, que és l'objecte d'aquest estudi pel que fa a les comarques dels nord-est, la nostra informació és molt escassa abans del segle IV, i, encara, d'aleshores en endavant, insuficient en molts aspectes³. Sobre l'estada de l'apòstol Pau a les costes nord-occidentals d'Hispania, només tenim pietoses tradicions, especialment significatives per Tarragona però que no passen d'això. Cal avançar mes de dos-cents anys per tenir a l'abast les primeres dades segures, en aquest cas, el martiri a l'amfiteatre de Tarragona, del bisbe Fructuós i dels seus diaques Auguri i Eulogi, el 21 de gener del 259 durant la persecució de Valerià iniciada el 257, i que proven clarament l'existència d'un important nucli cristià a la capital provincial, ciutat portuària importantíssima i on hi devia haver-hi una comunitat des de molt abans, segons ens informa un text escrit per un testimoni dels fets molt poc temps després d'ocorreguts. Cal suposar que en altres ciutats, sobretot

---

una extensíssima i variada bibliografia especialitzada, remetem als estudis que, sobre temes més específics, s'aniran donant al llarg d'aquesta investigació

Malgrat tot, destacar entre aquests treballs, els de: ORLANDIS, 1962; ABADAL, 1969; SANCHEZ ALBORNOZ, 1970; PALOL, 1970; GARCÍA MORENO, 1974; ORLANDIS, 1977; BARBERO-VIGIL, 1978; KAMPERS, 1979; KING, 1981; GARCÍA MORENO, 1982; JIMÉNEZ GARNICA, 1983; THOMPSON, 1985; SALRACH, 1987; ORLANDIS, 1988; FERREIRO, 1988; PALOL-RIPOLL, 1988; AADD, 1999b, p.19-44.

³ Els estudis sobre els orígens, l'estructura i l'organització de l'església hispànica al llarg de l'antiguitat tardana i durant el període del domini visigòtic, són molt nombrosos. De totes maneres, destaquem, per la seva capacitat global i per una volguda capacitat de síntesi, els següents: GARCÍA VILLADA, 1932; GARCÍA VILLADA, 1933; TORRES LÓPEZ, 1976, p.281-341; SCHÄFERDIECK, 1967; ORLANDIS, 1976; SANCHEZ SALOR, 1976; SOTOMAYOR, 1979, p.7-400; GONZÁLEZ, 1979; ORLANDIS-RAMOS LISSON, 1986; ORLANDIS, 1988, p.291-338;

aquelles que es trobaven més ben comunicades, n'hi hauria d'altres, tal com indiquen clarament les notícies sobre la darrera gran persecució promulgada per Dioclecià des del 304 i que és recordada en l'himne IV del *Peristephanon* de Prudenci.

Des del segle II, les comunitats cristianes a Occident havien adoptat el model Oriental en l'organització eclesiàstica, organitzada jeràrquicament entorn de la figura del bisbe. Aquest, responsable de la unitat catòlica de la comunitat, presidia la litúrgia, dirigia l'acció pastoral i vigilava la iniciació cristiana. Moltes vegades era imprescindible delegar part d'aquests poders en els sacerdots, els quals, juntament amb els diaques, constituïen l'essència del clergat i eren els responsables d'exercir la caritat entre els germans més necessitats a partir dels donatius, ajudes i almoines, aconseguides de la comunitat. Un personal jeràrquicament inferior, acòlits, sots-diaques, exorcistes i lectors, constituïen una ajuda inestimable en les tasques cada cop més complexes de la congregació. A mesura que s'enfortien, entorn del bisbe, aquestes comunitats, es produïa una unitat ecumènica aconseguida a través de reunions, de concilis episcopals, que es multiplicaran a partir del segle IV per fer front als diferents conflictes teològics que contínuament amenaçaven la unitat de la fe.

L'Edicte de Tolerància promulgat a Milà el 313 acaba una etapa de la història de l'Església, començant-ne una altra. Sortida de les catacumbes, pública, i gaudint d'un reconeixement per part de l'emperador, permetran un notable desenvolupament i la millora d'una organització que adoptarà, sovint, les maneres i la

terminologia de l'organització imperial, creant una estructura molt sòlida que farà possible, en el pas de l'antiguitat tardana, després de l'enfonsament de les estructures administratives i de govern de l'Imperi, que aquestes no desapareguessin del tot, fent-se càrrec d'uns papers que potser no li corresponien però que només l'Església, una institució àmpliament extesa i perfectament organitzada segons la tradició imperial, podia assumir amb prou garanties d'èxit.

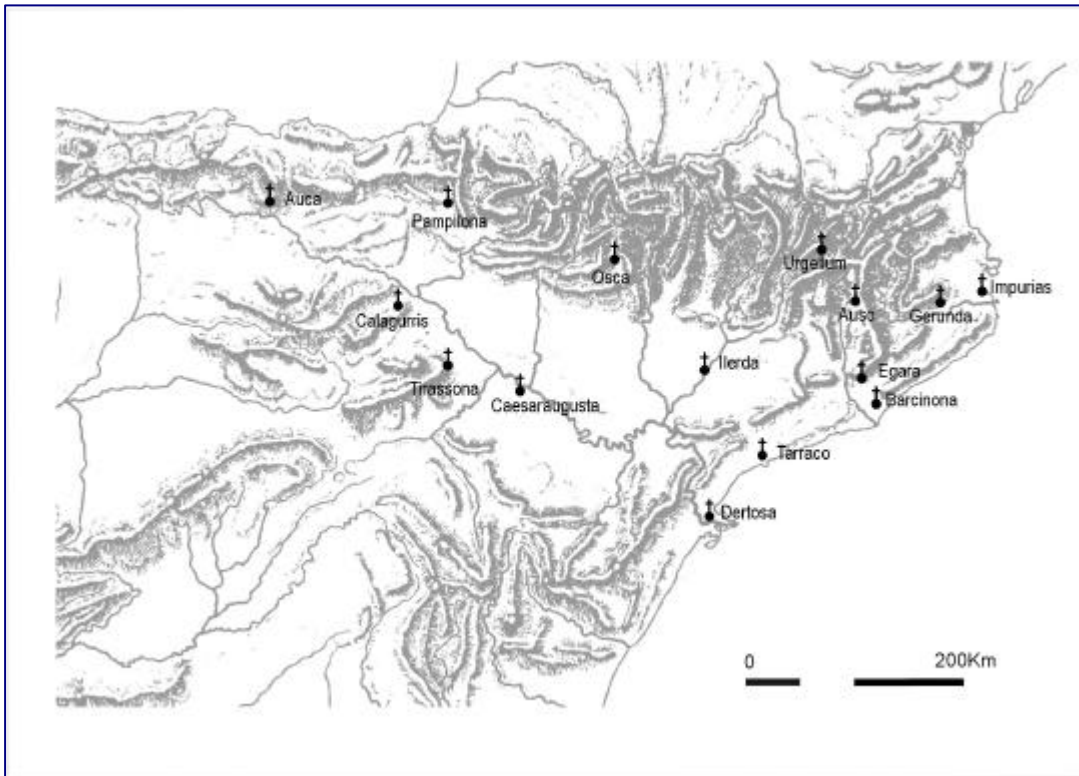
A partir d'aquests moments, en les ciutats on les congregacions cristianes eren més importants i una mica més tard en altres, la basílica, el baptisteri, el palau episcopal, esdevenen punts de referència bàsics de la topografia urbana que acabaran per competir i substituir els grans centres cívics d'època clàssica o els grans edificis d'esbarjo, amfiteatres, circs, termes, que són durament atacats pels nous dirigents eclesiàstics, però que en trobar-se profundament arrelats en els comportaments socials exigiran grans esforços i una lluita continuada durant molt de temps per fer-ne desaparèixer el costum, convertint-se, a més, aquests centres episcopals, en centres d'instrucció, d'assistència i caritat, en un paper gens menyspreable que, en alguns aspectes, omplia un buit deixat per les aristocràcies municipals. El temple cristià, per altra banda, tindrà un paper ben diferent del temple pagà que era la casa de la divinitat. Ara serà un espai gran i a cobert on es reuneix *l'ekklesia*, l'assemblea de la comunitat davant de Déu, participant-hi activament, en un cerimonial de tots i per tots, entorn del bisbe i sota la presidència del bisbe.

Ara, la vida cristiana sortida a la llum pública, arriba a tots els aspectes de la vida, fent-se plenament omnipresent. La preparació dels catecúmens pel baptisme, l'ordenació de sacerdots i diaques i la consagració dels bisbes, es desenvolupen davant la comunitat que no només n'és testimoni sinó que hi participa decididament. Concretament, en l'elecció del nou bisbe, la decisió depèn del clergat, sovint però amb la intervenció d'una personalitat influent. El poble, tanmateix, dóna la seva pròpia opinió aclamant un candidat, imposant-lo de vegades, o rebutjant-lo, participant activament en un afer que afecta tota la comunitat.

És molt probable que fos en aquests anys, a partir del segle IV, que, a més de consolidar i ampliar la tasca prosèlita a les ciutats, els grans centres cristians d'aquests primers segles, s'iniciés la cristianització del món rural, una tasca encara poc coneguda, sovint força oblidada, però extraordinària, amb l'aparició d'esglésies rurals, moltes vegades cristianitzant un antic lloc de culte pagà, autèntic embrió de l'estructura parroquial i base de l'expansió del cristianisme, en un procés lent que en alguns indrets de Catalunya no s'abastarà fins molt temps, a partir dels segles VIII-IX, després de l'enfonsament de la monarquia visigoda.

L'adopció per part de l'Imperi del Cristianisme com a religió d'estat, i la persecució des de l'administració, del paganisme i de l'heterodòxia cristiana, no fomentada per la jerarquia eclesiàstica però, almenys justificada, i tota una sèrie d'importants beneficis immediats, comporta, també, un cert sotmetiment al poder polític i unes actuacions més mesurades que moltes vegades faran prendre decisions i adoptar postures oposades a l'esperit de les primeres comunitats.

L'Església d'època visigoda, des de principis del segle VI i, sobretot, a partir del III Concili de Toledo de l'any 589, està força ben documentada a Hispània. Estava dividida en províncies que coincidien plenament amb les antigues demarcacions d'època romana (*Carthaginensis, Baetica, Lusitania, Gallaecia, Tarraconensis* i, enllà dels Pirineus, la *Narbonensis*), amb una seu principal, on residia el bisbe metropolità que se situava al capdavant dels prelats de la província, amb un prestigi i una autoritat reconeguda. Les terres de l'actual Catalunya corresponien a la Província *Tarraconensis*, amb residència del metropolità a Tarragona, l'antiga capital i amb el prestigi d'una comunitat cristiana molt antiga i amb una història de testimoniatge de gran reputació. Aquesta gran província, que abraça la vall de l'Ebre, la zona Pirinenca de ponent a Llevant, l'actual Aragó i Catalunya i una part de les terres del nord del País Valencià, estava constituïda per quinze diòcesis (*Auca, Auso, Barcinona, Caesaraugusta, Calagurri, Dertosa, Egara, Gerunda, Ilerda, Impurias, Osca, Pampilona, Tarraco, Tirassona i Urgellum*).

Figura 4. Seus episcopals de la Tarraconensis d'època visigòtica.

Aquestes diòcesis conformen, precisament, el nucli essencial de la organització religiosa i dibuixen una divisió territorial d'enorme importància damunt de la qual s'hi superposen les divisions territorials civils, districtes fiscals i *comitatus*, una distribució territorial que continuava, corregint-la, la de les antigues *civitates*. El bisbe resideix en la capital episcopal, sovint una antiga ciutat romana que ha sabut adaptar-se als nous canvis, evitant, millor o pitjor, la crisi, on se situa el palau episcopal i la basílica, dos punts de referència bàsics en la nova topografia urbana de les ciutats de l'antiguitat tardana. El territori es distribueix en esglésies rurals, les parròquies, amb un sacerdot al capdavant, el *rector*, les quals depenen del bisbe sense que existeixi cap mena de jerarquització entre unes i les altres. Aquestes esglésies rurals posseeixen, talment com les urbanes, un patrimoni propi procedent de donacions que proporciona unes rendes i que és conreat per mà

d'obra servil o per homes semilliers, per lliberts, lligats tanmateix per un pacte, *l'obsequium ecclesiae*, que els obligava a continuar conreant les terres de l'església. A més, s'hi ha d'afegir les ofrenes de la comunitat. Dos terços d'aquestes rendes pertanyien al rector, i l'altre terç al bisbe, si bé amb càrregues sobre la conservació del temple.

Sovint el titular de la diòcesi reunia en concili els clergues per governar, fer indicacions i aplicar normatives d'interès general i també visitava les parròquies amb una periodicitat estipulada.

També depenien de l'autoritat episcopal els monestirs que hi havia instal·lats en aquest territori, al camp o a les ciutats, que gaudien, però, d'una notable autonomia pel que fa a la disciplina i control del seu propi patrimoni.

Els nomenaments dels bisbes es feien, teòricament, d'igual manera que en els segles anteriors. De fet, segons la normativa aprovada en el Concili de Nicea de l'any 325 i especificat en el cànon 4, es determinava que l'elecció d'un bisbe era feta pels clergues de la comunitat i pels altres bisbes de la província eclesiàstica o, si més no, aquest col·legi es reservava el dret donar el vist-i-plau a l'elecció i que calia que fos consagrat pel seu metropolità. Sovint, l'opinió de persones influents i de prestigi dins de la comunitat o la participació directa del propi poble, que reconeixia la capacitat i l'adequació del candidat al càrrec, eren determinants a través d'un procés anomenat elecció pel clergat i pel poble. De fet, en ple segle VII, el IV Concili de Toledo del 633, encara corrobora aquest procediment, segons consta en el cànon 19, si bé des de la celebració del III Concili toledà (589) sovintegen els intents per a una intervenció cada cop més decidida en aquestes eleccions per

part del monarca visigot. En efecte, l'any 599, en el Concili de Barcelona, es fa referència, clarament en el cànon 3 a la fórmula "*per sacra regalia*", com un dels camins per accedir a la dignitat episcopal. Tanmateix les formes es mantindran i el monarca intentarà obtenir el consentiment canònic del metropolità, una formalitat important però gairebé del tot innecessària. De fet, en el cànon 6 del XII Concili de Toledo, celebrat l'any 681, es reconeix la licitud de l'elecció reial d'un bisbe de qualsevol diòcesi d'Hispania i de la Gàl.lia (Septimània), per cobrir una vacant, i la consagració per part del bisbe de la capital del regne. Només calia, després, que en un termini màxim de tres mesos, el nou bisbe visités el seu metropolità perquè, en ser instruït en les normes pròpies de la província eclesiàstica, pogués governar amb dignitat la seva diòcesi. És el final d'un llarg procés.

Finalment, cal recordar, la gran importància que tenen en aquests anys de l'església en llibertat, els concilis provincials, els quals, segons es determinà en el Concili Ecumènic de Nicea (325), s'havien de celebrar cada mig any, on calia discutir temes relacionats amb la fe, els bons costums, la conducta del poble i dels clergats, és a dir, on es prenen decisions importantíssimes que afectaven a tota la congregació. A l'hora de la veritat, la periodicitat es veurà molt reduïda, si bé, generalment, amb una notable activitat. En la majoria de províncies aquests concilis es reunien a la capital metropolitana, en canvi a la *Tarraconensis* era costum que se celebressin cada vegada en una seu episcopal diferent. Quant als Concilis generals de Toledo, només assenyalar-ne la importància extraordinària que tindran en la història del regne visigot al llarg del segle VII, convertint-se en la gran institució de govern eclesiàstic i, també civil, d'Hispania i de la Septimània.

4. HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Pretenem en aquest apartat presentar de manera breu la història de la investigació, d'ençà el segle passat i fins a l'actualitat, sobre el tema que ens ocupa: l'estudi de les fonts escrites referents al nord-est de Catalunya en època tarδοantiga. Per tant, únicament farem esment als principals treballs que, d'una manera o altra, s'han ocupat del tema, fent especial atenció a aquells més especialment significatius.

Som conscients, i una ràpida ullada a la bibliografia que esmentarem ho deixa clar, que, excepte en rares ocasions, són molt pocs els treballs que de manera monogràfica hagin abordat en profunditat aquest tema, potser perquè durant molts anys es va considerar aquesta etapa històrica com a un episodi "fosc i decadent" en el marc de la història del país i, en molts casos, força inaccessible als investigadors, mancats com estaven de referències escrites. Si que, en canvi, són més nombrosos els treballs generals o de síntesi històrica que intenten aportar dades sobre aquesta època, i que sovint basen els seus raonaments en la utilització, sovint de manera molt parcial i interessada, d'aquestes fonts tardanes. Val a dir, també, que les mateixes característiques de les fonts de l'època, centrades exclusivament en les ciutats de Girona i Empúries, han condicionat els mateixos treballs. Es fa difícil, encara avui, conèixer quina era la realitat d'aquestes contrades, si exceptuem les dues ciutats esmentades, únicament a través de les dades que ens proporcionen aquestes fonts.

És un fet conegut i comunament acceptat que la historiografia del nostre país dels segles XVII, XVIII i encara la de bona part del segle XIX, deu molt als investigadors d'origen eclesiàstic. La seva indubtable formació arxivística els feren propers a una

documentació i a una bibliografia que, en molts casos, era inaccessible a un altre tipus de públic erudit. En aquest marc, cal ubicar-hi una de les obres fonamentals de la historiografia eclesiàstica dels segles XVIII i XIX: la *España Sagrada*, una obra començada a escriure el 1747 i de la qual se n'arribaren a publicar 52 volums en els decennis posteriors.

En el marc d'aquesta obra monumental, que pretenia recollir tota la tradició historiogràfica anterior, intentant, amb els mètodes propis de l'època, reunir tot el que es sabia sobre cadascuna de les diòcesis hispàniques objectes d'estudi, es van publicar dos volums que ens interessen molt especialment. En primer lloc, el que M.Risco va dedicar l'any 1801 a la ciutat d'Empúries¹, on analitzava i recollia totes les dades per ell conegudes sobre l'origen i desenvolupament de la ciutat, i centrant especialment la seva atenció, en parlar de l'època tarδοantiga, en la confecció de l'episcopologi emporità, a partir, sobretot, de les dades procedents de les actes conciliars visigòtiques. Val a dir que la fixació de l'episcopologi realitzat per M.Risco ha estat vigent pràcticament fins a l'actualitat.

Dins del mateix context que l'anterior obra que acabem d'esmentar, l'any 1819 es publicava el volum 43 d'aquesta *España Sagrada*², dedicat exclusivament a la història de la ciutat de Girona i als monestirs existents en el bisbat gironí. Aquesta obra, en la línia de tota l'*España Sagrada* recollia totes les notícies conegudes

---

¹ RISCO, 1801, p.202-278

² MERINO-LA CANAL, 1819

sobre els orígens de la ciutat i sobre antigues troballes arqueològiques efectuades, i centrava el seu estudi dels segles IV al VII, bàsicament i de forma exclusiva, en la reconstrucció de l'episcopologi de la diòcesi gironina, si bé les fonts utilitzades eren, en molts casos, certament dubtoses i de rigor històric més que discutible. De totes maneres, cal reconèixer en aquesta obra el primer intent seriós d'intentar plantejar un estudi sobre la diòcesi gironina en època tarδοantiga, i, de fet, la seva influència serà molt gran en els estudis posteriors sobre l'antiga ciutat de Girona.

En la mateixa tradició, caldria citar l'obra, també monumental, de J.Villanueva: *Viage Literario a las Iglesias de España*. Precisament en dos dels volums dedicats a Girona³, publicats l'any 1850, i que semblen en bona part deutors del de Merino i La Canal, l'autor es limita únicament - un cop més- a glossar l'episcopologi gironí d'època visigòtica, esmentant un seguit de vagues referències sobre l'antiga ciutat i oblidant-se per complet, suposem que per desconeixement, de qualsevol altre text referit a aquest període. El mateix autor en un altre dels seus volums en parlar d'Empúries únicament esmenta unes poques dades, extremadament imprecises, sobre les antigues ruïnes de la ciutat grega, sense fer cap referència a l'antiga ciutat episcopal⁴.

Durant el darrer quart d'aquest segle XIX i en els primers anys del segle XX, es publicaran un seguit de treballs fonamentals que, segons creiem, posaran les bases de la investigació moderna

---

³ VILLANUEVA, 1850a, p.1-8; VILLANUEVA, 1850 b, p.132 i ss.

⁴ VILLANUEVA, 1851, p.24-28.

sobre aquest període. Algunes d'aquestes investigacions, encara en l'actualitat, esdevenen punts de referència obligats a l'hora d'abordar qualsevol estudi aprofundit sobre aquesta època.

En aquest període destaca l'obra de l'erudit J.Pella i Forgas autor d'una important *Historia del Ampurdán* (1883)⁵, on aquest estudiós fa una important tasca de síntesi sobre totes les informacions històriques i arqueològiques de la comarca, i de manera molt important referides a Empúries.

Cal fer referència també, a tres treballs fonamentals obra de l'historiador i arqueòleg gironí J.Botet i Sisó (1848-1917). Aquest autor publicava l'any 1879 la *Noticia histórica y arqueológica de la antigua ciudad de Emporion* ⁶, i que caldria considerar com la primera gran monografia realitzada sobre l'antiga ciutat emporitana. Dedicats els primers capítols als orígens i desenvolupament històric de la ciutat i a la descripció de les principals troballes arqueològiques efectuades fins a la seva època, el capítol VI d'aquesta mateixa obra està dedicat, en bona part, al paper de la ciutat en època tarδοantiga⁷, una ciutat que, segons pròpia opinió, hauria estat destruïda en el segle III per causa de les invasions germàniques, i que únicament s'hauria començat a reconstruir a partir del segle V a l'antiga *Palaiapolis*. L'existència de la seu episcopal durant els segles VI i VII, demostrada pels noms dels diferents prelats, seria el símbol inequívoc d'aquesta recuperació

---

⁵ PELLA I FORGAS, 1883

⁶ BOTET I SISÓ, 1879

que perduraria fins a inicis del segle VIII amb la invasió sarraïna. El mateix autor va publicar l'any 1911 el volum dedicat a la *Província de Girona*, pertanyent a la *Geografia General de Catalunya*⁸, dirigida per F.Carreres i Candi, una obra eminentment amb vocació de síntesi sobre la història de totes les poblacions de la província de Girona, i on en el capítols dedicats a les ciutats de Girona i Empúries es fa un breu recorregut sobre la seva història. Finalment, aquest mateix autor va ser qui també va publicar l'any 1895 un exhaustiu estudi sobre els sarcòfags romans i paleocristians de Catalunya, en el qual, en el capítol dedicat al conjunt conservat a Girona, presenta unes interessants reflexions sobre l'origen d'aquest conjunt funerari i la seva relació amb el màrtir Feliu de Girona ⁹.

Ocupa també un lloc destacat dins del marc general dels estudis publicats a finals del segle XIX, l'obra de R. Font: *Episcopologio ampuritano, precedido de una reseña histórica y arqueológica de Ampurias* (1897)¹⁰. Aquesta obra recollia en bona part els postulats i les teories propugnades per Botet i Sisó en la seva obra de 1879, incidint també, per tant, en el tema de la destrucció de la ciutat d'Empúries, que ell situava vers el segle V. Aquesta ciutat hauria ressorgit, en part, creia ell, al turó de sant Martí, durant els segles VI i VII, època en què la ciutat hauria

---

⁷ BOTET I SISÓ, 1879, p.128-135

⁸ BOTET I SISÓ, 1911, especialment p.221-224 i 352-353.

⁹ BOTET I SISÓ, 1895.

¹⁰ FONT, 1897

esdevingut seu episcopal. Font també proporciona l'episcopologi de la ciutat¹¹ que és, en bona mesura, el mateix que ja era conegut pels investigadors de principis de segle i que havia estat establert anys abans per M.Risco.

Pel que fa a la ciutat de Girona exceptuant els treballs, exemplars en molts aspectes, de J.Botet i Sisó, un historiador i arqueòleg certament avançat al seu temps, pocs investigadors van intentar enfrontar-se amb rigor i seriositat a un període que es creia certament tenebrós i obscur. Potser destacar l'obra, certament interessant en alguns aspectes, sobretot pel fet de presentar i catalogar antigues descobertes arqueològiques realitzades a la ciutat, de N.Blanch Illa, *Gerona Histórico-Monumental*, publicada l'any 1853 (2ª edició de 1862), on es fa un repàs, certament esquemàtic i que inclou la majoria de tòpics pluriseculars, del període tarδοantic i dels altres principals períodes de la història de la ciutat¹².

Anys més tard, la bibliografia emporitana es va veure enriquida notablement amb dos altres estudis, de gran influència posterior, i que esdevenen punt de referència obligat en aquest apartat que ens ocupa. Ens estem referint a dues obres de M.Almagro, ambdues publicades l'any 1951: *Las fuentes escritas referentes a Ampurias*¹³ i *Ampurias, Historia de la ciudad y guia de*

---

¹¹ FONT, 1897, p.77-96

¹² BLANCH ILLA, 1862, p.23-41.

¹³ ALMAGRO 1951 b;

*las excavaciones*¹⁴. En la primera d'elles, Almagro intentà recollir totes les dades textuais referides a la ciutat emporitana, des dels orígens de la ciutat fins al segle XIX, amb especial atenció a les d'època clàssica i tarδοantiga. Era, sense cap mena de dubte, el primer intent seriós portat a terme al nostre país de recollir d'una manera sistemàtica tot aquell abundós material, certament dispers i en molts casos inaccessible. De totes maneres, tot i acceptant la gran tasca portada a terme per Almagro, no superada encara en alguns aspectes, el seu mateix afany per intentar ser el màxim d'exhaustiu, el va portar a incorporar algunes fonts, la validesa o autenticitat de les quals, és enormement discutible. Així, per exemple, en la segona part del seu treball, i més concretament en els capítols I i II, dedicats a catalogar les referències escrites d'època paleocristiana i visigoda, Almagro utilitza diversos textos, eminentment tardans, no anteriors als segles X-XII, per justificar la suposada vinguda de Feliu i Narcís a la ciutat emporitana¹⁵, sens dubte encara influenciat per una historiografia de tradició eclesiàstica plurisecular, i per la utilització d'unes edicions crítiques molt allunyades de les edicions actuals. La importància del treball d'Almagro radica, però, en el nostre cas, en l'intent de relacionar l'episcopologi emporità d'època visigòtica amb el devenir de la història de la ciutat durant aquest període, una història que, als seus ulls, es caracteritzaria per una decadència, que acabaria per afavorir, en canvi, a la seva ciutat veïna, Roses. Aquestes mateixes argumentacions apareixen també en l'altra obra publicada el mateix

---

¹⁴ ALMAGRO 1951 a

¹⁵ ALMAGRO, 1951 b, p.97-105

any 1951, *Ampurias, Historia de la ciudad y Guia de las excvaciones*, presentada com un estat de la qüestió sobre els coneixements de l'època sobre la història i l'arqueologia de la ciutat emporitana.

Deutora durant molts anys la historiografia gironina de l'obra cabdal de J.Botet i Sisó publicada l'any 1911 són pocs els treballs de síntesi publicats sobre la història de la ciutat en el període anterior a la Guerra Civil. Potser destacar l'obra de Carles Rahola, amb volguda capacitat de síntesi i de divulgació, *La ciutat de Girona* (1929) on aquest autor fa un repàs força ben documentat sobre els principals períodes de la història gironina¹⁶. Posteriorment són destacables en alguns aspectes les obres que l'investigador gironí J.Pla i Cargol va dedicar a la història i a l'art gironí: *Gerona Histórica*¹⁷ (1940), *Gerona arqueológica y monumental* (1943)¹⁸ o *Santos Mártires de Gerona*¹⁹ (1955, 2ª edició de 1962), malgrat que el tractament que es dona al període tarδοantic és certament residual, essent considerat com un simple apèndix de l'antiguitat romana o com un mer preàmbul de l'època carolíngia posterior.

En la decada dels anys 60 apareixen diversos articles del professor Pere de Palol, bon coneixedor de la història i de l'arqueologia de les nostres comarques, els quals serviran per anar

---

¹⁶ RAHOLA, 1929 I, p.65-71.

¹⁷ PLA Y CARGOL, 1940, sobretot les p.21-29.

¹⁸ PLA Y CARGOL, 1943, especialment p.82-87.

¹⁹ PLA Y CARGOL, 1962, p.34-53.

clarificant progressivament el panorama de la investigació d'aquest període històric. Un primer treball, publicat l'any 1962 en col.laboració amb M.Almagro, *Los restos arqueológicos paleocristianos y altomedievales de Ampurias*²⁰, fou un primer pas-decisiu, creiem - en l'estudi de la tardoantiguitat emporitana. En ell s'intentava clarificar d'una manera definitiva el panorama referent a les fonts escrites, intentant eliminar totes aquelles que, malgrat basar-se en antigues i pietoses tradicions, estaven, però, mancades de qualsevol rigor històric. Com a complement, els autors plantejaven un panorama de les troballes arqueològiques d'època paleocristiana i tardoantiga, basades en les descobertes efectuades anys enrera en l'àmbit de la basílica i del cementiri de la Neàpolis i en diversos temples altmedievals dels encontorns d'Empúries. El mateix Palol, en un altre treball titulat *Rosas de la Antigüedad a la Edad Media* (1965)²¹, estudià en profunditat la Roses tardoantiga i visigòtica, amb especial referència a les troballes arqueològiques de la zona de la Ciutadella i, sobretot, al jaciment visigot de Puig Rom, el qual, basant-se en les fonts escrites visigòtiques, posà en relació directa amb el final de la rebel·lió del *dux Paulus* contra el rei Vamba (673). Aquestes reflexions sobre les ciutats de Roses i Empúries es troben també recollides en una altra obra fonamental del professor Palol, dedicada a l'estudi de l'arqueologia hispànica dels segles IV al VI/VII: *Arqueología Cristiana de la España romana. Siglos IV a VI*²². L'any 1968 el mateix Pere de Palol, publicà un

---

²⁰ ALMAGRO-PALOL, 1962

²¹ PALOL, 1965, p.23-33

²² PALOL, 1967, sobretot p.30-36

breu- però interessantíssim- treball titulat *Algunes reflexions entorn el primer cristianisme gironí. El màrtir sant Feliu, Sant Feliu de Guíxols i Girona*²³, en el qual, d'una manera molt hàbil, es presentaven en forma breu els principals trets arqueològics i històrics que definien la història de les comarques gironines entre els segles VI i VII, incorporant-hi també nombroses referències a les principals fonts escrites de l'època, bàsicament visigòtiques.

Ja situats en la dècada dels anys 70, veurà la llum un treball fonamental per al coneixement de la història i l'arqueologia de l'antiga ciutat romana de *Gerunda*, de gran influència posterior en l'estudi dels orígens i posterior desenvolupament de la ciutat i que, segons creiem, va marcar profundament des d'aleshores l'estudi de la romanitat a casa nostra. En estem referint a la tesi doctoral escrita per Josep M.Nolla l'any 1977, la qual, sota el títol de *La ciudad romana de Gerunda*²⁴, estudiava per primer cop en profunditat i de manera global totes les evidències arqueològiques i escrites referents a la ciutat, des dels seus orígens fins al baix imperi, i que a més servia per modificar velles i errònies hipòtesis defensades per innumbrables investigadors des d'època immemorial. Especialment important pel tema que ens ocupa, és el recull que l'autor fa de les fonts antigues referides a la ciutat de *Gerunda*, si bé el mateix límit cronològic del treball no permeté la incorporació de totes les que feien referència als segles V-VII²⁵. De totes maneres, aquest estudi - que restà inèdit en el seu moment -,

---

²³ PALOL, 1968.

²⁴ NOLLA, 1977

ha esdevingut fins avui un punt de referència obligat en les recerques sobre l'antiga ciutat de *Gerunda*, i de fet, posteriors treballs en són clarament deutors. Així altres estudis del mateix J.M.Nolla, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic* (1987)²⁶, *Gerunda: dels orígens a la fi del món antic* (1988)²⁷, *Girona goda i sarraina (476-785)*²⁸ (1992) (escrit en col·laboració amb N.M.Amich), els diversos capítols dedicats a la Girona d'època romana i tarδοantiga continguts en el fascicle 2 de la Història de Girona editada per l'A.D.A.C (1991)²⁹ (amb col·laboració de diversos autors), o el recent estudi *El sector nord de la Ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*³⁰, o les recerques portades a terme per nosaltres mateixos sobre les fonts escrites d'època tarδοantiga³¹, són el resultat d'aquest gran impuls inicial endegat pel treball de J.M.Nolla en el 1977, i es caracteritzen, tots, a grans trets, per un estudi molt més aprofundit i sistemàtic del període tarδοantic, a partir d'unes evidències arqueològiques i documentals cada cop millor conegudes.

Aquest canvi d'actitud envers l'estudi del període tarδοantic,

---

²⁵ NOLLA, 1977, p.61-79

²⁶ NOLLA, 1987

²⁷ NOLLA, 1988, p.69-108

²⁸ AMICH-NOLLA, 1992

²⁹ sobretot NOLLA-AMICH-CASTANYER, 1991, p.53-58 i NOLLA-AMICH, 1991, p.59-72; NOLLA-AMICH, 1992, p.73-78.

³⁰ CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, 2000.

³¹ AMICH, 1997.

es reflecteix també en diverses obres de síntesi sobre les terres del nord-est de Catalunya publicades en els darrers anys. En elles, on s'estudia bàsicament el poblament d'època romana en aquest territori, es fa avinent que el suposat trencament o canvi existent entre els períodes baix imperial i tarδοantic no és tant evident com semblaria, ans al contrari sembla clar que el període comprés entre els segles IV/V-VII és una època enormement dinàmica tal com ho testimonien les evidències arqueològiques i les fonts escrites. Un bon exemple d'aquest plantejament serien dos treballs fonamentals sobre la història i el poblament antic a les comarques de Girona en època romana: la *Carta arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E de Catalunya* (1984), redactada per J.M.Nolla i J.Casas³² i *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est* (1995)³³.

Un altre exemple d'aquest canvi de mentalitat, valorant el pes de la història d'aquestes terres durant aquesta època en relació al marc més general de les terres catalanes, són dos articles del professor Pere de Palol publicats l'any 1987: *Catalunya del món antic al medieval*³⁴ i *Del Baix Imperi a la presència dels àrabs*³⁵, on de manera molt hàbil i perfectament documentada, s'intenta presentar una síntesi d'aquest període dins del marc general de la Hispània tardoromana i visigòtica.

---

³² NOLLA-CASAS, 1984

³³ CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995

³⁴ PALOL, 1987b, p.139-144

³⁵ PALOL, 1987a, p.123-128

Finalment, i per concloure aquest breu recorregut, fer esment a diversos treballs redactats en els darrers anys i que tenen com a epicentre l'estudi de la ciutat d'Empúries durant l'antiguitat tardana. En primer lloc, un excel·lent article de J.M.Nolla, publicat l'any 1993, i que sota el títol de *Ampurias en la Antigüeda Tardía. Una nueva perspectiva*³⁶, intenta presentar una nova visió/revisió de la història de la ciutat durant aquesta època, basant-se sobretot en una nova lectura i interpretació de les dades arqueològiques i escrites i, que, semblen confirmar, que la pretesa decadència emporitana durant l'antiguitat tardana, defensada durant molts anys per multitud d'investigadors, no és tal, sinó que caldria parlar millor d'un procés d'adaptació de la ciutat a unes noves condicions històriques. Aquest treball esdevé un excel·lent exemple de com reconstruir un procés històric a través de les evidències arqueològiques i textuais, sense caure en la temptació, molt estesa en antigues i no tant antigues investigacions, de forçar unes o altres dades per aconseguir unes conclusions preestablertes. Completant aquest treball el mateix J.M.Nolla i J.Sagrera van publicar un excel·lent estudi sobre les necròpolis tardanes de la Neàpolis emporitana, estudi que, sota el títol de *Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la neàpolis*³⁷ (1996), aprofita per aprofundir en les hipòtesis plantejades pel mateix J.M.Nolla en el seu treball de 1993, i que evidencien, entre altres moltes coses, que la redefinició del paper de la ciutat durant l'antiguitat tardana no va afectar tant decisivament el devenir

---

³⁶ NOLLA, 1993, p.207-224

³⁷ NOLLA-SAGRERA, 1996, molt especialment les p.9-31 i 311-314

històric de la ciutat com s'havia plantejat fins ara, car lluny de caure en una pretesa decadència, Empúries acaba per convertir-se en la *urbs* més important de les terres del nord de les nostres comarques durant el període tardoantic³⁸.

---

³⁸ Aquest mateix plantejament el trobem reproduït a NOLLA, 2000b, p.243-249 o a AQUILUÉ, 1999, p.80-83.

**5. LES SEUS EPISCOPALS DE GIRONA I
EMPÚRIES I LES TERRES DEL NORD-
EST DE CATALUNYA A LES FONTS
ESCRITES D'ÈPOCA TARDOANTIGA.**

5.1 LES FONTS ESCRITES D'ÈPOCA TARDOANTIGA: TIPOLOGIA

L'objectiu principal d'aquesta investigació ha estat la recopilació de totes aquelles fonts escrites, les quals ens aporten una informació sobre la situació del nord-est de Catalunya en època tardoantiga (segles IV-VII).

El criteri de selecció de les fonts seguit en aquesta recopilació ha estat, bàsicament doble: *cronològic*, recollint i catalogant aquelles fonts o textos que pertanyen al període objecte d'estudi i, també, d'*autenticitat*, entenent com a tal solament aquelles sobre les quals la moderna crítica històrica i textual no planteja seriosos dubtes en l'actualitat sobre la seva redacció i adscripció concreta dins aquest període cronològic.

Atenent, doncs, a aquestes premisses, podem parlar que en aquesta investigació hem utilitzat, bàsicament, cinc tipus de fonts escrites, en el ben entès que aquesta classificació és purament procedimental i que, en algun cas, es fa certament difícil l'adscripció d'un o altre text a un d'aquests grups proposats:

- a) *Itineraria antics*. Aquest grup recolliria els principals *itineraria* baix imperials o tardoantics, els quals contenen indicacions més o menys precises sobre la situació de determinades *mansiones* dins del marc general d'una via de comunicació coneguda, en el nostre cas la *Via Augusta*..
- b) *Els textos de la patrologia tardoantiga*. El triomf del cristianisme d'ençà la Pau de l'Església a inicis del segle IV (313) i el progressiu pes específic que aquest va assolir en tots els àmbits de la societat en els segles següents, es

reflecteix també en la producció literària de molts dels seus membres. Aquests, en molts casos dirigents de les seves respectives comunitats, desenvolupen una important producció escrita que abraça la majoria dels principals gèneres literaris i del pensament de l'època (teologia, poesia, crònica històrica, litúrgia, filosofia,...). Moltes d'aquestes obres esdevenen testimonis d'una realitat històrica o social que, en el nostre cas, adquireix un valor molt important. D'aquesta manera l'estudi dels principals autors d'aquest període, tant els hispànics com els de fora de la península, així com també de la seva producció escrita, és converteix en una eina imprescindible per a un millor coneixement del pes específic que van assolir les terres del nord-est de Catalunya i les seus episcopals de Girona i Empúries durant l'antiguitat tardana.

- c) Les actes conciliars. Reculls dels cànons aprovats en els diferents concilis generals o provincials celebrats a Hispània durant els segles VI i VII, i que a més inclouen, en la majoria de casos, les signatures dels bisbes assistents.
- d) fonts litúrgiques. L'ús de textos litúrgics com a font històrica, en tant que expressió del culte d'una comunitat eclesial més o menys àmplia envers els seus màrtirs protectors, ha estat, sovint, poc valorat o, fins i tot, simplement obviat. El seu valor, creiem, és molt important, en tant que esdevenen un testimoni de primera mà sobre les antigues tradicions del culte martirial i, evidentment,

sobre els mateixos costums litúrgics d'un període determinat.

- e) L'epigrafia. Les inscripcions, bàsicament funeràries o bé relacionades amb el culte o la litúrgia, són un testimoni de primera mà sobre la vida i les creences de les comunitats cristianes de les terres del nord-est de Catalunya.

5.2 ELS ITINERARIA ROMANS

L'estudi dels antics *itineraria* com a fonts històriques per a un millor coneixement de la realitat geogràfica de l'imperi romà¹ en el període baix imperial i tardoantic, és d'una gran utilitat i esdevé una eina imprescindible per a l'estudi de les principals vies de comunicació de l'època.

La utilització dels itineraris era, encara durant el segle IV, un costum molt extès entre els romans. Així, a finals d'aquest segle IV, Publi Vegeci Renat, autor d'una *Epitoma rei militaris*, recorda l'existència de dues classes de mapes itineraris, quan escriu que:

"Primum itineraria omnium regionum, in quibus bellum geritur, plenissime debet habere perscripta, ita ut locorum intervalla non solum pasuum numero sed etiam viarum qualitate perdiscat, compendia, deverticula montes flumina ad fidem descripta consideret, usque eo, ut sollertiores duces itineraria provinciarum, in quibus necessitas

---

¹ Continuen essent bàsics, com a treballs de síntesi sobre les fonts i la metodologia a seguir en l'estudi de les antigues vies romanes, els excel·lents treballs de R.Chevalier (CHEVALIER, 1972; 1998), els qual, a més, incorporen la principal bibliografia sobre el tema. També cal destacar un important estudi realitzat sobre la *via Domitia* i la *via Augusta*, el qual incorpora les més recents metodologies d'investigació i anàlisi sobre les antigues vies romanes:

gerebatur, non tantum adnotata sed etiam picta habuisse firmentur, ut non solum consilio mentis verum aspectu oculorum viam profecturus eligeret"²

Així, doncs, P.Vegeci Renat, distingeix, en aquest text, entre dos tipus d'itineraris de camins antics: els *itineraria adnotata* (escrits) i els *itineraria picta* (dibuixats). És precisament a alguns d'aquests itineraris que farem referència en aquest apartat. Concretament ens estem referint a l'*Itinerarium Antonini Augusti*, la *Ravennatis Anonymi Cosmographia* i, finalment, la *Tabula Peutingeriana*. La informació que ens proporcionen aquests *itineraria* és bàsicament tardana - no anterior a finals del segle III - però, malgrat tot, és d'una enorme importància pel propòsit que ens ocupa, ja que, en el nostre cas, ens permet documentar, a grans trets, el traçat de la *Via Augusta*, la gran artèria de comunicació d'aquest país amb el sud de la Gàl.lia i la resta de la península Ibèrica, al seu pas pel nord-est de Catalunya, a partir de les citacions referides a les *mansiones* existents en aquesta via al seu pas per la nostra terra³. Aquest fet, a més, permet entendre millor la xarxa secundària de camins i vies que s'organitzaren en el nostre

CASTELLVÍ-COMPS-KOTARBA-PEZIN(dir.), 1997, amb un exhaustiu recull bibliogràfic.

² PUBLI VEGECI RENAT. *Epitoma rei militaris*, III,6: citat a BOSIO, 1983, p.13.

³ Per al estudi del traçat de la *Via Augusta* al seu pas pel nord-est de Catalunya, continuen essent bàsics, encara avui, entre altres, els estudis següents: ROLDAN, 1975; CASAS, 1979a, p.109-117; CASAS, 1979b, p.193-199; CASAS, 1981a, p.6-11; CASAS, 1981b, p.63-68; CASAS, 1982-1983, p.131-141; CASAS, 1984, p.39-60; NOLLA-CASAS, 1984, sobretot p.52-62; PALLÍ, 1985, p.133-139, 149-152; també CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.28-29; MAYER-RODÀ, 1997, 114-124, amb referències generals al pas de la Via augusta pel territori català; MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.128-131; NOLLA-CASAS, 1997, p.142-148; AMICH-CASAS, 1998, p.176-182.

país a redós i en estreta relació amb aquesta via, una xarxa cada cop millor coneguda i estudiada, i que permeté uns estrets contactes entre les terres de la costa i les de l'interior⁴.

Hem obviat volgudament en aquest estudi, doncs escapa clarament dels límits cronològics proposats, els quatre vasets de Vicarello o vasos apol·linars, quatre tasses d'argent trobades a Vicarello, al Laci, entre els anys 1852 i el 1863, i que portaven gravats a les parets els nom de totes les *mansiones* de la via de *Gades* a Roma amb les distàncies entre una i altra. La seva cronologia, malgrat ser molt discutida, sembla clarament d'època alt imperial⁵, havent estat datats de l'època del Principat d'August. De totes maneres, la informació que aporten sobre el nord-est de Catalunya es correspon magníficament amb la que ens transmeten els altres *itineraria* baix imperials i tardans⁶. Així mateix no emprarem en aquest treball altres itineraris o textos coneguts, donat que alguns d'ells són clarament de redacció medieval, mentre

⁴ Sobre la infraestructura viària a les terres del nord-est de Catalunya en època antiga i tardoantiga, veure, entre altres, els següents treballs: NOLLA-CASAS, 1984, p.53-70, làms.XVII i LXXXVI-XCI; CASAS, 1979a, p.109-117; CASAS, 1979b, p.193-199; CASAS, 1981b, p.63-68; CASAS, 1983; PALLÍ, 1985, 144-146; CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.26-31; NOLLA-CASAS, 1997, sobretot p.142-144.

⁵ Per a l'estudi d'aquests vasos de Vicarello, continua essent fonamental l'estudi d'Heurgon (HEURGON, 1952, p.39-50). Sobre la informació que aquestes peces aporten al coneixement del recorregut de la *via Augusta* en època alt-imperial a Hispània, veure ROLDÁN, 1975, p.149-160.

⁶ Sobre les referències dels vasets de Vicarello en relació a les *mansiones* de la *via Augusta* al seu pas pel nord-est de Catalunya, veure sobretot NOLLA-CASAS, 1984, p.55-60; PALLÍ, 1985, p.63-66; ESTRADA, 1997, p.148-156.

Veure en aquest mateix nostre treball, la fig.8.

que altres, malgrat pertànyer al període que ens ocupa, no fan esment al territori que ens ocupa⁷.

5.2.1 L'*Itinerarium Antonini Augusti*

Aquest itinerari és un dels pocs exemples que ens ha transmès l'antiguitat, si exceptuem la *Tabula Peutingeriana*, d'un gènere molt estès degut a la seva naturalesa tècnica i pràctica: itineraris que contenen detallades descripcions de les principals rutes de l'Imperi romà, amb la senyalització dels principals punts de descans-*mansiones*-i amb indicacions de les distàncies parcials entre ells⁸.

El fet que l'itinerari sigui anomenat d'"Antoní" es deu a que durant molts anys es va creure que havia estat redactat en època de l'emperador Antoní Pius (138-161). De totes maneres, sembla que la crítica moderna s'inclina a pensar que la redacció caldria situar-la -

---

⁷ Bàsicament, *l'Itinerarium Burdigalense*, datat entre els anys 333-337, un itinerari que explica la ruta de pelegrinatge entre les ciutats de Bordeus i Jerusalem; el *Chronicon Albeldense*, una crònica hispànica del segle IX, amb una important ressenya geogràfica; i la *Guidonnis Geographica*, obra del segle XII atribuïda a Guido de Pisa, malgrat en la seva redacció sembla clar que va utilitzar diverses fonts tardoantigues. Sobre aquestes obres, veure ROLDÁN, 1975; també, CASTELLVÍ-COMPS-KOTARBA-PEZIN (dir), 1997, p.284-285.

⁸ Sobre aquest *Itinerarium Antonini Augusti*, veure LECLERQ, 1927, col.1858-1865; MILLER, 1916, p.XLIV-XLV; CHEVALIER, 1972, p.30-33 i 250-251, amb la principal bibliografia; ROLDAN, 1975, p.19-101, amb especial atenció a les referències hispàniques de l'itinerari.

L'edició ja clàssica d'aquest itinerari és la d'O.Cuntz (*Itineraria Romana.I: Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense* (ed.O.CUNTZ, 1929), ed.stereo, Stuttgart, 1990, p.1-75). Aquesta edició incorpora la numeració del text creada per P.Wesseling en 1735, quan va publicar l'edició d'aquest itinerari en la seva obra *Vetera Romanorum Itineraria* (ed.P.WESSELING, 1735), publicada a Amsterdam.

millor - en els primers anys del govern de Dioclecià (284-305), redacció a partir de la qual s'hi haurien incorporat noves dades en el transcurs del segle IV. D'aquest itinerari se'n conserven dues còpies: una, la més antiga, incompleta, a l'Escorial (*Escorialiensis* R II, 18) datada en el segle VII; la segona, a París (*Parisinus Regius* 7230 A), amb una datació del segle X: Ambdues còpies semblarien estar directament basades en un mateix arquetip antic actualment desaparegut.

Un dels punts de discussió, encara en l'actualitat, és el d'intentar saber quin era el caràcter i la finalitat d'aquest *itinerarium*. Moltes i variades han estat les teories plantejades al respecte: per alguns, aquest itinerari tenia un caràcter de publicació "oficial" i, per tant, recollia de forma sistemàtica la xarxa de camins i calçades de l'Imperi; altres autors, en canvi, semblen descobrir en aquest itinerari la ruta seguida pels pelegrins que anaven des de Milà fins a Terra Santa; una tercera postura, la més seguida i acceptada en l'actualitat, és aquella que atorga a aquest itinerari un caràcter "privat". Segons aquesta darrera hipòtesi, l'*Itinerarium Antonini Augusti* es tractaria d'una recopilació feta per un autor anònim de finals del segle III amb finalitats simplement erudites o, encara millor, comercials. Això explicaria el fet que en l'obra no es recullin totes les vies de l'Imperi, sinó únicament una compilació que recull, al llarg i ample de totes les principals províncies imperials, un seguit de rutes determinades, deixant de

---

D'aleshores ençà la paginació proposada per Wesseling ha estat recollida i incorporada a la majoria de les edicions modernes.

banda altres, que sabem per altres fonts que també existien en el baix imperi⁹.

L'esquema de redacció dels diferents itineraris d'aquestes vies principals i secundàries que apareixen en el text és molt senzill: cada ruta està encapçalada per un epígraf general del camí descrit, amb indicació del punt de sortida i d'arribada i el nombre global de milles; a continuació, segueix l'enumeració de cadascuna de les *mansiones* amb indicació del nombre de milles existents entre cadascuna i l'anterior; aquestes indicacions numèriques van precedides de l'abreviatura m.p (*millia passum*).

D'entre totes les rutes recollides en aquest *itinerarium*, n'hi ha diverses que tenen com a escenari la península ibèrica. I entre aquestes, ens interessaran molt especialment les referències que es fan a les *mansiones* existents en el traçat de la *Via Augusta* al seu pas pel nord-est de Catalunya¹⁰.

5.2.2 La *Tabula Peutingeriana*

La *Tabula Peutingeriana* pertany al gènere d'itineraris antics que coneixem amb el nom d'*Itineraria Picta*, o el que és el mateix, mapes itineraris dissenyats i acolorits on s'hi representaven gràficament el terreny, la seva conformació física, la seva situació antròpica i itinerària i, en molts casos, les distàncies existents entre

---

⁹ Pel que fa al caràcter i finalitat d'aquest itinerari, veure ROLDAN, 1975, p.23-25, on es recullen les principals hipòtesis plantejades.

¹⁰ Veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.2.4.

diverses localitats¹. A aquest grup pertany també el més antic dels antics *itineraria picta* conservats, l'anomenat "escut de Dura Europos", compost vers el 260 d.C.

Segons els darrers estudis, sembla poder-se afirmar que la *tabula Peutingeriana* és una còpia medieval (dels segles XII-XIII)-descoberta l'any 1507 pel canceller austríac K.Peutinger i actualment conservada a la Hofbibliothek de Viena (*codex Vindobonensis 324*¹²)- d'un antic mapa romà, el qual descrivia tot el món conegut pels antics. Originàriament es tractava d'una gran làmina de pergamí d'uns 6 metres i 70 centímetres de llarg per uns 34 centímetres d'alçada, la qual va ser tallada l'any 1863 en 11 segments per evitar-ne el seu deteriorament. Sembla clar que en el document original els segments eren 12 -i la *tabula*, per tant, mesuraria uns 7 metres i 40 centímetres, aproximadament-, si bé un d'ells es va perdre ja amb anterioritat a la còpia medieval dels segles XII-XIII¹³. La pèrdua d'aquest segment és especialment irreparable, ja que contenia les principals rutes antigues conegudes a la península ibèrica, i de les

---

¹¹ Sobre la *Tabula Peutingeriana*, veure l'estudi ja clàssic LECLERQ, 1927, col.1865-1883; MILLER, 1916; CHEVALIER, 1972, p.23-30 i bibliografia a p.248-249; ROLDAN, 1975, p.106-110, amb especial referència a Hispània; possiblement els dos millors estudis globals, i que a més contenen un important aparat bibliogràfic, són els de A. i M. Levi (LEVI-LEVI, 1967) i el de L.Bosio (BOSIO, 1983).

Sobre les principals edicions de la *tabula*, veure BOSIO, 1983, p.163-174; CAPPELLI-PESANDO, 1991, p.44

¹² L'edició facscímil del còdex original d'aquesta *tabula*, a *Tabula Peutingeriana, Codex Vindobonensis 324, Vollständige faksimil-Ausgabe im Originalformat* (ed.E.WEBER 1976), Graz

¹³ BOSIO, 1983, p.13-23, amb la descripció de les principals característiques d'aquesta.

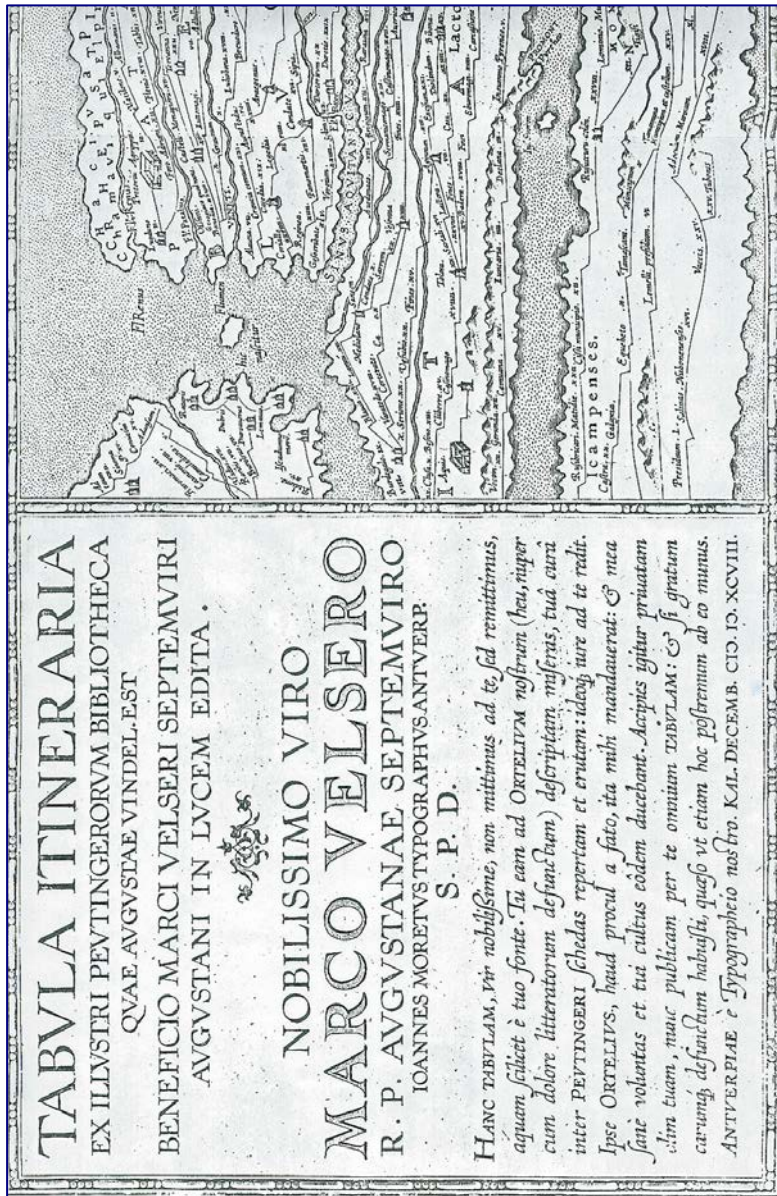

Figura 5. Portada de l'edició princeps de la Tabula Peutingeriana (1598), on pot veure 'hi representat part de l'anomenat segment 1, amb la representació de les mansions del nord-est de Catalunya (Tabula Peutingeriana (ed. E. WEBER, 1976, 1, fig.6)

quals sols se'n s'ha conservat una petita mostra en un altre dels segments, el conegut com a segment 1, un fragment de pergami de 33 x 59,8 cm, precisament el que conserva, entre altres rutes, l'inici

del traçat de la *Via Augusta* al seu pas pel nord-est de Catalunya (de *In Summo Pyreneo* a *Aquis Voconis*)¹⁴.

Els darrers estudis publicats sobre aquest itinerari semblen confirmar la teoria que la còpia medieval conservada a Viena estaria clarament inspirada en un mapa romà compost durant la segona meitat del segle IV, un mapa baix-imperial que, segurament, hauria tingut com a prototipus l'*Orbis Pictus*, compilat en època de l'emperador August i que es podia contemplar a la *Porticus Vipsania*, en el Camp de Mart, a Roma¹⁵. Agafant aquest mapa com a prototipus, en segles següents se n'haurien redactat de nous, entre ells la *Tabula Peutingeriana*, la qual, "tenint en compte tot el que el passat li havia transmès, parla del món físic, antròpic i itinerari tal com era conegut en el segle IV"¹⁶.

Comentario:

Així, doncs, aquesta *tabula* esdevé una informació de primer ordre per a un millor coneixement de la realitat geogràfica d'època baix-imperial. De totes maneres cal valorar també les seves limitacions, puix no cal oblidar que des del moment de la seva redacció inicial (segle IV) fins al de la seva còpia (segles XII-XIII), podria haver sofert algunes petites modificacions o interpolacions posteriors.

¹⁴ Una descripció física i paleogràfica d'aquest segment a *Tabula Peutingeriana* (ed.E.WEBER, 1976), I, p.22-23

¹⁵ BOSIO, 1983, p.147-162, on s'inclouen les principals teories plantejades en els darrers anys referents a la tipologia de l'original romà i la seva datació. Sobre la *Stemma* dels orígens i la transmissió textual de la *tabula*, *Tabula Peutingeriana* (ed.WEBER, 1976), I, p.23.

¹⁶ BOSIO, 1983, p.159

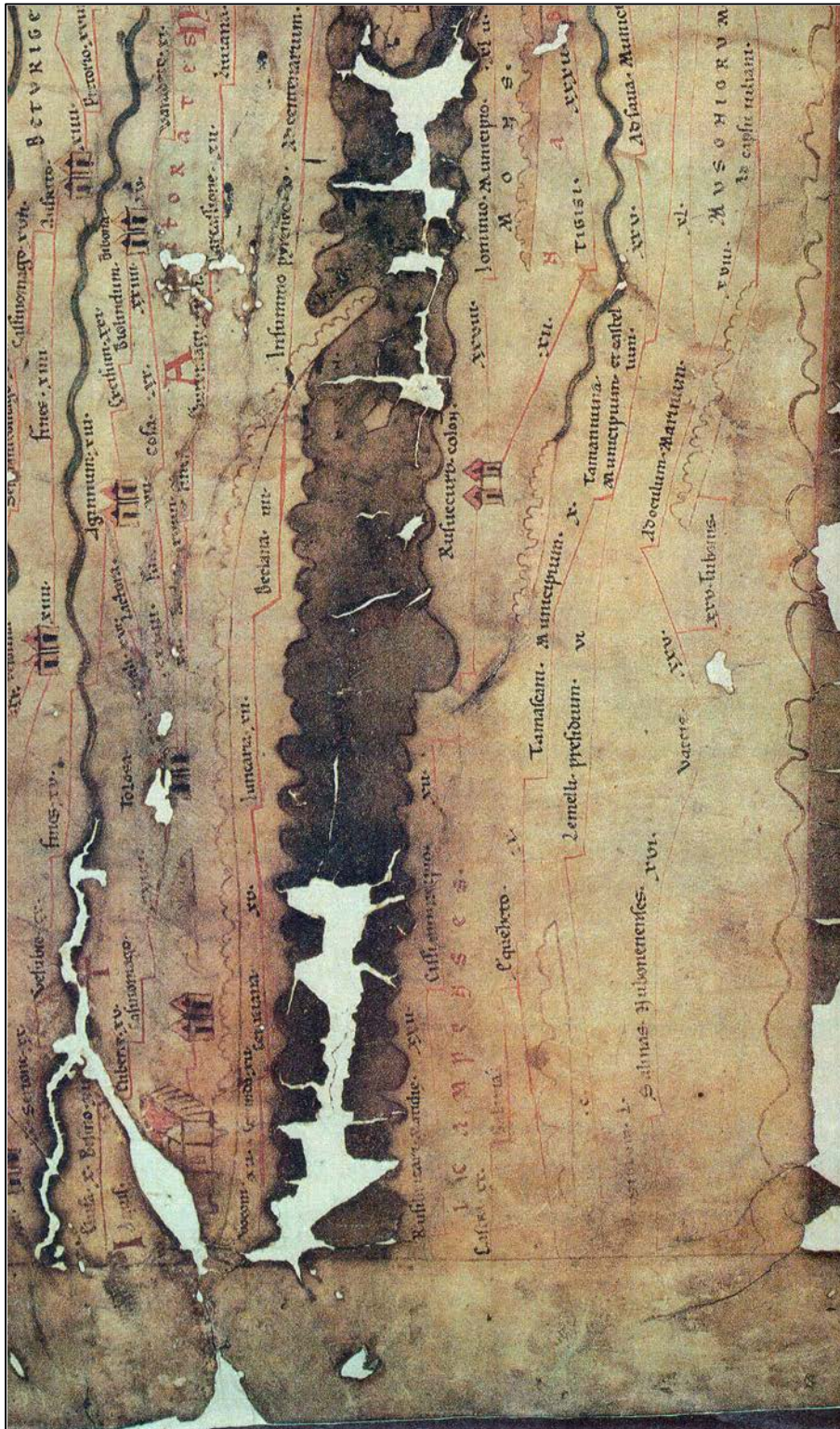

Figura 6 . Detall del segment 1 de la Tabula Peutingeriana (ed. facs. WEBER, 1976).

5.2.3 La *Ravennatis Anonymi Cosmographia*

Sota aquesta denominació es coneix una obra redactada vers els anys 667-670, l'autor de la qual, un autor cristià anònim resident a Ravenna, va compilar una cosmografia on reflectir-hi tot el món conegut de la seva època¹⁷.

En síntesi, l'obra recull una llarga llista de noms-uns 5.300-d'entre els quals uns 300 de rius, i la resta de ciutats, localitats i *mansiones*, les quals es troben agrupades, d'una manera força desordenada, això sí, en regions o províncies¹⁸.

La importància d'aquesta obra, sembla que originàriament escrita en llengua grega, rau en el fet que l'autor del segle VII-l'anònim de Ravenna-, sembla haver-se inspirat en un mapa itinerari romà del segle III, al qual hauria tingut accés a través d'una còpia posterior del segle V o VI. Aquesta font original, que sembla que caldria datar en el segle III o, potser, en el IV, sembla haver estat la mateixa que la utilitzada per l'autor de la *Tabula Peutingeriana*, fet que explicaria les semblances que sovint presenten ambdós itineraris, si bé les còpies posteriors emprades en les redaccions d'ambdues obres serien diferents, un fet que

---

¹⁷ Una bona síntesi sobre les característiques generals d'aquesta obra a ROLDAN, 1975, p.111-141, amb especial atenció a les mencions centrades a la península Ibèrica; CHEVALIER, 1972, p.35-36 i 253; CAPPELLI-PESANDO, 1991, p.42-43;

¹⁸ Les dues edicions ja clàssiques de la *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, són les de M.Pinder i G.Parthey (*Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (ed M.PINDER-G.PARTHEY, 1860), Berlin) i la de J.Schnetzer (*Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (ed J.SCHNETZ, 1940), ed.stereo, Stuttgart, 1990, p.1-110)

explicaria les divergències que també es poden observar entre ambdues obres.

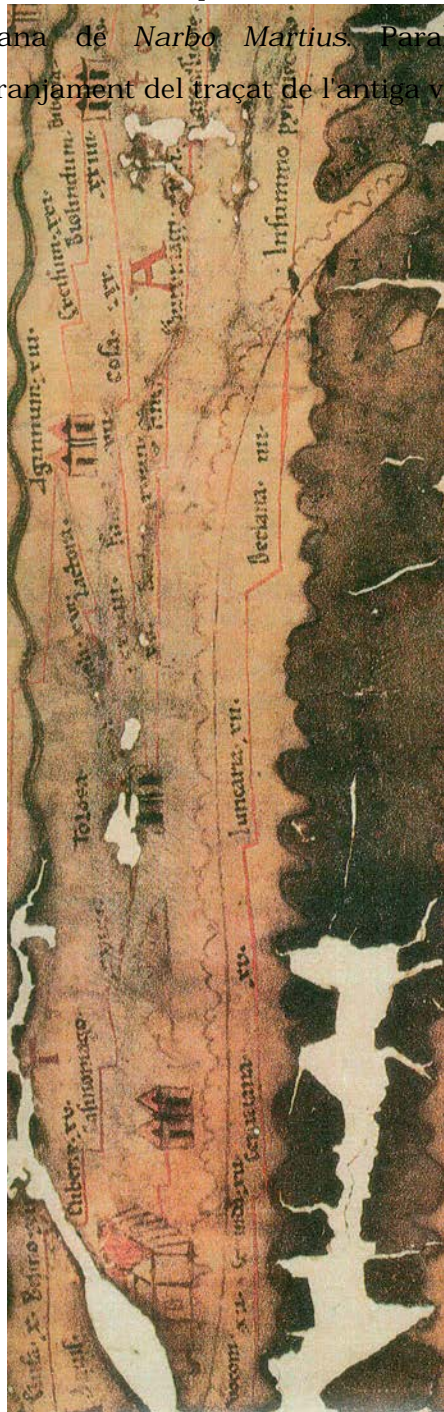
La *Ravennatis Anonimi Cosmographia*, malgrat les limitacions que comporta per causa de les interpolacions i modernització de molts noms efectuats durant els segles IV-VII, esdevé una font molt important per a l'estudi de la geografia antiga, en tant que ens ha permès conservar molts noms de ciutats i localitats que d'altra manera no coneixeríem en l'actualitat, i que ens han arribat en la seva forma més antiga, tal com segurament devien constar en l'original romà.

5.2.4 Les referències al nord-est de Catalunya en els *itineraria*: algunes consideracions.

Els tres *itineraria* que acabem de descriure ens assenyalen l'existència d'unes determinades *mansiones* a les actuals comarques del nord-est de Catalunya, totes elles corresponents al traçat de l'antiga *Via Augusta* al seu pas per la nostra terra: *Deciana*, *Iuncaria*, *Cinniana*/ *Ceruiana*, *Gerunda*, *Aquis Voconis* i *Seterrae*. A més una nova lectura de la Tabula de Peutinger, tal com assenyalarem i explicarem més endavant, permet raonar la possibilitat de pensar en l'existència d'una nova *mansio* sols citada en aquest itinerari: la *mansio Ceruiana*.

És sabut que, segons les fonts antigues, el primer gran camí que existí a les nostres comarques en època antiga fou l'anomenada "Via d'Hèracles", una ruta d'arrels prehistòriques que comunicava Itàlia amb el sud de la península ibèrica. Aprofitada per Roma com a via militar durant la conquesta d'*Hispania*, sabem que a mitjan segle II a.C estava plenament consolidada. Aquesta importància, però, s'intensificà considerablement quan Roma acabà la conquesta

del sud de la Gàl·lia, un territori que acabà per esdevenir la nova província Narbonense, després de la fundació el 118 a.C de la colònia romana de *Narbo Martius*. Paral·lelament a aquesta fundació, l'arranjament del traçat de l'antiga via, que anava des dels

Figura 7. Tabula Peutingeriana. Detall de les mansiones del nord-est de Catalunya (ed.facs. WEBER, 1976)

Les mansiones del nord-est de Catalunya segons els antics itineraria.

Vas de Vicarello 1 ⁽¹⁾	Vas de Vicarello 2 ⁽²⁾	Vas de Vicarello 3 ⁽³⁾	Vas de Vicarello 4 ⁽⁴⁾	It.-Ant.-Aug. 390, 2-4 ⁽⁵⁾	It.-Ant.-Aug. 397, 7-398, 2 ⁽⁶⁾	Tab. Peuting. segm. 1 ⁽⁷⁾	Raw.-An.-Cos IV, 42 (303, 1-6) ⁽⁸⁾	Raw.-An.-Cos V, 3 (341, 9-16) ⁽⁹⁾
IN PYRAENEUM XVI	IN PYRENEO XVI	INPYRENAEO XVI	SUMMOPYRE- NAE XVI	AD PIRENEUM m.p.XVI	SUMMO PYRENEO m.p.V	IN SUMMO PYRENEO X		PYRENEUM
IUNCARIAM XV	IUNCARIA XV	IUNCARIA XV	IUNCARIA XII	IUNCARIA m.p.XVI	IUNCARIA m.p.XVI	IUNCARIA XII	IUNCARIA	IUNCARIA
CILNIANAM XII	CILNIANA XI	CINNIANA XII	CINNIANA X		CINNIANA m.p.XV	CERUIANA XV	CINMANA	CINIANA
GERUNDAM XII	GERUNDA XII	GERUNDA XII	GERUNDA XII	GERUNDA m.p.XXVII		GER[U]ND[A] XII	GERUNDA	GERUNDA
AGUIS VOCONTIS XV	AGUIS VOCONI XV	AGUISVOCO- NIS XV	AGUAS VOCONIAS XV		AGUIS VOCONIS m.p.XXIII	[AGUIS] VOCOM [IS] XII	AGUIS VUCONIS	AGUIS BOCCONNIS
SETERRAS XXIII	SITERAS XV	SAETERRAS XV	BAETERRAS XVI		SETERRAS m.p.XV		STERAS	

Figura 8. Les mansiones del nord-est de Catalunya segons els antics itineraria.

- (1) C I L, XI, n.3281
- (2) C I L, XI, n.3282
- (3) C I L, XI, n.3283
- (4) C I L, XI, n.3284
- (5) Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense (ed.O.CUNIZ, 1929), Stuttgart, 1990, p.60-61
- (6) IDEM, p.61
- (7) LECLERQ, 1927, fig; BOSIO, 1983, p.15; ed.WEBER, 1976
- (8) Ravenmatis Anonymi Cosmographia (ed.J.SCHNETZ, 1940), Stuttgart, p.78-79
- (9) IDEM, p.87

cims dels Pirineus fins a la zona del baix Rhin, donà com a resultat l'aparició de l'anomenada *Via Domitia.*, en honor del seu creador i organitzador, el procònsol *C.Domitius Ahenobarbus*¹⁹.

Anys més tard, en un moment proper al canvi d'Era, l'emperador August va esmerçar considerables esforços a consolidar el camí, fent-lo més còmode, funcional i eficaç. La intervenció imperial fou de tal magnitud que d'aleshores ençà el traçat l'antiga *Via d'Hèracles* al sud dels Pirineus passà a ser coneguda amb el nom de *Via Augusta*. A partir d'aquell moment, i durant molts segles-des d'època imperial fins a la tardoantiguitat, almenys-aquesta calçada esdevindrà el verdader nus de comunicacions entre la Gàl.lia, al nord, i el sud de la península, al sud.

Tal com hem assenyalat anteriorment, diverses són les *mansiones* documentades als tres *itineraria* que hem analitzat. D'entre aquestes, únicament d'una se'n coneix la seva exacta localització: *Gerunda*. Sobre la ubicació de les restants, solament s'han plantejat hipòtesis més o menys raonables, en algun cas molt interessants, però sense resultats encara plenament definitius i concloents. I és que el tema és especialment important: en la mesura en que hom pugui situar geogràficament i arqueològica aquestes *mansiones*, hom tindrà el traçat més o menys definitiu del recorregut d'aquesta *via Augusta* al seu pas per les nostres terres.

Anem a veure seguidament, i de forma breu, quines són les referències textuais a aquestes *mansiones* :

---

¹⁹ Sobre els orígens, recorregut i característiques generals d'aquesta *via Domitia*, veure mot especialment CASTELLVÍ-COMPS-KOTARBA-PEZIN (dir), 1997, especialment les p. 16-110.

1) DECIANA

- *Tab.Peut:* *Beclana IIII*²⁰

- *Rav.An.Cos IV 42 (303, 1):* *Dicana*

- *Rav.An.Cos. V 3 (341, 10)* *Deciana*

Aquesta *mansio*, si fem cas a les indicacions que ens proporciona la *Tabula Peutingeriana*, estaria situada a IV m.p. de la immediatament anterior, segons els mateixos *itineraria*, la de *Summo Pyreneo* (*Tab.Peut* i *It.Ant.Aug.397,7*), *Ad Pireneum* (*It.Ant.Aug.390,2*) o *Pyreneum* (*Rav.An.Cos.V 3 (341,9)*) i que, segons les darreres investigacions, sembla que caldria situar en els primers contraforts dels Pirineus, al Coll de Panissars (330 m.), a tocar l'indret on vers l'any 71 a.C es bastiren els famosos Trofeus de Pompeu²¹ i segles més tard l'església de Santa Maria de Panissars (1011-1679.)

Actualment, la hipòtesi més estesa i plenament acceptada per

---

²⁰ Aquesta és la nova lectura que nosaltres proposem: *Beclana*, i no pas *Declana* tal com fins ara s'havia anat apuntant (per exemple, entre altres a NOLLA-CASAS, 1984, p.57; PALLÍ, 1985, p.57), segurament per influència del treball de Roldán (ROLDÁN, 1975), el qual recollia (p.110) la lectura proposada per K.Miller a finals del segle XIX en els seus estudis sobre la *tabula*. Aquesta nova interpretació que plantegem, per aquesta i per la resta de les *mansiones* del nord-est de Catalunya esmentades a la *Tabula Peutingeriana*, està basada en una nova lectura de les referències textuais feta a partir de la comprovació de cadascuna d'aquestes referències en les millors edicions fotogràfiques actuals d'aquest *itinerarium pictum*. Per exemple, l'edició de la *tabula* de E.WEBER (ed.E.WEBER, 1976, II) o en l'estudi de Bosio (BOSIO, 1983, p.15, fig.9), els quals donen excel.lents reproduccions de l'original de Viena.

²¹ CASTELLVÍ, 1991; NOLLA-RODÀ, 1992, p.78-81; CASTELLVÍ-NOLLA-RODÀ, 1992a, p.22-25; CASTELLVÍ-NOLLA-RODÀ, 1992b, p.63-71; CASTELLVÍ-NOLLA-

tots els investigadors és aquella que tendeix a situar la *mansio* de *Deciana* molt a prop de la localitat de La Jonquera, a tocar d'un indret anomenat L'Estrada²².

2) IUNCARIA

- *Tab. Peut:* *Iuncaria XII*
- *It. Ant. Aug 390,3:* *Iuncaria m.p. XVI*
- *It. Ant. Aug 397,8:* *Iuncaria m.p. XVI*
- *Rav. An. Cos IV 42 (303,2):* *Iuncaria*
- *Rav. An. Cos V 3 (341,11):* *Iuncaria*

Aquesta *mansio* de *Iuncaria* citada en tots tres *itineraria* es troba situada a XII m.p. al sud de la de *Deciana* i a XV m.p. al nord de la (les) de *Ceruiana* o (i) *Cinniana*. Pel que fa a la seva localització, sembla haver-hi un acord pràcticament unànime entre els investigadors per situar-la prop de l'actual nucli de Figueres, concretament a l'Aigüeta, a Cabanes, al nord-est de l'actual capital alt-empordanesa.²³.

3) CINNIANA

RODÀ, 1995, p.5-18; NOLLA-RODÀ, 1993; NOLLA-RODÀ, 1994, p.93-99; BUSQUETS-PALAHÍ, 2000, p.114-123.

²² Sobre aquesta *mansio*, es pot consultar, entre altres, els següents treballs: CASAS, 1979a; CASAS, 1979b; NOLLA-CASAS, 1984, p.57; CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.29; PALLÍ, 1985, p.133; PONS, 1985, p.129-139; MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.128; TREMOLEDA-CASTANYER, 2000, p.207.

²³ BADIA, 1978, p.72; NOLLA-CASAS, 1984, p.57-58, i 73, amb un important recull bibliogràfic; PALLÍ, 1985, p.150; CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.29; TREMOLEDA-CASTANYER, 2000, p.207-208.

- *Tab Peut:* *Ceruiana XV*²⁴
- *It.Ant.Aug 397,9:* *Cinniana m.p. XV*
- *Rav.An.Cos. IV 42 (303,3):* *Cinmana*
- *Rav.An.Cos V,3 (341,12):* *Ciniana*

En un estudi que vam endegar fa uns anys vam adonar-nos que algunes de les transcripcions donades fins a l'actualitat d'alguns dels antics *itineraria* presentaven alguns errors de consideració. Aquest fet es vàlid, sobretot pel que fa a la *Tabula Peutingeriana*²⁵. Una nova lectura del segment 1 d'aquesta *tabula* on hi consten, entre altres, les *mansiones* de les terres del nord-est de Catalunya-a partir d'alguna de les millors reproduccions publicades anteriorment o en edicions fotogràfiques modernes²⁶, ha permès constatar algunes de les transcripcions errònies contingudes en alguna de les obres que, fins a l'actualitat, han servit com a base per a l'estudi de la xarxa viària a Hispània²⁷.

Aquest fet permet en el nostre cas proposar una nova lectura de la *Tabula Peutingeriana* per a la *mansio* situada entre *Deciana* i

---

²⁴ Aquesta és la nova lectura de la *Tabula* que proposem, i que seria substancialment diferent a la proposada fins ara pels investigadors: *Cemuana*.

²⁵ AMICH, 1997, sobretot les p.54-55; també es recull aquesta idea a AMICH-CASAS, 1998, p.175-182.

²⁶ Sobretot a l'obra de L.Bosio (BOSIO, 1983, p.15), o en la magnífica edició facsímil de la *Tabula Peutingeriana* publicada per E.Weber (ed.WEBER, 1976, II, segm.1).

²⁷ Bàsicament, per a Hispània, l'obra de referència de Roldán (ROLDÁN, 1975, p.110), el qual, per la seva banda, recollia la lectura proposada per K.Miller a finals del segle XIX (MILLER, 1916).

Gerunda. Mentre que, tal com hem vist anteriorment, els altres dos itineraris presenten una lectura molt similar, si bé amb petites variants textuais, per al nom d'aquesta *mansio* (*Cinniana*, *Cinmana*, *Ciniana*), la *tabula* ens presenta una lectura amb una etimologia totalment diferent: *Ceruiana*.. Certament aquesta nova lectura que proposem, sense paral·lels en cap dels altres *itineraria*, planteja aviat un seguit d'interrogants molt importants, amb unes implicacions que, fins i tot, poden tenir a veure amb el mateix recorregut de la *via Augusta*.²⁸.

D'entrada, com cal interpretar l'existència de dos noms diferents per denominar la *mansio* situada en tots els itineraris entre les de *Gerunda* i *Iuncaria*? Es un simble error del copista medieval que en els segles XII-XIII va copiar l'antic mapa romà o bé estem davant dues *mansiones* diferents: *Cinniana* i *Ceruiana*? Anem a analitzar-ho seguidament amb un cert detall.

L'antic antroponímic de *Cinnius*, que va donar lloc a una *mansio* que apareix a quasi tots els *itineraria* com a *Cinniana* (amb diferents variants), ha arribat als nostres dies fossilitzat en el topònim Cinyana, nom pel qual es coneix un rierol afluent del Ter que es pot resseguir des del seu naixement a la comarca del Pla de l'Estany fins al Ter, que després de passar per Terradelles i travessar la NII se'n va cap a Viladesens i Cervià de Ter. Una altra riera Cinyana es troba al sud d'Empúries, a tocar L'Escala. Potser ens

---

²⁸ Sobre aquesta *mansio* de *Cinniana*, CASAS, 1979a; CASAS, 1979b; NOLLA-CASAS, 1984, p.58-59, amb un important recull historiogràfic sobre la qüestió de la seva ubicació; PALLÍ, 1985, p.150-151; CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.28-29; MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.129; NOLLA-CASAS, 1997, p.142.

trobem davant un antic i important propietari de la comarca, el *fundus* del qual hauria estat l'origen d'aquests topònims repetit (fig.9).

Per un altre costat, un segon antroponímic, *Ceruius*, podria haver donat lloc a una segona *mansio*: *Ceruiana*. L'evolució d'aquest topònim sembla encara més evident: Cervià de Ter es denomina *Ceruiano* en documents dels anys 937, 1053 i 1111, que Aebischer fa derivar d'un antic *Ceruius* ²⁹.

Cal pensar, doncs, en un possible canvi de nom de la *mansio* a partir d'un moment determinat en substituir-se *Cinniana* per *Ceruiana*, o a l'inrevés? Sembla poc probable, tenint en compte la perduració d'ambdós topònims fins a l'actualitat. Hauria estat més lògic que un hagués desaparegut, substituït per l'altre, tractant-se d'un cas en què el canvi de nom s'hauria referit a una única *mansio*.

Caldria tenir en compte altres possibilitats o hipòtesis de treball, donat que potser no en tindrem mai la prova material. No caldria valorar potser que, en realitat, ens trobem davant de dues *mansiones* diferents situades damunt dues branques de la mateixa *via Augusta*? Seria una explicació més plausible i, a més, entroncaria amb les dues hipòtesis bàsiques defensades d'ençà fa més de tres-cents anys a l'hora de fixar el recorregut de la via romana entre *Iuncaria* i *Gerunda*.

En diversos dels seus estudis l'arqueòleg J.Casas ha assenyalat la possibilitat de l'existència de dues branques per al

mateix recorregut. Una situada a l'est, fent un arc que des del sector de Figueres iria cap a Siurana, Sant Miquel de Fluvià, Saus, Cervià de Ter i Girona, i a l'altra, per la banda occidental, que seguiria un recorregut quasi idèntic a la carretera NII³⁰. De fet, no seria el primer cas de doble recorregut en una via romana o, dit d'una altra manera, que els dos camins que van des d'un punt a l'altre (en aquest cas de *Iuncaria* a *Gerunda*) reben el nom genèric de la via (*via Augusta*).

Arqueològicament parlant hi ha proves suficients i tangibles que abonen la possibilitat de l'existència d'una important *mansio* a Cervià de Ter. Diverses campanyes d'excavació endegades entre els anys 1982-1984 darrera el monestir romànic d'aquesta població posaren al descobert un important conjunt d'estructures d'època romana amb precedents indígenes d'almenys el segle II a.C³¹.

A més les troballes no es limiten al nucli de Cervià, sinó que s'estenen cap al nord-oest, a la banda del Veïnat de Baix a Raset, on s'han posat al descobert recentment les restes del sector productiu d'un important establiment rural, una probable zona residencial i un petit conjunt funerari, amb una cronologia que abarcaria des del segle I fins el segle V³², i que farien pensar en la possible identificació d'un gran *fundus* o, perquè no?, en una possible *mansio*.

---

²⁹ AEBISCHER, 1926, p.77-78.

³⁰ NOLLA-CASAS, 1997, sobretot p.142 i fig.80.

³¹ CASAS, 1979b, p.199; NOLLA-CASAS, 1984, p.169-173.

³² FUERTES-PUNSETI-AGUSTÍ-MATARÓ-RIPOLL, 2000, p.152-156.

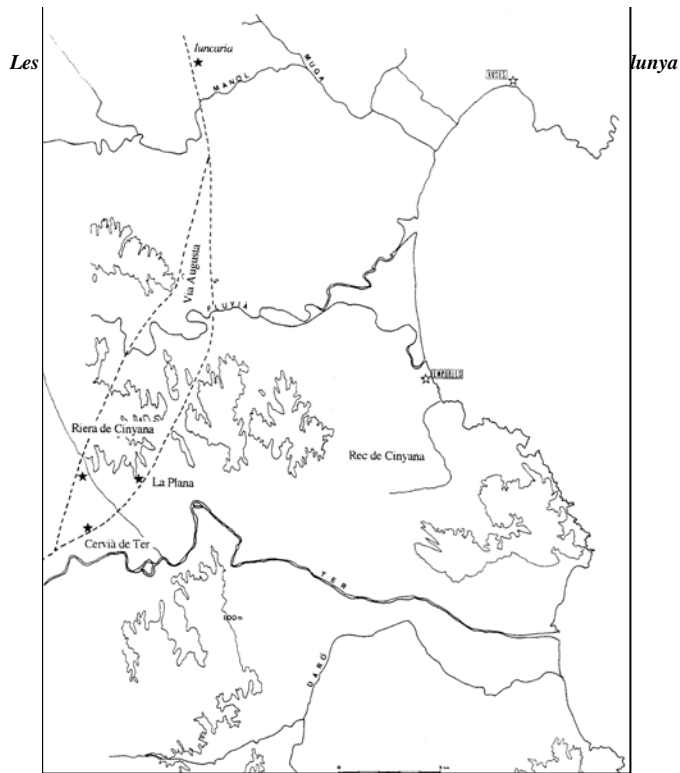

Només un punt desfavorable sembla oposar-se, d'entrada, a la identificació de Cervià amb la mansio *Ceruiana*. La seva distància real respecte a *Gerunda* (o a *Iuncaria*, segons per on comencem el camí) es troba desplaçada 3 km cap a la primera població. És una dada prou important i que cal valorar donat que els *itineraria* eren molt curosos en les distàncies. Podria explicar-se la diferència en el fet que qui va redactar l'itinerari en què apareix *Ceruiana* va copiar, per vici o per defecte, la distància de XII m.p.corresponent a *Cinniana*, que es considerava bona, sense tenir en compte que es referia a una altra *mansio*?. No ho podem saber amb certesa.

De fet, les dotze-mil passes que separaven *Cinniana* de *Gerunda* (i els XV m.p fins a *Iuncaria*) assenyalen el jaciment de la Plana, tres quilòmetres al nord-est de Cervià, en el terme de Vilademuls³³. Correspon realment a la situació de *Cinniana* o be un jaciment que no hi té res a veure coincideix amb aquest punt? No ho podem precisar. Però si s'admet la hipòtesi dels dos recorreguts, la *mansio* de *Cinniana* s'hauria de cercar sobre l'itinerari anterior, no gaire lluny de la carretera actual de Girona a Figueres, en un punt proper a l'indret on aquesta travessa o va paral.lela a la riera de Cinyana, una zona boscosa, on encara no s'hi han realitzat prospeccions arqueològiques en profunditat.

---

³³ CASAS, 1979a, p.114-116; CASAS, 1979b, p.195; CASAS 1981a, p.9-10; CASAS, 1981b, p.66; NOLLA-CASAS, 1984, p.197;

Figura 9. Plànol de les possibles localitzacions de les mansions de Cinniana i Ceruiana (segons AMICH-CASAS, 1998).

4) GERUNDA

- Tab. Peut: Ger[u]nd[a] XII
- It. Ant. Aug 390, 4: Gerunda m.p. XXVII
- Rav. An. Cos. IV 42 (303, 4): Gerunda
- Rav. An. Cos. V 3 (341, 13): Gerunda

Situada a XII milles al sud de *Cinniana*, a la part antiga de l'antiga *Gerunda*, la ciutat fundada *ex novo* pels romans a principis

del segle I a.C ³⁴. La seva situació estratègica al peu de la via *Augusta* va acabar per convertir-la, amb el pas dels segles, juntament amb *Emporiae*, en la ciutat més important del nord-est de Catalunya.

5) AQUIS VOCONIS

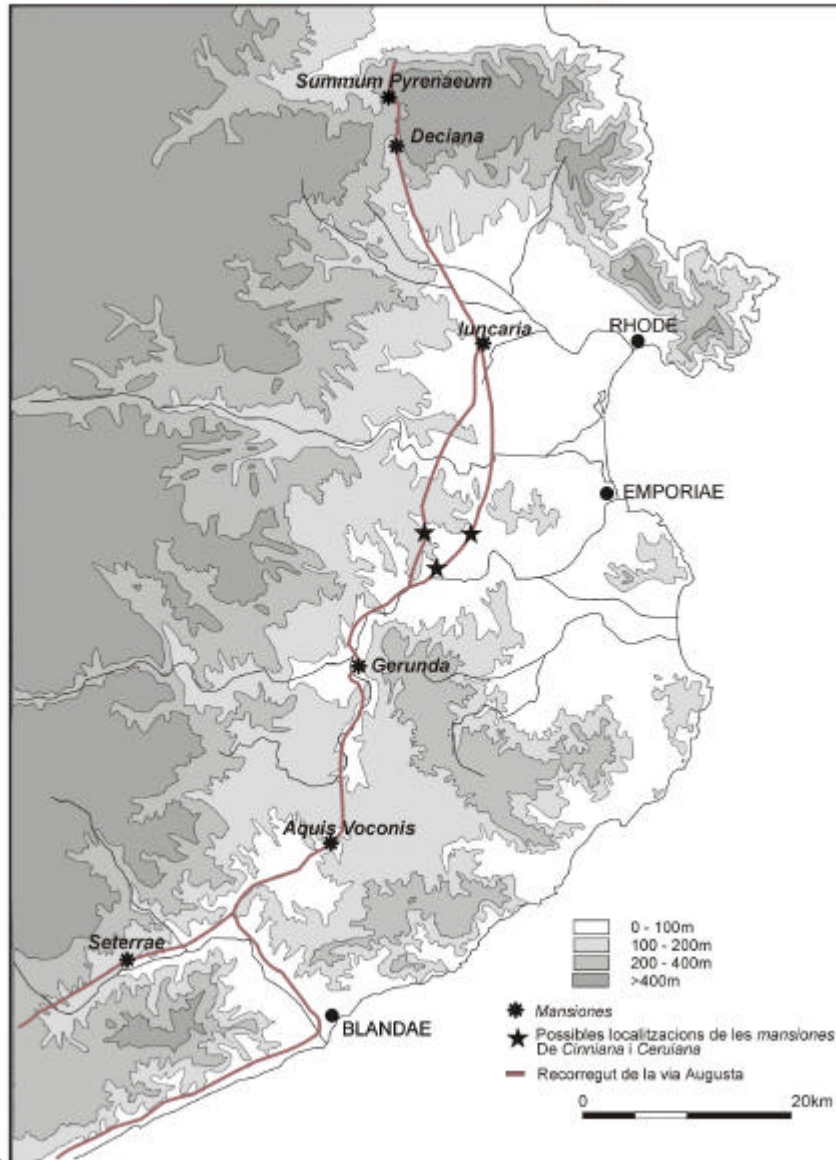
- *Tab.Peut.:* [Aquis] Vocom[is]³⁵ XII
- *It.Ant.Aug.:* Aquis Voconis m.p. XXIII
- *Rav.An.Cos. IV 42 (303,5):* Aquis Vuconis
- *Rav.An.Cos V 3 (341,14):* Aquis Bocconnis

Mansio situada segons els itineraris a uns XII m.p. al sud

---

³⁴ El recorregut de la Via Augusta al seu pas per la ciutat està, avui per avui, plenament establert: entrava per Sobreportes, la porta nord de la ciutat i seguia per l'actual carrer de la Força, el *Kardo Maximus* de l'antiga ciutat; seguia pel carrer de B.Carreres Peralta, Placeta del Correu Vell, Carrer Ciutadans, Carrer de la Rutlla, des d'on enfilava cap al sud en direcció Palau Sacosta. Sobre aquesta mansio i el recorregut de la Via Augusta a les terres del nord-est de Catalunya i el recorregut de la mansio vegeu: CASAS, 1982-1983, p.131-141; NOLLA-CASAS, 1984, p.60; NOLLA, 1987, p.50-53; NOLLA, 1988, sobretot p.69-70; PALLÍ, 1985, p.151; CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.29; MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.129, fig.76.

³⁵ I no pas *Voconi*, com fins ara s'havia interpretat (ROLDÁN, 1975, p.110; NOLLA-CASAS, 1984, p.60)

de Gerunda i a XV m.p. de la de Seterras. La moderna recerca situa gairebé de manera unànime aquesta *mansio* a l'oest de l'antiga *Aquae Calidae* (actual Caldes de Malavella), en un indret

indeterminat, possiblement prop de Franciac³⁶. Així, caldria pensar que *Aquae Voconiae* seria la *mansio* de *Aquae Calidae* que correspondria al nom d'un *praedium* relacionat amb una font termal, propietat d'un *Voconius*, nom de clar origen itàlic³⁷.

6) SETERRAS

- *It.Ant.Aug. 398,2:* *Seterras m.p.XV*

- *Rav.An.Cos IV 42 (303,6)* *Steras*

Mansio situada a XV m.p al sud d'*Aquis Voconis*. En l'actualitat no estat encara localitzada, encara que hom la situa als encontorns o a la mateixa població d'Hostalric³⁸. De totes maneres, altres hipòtesis desplacen la seva situació a altres localitats com Breda, Sant Celoni, Gualba de Baix o a la Batllòria³⁹.

Sembla que en època de l'emperador August, al llarg del darrer decenni abans del canvi d'era, en el marc d'una àmplia reestructuració general del nord de la península Ibèrica, es va portar a terme la realització d'un traçat costaner de la via Augusta, un fet ben documentat a la comarca del Maresme. Aquest traçat,

---

³⁶ NOLLA-CASAS, 1984, p.60; PALLÍ, 1985, p.151-152; MERINO-NOLLA-SANTOS, 1992, p.82-88; NOLLA, 1993e, sobretot p.660-662. MERINO-NOLLA-SANTOS, 1994, p.11-14, amb un important recull historiogràfic, arqueològic i bibliogràfic; MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.130;

³⁷ MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.130, nota 1.

³⁸ NOLLA-CASAS, 1984, p.60; PALLÍ, 1985, p.152; CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1996, p.29; MAYER-NOLLA-RODÀ, 1997, p.118 i fig.72.

³⁹ MAYER-RODÀ, 1997, p.118 i nota 32.

que arrencaria des de l'antic traçat a l'alçada de Maçanet de la Selva, i baixaria pel marge esquerre de la Tordera fins a Blanes (*Blandaë*), des d'on, resseguint la línia de la costa, arribaria fins a *Barcino*, on vorejant el marge del Llobregat, entroncaria amb l'antic traçat a l'alçada de la *mansio Ad Fines*, prop de Martorell⁴⁰.

---

⁴⁰ MAYER-RODÀ, 1997, p.118-119, fig.72-73.

5.3 ELS TEXTOS DE LA PATROLOGIA TARDOANTIGA

La patrologia és la disciplina científica que té per objecte l'estudi dels antics autors cristians ("els Pares de l'Església") i llurs obres, en tots els aspectes (històric, literari, eclesiològic,...), des dels inicis de l'Església (exceptuant els llibres canònics) fins al segle VII per Occident i fins al VIII per Orient, ordinàriament.

En aquest apartat pretenem presentar un recull de totes aquelles referències textuais que apareixen en les obres dels antics escriptors cristians dels segles V-VII, hispànics o extra-hispànics, en les quals, d'una manera més o menys explícita es fa referència a les terres del nord-est de Catalunya durant el període objecte del nostre estudi.

Cadascun d'aquests textos és presentat des d'una doble vessant: a) aproximació històrica a la vida i obra de l'escriptor analitzat i, 2) estudi del text i anàlisi crítica de la informació que aporta al coneixement de les terres del nord-est de Catalunya durant el període estudiat.

5.3.1 Innocenci I (402-417)

a) *Innocenci I, bisbe de Roma*

Innocenci I, successor en la seu romana d'Anastasi I (399-402) és una de les figures més importants de l'Església dels primers segles¹. La seva tasca al front de la seu romana va coincidir amb una

---

¹ L'estudi de la figura d'Innocenci I ha generat una ingent bibliografia. Destacar només els treballs més representatius: AMANN, 1922, col.1940-1950;

època de profunds canvis, que a nivell polític ténen el seu punt culminant amb la caiguda de la ciutat de Roma l'any 410 en mans d'Alaric, un fet que-sabem-va impressionar profundament les consciències cristianes i paganes de l'època. En el camp eclesiàstic, la situació era també molt inestable. La conjuntura creada per l'anomenada controvèrsia pelagiana, que amenaçava de trencar la unitat de l'Església, va comportar una actitud decidida per part d'Innocenci I de reafirmació del primat del bisbe de Roma. De fet, la defensa de la primacia de la seu romana sobre la resta de l'Església, fou una de les constants del seu pontificat.

La tasca pastoral i doctrinal d'Innocenci I queda sobretot reflectida en el seu riquíssim epistolari, compost per un total de 36 epístoles, de les quals, ja amb anterioritat a Lleó I el Magne (440-461), se n'havien extret alguns passatges amb finalitats canòniques i que, de fet, constitueixen el fons primigeni de les primeres col·leccions decretals pontífiques.

A la Gàl·lia, a Hispània, a Itàlia, i a les comunitats cristianes d'Orient, Innocenci s'esforçà sobremanera per aconseguir la unitat de les regles canòniques, litúrgiques i morals de l'Església sencera. Per assolir aquest extrem, imposà arreu l'adopció dels costums i de les reglamentacions romanes, enteses aleshores com a reflex de la tradició eclesial apòstòlica més pura i genuïna.

En la reafirmació del primat romà, que caracteritza tota l'obra

---

GREEN,1973; WERMELINGER,1975, p.116-133; i STUDER, 1986, p.710-715, on es recullen els estudis més importants i les principals edicions crítiques de les seves epístoles.

epistolar d'Innocenci I, cal fer notar dues coses²: en primer lloc, es pot observar com el pontífex varia el to dels seus plantejaments, segons les cartes fossin dirigides a bisbes del mateix districte metropolità de Roma, adoptant una actitud més autoritària, o en canvi, si aquestes anaven adreçades a prelats d'altres esglésies, prenen un to més conciliador i diplomàtic. Per altra banda, un segon fet a destacar, és que els arguments donats per Innocenci en la seva justificació del primat romà no són sempre els mateixos. En primer lloc, emprava sovint l'argument de la "tradició romana", segons la qual, calia considerar el bisbe de Roma successor directe de Pere, i que com a tal li corresponia l'obediència de les altres esglésies; altres vegades, en canvi, recorre a la legislació sinodal, és a dir als canons del Concili de Nicea, en la forma en què eren interpretats a Roma en la seva època³.

b) *El priscil.lianisme i el I Concili de Toledo*

És precisament durant el pontificat d'Innocenci I, en els primers anys del segle V, que tindrem la primera menció històrica de l'existència de la seu episcopal de *Gerunda*. En efecte, la primera al.lusió la trobem en una carta que Innocenci I va adreçar als assistents al I Concili de Toledo, que s'havia reunit en aquella ciutat prop de l'any 400. Aquesta reunió episcopal havia estat convocada amb l'expressa finalitat d'atacar i condemnar el priscil.lianisme, una heretgia molt extesa a Hispània en aquells anys i que amenaçava de

---

² STUDER, 1986, p.712-713

³ Sobre l'origen i desenvolupament del concepte de "primacia romana" a partir del segle V, veure GAUDEMET, 1971, p.93-133.

trencar l'estabilitat d'aquesta Església⁴.

El priscil.lianisme era una secta fanàtica i d'ascetisme exagerat, que s'anomenaven els uns als altres, "germans", que es creien elegits i inspirats per Déu i professaven la pobresa, la continència, l'abstinència de carn i, inclús, arribaren a prohibir el matrimoni⁵.

Priscil.lià (345-385), bisbe d'Àvila entre els anys 381 i 386, esdevingué cap d'aquesta secta o moviment religiós que s'expandirà, sobretot al començament, a mitjan segle IV, per les àrees menys romanitzades de la península Ibèrica, principalment pel nord-oest, i concretament per la *Gallaecia*, i que reclutarà els seus seguidors, majoritàriament, entre components de les capes socials més cultes i aristocràtiques. Segons M.Sotomayor, els priscil.lianistes intentaren, des d'un principi, ocupar el major nombre de seus episcopals, a partir d'un planter de candidats aptes per a cobrir, dignament, els graons més alts de la jerarquia eclesiàstica hispana, amb la finalitat de realitzar, des de dins, la seva reforma espiritual⁶.

La difusió de les doctrines priscil.lianistes, molt important i

---

⁴ Pel que fa a la problemàtica que planteja la celebració d'aquest concili toledà i la seva relació amb la polèmica priscil.lianista, ORLANDIS-RAMOS-LISSÓN, 1986, p.80-97.

⁵ Priscil.lià d'Àvila i el moviment priscil.lianista han generat una ingent bibliografia. Entre aquesta, destacar el treballs de VOLMANN, 1974, col.485-559; CHADWICK, 1978; SOTOMAYOR, 1979, p.233-272, amb un exhaustiu recull bibliogràfic sobre el tema i sobre les fonts d'estudi del priscil.lianisme; ORLANDIS-RAMOS-LISSÓN, 1986, p.65-100, amb especial atenció a la problemàtica conciliar d'aquest moviment en relació a l'Església hispànica del segle IV.

⁶ SOTOMAYOR, 1979, p.236

evident en els darrers decennis del segle IV, documentada, sobretot, en els bisbats del nord-est i del sud de la Península, comportarà, ràpidament, un clar enfrontament i una profunda divisió entre l'episcopat hispànic d'aquell moment. Ni la condemna de les tesis doctrinals priscil·lianistes realitzada en el concili convocat i celebrat a la ciutat de Saragossa l'any 380⁷, ni la posterior condemna i execució del bisbe Priscil·lià-juntament amb alguns dels seus deixebles i seguidors -, acusat de màgia, malefici i conciliàbuls nocturns, que tingué lloc a la ciutat de Trèveris l'any 385 per ordre de l'emperador Magne, pogueren acabar de socarrel amb el moviment, el qual, a finals d'aquest segle IV, continuava extenent-se amb força per la geografia peninsular.

Estant així les coses, el mes de setembre de l'any 400, es reuní a Toledo, a la *Cartaghinensis*, un concili⁸. Els bisbes catòlics hispànics cercaven-principalment-, per una part, aconseguir la unitat de les esglésies peninsulars, mentre que, per una altra, pretenien acabar amb les ordenacions episcopals que, de forma

---

⁷ Aquest concili es va començar a celebrar a la ciutat de Saragossa el dia 4 d'octubre de l'any 380, i va comptar amb l'assistència de 12 bisbes hispànics. Es pot consultar el text de les actes conciliars a *La Colección Canónica Hispana* (ed. F.RODRÍGUEZ, 1984), IV, p.291-296. Hi ha traducció catalana a *Concilis Provincials Tarraconenses* (ed.J.M. MARQUÈS, 1994), p.53-55.

Sobre les circumstàncies de la celebració del concili i els seus resultats en el marc de la controvèrsia priscil·lianista, veure SOTOMAYOR, 1979, p.234-241 i ORLANDIS-RAMOS-LISSÓN, 1986, p.65-80

⁸ Hi ha certes dificultats per a l'establiment exacte de l'any de celebració d'aquest concili. Així, mentre alguns autors situen la data en un moment indeterminat, entre els anys 397-400 (*Concilios visigóticos.e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963) p.19), altres, com Sotomayor (SOTOMAYOR, 1979, p.245) i, sobretot, Orlandis i Ramos-Lissón, creuen molt més probable la data de l'any 400 com la de la celebració d'aquest concili (ORLANDIS-RAMOS-LISSÓN, 1986, p.81)

il·legal, continuaven realitzant-se en diferents indrets, majoritàriament al nord-oest de la península. D'aquests dos objectius inicials només fou aconseguit plenament el segon. En efecte, una bona part dels bisbes de la *Gallaecia* foren readmesos a l'episcopat tot conservant els seus drets després de renunciar, davant del concili, de llurs creences priscil·lianistes.

c) La intervenció d'Innocenci I

El Concili de Toledo, malgrat els avenços aconseguits envers la solució de la qüestió priscil·lianista, no va portar la unitat en l'episcopat hispànic. M.Sotomayor assenyala que els bisbes d'Hispania, després d'aquell concili, es trobaven dividits en tres grans blocs: els que continuaven essent priscil·lianistes, els reunits a Toledo juntament amb els admesos per ells a la reconciliació (ex-priscil·lianistes) i, finalment, un tercer grup on se situaven els bisbes malcontents que no estaven disposats a consentir el manteniment en la prelatura dels priscil·lianistes arrepençats⁹.

És en aquest context d'enfrontament i divisió que cal situar la intervenció, que hom data, segons alguns autors, entre el 404/405¹⁰ o, segons altres, entre el 408-409¹¹, del papa Innocenci I, quan, mitjançant una carta adreçada als bisbes que s'havien

---

⁹ SOTOMAYOR, 1979, p.251

¹⁰ SOTOMAYOR, 1979, p.251

¹¹ VILELLA, 1996-1997,p.1041-1056, sobretot p.1043, un excel·lent treball on s'estudia l'afer priscil·lianista en el marc de la vida conciliar de l'església de la *Tarraconensis* del segle V, a més de ressenyar les principals obres i recerques publicades sobre aquesta qüestió.

reunit en el concili toledà, intentà resoldre definitivament l'afer priscil·lianista¹². La situació cismàtica i de divisió que vivia l'església hispànica explicaria el retard a sotmetre a Roma la decisió conciliar i, en conseqüència, la resposta papal. L'*epistula* 3 d'Innocenci documentaria el viatge que el bisbe Hilari, sembla que en representació dels bisbes reunits a Toledo, hauria realitzat a Roma abans dels anys 408-409, on el bisbe hispà exposà al consell episcopal romà la situació en que es trobava l'església hispana¹³.

Innocenci I, en la seva carta, exhorta els bisbes a acceptar tots aquells que, havent renegat del seu passat, s'havien arrepentit, tot reconeixent els seus errors. Però, en canvi, mana als bisbes de la *Tarraconensis* que actuïn molt severament contra dos bisbes, Rufi i Minici, que havien continuat ordenant prelats de manera il·legítima, contra la voluntat del poble, de les disposicions disciplinars i dels drets dels metropolitans¹⁴: "*Dehinc Tarraconensium episcoporum est*

---

¹² INNOCENCI I: *Epistula III* : PL 20, col.485-493

¹³ Sobre aquesta *ep.3* i la informació que aporta sobre l'església de la *Tarraconensis* a inicis del segle V, VILELLA, 1996-1997, p.1042-1044.

¹⁴ El concili de Nicea, celebrat l'any 325, va establir com calia que es realitzessin les eleccions episcopals en les províncies eclesiàstiques. A aquestes eleccions fan referència les disposicions contemplades als canons IV, VI i XVI d'aquest mateix concili:

càn.IV: *De ordinatione episcoporum. Episcopum convenit maxime quidem ab omnibus qui sunt in provincia episcopis ordinari. Si autem hoc difficile fuerit, aut propter itineris longitudinem: modis omnibus tamen tribus in id ipsum convenientibus et absentibus episcopis pariter decernentibus et per scripta consentientibus tunc ordinatio celebretur. Firmitas autem eorum, quae geruntur per unamquamque provinciam, metropolitanis tribuatur episcopo* (Concili de Nicea.can IV: COD, p.7)

càn.VI. *De primatibus episcoporum. (...) Illud autem generaliter clarum est, quod si quis praeter consilium metropolitani fuerit factus episcopus, hunc magna synodus definivit episcopum existere non debere. Sin autem communi cunctorum decreto rationabili et secundum ecclesiasticam regulam comprobato duo vel tres propter*

causa tractanda, qui pari modo Minicius in Gerundensi ecclesia episcopum ordinassi conquesti sunt; et juxta Nicaenos canones ferenda est de tali usurpatione sententia" .

D'aquesta epístola papal ens interessa, molt especialment, la figura de Minici (*Minicius*). Aquest, que era bisbe d'una seu avui desconeguda-molt possiblement de la *Tarraconensis*-, s'havia arrogat el dret d'ordenar un bisbe "*in Gerundensi ecclesia*" , en contra dels drets que en aquesta elecció i promoció tenia el metropolità de Tarragona. És precisament aquesta referència a Minici la més antiga que tenim sobre l'existència de la seu episcopal de *Gerunda*¹⁵.

En síntesi, en el capítol segon d'aquesta carta que Innocenci I havia dirigit als bisbes d'Hispania, es fa esment a les queixes que havien efectuat els bisbes de la *Tarraconensis* (possiblement durant la celebració d'un concili provincial, les actes del qual no ens han

---

contentiones proprias contradicunt, obtineat sententia plurimorum. (Concili de Nicea. can.VI: COD, p.43)

càn. XVI. *De his qui in quibus promoti sunt ecclesiis non demorantur. Quicumque temere ac periculose neque timorem Dei prae oculis habentes nec agnoscentes ecclesiasticam regulam discedunt ab ecclesia presbyteri aut diaconi vel quicumque sub regula modis omnibus adprobantur, huiusmodi nequaquam debent in alia ecclesia recipi, sed omnem necessitatem convenit illis inferri, ut ad suas paroecias revertantur, aut si non fecerint oportet eos communionem privari. Si quis autem ad alium pertinentem audacter invadere et in sua ecclesia ordinare praesumpserit non consentiente episcopo, a quo discessit is, qui regulae mancipatur: ordinatio talis irrita comprobetur (Concili de Nicea. can XVI: COD, p.13-14).*

Així doncs, tal com es pot veure en els canons esmentats, s'estableix que "el bisbe sigui ordenat sempre que sigui possible per tots els bisbes de la província eclesiàstica (*eparquia*) o, almenys, per tres d'ells" (cànon IV). I, en segon lloc, tant el cànon VI com el XVI, estableixen la nul.litat de les ordenacions episcopals no autoritzades pels metropolitans. Sobre el concili de Nicea i les principals disposicions disciplinars, consultar PERRONE, 1993, p.27-44; ALBERIGO (ed.), 1994, p.29-63.

pervingut actualment), al respecte de que un tal *Minicius* havia ordenat de forma il.legal un bisbe a la comunitat cristiana de *Gerunda*, en contra de la voluntat dels fidels¹⁶, de la mateixa comunitat i del metropolità tarragoní.

És, aquesta, l'única notícia que tenim sobre aquest bisbe ordenat il.legalment a Girona per Minici a inicis del segle V, en el que sembla un intent, per part d'aquest, segons creiem, d'instal.lar en aquesta ciutat un bisbe adepte a la causa priscil.lianista. Si hem de fer cas de les exhortacions d'Innocenci I als bisbes hispànics reunits a Toledo, en general, i als bisbes de la *Tarraconensis* en particular, en el sentit de què calia celebrar un concili provincial per depositar ràpidament el prelat ordenat il.legalment a Girona ("*Illorum etiam episcoporum, qui a Rufino vel Minicio contra regulas ordinati sunt, habeatur plena discussio*"), cal suposar que poc després fou destituït pel metropolità de Tarragona i substituït per un altre segons el.lecció feta seguint les lleis canòniques establertes.

Pensem que és important de ressaltar com, en els primers anys del segle V, *Gerunda* se'ns mostra ja com una seu episcopal plenament consolidada. El fet què en l'epístola papal se'ns parli d'una elecció feta d'amagat del poble i del metropolità, fa pensar en l'existència d'una successió episcopal plenament regularitzada des de feia temps a la ciutat i també en una comunitat cristiana prou

---

¹⁵ INNOCENCI I: *Epistula III, cap. II: PL 20*, col.489-490 (veieu, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental núm.8.2.1)

¹⁶ La participació dels fidels i dels notables de les comunitats cristianes d'Occident en l'elecció dels seus prelats, és un fet testimoniats en diverses de les comunitats cristianes dels segles IV i V. Sobre aquesta problemàtica, és especialment aclaridor el treball de GAUDEMET, 1974, especialment, p.312-316

avesada en aquestes eleccions.

Llevat d'aquesta puntual referència a Minici, de molt a començament de segle V, res més no sabem amb seguretat de la seu episcopal de *Gerunda* ni tampoc de l'actuació dels seus bisbes dins del context de la vida eclesiàstica d'aquesta zona del llevant de la *Tarraconensis* - l'actual Catalunya- durant tota la resta del segle V. De totes maneres, és molt probable que un bisbe de *Gerunda* assistís al concili que, convocat pel metropolità tarragoní Ticià per intentar resoldre greus conflictes creats pel priscil·lianisme, -que en aquells moments s'extenia pels bisbats nord-occidentals de la *Tarraconensis* (Osca, Lleida, Tarragona,...) i pel sud de les Gàl·lies-, es va celebrar a Tarragona l'any 420, i al qual sabem que hi van assistir *set bisbes de la Tarraconensis*. La notícia sobre la celebració d'aquest concili i la situació creada pel priscil·lianisme a la Tarraconense en aquesta època, ens ve proporcionada pel text d'una carta que l'escriptor Consenci, que vivia a Menorca col·laborant amb el bisbe Sever, va adreçar a Agustí, bisbe d'Hipona, l'any 419¹⁷. Aquest document excepcional, valuossíssim per la informació que aporta sobre la situació en què es trobaven diversos bisbats del futur territori català a principis del segle V¹⁸, no ens proporciona, en

---

¹⁷ J. DIVJAK és qui va publicar per primera vegada l'any 1981 aquesta carta de Consenci a Agustí, coneguda com l'*Epistula 11*. Darrerament, el mateix Divjak ha publicat una nova versió crítica de la mateixa carta. Hom pot trobar el text crític d'aquesta nova versió, acompanyada d'una traducció al català, a AMENGUAL, 1992, p.82-107; també, AMENGUAL, 1991, p.217-281; Sobre la interpretació de la carta, i la informació que aporta al coneixement de l'extensió del priscil·lianisme a la província eclesiàstica de la *Tarraconensis*, VILELLA, 1996-1997, p.1044-1050, amb un exahustiu recull bibliogràfic sobre la qüestió,

¹⁸ Sobre la situació creada arrel de l'extensió del priscil·lianisme a la *Tarraconensis*, a partir de les dades contingudes a l'*Ep 11* de Consenci, són

canvi, cap notícia segura sobre la seu episcopal gironina ni sobre els seus pastors, si bé, tal com hem indicat anteriorment és molt possible que entre els set bisbes de la *Tarraconensis* que hi van assistir s'hi trobés el representant de la seu episcopal gironina¹⁹.

Comptant, doncs, amb aquestes referències tan escadusseres, extensibles en part a la resta del segle V²⁰, encara que les úniques que actualment tenim a l'abast, es fa difícil, ara per ara, establir els orígens de la seu episcopal gironina. Cal pensar, però, si tenim present la situació exposada a la carta del papa Innocenci I, que els moments inicials de la seu episcopal, caldria situar-los, almenys, en un moment indeterminat del segle IV.

5.3.2 Prudenci (348-vers 405)

L'adscripció de l'autor que ara ens ocupa en aquest nostre estudi no era senzilla. La importància de la seva obra poètica i la

---

fonamentals els treballs de J.Amengual: AMENGUAL, 1979-1980, p.319-338; 1991, p.217-281; i també de J.Vilella (VILELLA, 1996-1997, p.1046-1057).

¹⁹ Segons l'*Epistula 11* de Conscenci (*Ep.11 21, 306-310*) el concili va reunir sota la presidència del metropolità *Titianus*, set bisbes, els noms d'alguns dels quals coneixem: *Agapius*, era bisbe d'una seu desconeguda; *Sagittius*, era bisbe d'*Hilerda*, *Syagrius*, bisbe d'*Oscas*; dels bisbes restants, no en coneixem ni el nom ni la seva seu episcopal. Ara bé, sembla que tots ells procedien de seus episcopals de la *Tarraconensis*, entre elles, possiblement, de la de *Gerunda*.

²⁰ En els darres anys, els treballs de J.Vilella han permès demostrar que la vida eclesiàstica de la *Tarraconensis* durant el segle V no era tant fosca i desconeguda com es pensava. L'estudi de les fonts escrites ha permès a aquest autor presentar una activitat sinodal prou important durant aquest període, sobretot durant la segona meitat, fet que demostraria la vitalitat dels seus bisbes i de les comunitats cristianes a les quals representaven. De totes maneres, es tracta sols de referències indirectes, donat que no s'han pogut recuperar les actes conciliars d'aquestes assemblees episcopals, convocades sovint per tractar repetides successions irregulars que es produïen a la província eclesiàstica. Sobre aquesta qüestió, VILELLA, 1994, p.457-481; IDEM, 1996-1997, 1041-1057.

seva enorme influència en la litúrgia i en la literatura hagiogràfica de l'antiguitat tardana i de segles posteriors, potser feien aconsellable el seu estudi en l'apartat destinat a glossar la litúrgia hispànica d'aquest període. De totes maneres, hem cregut que, donat el caràcter tant "pluridisciplinar" de la seva obra era aconsellable el seu estudi juntament amb el dels altres autors de la patrologia tardoantiga.

a) L'autor

Aureli Prudenci Clement ha estat considerat, des de sempre, un dels mes importants - si no el més important- dels poetes de l'antiguitat cristiana. La influència de les seves obres en el camp literari, litúrgic, doctrinal i iconogràfic, fou enorme, convertint-se en un dels punts de referència obligats en l'estudi de la literatura de l'Església dels segles primitius. És per això que els estudis dedicats a la seva personalitat i, sobretot, a la seva obra poètica, són innumbrables²¹.

Sobre la vida de Prudenci tenim molt poques dades. La font principal, i quasibé la única, per al coneixement de la seva vida és la seva obra i, sobretot, el *Praefatio*²², de 45 versos, escrit com a pròleg

---

²¹ En no ser l'objectiu exclusiu d'aquest treball un estudi aprofundit de la figura de Prudenci, remetem a l'obra, segons creiem, més actualitzada publicada en llengua castellana, sobre la figura i l'obra de Prudenci, i que a més conté un completíssim aparat bibliogràfic. Ens referim a l'estudi contingut a l'edició de les obres completes en llengua castellana (A. ORTEGA-I. RODRÍGUEZ, 1981); també molt valuós és l'estudi de BERARDINO, 1986, p.333-351, amb un exhaustiu recull sobre els principals estudis sobre la figura i l'obra del poeta hispà.

²² AURELI PRUDENCI CLEMENT: *Praefatio* (ed. M.P. CUNNINGHAM-N. REBULL-M. DOLÇ, 1979, p.45-46), edició que inclou una acurada traducció catalana. Els principals estudis sobre aquest *Praefatio* a BERARDINO, 1986, p.336-338.

a l'edició de les seves obres, preparada per ell mateix l'any 405, quan, segons propi testimoni, comptava cinquanta-set anys d'edat.

Hauria nascut, doncs, l'any 348 a la província Tarraconense, molt probablement a *Calagurris*, en el si d'una família cristiana. Segons propi testimoni, acabats els seus estudis primaris - *curriculum*- hauria exercit l'advocacia, passant després a l'administració pública, on hauria ocupat el càrrec de prefecte en dues importants ciutats. La seva vàlua, el portà fins a Roma, cridat pel mateix emperador, on acabà per coronar el seu *cursus honorum*. Arribat a aquest punt la seva vida sofreix una profunda inflexió: una profunda crisi de consciència personal l'impulsa a consagrar la seva existència humana a la lloança divina a través de la poesia.

Un dels moments fonamentals de la seva vida és el viatge que va emprendre a Roma entre el 401 i el 403, el qual va significar un gran enriquiment de cares a la composició de futures poesies. De retorn a Hispània, llevat de l'edició de les seves obres el 405, res més no sabem sobre la seva activitat.

b) *L'obra prudenciana*

El llegat poètic prudencià és considerable, xifrant-se en més de deu mil versos²³. Les nou obres que han arribat fins als nostres dies es poden dividir, segons el seu propòsit, en tres grans grups: líriques, didàctiques, i introductòries, si bé en molts casos els dos primers gèneres literaris es troben estretament units en alguns dels

---

²³ Sobre l'obra poètica prudenciana i les seves principals característiques, seguim l'estudi que realitza Isidoro Rodríguez a l'edició castellana de les obres completes de Prudenci (ed. A. ORTEGA-RODRÍGUEZ, 1981), p.21-65

seus treballs. Exceptuant el *Praefatio* i els dos llibres *Contra Symmachum*, la resta porten el títol en grec, un fet que sembla que va esdevenir costum entre els literats antics des que Virgili, en el segle I a.C, va designar els seus poemes amb el nom de *Bucòliques* i *Geòrgiques*.

Les obres atribuïdes a Aureli Prudenci Clement són les següents:

a) Obres líriques

1. *Cathemerinon*
2. *Peristephanon*

b) Obres didàctiques

3. *Apotheosis*
4. *Hamartigenia*
5. *Psychomachia*
6. *Contra Symmachum* (2 llibres)
7. *Dittochaeon*

c) Obres introductòries

8. *Praefatio*
9. *Epilogus*

Segons I. Rodríguez, es pot establir la següent cronologia en la redacció de les obres de Prudenci, tenint en compte que la seva activitat literària es concentraria, bàsicament durant el període 398-

405²⁴:

Entre els anys 398-400, redacció del *Cathemerinon*, *Apotheosis*, *Hamartigenia*, *Psychomachia*, i els 7 primers himnes del *Peristephanon (I-VII)*

Redacció, durant la seva estada a Roma (401-403), de la seva obra *Contra Symmachum* (2 vols.) i dels poemes VIII, IX i X del *Peristephanon*.

De retorn de Roma a Hispania, l'any 404, composició dels himnes XI a XIV del *Peristephanon*

Redacció, l'any 405, de l'*Epilogus* i del *Praefatio* per a l'edició de les seves obres completes.

L'obra *Dittochaeon*, presenta encara avui grans problemes per a la seva datació cronològica. L'únic realment cert, és que fou escrita pel poeta calagurrità en un moment encara avui indeterminat

Anem a veure, breument, quin és l'argument principal de cadascuna de les obres:

- el *Cathemerinon* ("El llibre de cada dia") és un oracional per a totes les hores del dia. Conté 12 himnes dedicats a diferents hores de la jornada, a fi de consagrar a Déu els diversos temps i les diverses obres de cada dia: quan canta el gall, l'himne del matí, abans i després de menjar, quan s'encén

---

²⁴ (ed.A.ORTEGA-I.RODRÍGUEZ, 1981), p.31. Per a totes les obres de Prudenci, hi ha una important recopilació d'estudis i de les principals edicions a BERARDINO,

l'espelma al vespre, abans d'anar a dormir, l'himne de començar el dejuni i el d'acabar-lo i, per últim, un himne adaptat a totes les hores. Hi ha encara també un himne per a les exèquies, un per a Nadal i un altre per a l'Epifania.

- l'argument principal de l'*Apotheosis* és el de la "divinització" de tota la naturalesa humana en la figura de Jesucrist. L'home ha de cercar aquesta divinització, malgrat l'obstacle permanent del pecat. És, en el fons, una impugnació contra les principals heretgies de l'època, entre elles, probablement, el priscil·lianisme.
- l'*Hamartigenia* ("sobre l'origen del mal") té com a tema principal l'origen del mal, i la degeneració de la naturalesa humana per causa d'aquest pecat.
- *Psychomachia* ("llibre sobre el combat de l'ànima"), descriu la lluita de les virtuts contra els vicis en l'ànima de l'home cristià: principalment de la fe contra la idolatria, de la castedat contra la impuresa, de la paciència contra la ira i de la humilitat contra la supèrbia. D'aquest combat, bé que espiritual, les virtuts cristianes en surten triomfadores.
- *Contra Symmachum* (dos llibres). En el primer llibre, l'autor, a la manera dels apologistes antics, es burla del politeisme dels romans; en el segon, impugna la cèlebre "relació de Símmac", amb què aquest senador i antic prefecte de Roma, en nom de tot el senat, defensava el manteniment de l'altar de la Victòria davant Valentinià II l'any 384.

- el *Peristephanon* ("sobre les corones") és una col·lecció d'himnes en honor dels màrtirs hispànics, romans i africans. El poeta, amb patetisme ardent, explica com, de la lluita entre el paganisme i l'ideal cristià, en surt victoriós aquest darrer, encarnat en la figura dels màrtirs que així han aconseguit la "corona" de la seva immortalitat.
- El *Dittochaeon* ("doble pastura") és una obra menor de Prudenci, però de gran importància en el panorama iconogràfic i artístic posterior. L'autor presenta la descripció de 24 escenes de l'Antic Testament i 25 del Nou, en forma de concordància bíblica.

c) *L'elogi al màrtir gironí Feliu (Peristephanon IV, 29-30)*

El *Peristephanon* és una font privilegiada per a l'estudi de l'antic culte martirial de la Península Ibèrica. Els himnes recollits en aquesta obra havien d'anar destinats a glorificar els nous herois cristians (màrtirs), en contraposició dels antics déus pagans. A més, la seva cronologia, relativament antiga, converteix aquesta obra en un dels primers reculls hagiogràfics de màrtirs hispano-romans de la península²⁵.

L'Himne IV del *Peristephanon*, compost per un total de 200 versos, i escrit tal com hem vist amb anterioritat, entre els anys 398/400, ens aportarà la primera referència històrica de la figura de *Felix de Gerunda*, el màrtir de la persecució de Dioclecià, mort

---

²⁵ Sobre el valor de l'obra de Prudenci com a font per l'estudi de l'antic culte martirial a Hispània, CASTILLO, 1999, p.91-109.

durant els primers anys del segle IV.

Aquest himne IV del *Peristephanon*, a diferència dels altres poemes de l'obra, celebra i commemora un grup nombrós de màrtirs, entre els quals, sobretot els Divuit de Saragossa tenen un paper molt destacat, però sense oblidar a molts d'altres de diverses ciutats d'Hispania i Àfrica²⁶.

Entès, bàsicament, com un himne glorificador dels Divuit màrtirs de Saragossa, aquest pren un sentit escatològic en descriure Prudenci com, en un futur llunyà ("*parusia*"), arribat el judici final, cada ciutat anirà a trobar a Crist portant cistelles amb les restes dels seus màrtirs per a obsequiar-lo. Així, descriu les principals ciutats amb els seus màrtirs més representatius: Cartago té Cebrià; Còrdova té cinc màrtirs; Tarragona posseeix Fructuós i els seus dos diaques, Auguri i Eulogi; Girona té Feliu; Calahorra, els seus dos màrtirs, Medir i Celoni; Barcelona, Cugat; Narbona, Pau; Arle, Genís; Mèrida, Eulàlia; Alcalà d'Henares, Just i Pastor; Tànger, Cassià. L'himne també es refereix als màrtirs romans i a dos de saragossans per excelència: Vicenç i Engràcia. Acaba el text poètic fent referència a les relíquies de tots els màrtirs saragossans que es trobaven dipositades a Saragossa, sota l'altar eclesial, bastit sobre les tombes martirials.

Així, doncs, tal com hem pogut veure, entre els diferents màrtirs esmentats per Prudenci en aquest himne IV del

---

²⁶ La preeminència dels màrtirs calagurritans i de la Tarraconense permet afirmar, segons diversos autors, que el *Peristephanon* té una estructura concèntrica: Prudenci dona preeminència a allò que coneix de més a prop (FONTAINE, 1980, p.319 i ss; CASTILLO, 1999, p.95)

Peristephanon, hi ha una referència explícita i clara a Feliu de Girona. En efecte, escriu Prudenci: *Parua Felicis decus exhibebit/artubus sanctis locuples Gerunda*²⁷ (*Peristephanon IV, 29-30*), o sigui: "La petita Girona, rica de sagrades relíquies, presentarà la glòria de Feliu"²⁸. Aquesta cita de Prudenci, encara que breu, ens aporta certa informació sobre Feliu i la comunitat cristiana de *Gerunda*, durant el segle IV. Anem a veure-ho breument:

1. En primer lloc, sembla clar que en l'època en què Prudenci redacta l'himne IV del *Peristephanon*, a finals del segle IV, era un fet clarament acceptat que Feliu havia sofert martiri a *Gerunda* durant la persecució de Dioclecià (303-305). El recull per part de l'autor de les tradicions orals sobre aquest martiri estarien, a bon segur, en la base de les seves referències²⁹.
2. L'al·lusió a *Gerunda* com a ciutat "rica de sagrades relíquies", cal entendre-la- creiem- com una referència a què la ciutat rendia també culte a altres màrtirs- segurament morts amb Feliu durant la persecució de Dioclecià- encara que, el més il·lustre i venerat entre ells, era Feliu.

---

²⁷ AURELI PRUDENCI CLEMENT: *Peristephanon IV, 29-30: El llibre de les Coronas* (ed.M.P.CUNNINGAM- N.REBULL-M.DOLÇ, 1984), p.76

Veure, en aquest mateix treball l'Apèndix documental 8.2.2. .

²⁸ Veure nota anterior.

²⁹ Sobre les fonts a partir de les quals Prudenci hauria redactat el *Peristephanon*, veure l'aportació d'I.Rodríguez (A.ORTEGA-I-RODRÍGUEZ, 1981), p.35-36, on destaca que aquestes foren, principalment, les actes dels màrtirs, les tradicions orals i la litúrgia.

3. En tercer lloc, els dos versos de Prudenci, semblen testimoniar l'existència a la ciutat gironina durant el segle IV, d'una comunitat cristiana prou significativa, que venerava i donava culte a les despulles del màrtir gironí (el seu sepulcre) que descansaven a la ciutat. La presència de sis magnífics sarcòfags paleocristians d'inicis del segle IV³⁰ (305-325),-pràcticament contemporanis de Feliu-conservats avui a l'absis de l'ex-col.legiata de Sant Feliu de Girona, molt presumiblement originaris d'una mateixa necròpoli³¹ situada no gaire lluny de l'actual temple de sant Feliu, testimoniarien l'existència d'aquesta comunitat cristiana gironina a inicis del segle IV.

Aquesta cita de Prudenci, sobre la certesa del seu martiri a

---

³⁰ El conjunt escultòric paleocristià format per aquests sis sarcòfags és un dels més importants d'Hispania en el seu gènere, i s'ha convertit en les restes d'època romana més conegudes i millor estudiades. La bibliografia especialitzada que hi fa referència és amplíssima. Entre aquesta, destacar els treballs més significatius: BOTET I SISÓ, 1895, p.59-91; BOVINI, 1954, p.77-78 i 82-123; PALOL, 1967, p.290-294; SOTOMAYOR, 1973, p.37-41; SOTOMAYOR, 1975, p.19-46 i 83-92, on s'aplega la bibliografia més significativa sobre el tema; AMICH, 2000.

Sobre aquest conjunt escultòric i sobre el sepulcre venerat durant segles com el que va contenir les despulles originals del màrtir gironí, veure en aquest mateix treball l'apartat 6.1.2.

³¹ Ja des del mateix segle XIX, hi havia coincidència en tots els autors que havien estudiat els sarcòfags paleocristians de *Gerunda*, en afirmar que tots ells procedirien originàriament d'una mateixa necròpoli o àrea cementirial, situada a tocar l'actual temple de sant Feliu, prop de l'antiga porta nord de la ciutat romana, a tocar la *Via Augusta*. De fet, en els darrers anys diverses troballes arqueològiques semblarien confirmar l'existència d'aquesta necròpoli. Concretament, les intervencions arqueològiques realitzades l'any 1986 a la Plaça de sant Feliu, als peus mateix del campanar del temple, posaren al descobert diverses tombes d'inhumació d'època augustal i baix-imperial, un fet que semblaria corroborar aquesta hipòtesi. Sobre aquestes descobertes, veure BASTIT-GENÍS-LLORENS-RODRÍGUEZ, 1986-1987, p.91-98; NOLLA, 1987, p.66-67; NOLLA-SUREDA, 1999 p.15-30; CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, 2000, p.17-30.

Gerunda a inicis del segle IV, està en la base del desenvolupament posterior del culte a sant Feliu de Girona, que durant el segle VI i VII va assolir una gran importància, tant a dins com a fóra de la península Ibèrica, sobretot amb la redacció dels textos litúrgics dedicats a la seva memòria³².

5.3.3 Les *Chronicorum Caesaraugustanorum reliquiae*

a) *L'obra: característiques generals. Autor i època de redacció.*

És, aquesta, una d'aquelles obres citada i emprada per molts dels estudiosos de l'antiguitat tardana hispànica, sobretot en l'estudi del període comprés entre mitjan segle V i la primera meitat del VI, però que, avui per avui, no ha estat encara objecte d'un estudi aprofundit, tant pel que fa a l'edició crítica del text com pel que respecta a molts dels interrogants que encara planteja, sobretot els que fan referència a la seva autoria i al lloc on fou redactada.

En l'actualitat, continua essent encara un punt de referència obligat- l'únic, possiblement- l'edició realitzada l'any 1893 per Th.Mommsen, i que fou publicada a la grandiosa *Monumenta Germaniae Historia*, així com també la introducció que l'acompanyava³³.

---

³² Sobre la formació dels textos litúrgics d'època visigòtica en memòria de sant Feliu de Girona, veure en aquest mateix treball l'apartat 5.5; també AMICH, 1994, p.303-333, amb la principal bibliografia sobre el tema.

³³ *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae: MGH AA, 11, Chronica Minora 2*, (ed Th.MOMMSEN, 1893), p.222-223. La introducció a la p.221 (veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.3).

Sembla que estem, tal com el seu mateix nom indica, davant les restes (*reliquiae*) del que, en el moment en què fou escrita, era una crònica històrica, la qual, almenys en la part que ens ha arribat, narra l'inici i la posterior evolució política i militar de la presència visigoda a la península Ibèrica, amb especial atenció als episodis que tenen com a centre d'acció les ciutats de la zona del llevant de la *Tarraconensis*, sobretot Saragossa, Tortosa, Barcelona i Girona.

En general, el text de les *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae* no difereix gaire, almenys pel que fa a l'estil literari emprat, al d'altres cròniques històriques més o menys contemporànies, com per exemple la de Joan de Biclara. Així, utilitzant un estil breu i directe, es fa menció als principals fets protagonitzats pel poble got (a Itàlia, centre i sud de la Gàl.lia i, sobretot, a Hispània) durant el període cronològic comprès entre els anys 450 i 568, destacant sobretot les referències a les diferents successions reials i a les principals campanyes militars.

Una de les principals dificultats que planteja encara avui aquest text és aquella que fa referència a la seva autoria i, per tant, també, a la seva datació cronològica. Th.Mommsen en la introducció que va redactar a l'edició del text de l'any 1893 va intentar plantejar diverses hipòtesis sobre aquesta qüestió, les quals, pel que sembla, han continuat vigents en la seva immensa majoria fins a l'actualitat³⁴.

En general sembla haver-hi un cert acord en acceptar que el

---

³⁴ MGH AA, 11, *Chronica Minora* 2, p.221

text fou redactat a la Tarraconense i, molt possiblement, a la mateixa ciutat de *Caesaraugusta*, ja que, com es pot apreciar en l'obra, la ciutat saragossana esdevé l'epicentre del relat, malgrat la presència de breus referències a altres fets succeïts en diverses ciutats de la província com Tortosa, Barcelona o la mateixa ciutat de Girona.

Tal com indica Mommsen, algun autor havia aventurat la hipòtesi d'atribuir aquest text a l'autoria de Joan de Biclara. Mommsen, però, de manera encertada -creiem- rebutja rotundament aquesta hipòtesi. I és que, de fet, com sabem l'escriptor lusità i futur bisbe de *Gerunda* (591-621) va portar a terme la seva activitat literària sobretot a partir de la tornada de la seva estada de set anys a Constantinoble, l'any 578, moment a partir del qual començà a redactar la seva crònica històrica -que cobreix el període 567-590-i que sembla que va acabar l'any 590³⁵.

Negada, per tant, la paternitat del text a Joan de Biclara, Mommsen s'inclina a pensar que, efectivament, l'autor seria de Saragossa i que l'objectiu d'aquest era completar les mancances referents a la recensió dels reis gots existents a la Crònica de Víctor de Tunis- el qual havia recollit en la seva crònica els fets més importants succeïts a l'Imperi entre els anys 444 i 567³⁶-, la qual juntament amb la de Joan de Biclara -que sí fa referència als fets històrics del poble got a Hispània a partir de l'any 567-eren les dues cròniques més importants de totes les emprades a Hispània a finals

---

³⁵ Sobre l'activitat literària de Joan de Biclara, veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.3.5.b.

del segle VI.

La tesi defensada per Mommsen, i que de fet han recollit molts autors fins a l'actualitat, és la que afirma que molt possiblement caldria identificar l'autor d'aquesta obra amb la figura del bisbe Màxim (592-vers 619), successor de Simplicí en la seu episcopal de Saragossa, el qual, sabem que va escriure, entre moltes altres obres, una crònica històrica -no identificada- on relatava els principals fets del poble got a Hispània. Això ho sabem gràcies al testimoni del propi Isidor de Sevilla (vers 552/555-636)³⁷, que va tenir ocasió de consultar aquesta crònica i, fins i tot, d'incorporar-ne part d'ella a la seva obra literària de caràcter històric.

De totes maneres hi han hagut autors que han impugnat aquesta hipòtesi que atribueix a Màxim de Saragossa l'autoria de l'obra. Així, per exemple, hi ha qui afirma que l'obra no hauria estat redactada a *Caesaragusta* sinó a *Barcino*, raó per la qual no podria ser de Màxim³⁸.

Finalment, pel que respecta a la cronologia del text nosaltres ens inclinem a pensar que caldria situar-la entre el darrer quart del

---

³⁶ CAMPOS, 1960, p.101-102

³⁷ Isidor de Sevilla va dedicar el capítol XXXIII de la seva obra "*De viris illustribus*" a la figura de Màxim de Saragossa. És precisament en aquest text on el bisbe d'*Hispalis* ens informa que el bisbe Màxim havia redactat una crònica històrica.

ISIDOR DE SEVILLA. *De Viris illustribus XXXIII : El "De viris illustribus de S.Isidoro* (ed.C.CODOÑER,1964), Salamanca, p.153:"*Maximus; Caesaraugustanae urbis episcopus, multa uersu prosaque componere dicitur. Scripsit et breui stilo historiolum de iis quae temporibus Gothorum in Hispaniis acta sunt, historico et composito sermone. Sed et multa alia scribere dicitur, quae necdum legi*".

³⁸ COLL ALENTORN, 1996, p.70

segle VI (límit cronològic de l'obra) i el primer terç del segle VII, època en que cal situar la principal producció literària d'Isidor de Sevilla, el qual, recordem-ho, va incorporar part d'aquesta obra a la seva obra històrica.

b) *El Concilium de Gerunda (any 531)*

Encara que de forma breu les *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae* ens proporcionen alguna notícia-interessantíssima, això sí- sobre les terres del nord-est de Catalunya, en aquest cas sobre la ciutat de Girona, durant l'antiguitat tardana.

La ciutat de *Gerunda*, que havia anat adquirint cada cop més importància durant l'Alt Imperi, i que es va consolidant notablement a partir dels darrers anys del segle III, en dotar-se d'unes poderoses muralles i aprofitant la seva excepcional situació geogràfica, veu incrementat el seu paper al llarg del període visigòtic, en estar situada damunt mateix de la *Via Augusta* o *strata publica*, tal com l'anomenen ara els textos tardans, que continuava essent encara, aleshores, el pont de contacte entre el nord i el sud, i a més, des de finals del segle V, la connexió més ràpida i segura entre la Septimània i els territoris hispans que formaven part del regne visigot fins a la seva desaparició, en els primers anys del segle VIII.

Si bé, tal com podem veure al llarg d'aquest treball, les fonts relatives a la ciutat de *Gerunda* són extraordinàriament escasses, l'obra que ens ocupa ens recorda un fet significatiu i d'una enorme importància, el qual tingué lloc precisament a la ciutat gironina, segons creiem, perquè en aquella època (primer terç del segle VI) la ciutat tenia un cert prestigi i, sobretot, pel fet de trobar-se a mig

camí entre Barcelona i Narbona.

Efectivament, corresponent a l'any 529, les *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae* recullen la notícia següent: "*His diebus Stephanus Hispaniarum praefectus efficitur, qui tertio anno praefecturae suae in civitate Gerundensi in concilio discinctus est*"³⁹. En síntesi, doncs, se'ns està informant de dos importants fets: 1) l'any 529 havia estat elegit Esteve per el càrrec de "prefecte dels hispans" (*praefectus Hispaniarum*) i 2) que tres anys mes tard (l'any 531), el mateix Esteve fou destituït del seu càrrec durant la celebració d'una assemblea (*concilium*) que va tenir lloc a la ciutat de Girona⁴⁰.

La informació proporcionada pel text, amb el seu epicentre a Girona, és d'una gran transcendència en la història del regne visigot i, per tant, cal que la situem correctament en el marc més general de la política visigòtica de l'època: el rei visigot Amalaric (510-531), nét de Teodoric el Gran-que va morir a Ravenna el 526-, donant per acabada la regència, esdevingué rei amb plens poders i establí la capital a Narbona, un fet que sembla demostrar una voluntat de considerar els territoris nordpirenencs com a nucli central de la monarquia. En aquest estat de coses, l'any 529 nomenà Esteve prefecte dels hispans (*praefectus hispaniarum*), seguint una tradició imposada pel mateix rei ostrogot de governar la

---

³⁹ *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae. Ad. a.529: MGH AA ,11, Chronica Minora 2* (ed.Th.MOMMSEN, 1893), p.223.

⁴⁰ Sobre la celebració del *concilium* de Girona en el marc de la política general visigòtica de l'època, podeu veure, entre altres, els treballs de García Moreno (GARCÍA MORENO, 1991, p. 141-170, sobretot 146-158; GARCÍA MORENO, 1982, p.284-298; AMICH-NOLLA, 1992, p.22-23; AMICH, 1998, p.73-85.

població autòctona- en aquest cas, la hispana -, la immensa majoria, i que permetia fer més acceptable el domini- indiscutible - de la minoria germànica. Quan l'any 531 els francs, en la seva pressió continuada sobre les restes gàl.liques de l'imperi visigot, atacaren la Septimània i la mateixa capital, Amalaric, vençut, embarcà i fugí cap a Barcelona, on fou assassinat⁴¹. La corona, vacant, fou oferta a Teudis, general ostrogot que combatia a Hispània des del principi de l'interregne, el qual aplegà els exèrcits i s'adreçà cap el nord per intentar reconduir la situació, molt compromesa en aquells moments. A *Gerunda*, el mateix any 531, potser trobant-s'hi amb els notables de la cort reial fugitius des de Narbona, Teudis hi ajuntà tot l'exèrcit en assemblea o *concilium* en què, a més de fer-se confirmar en el seu càrrec, es va prendre una altra determinació important: la destitució del prefecte Esteve. Cal suposar, raonablement, que la destitució podria haver estat també motivada pel fet que Esteve havia estat un lleial i estret col.laborador del recentment assassinat, Amalaric. Aquest fet representa *per se* un gir important en la política visigòtica: d'aleshores ençà, la qualitat administrativa desaparegué i les poblacions autòctones passaren a dependre dels *duces* i els *comites* i, en definitiva, a ser governades directament pels gots. Sobre aquest fet, creiem molt encertades les reflexions que al respecte fa el professor L.García Moreno en un dels seus treballs:

"...la vuelta a un sistema unitario y la desaparición de dicha prefectura hispánica significaban un fortalecimiento del poder central de la

---

⁴¹ *Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae. ad a. 531: MGH AA, 11, Chronica Minora 2, (ed Th.MOMMSEN, 1893), p.223: "ad a. 531. His coss. Amalaricus rex cum*

realeza, al eliminar una instancia intermedia entre ella y la población hispanorromana, limitándose de paso las posibles aspiraciones autonómicas de miembros de la antigua aristocracia senatorial. En todo caso, su supresión simbolizaba el carácter único del reino visigodo, comprendiendo tanto los extensos territorios peninsulares como los más magros sudgálicos".⁴²

Tots els indicis fan pensar què Teudis va superar brillantment la crisi, però, de totes maneres, tot el que havia succeït, molt especialment l'episodi del *concilium* de Girona de l'any 531, va suposar importants canvis en un futur immediat: un exemple, de gran abast en un futur, fou el trasllat de la capital al sud de la gran serralada, primer a Barcelona i després a d'altres ciutats, desplaçant així de manera progressiva l'epicentre del regne cap al sud. Des d'aquell moment, i de manera irreversible, s'iniciava un procés que inexorablement acabaria per convertir la Septimània en l'apèndix marginal d'una monarquia, cada cop més centrada a la Península Ibèrica.

5.3.4 Gregori de Tours (vers 538-594)

a) Gregori, bisbe de Tours i escriptor

Jordi Florenci (*Georgius Florentius*), va nèixer vers l'any 538 a la localitat de Clarmont d'Alvèrnia, en el si d'una família de nissaga netament romana. Aviat, abraçà la carrera eclesiàstica i, vers l'any 563, a l'edat de vint-i-cinc anys, va rebre l'ordre del diaconat. Poc

---

Hildiberto Francorum rege in Gallia superatus Narbonensi in proelio Barcinonem fugiens venit ibique a Franco nomine Bessone angone percussus interiit".

⁴² GARCÍA MORENO, 1991a, p.157

temps després, va caure greument malalt i va anar en pelegrinatge fins a la tomba de sant Martí, a Tours, on, segons propi testimoni, va obtenir "la curació miraculosa". Durant el seu sojorn en aquesta ciutat, va conèixer el seu bisbe, *Euphronius*, un fet que possiblement explicaria que, anys més tard, en morir aquest bisbe, el clergat i el poble de Tours aclamessin Jordi Florenci (que a partir d'aquest moment canvià el seu nom pel de Gregori) com a nou bisbe de la seva ciutat. Gregori fou consagrat com a bisbe l'any 573, càrrec que ostentà fins a la seva mort, que va tenir lloc el mes de novembre de l'any 594. Durant aquest període, va intervenir activament en els principals aconteixements polítics i eclesiàstics de la seva època, malgrat l'enemistat que l'unia amb alguns dels membres de la família reial⁴³.

Malgrat el seu origen romà, sembla que la seva instrucció era molt reduïda. Coneixia poc els autors clàssics i la seva preparació gramatical era força deficient. Això, però, no invalida les importants qualitats que desenvolupà com a escriptor i, sobretot, com a historiador⁴⁴.

La seva producció historigràfica té el seu màxim exponent en la seva monumental obra *Decem libri historiarum*, coneguda comunament des d'època medieval com a *Historia Francorum*, i que fou composada entre els anys 576-594. Entesa al principi com una

---

⁴³ La bibliografia sobre Gregori de Tours es ingent. Interessants aproximacions a la seva vida i producció literària, a LECLERQ, 1925, col.1711-1753; SIMONETTI, 1991, p.988-990. BREUKELAAR, 1994; HEN, 1995; HEN, 2000, p.381-393, amb una abundant bibliografia.

⁴⁴ Sobre la producció literària i la datació de les obres de Gregori, veure HEN, 2000, p.382-391.

història universal des dels inicis del món fins a la mort de sant Martí (+ 412) (llibre I), s'acaba convertint (llibres II-X) en una història de les Gàl.lies, amb poques al.lusions a les regions més properes. Es tracta, però, d'una obra de gran riquesa de detalls, que creix a mesura que s'acosta als anys que ell mateix està vivint. Cal tenir present que els darrers cinc llibres (VI-X), únicament cobreixen un període de 16 anys (576-591). Malgrat es tracti d'una obra desigual, i que cau sovint en el comentari anecdòtic o pretesament intrascendent, és enormement valuosa per a obtenir una visió de conjunt sobre la vida i la mentalitat de la seva època.

Un altre conjunt molt important de l'obra de Gregori el formen els anomenats *Octo Libri miraculorum*:

1. *Liber vitae Patrum*, on glossa les vides de diversos sants d'origen gal. Fou escrita entre els anys 576-592.
2. *Liber in gloria martyrum*, obra escrita entre els anys 586-587, si bé va ser revisada en anys posteriors. És un recull d'històries miraculoses de sants, des del mateix Jesús fins a màrtirs itàlics, orientals, hispànics i, evidentment, de la Gàl.lia. L'obra té un evident fi didàctic i litúrgic.
3. *Liber in gloria confessorum*. Escrita entre els anys 587-593, està destinada a explicar la vida i miracles dels confessors i també al seu culte.
4. *Liber de Passione et virtutibus sancti Iuliani martyris*. Obra dedicada a glossar la vida de sant Julià. Redactada entre els anys 581-585.
- 5-8. *Libri IV de virtutibus sancti Martini episcopi*. Com a bisbe

de Tours un dels seus principals objectius fou el de promoure el culte a sant Martí. Els quatre llibres, on es recull la vida i els miracles del sant, foren redactats successivament entre els anys 575-593.

Altres obres atribuïdes al bisbe de Tours serien: *De cursu stellarum ratio*, un tractat astronòmic per ensenyar al clergat a calcular l'hora exacta dels oficis nocturns; un Comentari als salms (pràcticament perdut); un *Liber de miraculis Andreae apostoli* (593); la *Passio sanctorum martyrum septem dormientium apud Ephysum*, obra traduïda del grec abans del 587; i una Introducció a les misses de Sidoni Apol.linar (actualment perduda).

Entre les obres dubtoses hi ha una *Passio sive miracula Thomae apostoli*; una passió de sant Julià màrtir; i una *Nomina martyrum Lugdunensium*.

b) Les referències a l'extensió del culte a Sant Feliu de Girona a la Gàl.lia

D'entre la ingent producció literària de caràcter hagiogràfic i historiogràfic de Gregori de Tours ens interessa, molt especialment, les referències que fa aquest autor en dues de les seves obres a la difusió que el culte a sant Feliu de Girona havia assolit a la Gàl.lia en els segles V i VI: 1) la primera, en la seva obra *De gloria Martyrum*, i la segona, 2) als seus *Decem libri historiarum* o *Historia Francorum* ⁴⁵.

1) La primera de les dues notícies que ens proporciona

Gregori, es troba recollida en la seva obra *Liber in Gloria Martyrum*, el segon d'una sèrie de vuit llibres, els *Octo libri miraculorum* ⁴⁶, dedicats a temes hagiogràfics, que centra l'atenció en els fets miraculosos relacionats amb sants o personatges destacats de la seva època, i també en el culte als sants i màrtirs, i que sembla que fou escrit entre els anys 586-587⁴⁷. En efecte, el capítol 91 d'aquesta obra està enterament dedicat a la figura del màrtir Feliu de Girona⁴⁸.

En aquest text (*De Gloria Martyrum 91*), Gregori ens narra bàsicament dos fets: en primer lloc, recull el text d'una curiosíssima llegenda hagiogràfica, que explica l'aparició miraculosa de sant Feliu de Girona a un lladre que, antigament, havia entrat a robar a la basílica gironina del sant; en segon lloc, és especialment interessant la referència que fa el bisbe de Tours al final d'aquest capítol 91, de l'existència a Narbona, en època d'Alaric II (484-507), d'una basílica, a l'interior de la qual es guardaven relíquies del màrtir gironí.

Sembla, doncs, que en redactar la seva obra, Gregori sabia o havia recollit de la tradició oral el text d'aquesta llegenda

---

⁴⁵ Sobre la difusió del culte a sant Feliu a la Gàl.lia durant el segles V-VI, veure el nostre treball AMICH (en premsa).

⁴⁶ GREGORI DE TOURS. *Libri octo Miraculorum: MGH SS rer mer, I, pars II*, (ed.B.KRUSCH, Hannover 1885), reed.1969, p.1-370

⁴⁷ HEN, 2000, p.386-387, si bé sembla que l'autor va revisar alguns capítols en anys posteriors.

⁴⁸ GREGORI DE TOURS. *De Gloria Martyrum 91: MGH SS rer mer, I, pars II* (ed.B.KRUSCH, Hannover 1885), reed.1969, p.99 .
(Veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.4.a)

miraculosa, la qual té com a epicentre la basílica (el *martyrium*?) del sant a Girona. Deixant de costat l'argument del text, d'altra banda molt freqüent en la literatura hagiogràfica, el que realment interessa constatar és la referència implícita que l'autor està fent a l'existència d'una basílica martirial dedicada a sant Feliu, a la mateixa ciutat de *Gerunda*. Havia conegut Gregori directament aquest edifici, o bé n'havia sentit parlar indirectament per altres persones? No ho sabem. De fet no en dóna cap mena de descripció, sinó que únicament li serveix com a escenari de la llegenda que explica. Ara bé, cal tenir en compte, tal com veurem en analitzar un altre text del bisbe de Tours (*Historia Francorum IX,6*), que els contactes entre Hispània i la Gàl·lia foren molt intensos en època tarδοantiga pel que fa a l'intercanvi de relíquies de sants màrtirs hispànics⁴⁹ i de peregrins. Aquest fet podria també haver vehiculat l'arribada del text legendari de Feliu fins a la mateixa ciutat de Tours.

Tal com hem esmentat més amunt, al final d'aquest text, Gregori fa una menció expressa de l'existència a la ciutat de Narbona, en època d'Alaric II, a finals del segle V o molt a inicis del segle VI, d'una basílica, en l'interior de la qual s'hi guardaven relíquies del màrtir *Felix*. En síntesi, aquesta part del text explica com, en època del rei Alaric (484-507), aquesta basílica privava al monarca de veure, des del seu palau reial, el deliciós paisatge de la Ligúria. És per això, que el monarca encarregà al seu conseller Lleó de rebaixar part de la basílica, a fi de millorar-ne la vista. El conseller realitzà les obres, reduint el temple a proporcions

---

⁴⁹ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.397-403

esquifides, però, com a càstig, va quedar cec.

Si exceptuem la part evidentment llegendària i anecdòtica continguda en aquest fragment, es pot afirmar, en canvi, que la referència de Gregori a la basílica narbonesa de Feliu té algun fonament històric? Existia realment a Narbona, en època del rei Alaric II, una basílica on s'hi guardaven relíquies de *Felix de Gerunda*?

Sembla que sí, que l'arqueologia confirmaria plenament aquest extrem. De fet, diverses troballes efectuades a la ciutat de Narbona durant aquest segle XX semblarien testimoniar l'existència d'aquesta antiga basílica. Així, l'any 1926 es va descobrir en aquesta ciutat, en l'indret que antigament hauria ocupat aquest temple mencionat per Gregori, dos fragments procedents d'una llinda de grans dimensions⁵⁰ la qual conservava part de la inscripció original on es feia menció a l'any de la construcció del temple: el 456, durant l'episcopat del bisbe *Rusticus* de Narbona⁵¹. Sembla que

---

⁵⁰ Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, 1928, p.191-195; GRIFFE, 1933, p.48-49; BRUNSÓ, 1968-1969, p.253 i nota 18; MARROU, 1970, p.340; LANDES, 1988, p.232 i nota 5

⁵¹ El bisbe *Rusticus* de Narbona és conegut per la gran activitat constructora que portà a terme a Narbona durant el segle V, com ho testimonien les diverses inscripcions localitzades en aquesta ciutat. Sobre aquest bisbe i la seva activitat constructora, veure MARROU, 1970, p.331-349. En aquest mateix treball, l'autor transcriu la inscripció, conservada en part, de la llinda procedent de l'antic temple de sant Feliu, a més de posar sobre la taula la problemàtica que planteja la seva lectura (p.340-344). En efecte, a l'inci de la inscripció és pot llegir: .../ *ann(o) xxviii ep(i)s(copa(tus) Rustic [i.....] martis [...]*, el que sembla un clara referència a què aquesta basílica fou consagrada un dia de febrer o de març, durant el vint-i-novè any de l'episcopat de *Rusticus*, que cal identificar amb el 456 (p.340-341).

també és molt possible que correspongués a aquest mateix edifici una ara d'altar d'1,7 metres d'allargada, 0,89 d'amplada i 0,30 de gruix, descoberta a finals del segle passat en aquesta mateixa vil.la. Finalment, sabem que aquest temple fou enderrocat a principis del segle XVI, aproximadament durant el regnat de Lluís XII de França (1498-1515), perquè impedia de realitzar la fortificació de la ciutat, encara que, a canvi, es bastí una altra capella sota la invocació de sant Feliu situada entre Livòria (La plaine de Livière) i el lloc on antigament hi havia hagut el palau⁵².

Però, tal com veurem a continuació, l'anomenada del martir gironí, havia arribat encara més lluny, fins a la mateixa ciutat de Tours, on residia el bisbe Gregori.

2) El segon text que ens ha deixat el bisbe de Tours es troba inclòs en una de les seves obres més famoses, els *Decem libri historiarum* o *Historia Francorum*, composta de 10 llibres escrits entre els anys 576 i 594. Així en el llibre IX, que comprèn el relat

---

Sobre aquesta inscripció veure en aquest nostre mateix treball l'apartat 6.3.1.

⁵² "Nam destructa sub Ludovico XII rege sancti Felicis basilica, ne urbis munitionibus noceret, superest sacellum ipsi substitutum, sub nomine sancti Felicis, cum prioratus titulo, quod inter Livoriam (la plaine de Livière) interjacet et locum ubi palatium olim situm erat. Capitolium olim nuncupabatur, hodieque vulgus le Capdueil appellat" (PL 71, col.786, nota f).

El capellà gironí M.Brunsó recull en un dels seus treballs (BRUNSÓ, 1968-1969, p.254), un document procedent de l'Arxiu Municipal de Narbona, on es fa referència a l'enderrocament d'aquesta basílica durant el segle XVI: "Trans ferement fait par Mns. Henri Sabatier, Matthieu Poujade et Galien Zafage, consuls de Narbone...dans la chapelle de St. Etienne de l'église de S. Felix, qui a été démoliee circa an.1525 de mandato regis seu eius locum tenentis pro fortificatione praesentis villae" (Archive de la Ville de Narbonne, S.B.B, Actes de l'Administration Consulaire, 1534-1567, fol.15 .10 janvier 1534).

dels fets succeïts durant el període dels anys 587 i 589-590⁵³, hi trobarem una referència que sembla demostrar clarament com a finals del segle VI s'havia difós per la Gàl.lia l'anomenada del culte al màrtir gironí Feliu. D'aquesta manera, en el capítol VI d'aquest llibre (*Historia Francorum IX,6*)⁵⁴, el bisbe de Tours explica una curiosíssima història que tenia com a protagonista un personatge certament sospitós, el qual va arribar a Tours l'any 580, disfressat de monjo oriental i que enganyava a la gent amb les seves farsanteries. Aquest individu, que anava abillat amb una túnica - *collobium*- i un vel- *sindonem* -, hàbits característics dels monjos egipcis que seguien l'estil de vida monacal proposat per Joan Cassià (vers 360/365-434/435)- el qual sabem que havia fundat, entre molts d'altres, dos monestirs a Marsella entre els anys 415-417⁵⁵- portava a més, una creu, de la qual penjaven unes ampolletes - *ampullulae*- que deia que contenien oli sant⁵⁶. Aquest individu, a fi d'intentar guanyar-se la benvolença i l'estima del bisbe Gregori, afirmava que venia d'Hispania i que portava amb ell relíquies de sants màrtirs: del diaca Vicenç i del màrtir Feliu.

Sembla evident, per tant, que a finals del segle VI l'anomenada del màrtir Feliu s'havia estès per la Gàl.lia, tal com

---

⁵³ Sobre la datació dels diferents llibres de la *Historia Francorum*, HEN, 2000, p.383.

⁵⁴ GREGORI DE TOURS: *Historia Francorum IX, 6: MGH SS rer mer I, pars I* (ed. W.ARNOLDT, Hannover 1885), p.418. Veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.2.4.b)

⁵⁵ MASOLIVER, 1978, p.89

testimonia el text i que, fins i tot, el mateix Gregori de Tours la coneixia perfectament. De fet, durant el segle VII, i més tard, ja en plena època carolíngia, sabem que aquest culte es va multiplicar, primer a l'Aquitània i després en bona part de França. En són testimoni la gran quantitat de temples dedicats a sant Feliu de Girona⁵⁷, així com també el gran nombre de vil·les que van adoptar Feliu com a sant titular⁵⁸.

5.3.5 Isidor de Sevilla (vers 560-636)

a) *Bisbe d'Hispalis i escriptor*

Nascut el 560 en el si d'una important família hispano-romana, la qual sembla que era originària de la *Carthaginensis*, encara que probablement en aquella època establerta a Sevilla com a conseqüència del desembarcament bizantí. Isidor fou el menor de quatre germans, tots ells dedicats a la vida eclesiàstica: la seva germana Florentina fou monja de clausura, i els seus germans Leandre i Fulgenci van ser, respectivament, bisbes de Sevilla i Ècija, a la Bètica. Sembla, que durant la seva joventut fou educat sota la tutela del seu germà Leandre, molt probablement a l'escola episcopal de Sevilla, on va rebre una important formació intel·lectual clàssica i cristiana, i també monàstica i clerical, fet que

---

⁵⁶ Sobre la difusió de les *ampullae* al sud d'Europa i a la Gàl·lia en època tarδοantiga, és especialment interessant l'estudi de LAMBERT-PEDEMONTE, 1994, p.205-231

⁵⁷ SAXER, 1992, p.460 i nota 55.

⁵⁸ Sobre la difusió del culte a Feliu de Girona a la regió d'Aquitània durant el segle VII i següents, veure ROUCHE, 1979, p.310-312, nota 417 i mapa 30.

explicaria la varietat i l'amplitud de la seva cultura.

Essent bisbe de la seu d'*Hispalis* (600-636), va treballar intensament per ajudar a aconseguir i completar la unificació religiosa endegada en el Concili de Toledo de l'any 589. Fou precisament des del seu càrrec de bisbe de Sevilla, que va intervenir directament en els assumptes de la cort toledana, als reis de la qual visitava assíduament. Fou també un dels grans inspiradors de la celebració i posterior redacció de les actes de l'important IV Concili de Toledo (633), on s'establiren les bases de la futura relació entre l'Església hispànica i la monarquia visigòtica. Va morir el dia 23 d'abril de l'any 636 deixant inacabada una de les seves obres literàries més ambiciosos: les *Etymologiae*⁵⁹.

Isidor, fou al mateix temps home d'Església i home d'estat i, segurament, el personatge més influent de la seva època. Però també, fou un magnífic escriptor, sens dubte el millor i més prolífic de la Hispània visigòtica i de l'occident cristià del seu moment, i el que més influència va tenir en els segles posteriors, sobretot en la literatura europea d'època medieval.

La seva producció literària fou amplíssima i abarca quasibé tots els camps possibles. Anem a veure, molt breument les seves

---

⁵⁹ La bibliografia sobre la vida, l'episcopat i l'obra literària d'Isidor de Sevilla és amplíssima, havent estat, sens cap mena de dubte, el personatge més estudiat de la Hispània tarδοantiga. Aquest nostre treball no pretén ser en cap mesura un estudi aprofundit sobre la seva figura, i és per això que remetem a altres obres més generals que inclouen un important aparat bibliogràfic sobre els principals estudis a ell dedicats, així com indicacions sobre les principals edicions de les seves obres. Així, entre altres, veure FONTAINE, 1984; FONTAINE, 1991, p.1116-1119; DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.98-114, una excel·lent síntesi sobre la seva vida i

obres més importants⁶⁰:

- *Differentiarum libri*, obra escrita en dos llibres. El primer volum conté un diccionari de sinònims i el segon és un compendi de definicions teològiques, dogmàtiques i morals. Sembla que fou una obra escrita i revisada durant molts anys.
- *Liber proemiorum*, breus introduccions als llibres bíblics tractant de fixar el cànon i el sentit estricte dels mateixos. En el camp bíblic, cal citar també altres tres obres: *Prologus in Libro Canticorum*, *el Prologus in editionem psalteri* i *el Prologus in libro sedecim prophetarum*.
- *De ortu et obitu patrum*, un tractat que conté un recull de bioagrafies sintètiques dels personatges de les sagrades escriptures, construïdes a partir d'aquestes i d'altres fonts a l'abast.
- *Libellus de origine officiorum*, o també coneguda com a *De ecclesiasticis officiis* segons la denominació donada per Brauli de Saragossa. Aquesta obra, dividida en dos volums, escrita vers l'any 615, i que Isidor va dedicar al seu germà

---

obra, amb abundant bibliografia sobre les principals edicions i estudis sobre l'obra literària del bisbe sevillà.

⁶⁰ El *corpus* de les obres d'Isidor ja havia estat redactat pel bisbe Brauli de Saragossa en la seva *Renotatio librorum divi Isidori* (637) (PL 81, col.15-16), composta com a apèndix al *De viris illustribus* d'Isidor. Una segona font, interessant, però menys exacta, es l'obra *De Viris illustribus* d'Ildefons de Toledo., una obra redacta pel bisbe toledà entre els anys 657-667.

Aquestes dues fonts estan en la base dels principals estudis sobre l'obra Isidoriana, com el de M.C.Díaz y Díaz, el qual seguirem en el nostre treball, tant

Fulgenci, bisbe d'Ècija, es bàsicament un tractat de litúrgia amb una especial dedicació al culte i a les seves característiques especials.

- *Synonimorum libri*, tractat sobre el pecat i la virtut humana escrit vers el 610.
- *De natura rerum*, escrit l'any 613 i que pretenia l'eliminació de les supersticions i pors produïdes pels grans fenòmens naturals, donant d'ells una visió providencialista i al·legòrica.
- *Al·legories*, conjunt d'explicacions de noms de personatges bíblics que solen representar cites al·legòriques o simbòliques.
- *Liber numerorum*, o aplicació de la ciència matemàtica als escrits bíblics.
- *De haeresibus liber*, un catàleg esquemàtic de totes les heretgies i desviacions de l'ortodoxia cristiana.
- Els tres llibres de les *Sententiae* són, juntament amb les *Etymologiae*, els tractats més importants de l'obra isidoriana. Aquesta trilogia esdevé en el seu conjunt un manual de sentències dogmàtiques i morals. Tal com afirma J.Fontaine, Isidor ofereix en aquesta obra una triple teologia: dogmàtica, espiritual i moral, d'inspiració agustiniana directa o indirecta, una doctrina i una ètica

---

pel que fa a les obres com a la seva datació (DÍAZ Y DÍAZ, 1993, 95-162); DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.100-115.

religiosa pensada per a la societat visigoda, des dels més pobres als prínceps, monjos i bisbes, una espècie d'interpretació, orientada i ordenada, dels grans temes ètics i espirituals, que és a la vegada, mirall i programa de reforma d'una societat dura, heterogènia i, de cap manera, igualitària.⁶¹.

- *De fide catholica adversus judaeos*, tractat destinat a justificar la teologia cristiana enfront de les creences dels jueus. Sembla que fou concebuda com a complement doctrinal i de suport dialèctic per justificar les lleis antisemites del rei Sisebut.
- *Regula monachorum*, redactada entre els anys 615-618 sembla que per a ús d'un monestir proper a la seva ciutat.
- *Quaestiones in Vetus Testamentum*, es una sèrie de comentaris de l'Antic Testament en forma mística i tipològica sobre passatges que es relacionen simbòlicament amb el Nou Testament.
- Una *Cronica* i la seva *Història dels gots, els vàndals i els sueus* (escrita l'any 624), fou la seva contribució al camp de la historiografia, les quals, de forma conjunta, es converteixen en una veritable història "universal" i, també "nacional" del poble got..
- En el seu *De viris illustribus*, ofereix una visió àmplia dels principals escriptors de la seva època, en la línia

---

⁶¹ FONTAINE, 1991, p.1118

d'anteriors autors com Sant Jeroni (vers 342-420) o Gennadi de Marsella, en el segle Vè.

- L'obra més important, encara que incompleta per causa de la seva mort, son les *Etymologiae*, una verdadera "obra enciclopèdica" sobre les "ciències" sagrades i profanes del seu temps. Aprofitant tots els coneixements coneguts, procedents d'innombrables fonts recollides per Isidor, l'autor redacta un autèntic compendi de coneixements, que van des de la gramàtica fins a les tècniques més modestes.
- En el camp de la litúrgia, mereix una menció especial la *Collectio Canonica Hispana*, recopilació dels textos conciliars hispànics i estrangers feta, segons sembla, entre els anys 633 i 636.
- Els *Versus Isidori*, un conjunt de 27 poesies en díctics destinades a servir d'inscripcions en temples del seu bisbat sevillà.
- *Epistulae*, nombroses cartes amb els principals personatges del seu temps.

b) De viris illustribus 31: biografia del bisbe gironí Joan de Biclara

Entre les obres escrites pel bisbe de Sevilla, una d'elles mereix la nostra especial atenció: es tracta del llibre anomenat *De*

*viris illustribus*⁶². Aquesta obra, sembla que fou escrita entre els anys 615-618, durant el regnat del rei Sisebut, monarca al que, segons sembla, Isidor es trobava íntimament unit per interessos literaris i intel·lectuals comuns⁶³.

El *De viris illustribus* és una obra que es troba en la línia dels catàlegs d'escriptors, gènere literari que en el camp cristià havia iniciat Sant Jeroni (vers 342-420) i que havia tingut la seva continuació en l'obra de Gennadi de Marsella (segle V). Aquests autors, es limiten a deixar constància d'una activitat concreta, la desenvolupada per cada un dels escriptors que descriuen, bàsicament fent referència a un sol punt: la seva fe religiosa.

L'obra d'Isidor consta de 33 capítols⁶⁴, cadascun dels quals s'ajusta a un esquema predeterminat: nom <de l'autor>, categoria eclesiàstica i lloc on la desenvolupa, obra literària i cronologia. Es tracta de breus notícies biogràfiques sobre diversos autors dels segles IV al VI, alguns dels quals únicament ens són coneguts a través de les notícies que ens en proporciona el mateix Isidor.

Entre les biografies d'escriptors eclesiàstics que ens aporta

---

⁶² La millor edició crítica del *De viris illustribus* d'Isidor és la de C.Codoñer (ed.CODOÑER, 1964), la qual a més inclou una acurada introducció i un interessant estudi sobre la seva traducció manuscrita.

⁶³ Aquesta és la datació proposada per C.Codoñer (ed.CODOÑER, 1964, p.19-20)

⁶⁴ La tradició manuscrita del *De viris illustribus* presenta una important problemàtica. En síntesi, es pot parlar de què existeixen dues versions: l'anomenada *breu*, que consta de 33 capítols, i la *llarga*, que consta de 46 capítols més un prefaci, la qual sembla que, malgrat tenir en comú amb la recensió breu els mateixos 33 capítols, en canvi sembla que n'inclou uns altres, més tardans, i que no serien obra d'Isidor. Sobre aquesta problemàtica, és especialment interessant veure el treball de Codoñer (ed.CODOÑER, 1964, p.21-41)

aquesta obra isidoriana, una mereix la nostra especial atenció. En efecte, el capítol XXXI està íntegrament dedicat a glossar la vida i l'obra d'un personatge íntimament lligat a l'església gironina de finals del segle VI i principis del VII: el bisbe Joan de Biclara⁶⁵. És gràcies a la informació que ens facilita Isidor que podem completar la vida del bisbe Joan, sobretot la referida al període anterior al seu accés a la seu episcopal de *Gerunda*, moment a partir del qual en tindrem diverses referències, sobretot a partir de les seves signatures en els concilis eclesiàstics de l'època⁶⁶.

Segons el text d'Isidor, Joan era de nissaga goda i hauria nascut a la localitat lusitana de *Scalabis* (XXXI, 4-5: "*natione Gothus, provinciae Lusitanae Scallabi natus*"), l'actual Santarem, a Portugal,

---

⁶⁵ ISIDOR DE SEVILLA. *De viris illustribus XXXI*: ed.CODOÑER, 1964, p.151-152 . Veure, en aquest nostre mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.5.

⁶⁶ Malgrat la importància en la vida eclesiàstica, social i literària de l'època, la figura de Joan de Biclara, no ha estat encara estudiada amb la profunditat que mereixeria. Únicament, excepte rares excepcions, se li han dedicat estudis parcials, insistint en aspectes concrets de la seva vida. Veiem seguidament, un recull dels estudis més representatius: MERINO-LA CANAL, 1819, p.49-58; CEILLIER, 1862, p.422-426; GÖRRES, 1895, p.103-135; RIBER, 1919, p.157-165; KIRWAN, 1934, p.201-203; MORERA, 1936, p.59-84; CAPELLE, 1939, p.375-388; PÉREZ DE URBEL, 1940, p.7-42; PÉREZ DE URBEL, 1941, p.32-52; ÁLVAREZ RUBIANO, 1943, p.7-44 (amb una traducció castellana de la Crónica); ARIAS, 1948, p.129-41; CAMPOS, 1955, p.686-690; CAMPOS, 1956, p.240-248; CAMPOS, 1960 (un dels millors estudis, encara que alguna de les conclusions a les quals arriba són avui posades a revisió); BRAUNERT, 1960, col.1010; DÍAZ y DÍAZ, 1962, p.57-76; COLBERT, 1967, p.1036; VEGA, 1969a, p.13-46; DOMÍNGUEZ DEL VAL, 1972a, p.1245; RAYEZ, 1974, p.291; VOGÚÉ, 1978-1979, p.215-224; GRABOWSKI, 1980, p.63-73; KOLLAUTZ, 1983, p.463-506; ROURA, 1988, p.14-15; AMICH-NOLLA, 1992, p.40-43; GALÁN, 1994, p.77-172 (segurament l'estudi més acurat sobre el gènere literari historiogràfic i la ideologia subjacent a la Crónica de Joan de Biclara); GALÁN, 1997, p.51-60.

Sobre les signatures del bisbe Joan de Biclara en els concilis eclesiàstics de l'època, veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.4.2 i l'Apèndix documental 8.3.1.

en una data que diversos autors coincideixen en què caldria situar vers l'any 540⁶⁷. Essent encara molt jove va marxar a Constantinoble, ciutat on va residir-hi per espai d'uns set anys⁶⁸ (XXXI,2-5: "*Hic, cum esset adolescens, Constantinopolim perrexit (...) septimo demum anno ins Hispanias reuersus est*"), entre el 570 i el 578, aproximadament⁶⁹. Aquests anys, a part de permetre-li ampliar els seus estudis, bàsicament els teològics, van permetre a Joan conèixer a les principals figures intel·lectuals i religioses de l'Església bizantina. De fet, anys més tard, en redactar la crònica històrica que l'havia de fer famós, ell mateix ens explica els principals fets ocorreguts en aquella ciutat oriental durant la seva llarga estada.

De retorn a la Península Ibèrica, vers l'any 578, l'aleshores rei, Leovigild, va intentar, aprofitant el seu prestigi, guanyar-se'l per a la causa arriana. Joan de Biclara, ferm a les seves creences, s'enfrontà obertament al rei, el qual, va preferir exiliar-lo -tal com recorda Isidor- a Barcelona, ciutat on va romandre per espai d'uns deu anys (XXXI, 7-8: "*(...) exilio trusus, et Barcinona relegatus, per*

---

⁶⁷ Entre altres, CAMPOS, 1960, p.18; GALÁN, 1994, p.81.

⁶⁸ Admetem aquesta lectura com a la més correcta, basant-nos en l'edició de l'obra, diverses vegades citada, de C.Codoñer (p.44-45 i 151), opinió que també sostenen altres autors moderns com Fontaine (FONTAINE, 1967, p.109, n.29) García Moreno (GARCÍA MORENO, 1974, p.213 i nota 616.3) o Galán (GALÁN, 1994, p.81). Altres autors, en canvi, basant-se en altres edicions més antigues de l'obra d'Isidor, inspirades en la versió *llarga* del *De viris illustribus*-que conté importants variants textuais respecte a la versió *curta*-defensaven que l'estada de Joan a Constantinoble s'hauria perllongat per espai de 17 anys. Així, per exemple, MERINO-LA CANAL, 1819, p.51; MORERA, 1936, p.59; ÁLVAREZ RUBIANO, 1943, p.7; CAMPOS, 1960, p.15 i 18-19; ROURA, 1988, p.14

⁶⁹ GALÁN, 1994, p.81

decem annos multas insidias, et persecutiones ab arrianis perpessus est"). Arribada la pau religiosa a Hispània amb la pujada al tron de Recared (any 586), Joan hauria fundat el monestir de Biclara -d'on li havia de venir el sobrenom que el va fer famós- monestir al qual, segons testimoni d'Isidor, hauria dotat d'una regla monacal pròpia (XXXI, 10-13: "*Qui postea condidit monasterium quod nunc Biclara dicitur, ubi congregata monachorum societate, scripsit regulam ipsi monasterio profuturam, sed et cunctis Deum timentibus satis necessariam*"). La ubicació d'aquest cenobi ha estat, des de sempre, motiu de discrepància entre els historiadors. Així, mentre algun estudiós el localitza a Vallclara, prop del monestir de Poblet⁷⁰, altres autors l'han situat a Fontclara⁷¹ (Guissona), a Bèjar⁷², a la Lusitània, a la zona pirinenca⁷³ i, fins i tot, prop de la ciutat de Girona⁷⁴.

Com abat d'aquest monestir és molt possible que assistís al famós III Concili de Toledo de l'any 589, en el que tingué lloc la conversió oficial al catolicisme del rei Recared i de tot el poble got. El gran prestigi de què hauria gaudit en els principals cercles

---

⁷⁰ L'origen d'aquesta tesi, que va gaudir d'una gran popularitat és deu a l'historiador J.Pujades (PUJADES, 1609, p.62), la qual va ser seguida per molts historiadors, tals com LA CANAL-MERINO, 1819, p.52-53; ÁLVAREZ RUBIANO, 1943, encara que insinua que també podria haver estat prop de Girona; CAMPOS, 1960, p.24.

⁷¹ DIAGO, 1603, p.2, 21.

⁷² MENÉNDEZ PIDAL, 1940, p.XXIV; DÍAZ Y DÍAZ, 1962, p.57-76; HILLGARTH, 1966, p.498, n.74

⁷³ PÉREZ DE URBEL, 1933, p.210-211.

⁷⁴ ÁLVAREZ RUBIANO, 1943, p.9; també, Coll i Alentorn (COLL I ALENTORN, 1996, p.70), sense explicitar-ne els motius ni tampoc la base documental del seu

eclesiàstics de l'època, juntament amb l'acurada descripció que fa d'aquest concili en la seva crònica històrica, semblarien donar suport a aquesta suposició.

De la darrera etapa de la seva vida, la qual desenvoluparà al front de la seu episcopal gironina (591-621), Isidor no ens en parla. De totes maneres sabem, gràcies al text de les actes conciliars d'aquesta època, que va assistir a nombroses reunions episcopals.

A part de glossar la figura humana i eclesial de Joan de Biclara, Isidor de Sevilla també fa referència en el seu *De viris illustribus* a la producció literària del bisbe Joan. Sembla que aquesta podria haver estat important i diversa (XXXI, 16-17: "*Et multa alia scribere dicitur, quae ad nostram notitiam non peruenerunt*"), encara que Isidor únicament fa referència a dues d'aquesta obres: una regla monacal i una crònica històrica.

Segons testimoni del bisbe d'*Hispalis*, Joan de Biclara hauria redactat una regla monacal per al monestir que ell mateix hauria fundat, i del qual, segons sembla, ell n'hauria estat el primer abat. Actualment, no es coneix el text d'aquesta *regula* monacal, encara que no han faltat autors que han proposat la hipòtesi de què l'anònima *Regula Magistri* pogués haver estat la regla de Joan de Biclara⁷⁵, una opinió certament molt discutida i avui poc acceptada

---

argument, afirma que aquest monestir caldria cercar-lo a la comarca gironina de la Selva.

⁷⁵ La *Regula Magistri* o "regla del Mestre", tal com el seu nom indica és una regla monacal que va tenir una gran difusió a Hispània durant la segona meitat del segle VI i principis del segle VII, l'autor de la qual és encara avui una incògnita. No han faltat historiadors que han intentat identificar aquesta *regula* amb la desapareguda - de Joan de Biclara. Així, PÉREZ DE URBEL, 1940, p.9-39; PÉREZ DE URBEL, 1941, p.32-52; CAMPOS, 1960, p.36. Sobre altres aspectes d'aquesta regla,

pels investigadors⁷⁶.

Joan de Biclara, però, és sobretot conegut per ser l'autor d'una importantíssima crònica històrica⁷⁷, fet que ha portat a considerar-lo com el primer dels grans cronistes de la monarquia visigòtica.

Agafant com a model les obres històriques d'Eusebi de Cesarea, sant Jeroni, Pròsper d'Aquitània i Victor de Tunis, que havien escrit, en forma molt breu, la història de quasibé tots els pobles, es proposa prosseguir amb la narració en el punt on la deixà el darrer d'aquests cronistes. D'aquesta manera ens explicarà els principals fets ocorreguts de forma paral·lela a Orient, sobretot a Constantinoble, i a Occident (Roma, les Gàl·lies, i Hispània), fixant principalment la seva atenció en la successió de prínceps, papes i bisbes importants i en les legislacions, guerres, pestes, conjures i persecucions religioses⁷⁸.

---

són interessants el treballs següents: LAMBERT, 1933 a, p.65-80; LAMBERT, 1933 b, p.79-94; PÉREZ DE URBEL, 1934, p.3-4 CAMPOS, 1956, p.240-248; CAMPOS, 1960, p.32-41; GALÁN, 1994, p.82 i nota 13.

⁷⁶ En aquest sentit, veure les consideracions que fa A. Linage el qual no accepta en cap cas l'autoria de Joan de Biclara en aquesta *Regula Magistri* (LINAGE, 1973, p.268-269, notes 276 i 279)

⁷⁷ JOAN DE BÍCLARA. *Chronicon*: (ed. J.CAMPOS, 1960), p.77-100. Aquesta edició crítica de J.Campos és, segurament, la més reixida de totes les existents en l'actualitat. Una altra versió, que a més inclou una traducció castellana, a ÁLVAREZ RUBIANO, 1943, p.16-36. Recentment, ha aparegut una traducció al català a l'edició dels *Escrits de bisbes catalans del primer mil·lenni* (ed. PLADEVALL-FÀBREGA-AMENGUAL, 1992), p.225-238.

⁷⁸ Sobre l'estructura i continguts principals de la crònica de Joan de Biclara, veure ÁLVAREZ RUBIANO, 1943, p.7-22; CAMPOS, 1960; GALÁN, 1994, sobretot les p.81-172, amb la principal bibliografia sobre el tema.

El cos del text de la *Chronica*, que va precedit de dos pròlegs i que va anteposat a dos epílegs, abarca un període històric comprés entre els anys 567-590. Pel que fa a la data de redacció de la crònica, els darrers estudis semblen concloure que fou composta en la seva totalitat durant l'any 590⁷⁹, essent encara abat del monestir de Biclara, poc abans d'accedir a la seu episcopal gironina.

Aquesta *chronica* del bisbe Joan cal considerar-la com la primera gran aportació de les lletres visigòtiques al camp de la historiografia⁸⁰. Posteriorment, altres historiadors continuaran el camí iniciat per Joan: Ildefons de Toledo (vers 607-667), Julià de Toledo (vers 642-690) i Isidor de Sevilla, el més gran intel·lectual de la seva època.

Joan degué morir vers l'any 620 o 621, i fou substituït pel bisbe *Nonnitus*, molt possiblement monjo (o abat?) d'un monestir situat a la mateixa ciutat de Girona, i que devia estar molt a prop d'on era la tomba del màrtir sant Feliu⁸¹. No es pot descartar-creiem- la hipòtesi de que Joan hagués fundat un cenobi a la mateixa ciutat de *Gerunda*, en accedir a la seu gironina o molt poc

---

⁷⁹ GALÁN, 1994, p.83

⁸⁰ Sobre el gènere historiogràfic en època visigòtica és essencial el treball GALÁN, 1994, amb un acurat recull bibliogràfic sobre el tema.

⁸¹ La hipòtesi que creu que en accedir Joan de Biclara a la seu episcopal gironina hauria fundat a la ciutat gironina un monestir, al qual hauria dotat de la seva pròpia regla monacal, ha estat sostinguda per algun autor com Pérez de Urbel (PÉREZ DE URBEL, 1934, p.3-4), segons el qual, en ser nomenat bisbe de Girona, Joan de Biclara hauria introduït la seva regla monacal en els monestirs de la seva pròpia diòcesi, començant primer pel de Sant Feliu de Girona, d'on acabaria sortint el seu successor, Nonnit. De totes maneres, en la formulació de

abans, al qual podria haver dotat de la mateixa regla monacal creada per ell o, fins i tot, que el mateix monestir de *Biclarum* pogués haver estat situat a la mateixa ciutat de Girona, o molt a prop d'ella. Únicament així podria explicar-se el fet que el monjo *Nonnitus*, el seu successor, fos elegit quasibé d'immediat per cobrir la vacant deixada per Joan en morir.

5.3.6 Brauli de Saragossa (vers 585-651)

a) Brauli, bisbe de Caesaraugusta i escriptor

Brauli de Saragossa és, juntament amb Isidor de Sevilla, un dels personatges més importants i influents de l'església visigòtica del segle VII. A la seva fecunda activitat pastoral i eclesial cal afegir-hi una important producció literària, que esdevé un testimoni de primera mà sobre les relacions -no sempre fàcils- entre l'església i l'estat a Hispània durant el segle VII⁸².

Brauli -*Braulio*- hauria nascut vers l'any 585 en el si d'una família visigoda, el lloc d'origen de la qual és encara avui motiu de discussió entre els historiadors. Saragossa, Sevilla, Toledo, Osma i, fins i tot, Girona, han estat presentats com a possibles indrets on situar l'origen de la nissaga de Brauli. D'entre aquestes hipòtesis, la

---

Pérez de Urbel no queda clar si el monestir de San Feliu hauria estat fundat pel mateix Joan de Bíclara, o bé ja existia en accedir ell a la seu episcopal l'any 591.

⁸² La bibliografia sobre Brauli és amplíssima. De totes maneres, continua essent encara avui un punt de referència obligat el treball de C.H.Lynch i P.Galindo (LYNCH-GALINDO, 1950); veure, també, CUEVAS-DOMÍNGUEZ-DEL VAL, 1956, p.99-102; ROBLES SIERRA, 1986, p.119-140; i FERREIRO, 1988, p.274-278, els quals recullen els estudis més importants sobre aquest personatge amb indicació de les principals edicions crítiques de les seves obres. També es especialment útil la síntesi feta per DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.115-118.

que defensa un origen gironí, és una de les que compta, encara avui, amb més seguidors, d'entre ells dos importants autors, bons coneixedors de la vida de Brauli, Lambert⁸³ i Lynch⁸⁴. En síntesi, ambdós investigadors creuen molt versemblant aquest origen gironí, raonant la seva postura en el fet que, tal com deixa entreveure en diverses ocasions al llarg de la seva vida i de la seva obra literària, Brauli coneix perfectament la realitat eclesial de la ciutat de Girona i als seus dirigents, entre ells, sobretot, al bisbe gironí Nonnit⁸⁵, amb el qual li uneix una profundíssima amistat.

Sabem, sobretot gràcies al seu ric epistolari, que la família de Brauli va comptar amb altres importants personatges en el marc de l'església hispànica de l'època: els seus germans Joan i Frunimià, van esdevenir, respectivament, bisbe de Saragossa i abat; mentre que va tenir també dues germanes, Basila i Pompònia, la darrera de les quals fou abadessa d'un monestir, molt possiblement, tal com es veurà més endavant, situat a la mateixa ciutat de *Gerunda*.

Sembla que Brauli va rebre de jove una sòlida formació en matèries eclesiàstiques i literàries sota la tutela dels seus dos germans, Joan, bisbe de Saragossa (612-631) i Frunimià, i, sobretot, d'Isidor de Sevilla, al costat del qual va residir diversos

---

⁸³ A. Lambert va dedicar dos articles (LAMBERT, 1933 a, p.65-80; LAMBERT, 1933b, p.79-94) a estudiar la problemàtica de l'origen de la família de Brauli i la seva relació en l'expansió de la regla monàstica de Joan de Biclara. Fou ell, qui per primera vegada va apuntar i raonar la hipòtesi de l'origen gironí de la família de Brauli.

⁸⁴ En l'obra dedicada a Brauli de Saragossa (LYNCH-GALINDO, 1950), Lynch, malgrat apuntar algunes reserves, defensava també aquest origen gironí de la família de Brauli (p.14-18)

anys. El seu prestigi, el va portar al seu retorn a accedir a la seu episcopal de Saragossa l'any 631 com a successor del seu germà Joan. Durant el seu episcopat va assistir als concilis IV (633), V (636) i VI (638) de Toledo. Va morir l'any 651. El martirologi romà recorda, encara avui, la data de la seva mort: el dia 26 de març.

Brauli, a part de ser un incansable home d'església del seu temps, fou també un important i prolífic escriptor. N'és testimoni privilegiat la producció literària que ens ha arribat, de la qual destaca sobretot el seu important epistolari, reflex de les seves relacions personals amb els personatges més importants de l'època. Al mateix temps fou un dels grans impulsors per a que Isidor de Sevilla redactés una de les seves obres fonamentals -les *Etimologiae*- obra de la qual sembla que Brauli en fou el primer editor.

Les obres atribuïdes a Brauli per la crítica moderna serien les següents:

- *Epistularium*: es tracta d'un *corpus* de 44 cartes⁸⁶, dirigides o rebudes pel mateix Brauli, i que comprenen una cronologia que aniria des de l'any 620 fins al 651⁸⁷. Aquest epistolari esdevé un document extraordinari per al coneixement de la Hispània visigòtica de la primera meitat del segle VII, sobretot per les referències que es fan a la

---

⁸⁵ LAMBERT, 1933 a, p.72-73; LYNCH-GALINDO, 1950, p.14-19

⁸⁶ L'edició més actualitzada d'aquest epistolari és la que va realitzar L.Riesco l'any 1975: *Epistolario de San Braulio. Introducción, edición crítica y traducción* (ed.L.RIESCO, 1975), Universidad de Sevilla

⁸⁷ LYNCH-GALINDO, 1950, p.240-243

vida de l'església de l'època i als seus personatges més importants i influents.

- *Renotatio divi Isidori*, una obra escrita vers l'any 637, on Brauli va escriure un *elogium* dirigit al seu gran amic Isidor i que a més conté una relació de disset escrits del bisbe d'*Hispalis*, amb una breu sinopsi del contingut d'alguns d'ells.
- *Vita S. Aemiliani*. Obra dedicada a glosar la vida d'Emilià, el sant ermità que va morir vers el 574, i que Brauli va dedicar al seu germà Frunimià. Sembla que fou redactada vers l'any 636⁸⁸.
- *Hymnus <en honor de Sant Emilià>*. Himne litúrgic escrit per a la celebració de la festivitat del sant.
- Col.laborador amb el poder reial sembla que fou un dels revisors de la *Lex Visigothorum* i un dels inspiradors de la *Confessio vel professio Judaeorum civitatis Toletanae*, un text que recull les confessions de fe que van haver de signar els hebreus que van convertir-se al cristianisme.

Aquestes són les obres, la paternitat de les quals-atribuïdes a Brauli-no presenten avui discussió. Malgrat tot, en segles passats se li van atribuir altres obres que avui hauríem de catalogar com a "dubtoses". Serien les següents, *Epitaphium Antonine*, *Acta de martyribus Caesaraugustanis*, *Vitae Patrum*, *De adventu sanctorum apostolorum Jacobi, Petri et Pauli in Hispanias*, *Vita sanctorum*

---

⁸⁸ Sobre aquesta obra, LYNCH-GALINDO, 1950, p.255-273

*martyrum Vincentii, Sabinae et Christetididis*⁸⁹.

b) Les referències al nord-est de Catalunya a les epistulae de Brauli

Tal com s'ha vist a l'apartat anterior destaca en la producció del bisbe cesaraugustà, per la rica informació que proporciona sobre la vida social, eclesiàstica i política de la Hispània del segle VII, un ric epistolari format per 44 cartes, que es daten entre els anys 620-651. És especialment important destacar el fet que en dues d'elles (la XIV i la XVIII) es faci referència a dos fets que tenen com a centre l'església de la ciutat de *Gerunda*. Anem a veure-ho seguidament⁹⁰.

1) La primera de les dues referències a l'església gironina contingudes a les cartes de Brauli de Saragossa es localitza a l'*epistula XIV (XIV,11-18)*⁹¹, una carta que fou redactada segons Lynch després de l'any 636⁹² o, segons altres autors, com el mateix Madoz, entre el 640-645⁹³, i que Brauli va dirigir a un personatge

---

⁸⁹ Sobre aquestes obres "dubtoses", veure LYNCH-GALINDO, 1950, p.279-292; CUEVAS-DOMÍNGUEZ-DEL VAL, 1956, p.101-102

⁹⁰ Un anàlisi d'aquests textos i la seva relació amb la seu episcopal de *Gerunda* de la primera meitat del segle VII, a AMICH, 1999, p.67-83.

⁹¹ BRAULI DE SARAGOSSA. *Epistula XIV,11-18: Epistolario de San Braulio. Introducción, edición crítica y traducción* (ed.L.RIESCO, 1975), Universidad de Sevilla, p.92-93 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.2.6.a)

⁹² LYNCH-GALINDO, 1950, p.85 i 241

⁹³ Les datacions de les cartes de Brauli segons la cronologia d'un altre gran estudiós-Madoz-es troben recollides a l'obra de Lynch i Galindo (LYNCH-GALINDO, 1950, p.241-242). La datació de l'*epistula XIV*, segons Madoz, a la p.241

que, segons sembla, caldria identificar amb el seu germà⁹⁴ Frunimià.

En el text de la carta, on Brauli sembla donar a resposta a una altra enviada recentment per Frunimià -avui, no conservada-, el ja aleshores bisbe de Saragossa intenta donar contesta a diverses qüestions plantejades pel seu germà, entres les quals a un problema referent a les celebracions litúrgiques pròpies de la Setmana Santa. En efecte, sembla que Frunimià havia consultat a Brauli si, segons el costum litúrgic de l'època, era correcte durant les celebracions del Divendres sant respondre *Amen* després de la lectura de cadascun dels passatges de l'Escriptura i si, a més, calia cantar el *Gloria* durant la celebració litúrgica de la diada. Brauli respon que aquest costum ja no era vigent en aquella època a Saragossa (XIV, 16-17: "*..quod neque aput nos fit...*"), a Sevilla (XIV, 17-18: "*nec aput prestantissime memorie domnum meu Isidorum*"), ni a Toledo (XIV,18: "*denique vel Toleto*") ni, encara menys, a Girona (XIV, 18: "*quidem uel Gerunda*"). Continua i finalitza la carta explicant els costums litúrgics propis de la diada segons la tradició de l'església de Roma.

2) La segona menció a l'església gironina continguda en l'epistolari del bisbe de Saragossa es localitza a l'*epistula XVIII (XVIII, 1-27)*⁹⁵, escrita segons Lynch i Madoz entre els anys 634-635⁹⁶, i

---

⁹⁴ A l'epistolari de Brauli apareix un altre personatge anomenat també Frunimià, el qual, sembla que no cal confondre amb el germà de Brauli. Sobre aquesta problemàtica, veure LYNCH-GALINDO, 1950, p.81-85

⁹⁵ BRAULI DE SARAGOSSA. *Epistula XVIII, 1-27*: (ed. L.RIESCO, 1975), p.100-101 (veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.6.b).

que Brauli va dirigir a la seva germana, l'abadessa Pompònia, en ocasió de la mort de la seva altra germana, Basila. Es tracta d'un text excepcional, escrit amb un gran sentiment, com correspon a la situació d'angoixa que devien estar vivint ambdós davant la notícia de la mort d'una germana i que, a més, ens ofereix una informació d'incalculable valor sobre la seu episcopal de Girona: la mort recent del bisbe de *Gerunda*, Nonnit.

En efecte, mentre que la primera part de la carta (*XVIII, 1-13*) està dedicada a recordar la mort de Basila, la seva germana, en un segon moment Brauli es lamenta d'una altra mort succeïda recentment, la del bisbe gironí Nonnit (*XVIII, 15-16: "domni mei Nunniti episcopi exitus"*). Les ratlles següents esdevenen un verdader i sentit plany a la memòria d'aquest i de la seva germana, dels quals destaca el seu profund testimoniatge cristià i, per sobre de tot, en el cas de Nonnit, la seva existència dedicada a la vida monàstica (*XVIII, 20-21: "Ubi susceptio peregrinorum uel ubi monachorum et monacarum refrigerium?"*).

Aquestes són, doncs, les dues mencions contigudes a les cartes de Brauli de Saragossa, les quals fan referència a les terres del nord-est de Catalunya, i més concretament a la seu episcopal de *Gerunda*. Creim que, malgrat la seva brevetat, aporten dades molt importants sobre l'església gironina de la primera meitat del segle VII. Anem a veure-ho breument:

a) En primer lloc, segons es desprèn de l'epístola XIV, les pràctiques litúrgiques de la seu de *Gerunda* durant la primera

---

⁹⁶ LYNCH-GALINDO, 1950, p.241

meitat del segle VII, en època dels bisbes Joan de Biclara i Nonnit semblen gaudir d'un gran prestigi en el si de l'església hispànica, com ho demostraria el fet que Brauli les posa com a exemple en la seva carta, i les compara a les dels altres gran centres litúrgics de l'època: Sevilla, Toledo i Saragossa. A més demostraria l'estreta relació entre la seu episcopal gironina i les seus més importants de la hispània de l'època.

b) L'*epístola XVIII*, datada pels especialistes entre els anys 634-635, ens està oferint una altra dada no menys interessant, la que correspon a l'any de la mort del bisbe gironí Nonnit. Efectivament, sabem gràcies al testimoniatge d'Ildefons de Toledo (vers 607-667) que Nonnit hauria accedit a la seu episcopal de *Gerunda* vers el 621, en substitució de Joan de Biclara; però, en canvi, desconeixiem la data de la seva mort⁹⁷. La cronologia d'aquesta carta (634/635) ens estaria proporcionant aquesta data. Semblaria, per tant, si prenem com a punt de referència la datació de la carta, que hauria mort poc temps després d'haver assistit a l'important IV concili de Toledo, les actes del qual va signar en desè lloc el dia 5 de desembre de l'any 633⁹⁸.

c) Una tercera dada no menys important sembla despendre's del text d'aquestes dues cartes: el perfecte coneixement que tenia Brauli de la realitat i la vida de la seu episcopal de *Gerunda* de la primera meitat del segle VII. Aquest fet ha estat interpretat per

---

⁹⁷ Sobre el text d'Ildefons de Toledo referit a Nonnit, veure, en aquest mateix treball l'apartat 5.3.8.b)

⁹⁸ *Concili IV de Toledo: Colección Canonica Hispana* (ed F.RODRÍGUEZ, 1992) p.262 (veure en aquest mateix nostre treball, l'Appendix documental 8.3.1.k).

diferents autors, molt raonablement, creiem, com un dels indicis que apuntarien a la possibilitat d'un més que probable origen gironí de Brauli i la seva família. D'aquesta manera, per tant, caldria entendre el profund coneixement d'aquest sobre la litúrgia gironina i la gran admiració i amistat que professava envers Nonnit⁹⁹.

d) finalment, una darrera dada a considerar i a tenir molt en compte: la carta XVIII, Brauli la dirigeix a Pompònia, la seva germana, la qual, segons diferents autors que accepten l'origen gironí de Brauli, seria aleshores abadessa d'un monestir femení que estaria situat a la ciutat de *Gerunda* o molt a prop, el qual es regiria per la regla monacal de Joan de Bíclara¹⁰⁰, la mateixa que segurament regia en el monestir de sant Feliu a Girona, d'on fou monjo (i segurament abat), el futur bisbe de Girona *Nonnitus*. Aquesta hipòtesi, cas de confirmar-se d'una manera certa algun dia, creiem que és especialment significativa, i podria ajudar a ampliar d'una manera més completa el coneixement - ara mateix molt fragmentari- de la topografia cristiana de Girona en època tarδοantiga, amb la possible incorporació d'un nou edifici fins ara desconegut: un cenobi femení.

5.3.7 Eugeni II de Toledo (finals segle VI-657)

a) *Bisbe metropolità de Toledo i escriptor*

Nascut a finals del segle VI en el si d'una de família noble

---

⁹⁹ LYNCH-GALINDO, 1950, p.15-16

¹⁰⁰ LAMBERT, 1933 b, p.80-81; PÉREZ DE URBEL, 1933, p.364-365; LYNCH-GALINDO, 1950, p.16.

toledana, fou ordenat de prevere i es traslladà a Saragossa on ingressà al monestir existent prop del sepulcre dels Divuit màrtirs¹⁰¹. Sota la tutela del bisbe Brauli va completar la seva formació espiritual i eclesial, i el bisbe cesaraugustà el va acabar per anomenar el seu ardiaca. A la mort del bisbe de *Toledo Eugenius I* (645), Txindasvint el va cridar per ocupar la seu toledana vacant. Malgrat l'oposició del mateix Eugeni i de Brauli de Saragossa, va ser consagrat metropolità de Toledo durant la celebració del VII Concili, l'any 646. Com a bisbe de la capital reial visigoda va participar en el VIII Concili de Toledo (653) i va presidir el IX (655) i el X (656). Sembla que la seva mort cal situar-la l'any 657.

L'obra literària del bisbe Eugeni II sols ens ha arribat fins als nostres dies d'una manera fragmentària. D'entre la seva producció escrita, entre la qual destaquen sobretot les innegables dots poètiques del prelat, cal destacar les següents obres:

- Un conjunt de 102 poesies, en las que destaquen composicions ocasionals (epitafis, poesies dedicatòries, sobretot a la seva pròpia família i a la de Brauli de Saragossa), poesia didàctica i composicions de caire autobiogràfic.
- *Oratio pro rege*, adaptació d'un poema del poeta africà Draconci (segle V) sobre la creació feta a petició del rei Txindasvint.

---

¹⁰¹ Sobre els motius de la marxa d'Eugeni a Saragossa, GARCÍA MORENO, 1974, p.117, nota 248.1.

- *De trinitate*, un tractat sobre la doctrina trinitària, no conservat .
- Diverses *epistulae* (a Brauli, al bibe Protasi de Tarragona, al rei Txindasvint,...)
- És autor de diversos *hymni* litúrgics, destinats a commemorar festivitats solemnes: *De purificatione Mariae*, *De SS. Adriano et Natalicia*, *De S.Hyppolyto*, *De S.Leucadia*, *De Sacratio basilicae*.

b) *Un poema d'Eugeni de Toledo en honor d'una basílica de sant Feliu a la regió de Toledo*

Eugeni II es la figura més destacada de la producció poètica del segle VII a Hispània. La seva llarga estada en el monestir dels Divuit màrtirs de Saragossa, molt a prop del bisbe i protector Brauli, i la seva posterior nominació reial com a bisbe metropolità de Toledo marquen profundament la seva vida i la seva producció literària i poètica.

L'interès d'Eugeni com a autor d'oficis i misses de sants, és superat amb escreix quan hom analitza les seves nombroses composicions poètiques, de caràcter molt divers i variat. Entre aquestes composicions destaquen, per la seva bellesa d'estil, les quatre que foren dedicades a diverses basíliques: dos, corresponents a Saragossa, a la basílica de sant Vicenç i a la dels Divuit màrtirs; una dedicada al monestir de San Millán <de la Cogolla>; i una quarta, enterament dedicada al monestir de Sant Feliu de Totanés, situat a la regió de Toledo. Es tracta de textos segurament destinats

a ésser col·locats com a inscripcions a la porta d'aquestes esglésies. Excepte en el cas de la de sant Vicenç, que invoca directament el màrtir, la resta de les composicions van dirigides al lector, al devot, al pelegrí que acudeix a orar al qual se li recomana que tingui present en les seves oracions al poeta o als pietosos fundadors del temple¹⁰².

Gràcies a un d'aquests poemes escrits per Eugeni, concretament l'anomenat poema XII¹⁰³, sabem de l'existència d'un monestir a la localitat de *Tutanesio*, molt a prop de la ciutat episcopal de Toledo. Segons el text del poema, aquest monestir va ser fundat i posat sota el patrocini i l'advocació de quatre sants titulars, d'entre els quals Sant Feliu n'era el principal i el més important (XII, 5-6: "*quattuor in titulis constat haec ianua templi, sed prima Felix culmina sanctus habet*"). El mateix poema afegeix que aquest monestir, que també funcionava com a hostatgeria per a indigents i pelegrins -un *xenodoquium*¹⁰⁴-, havia estat bastit gràcies a la donació privada i desinteressada d'un matrimoni: Eteri i Teudesvinta, dos personatges dels quals no en tenim cap més altra notícia.

Sembla per tant, tal com es pot deduir del text d'Eugeni i

---

¹⁰² EUGENI DE TOLEDO, *Carmina: MGH AA* (ed. F.VOLLMER, Berlín 1905), p.231-270.

¹⁰³ EUGENI DE TOLEDO, *Carmina XII: MGH AA* (ed. F.VOLLMER, Berlín 1905), p.242. Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix Documental núm.8.2.7)

¹⁰⁴ L'existència i la funció d'aquests edificis és descrita, per exemple, pel mateix Isidor de Sevilla: "*Nam ex Graeco in Latinum **xenodoceion** peregrinorum susceptio nuncupatur*" (*Etimologiae XV, 4.13: Etimologías* (ed.J.OROZ-M.A.MARCOS, 1983), II, p.236.

d'altres referències que veurem més endavant en aquest estudi, que almenys durant la segona meitat del segle VII el culte a sant Feliu havia arribat a la regió de Toledo. Malgrat el text no esmenta si es tracta de Feliu de Girona nosaltres ens inclinem fermament a pensar-ho, tal com ja han fet altres autors, basant-nos en el fet - que cal no oblidar- de la llarga estada que el bisbe Eugeni va passar a Saragossa, al costat del bisbe Brauli, abans de ser nomenat bisbe de Toledo. Fou segurament durant aquest període en el qual el futur bisbe i metropolità de Toledo, per influència segurament de Brauli, bon coneixedor del culte a Feliu i, del qual, no oblidem el seu possible origen gironí, va conèixer l'anomenada del màrtir gironí i potser l'hauria fet arribar fins a la mateixa capital reial. A més a més, altres testimonis de la regió de Toledo, tal com analitzarem més endavant en un altre text, fan pensar en una extensió certament notable d'aquest culte en l'àmbit d'acció pastoral de la seu episcopal toledana.

5.3.8 Ildefons de Toledo (vers 607-667)

a) *Ildefons, bisbe de Toledo i escriptor*

Ildefons hauria nascut vers l'any 607 en un indret avui desconegut, però segurament no gaire allunyat de la ciutat de Toledo, en el si d'una família visigòtica, tal com semblaria indicar l'origen germànic del seu nom. La seva vida adulta, que inclou les successives etapes de monjo, abat i bisbe de Toledo, es desenvoluparia durant els regnats de Khindasvint (642-653) i

Recesvint (653-672)¹⁰⁵.

La primera notícia històrica que en tenim és la seva signatura, amb el títol d'abat del monestir de sant Cosme i Damià d'Agali - cenobi on sabem que hi va entrar essent encara molt jove, i on va adquirir la seva formació eclesiàstica- en el Concili VIII de Toledo, inaugurat el dia 16 de desembre de l'any 653. Essent encara abat d'aquest monestir, va assistir també al IX Concili de Toledo de l'any 655 i al X de l'any 656. Pocs mesos després de la celebració d'aquest darrer concili moria el bisbe de Toledo Eugeni II, essent substituït en l'arquebisbat de Toledo pel mateix Ildefons, el qual governà la seu toledana per una espai de deu anys (657-667). Sembla que va morir l'any 667, i els calendaris antics assignaren el 23 de gener com la data del seu traspàs.

A part de la seva activitat eminentment pastoral a la seu toledana, Ildefons de Toledo també va deixar el testimoni del seu pensament en un seguit d'obres escrites, algunes malauradament avui perdudes. La font principal per conèixer el catàleg aproximat de les obres escrites per Ildefons és l'*Elogium Sancti Ildefonsi*, obra escrita pel metropolità Julià de Toledo (vers 642-690)¹⁰⁶. Segons testimoni de Julià, Ildefons mateix havia dividit les seves obres en quatre grans sèries:

- primera sèrie: formada per les obres més importants: *Liber*

---

¹⁰⁵ Sobre la figura d'Ildefons de Toledo i la seva obra literària, RIVERA RECIO, 1985, amb la bibliografia més important sobre el tema també DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.121-125.

¹⁰⁶ JULIÀ DE TOLEDO. *Elogium Sancti Ildefonsi*: PL 96, p.43-44. Hi ha una traducció castellana a RIVERA RECIO, 1985, p.5-7

prosopopeiae imbecillitatis, Opusculum de proprietate personarum Patris et Filii et Spiritus Sancti, l'escrit Adnotationes actionis diurnae, Adnotationes in sacramentis i Adnotationes in sacris.

- segona sèrie: *Liber epistularum*
- tercera sèrie: textos de *misses, sermons* i *himnes*.
- quarta sèrie: col·lecció d' *epitafis* i *epigrames*

Avui, de tota aquesta ingent producció i d'altres obres que no apareixen al *Ellogium* de sant Julià, únicament se'ns han conservat les següents obres:

- *Libellus de virginitate Sanctae Mariae contra tres infideles*, un tractat destinat a lloar les virtuts de la virginitat de maria, mare de Jesús. La seva importància en segles posteriors fou molt gran i, de fet, se'l considerà el primer tractat marià de l'Església occidental. La seva datació es situa vers l'any 650.
- *Liber de cognitione baptismi*, un estudi teològic simbòlic i ritual del baptisme dividit en 142 capítols.
- *De progressu spiritualis deserti*, segona part del llibre anterior, si bé escrit amb posterioritat. La idea cabdal és la comparació establerta entre l'itinerari en el desert que simbolitza la vida de l'home després del baptisme.

- *Liber de uiris illustribus*¹⁰⁷, destinat a glossar la vida de personatges importants del seu temps i que es caracteritza per ser un complement (o correcció) de l'obra homònima d'Isidor de Sevilla.
- Dues *epistulae* dirigides al bisbe Quirze de Barcelona¹⁰⁸.

b) *Biografia del bisbe gironí Nonnitus (Liber de uiris illustribus IX)*

D'entre les obres escrites per Ildefons de Toledo una mereix la nostra atenció de manera molt especial: el *Liber de uiris illustribus*¹⁰⁹, en tant que contè un capítol dedicat a glossar la figura del bisbe *Nonnitus*, el qual sabem que fou bisbe de Girona durant la primera meitat del segle VII.

La data exacta de redacció d'aquesta obra no es coneix amb certesa, si bé hom accepta que hauria estat escrita durant l'època corresponent al seu episcopat, o sigui entre els anys 657 i 667¹¹⁰.

El *Liber de uiris illustribus* segueix un gènere literari que ja

---

¹⁰⁷ Sobre les obres de Ildefons de Toledo, veure RIVERA RECIO, 1985, p.154- 225, amb la principal bibliografia sobre el tema. També DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.122-125.

¹⁰⁸ Publicades a *PL 93, col.193-196*. El text de les dues cartes de resposta de Quirze a Ildefons, han estat traduïdes recentment al català a l'edició dels *Escrits dels bisbes catalans del primer mil·lenni* (ed.PLADEVALL-FÀBREGAS-AMENGUAL, 1992), p.245-250

¹⁰⁹ El millor estudi sobre aquesta obra és el de C.Codoñer (ed.CODOÑER, 1972), que a més inclou l'edició crítica del text i una acurada traducció castellana.

¹¹⁰ Així ho creu C.Codoñer (ed.CODOÑER, 1972, p.32)

havia estat conreat per altres escriptors cristians com Jeroni (vers 342-420), Gennadi de Marsella (segle V) i el mateix Isidor de Sevilla (vers 552/555-636), i que remuntava els seus orígens a les mateixes *Vitae Caesarum* de Suetoni (vers 69-140)¹¹¹. La gran novetat de l'obra d'Ildefons, respecte a les anteriors, radicaria en el tractament que dona en la descripció dels personatges; així, a diferència dels seus antecessors, no es limita únicament a donar una mera i freda descripció de la vida i activitat literària dels "homes il·lustres" dels quals parla, sinó que per ell és molt més important destacar i descriure els valors humans i morals de la seva existència, allò que ell descriu com la *virtus*. Així, doncs, per Ildefons, el *uir illustris* seria "l'home funcionalment perfecte; aquell qui, aprofitant les seves privilegiades relacions amb Déu- *doctrinis*/monjo-, les utilitza en bé de les seves relacions personals amb el seu poble- *edictis*/pastor- o el ramat que té encomanat. El *uir illustris*, quan calgui serà capaç de defensar la seva pròpia església"¹¹².

L'obra d'Ildefons consta de tretze biografies precedides d'un prefaci¹¹³, on l'autor reflecteix els objectius generals que l'han impulsat a redactar-la, a més de citar implícitament anteriors obres a partir de les quals s'ha inspirat. Cadascuna de les biografies està estructurada seguint un esquema essencialment idèntic: nom del personatge, càrrec <eclesiàstic>, qualitats humanes, dades biogràfiques, mort i cronologia del seu episcopat.

---

¹¹¹ Sobre els orígens del gènere literari dels catàlegs d'autors, veure el treball de C.Codoñer (ed.CODOÑER, 1972) p.15.22).

¹¹² (ed. CODOÑER, 1972), p.22

Així doncs, aquesta obra, a part de ser especialment útil per al coneixement d'importants personalitats de l'Església hispànica de l'època, en el nostre cas revesteix especial transcendència, en tant que ens proporciona una biografia dels bisbe gironí *Nonnitus*, que permet completar altres informacions que disposem sobre la seva vida, bàsicament, les referides a la seva assistència als grans concilis eclesiàstics de l'època (actes conciliars), i les que ens parlen sobre la data de la seva mort¹¹⁴ (Brauli de Saragossa). Efectivament, el capítol IX d'aquesta obra d'Ildefons està enterament dedicat a la personalitat del bisbe gironí *Nonnitus*¹¹⁵, del qual se'ns ofereixen alguns dels seus principals trets biogràfics, així com també de la seva personalitat i tasca pastoral. Veiem, seguidament, quines són les principals dades que ens ofereix aquest text:

a) Nonnit fou el successor de Joan <de Biclara> en la seu episcopal gironina, si bé no s'assenyala la data en que això es va produir (*IX, 1-2: "Nonnitus post Iohannem in Gerundensi sede pontífex accessit"*).

b) El període del pontificat del bisbe gironí es situaria, segons Ildefons, durant els regnats dels reis Suíntila (621-631) i Sisenand (631-636) (*IX, 8-9: "substitit temporibus Suinthilanis et Sisenandi*

---

¹¹³ ILDEFONS DE TOLEDO. *Liber de uiris illustribus*: (ed.CODOÑER, 1972), p.110-136; el *praefatio*, a les p.110-115

¹¹⁴ Veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.3.6.b i l'Apèndix documental 8.2.6.b, on es fa referència a l'*epistula XVIII, 3-37* de Brauli de Saragossa, on es parla de la mort del bisbe gironí Nonnit.

¹¹⁵ ILDEFONS DE TOLEDO. *De uiris illustribus IX*: (ed.CODOÑER, 1972), p.128-131. Veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.8.

regum")¹¹⁶.

c) En el moment de ser elegit bisbe, Nonnit era monjo d'un monestir del qual no s'indica la seva situació (IX,2: "*Vir professione monachus*").

d) Essent bisbe, Nonnit professà una gran devoció pel màrtir gironí Feliu, el sepulcre del qual visitava asíduament (IX,4-5: "*adhaerens instanter obsequiis sepuchri sancti Felicis martyris*").

e) Es destaquen les seves condicions de governant - recte i just- i també el fet que tant en vida com després de mort, obrà prodigis miraculosos (IX,7-9: "*Rexit ecclesiam Dei meritorum exemplis amplius quam uerborum edictis. Hic et in corpore degens, et in sepulchro quiescens fertur saluationis operari uirtutes*").

En primer lloc, sembla que podem concloure, basant-nos en les dades que ens dona Ildefons, que l'episcopat de *Nonnitus* caldria situar-lo entre els anys 621-636, ocupant els regnats dels reis Suíntila i Sisenand. No sabem certament si l'any 621 Nonnit hauria accedit a la seu episcopal de *Gerunda*, doncs cap altra font escrita contemporània ens ho confirma, però, en canvi, sí sembla molt probable que el 635, o molt poc abans, sigui l'any de la seva mort, com sí que ho confirmaria el text de la carta escrita pel bisbe Brauli de Saragossa a la seva germana l'abadessa Pompònia- i que hom data vers el 635- on aquest es lamenta de la recent mort del bisbe gironí.

En el text se'ns parla també de la condició de monjo de

---

¹¹⁶ L'any de la seva mort, segons Brauli de Saragossa (*Epistula XVIII*), caldria

Nonnit en el moment d'accedir a la seu episcopal. A quin monestir estaria adscrit? On estaria situat aquest monestir? El cert és que amb les dades que tenim aquesta és una pregunta molt difícil de contestar. Ara bé, hi ha una sèrie d'indicis que ens permeten pensar que aquest podria haver estat situat a la mateixa ciutat de *Gerunda*. En primer lloc, cal tenir en compte que el predecessor de Nonnit, Joan de Biclara, havia estat, abans d'accedir a la prelatua gironina, abat d'un monestir i redactor d'una regla monacal, avui perduda. Tal com hem indicat en un apartat anterior, no es pot descartar que aquest monestir de Biclara estigués situat a la mateixa ciutat de *Gerunda* o en el seu territori immediat i que es regís per la regla monacal redactada pel bisbe Joan. El que si sembla clar, és que en ser nomenat bisbe, Nonnit coneixia bé Girona i, sobretot, la tomba martirial de sant Feliu, la qual, fins i tot, essent bisbe, visitava regularment. Podria ser aquest un indicatiu de que aquest monestir estava situat prop, a tocar de la basílica de sant Feliu? No es probable que el monestir d'on procedia *Nonnitus* i el mateix edifici episcopal estiguessin ubicats tots dos a tocar del mateix *martiria* de sant Feliu? No ho sabem; únicament l'arqueologia ho podrà afirmar o desmentir algun dia. El que si sembla clar, és que, amb posterioritat a Nonnit, aquest monestir seguirà en funcionament, tal com ho demostraria el fet que es pot rastrejar en la documentació del segle VII altres personatges possiblement relacionats amb aquest cenobi. Aquest seria el cas de l'abat gironí *Stabilus*, el qual sabem que va assistir al XIII Concili de

---

situar-lo entre el 634/635.

Toledo de l'any 683 en representació del bisbe gironí *Iacobus*¹¹⁷.

Finalment, sembla clar, segons testimoni del propi Ildefons, que en època del bisbe Nonnit, existia un indret (probablement un *martyrium*) on es guardaven les despulles (el sepulcre) del màrtir Feliu, on acudia regularment el bisbe gironí¹¹⁸. Sembla que fou precisament durant l'època d'aquest prelat en què el culte al sant gironí hauria experimentat un creixement molt important, sobretot reflectit en la composició dels principals textos litúrgics dedicats a la seva memòria¹¹⁹.

5.3.9 Valeri del Bierzo (vers 630-695)

a) *Monjo, asceta i escriptor*

Valeri del Bierzo, un dels personatges més singulars i interessants de la vida eclesiàstica hispànica de la segona meitat segle VII¹²⁰, hauria nascut vers l'any 630¹²¹ a la zona d'Astorga, a

---

¹¹⁷ Veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.4.2 i l'Apèndix documental 8.3.1.m.

¹¹⁸ Recordar que ja Gregori de Tours a finals del segle VI deixava entreveure en una de les seves obres que coneixia o havia sentit a parlar d'aquest edifici.

¹¹⁹ AMICH, 1994, p.303-333.

Veure l'apartat 5.5, enterament dedicat a presentar els textos de l'antiga litúrgia hispànica dedicats a commemorar la festivitat de sant Feliu de Girona.

¹²⁰ La bibliografia sobre Valeri del Bierzo és certament abundant. Entre els diferents treballs, caldria destacar per diferents aspectes els de PÉREZ DE URBEL, 1933, p.451-483; FERNÁNDEZ POUSA, 1942; AHERNE, 1949; FERNÁNDEZ, 1949, p.259-284; DÍAZ Y DÍAZ, 1958b, p.89-116; DÍAZ Y DÍAZ, 1966, p.515-528; FERNÁNDEZ POUSA, 1993, p.576-585; ORLANDIS, 1998, p.181-190.

¹²¹ Sobre la problemàtica de l'establiment de la data de naixement de Valeri i, en general, sobre la cronologia de la seva vida, ORLANDIS, 1998, p.182-183.

Lleó. Aviat, vers l'any 650, a l'edat de vint anys, hauria ingressat com a monjo al monestir de *Complutum*¹²², on restà per espai de pocs anys, i des d'on vers l'any 653 s'hauria retirat a la vida eremítica i solitària a les muntanyes de la regió del Bierzo. Per espai d'uns vint anys va portar una vida solitària, primer a l'indret anomenat *Castrum Petrense* i, seguidament, a Ebronanto, on restà sota la protecció del noble Ricimir, que morí de forma sobtada mentre estava edificant en els seus dominis una "església pròpia" per al servei de la qual volia que fos ordenat el prevere Valeri.

Sembla que caldria situar vers l'any 673 el moment en que Valeri va abandonar Ebronanto per a anar establir-se a un oratori proper al monestir de San Pedro de Montes, cenobi fundat per sant Fructuós, on restà per espai d'uns vint-i-dos anys no sense mantenir a vegades una relació de clar enfrontament amb aquesta comunitat - la vida de la qual, segons Valeri, s'apartava clarament de l'ideal de vida monàstica-, sobretot amb el seu abat *Firminus*. Malgrat tot, superada aquesta etapa tensa i atormentada de la seva vida sembla que Valeri aconseguí finalment trobar la pau interior, en part gràcies a l'arribada del seu nebot Joan i el servent Evagri. Fou l'època més fecunda de la seva vida i en la qual, segons sembla, va donar forma i contingut als seus principals escrits. La mort de l'asceta del Bierzo es situaria en un moment indeterminat a partir de l'any 695.

Personatge de tarannà certament original, considerava l'ascetisme rigorós com el prototipus de vida cristiana i l'únic mètode que permetia a l'home escapar i dominar els dictats del mal

---

¹²² PUERTAS TRICAS, 1975, p.67-68.

i del maligne.

Fou autor d'un conjunt d'obres de gran interès al mateix temps que un important compilador de textos de la seva època. Molts del seus escrits han arribat als nostres dies gràcies a la influència i difusió que van tenir durant molts anys en els ambients eclesiàstics peninsulars. Les obres més importants que han pervingut fins als nostres dies serien les següents¹²³:

- Una important compilació hagiogràfica, on reuní i ordenà nombrosos textos monàstics, vides de sants i relats diversos, feta amb una intenció clarament moralitzadora i que sembla que va ser realitzada i dedicada als monjos de la regió del Bierzo. Com a pròleg i conclusió d'aquesta compilació va redactar, respectivament, dues poesies: *Epitameron* i *Epitameron consummationis libri huius*.
- *Narrationes*, textos dedicats a l'abat *Donadeus* de San Pedro de Montes, on es descriuen visions del més enllà presentades com un anunci i un estímul a la pràctica de la virtut.
- *De laude Egeriae*, text redactat en honor de la cèlebre pelegrina del segle IV, el text de la qual sembla conèixer, i que és una glossa del paper de la dona que és capaç de superar les penúries i sofriments en honor del Senyor.
- *Epitameron de quibusdam admonitionibus vel rogationibus*, un conjunt de poemes amb normes i consells de vida

---

¹²³ Sobre les obres de Valeri, DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.143-145.

destinats als diversos estats de la vida eclesiàstica i social.

- *De quinquageno numero psalmorum*, conjunt de frases extretes del psalteri recopilades amb finalitats edificants i devocionals.
- *De genere monachorum*, una important reflexió-inacabada sobre la ferma i rigurosa observança de l'estil de vida monàstica .
- *De vana saeculi sapientia*, una exaltació de la vida cristiana contraposant-la a un despreci de les coses mundanes. La idea central del text -i de la mateixa obra de Valeri- és l'exaltació de la vida monàstica com a ideal perfecte de la vida cristiana.
- Les obres més personals de Valeri són les tres narracions autobiogràfiques dedicades a l'abat *Donadeus*: *l'Ordo querimoniae prefati discriminis*, una tortuosa descripció de diversos episodis de la seva vida, d'ençà la seva conversió monàstica; *Replicatio sermonum a prima conversione*, una reflexió personal del seu passat a la llum de la seva actual existència; i, en tercer lloc, l'obra inacabada *Quod de superioribus querimoniis residuum sequitur* .

b) Una basílica dedicada a Sant Feliu de Girona a la regió del Bierzo.

Entre la producció escrita que ens ha llegat la figura de l'asceta del segle VII Valeri destaca, tal com ja s'ha apuntat amb anterioritat, la trilogia d'escrits autobiogràfics formada per tres obres: *Ordo querimoniae prefati discriminis*, *Replicatio sermonum a prima conversione* i *Quod de superioribus querimoniis residuum*

sequitur. Sembla que aquests tres escrits foren dedicats a l'abat *Donadeus* del monestir Rufianense o de San Pedro de Montes, un fet que permetria situar la seva datació avançat el darrer quart del segle VII, ja que la seva arribada a aquest cenobi es situa vers l'any 673.

La importància d'aquestes obres rau en el nostre cas en el fet de que a la *Replicatio sermonum a prima conversione* s'esmenta la notícia, breu però molt interessant, de l'existència a la regió del Bierzo d'una basílica posada sota el patronatge de sant Feliu de Girona. Aquesta obra, la segona de la sèrie autobiogràfica de l'autor, és presentada com una "*replicatio*", és a dir, una represa de tot el que s'havia explicat a la primera *narració (ordo querimoniae prefati discriminis)* per a completar, explicar i concretar els fets de la seva vida anterior. Així, començant de nou per la seva primera retirada a la vida solitària, ens explica amb detall nous successos, temptacions i treballs per ell realitzats, de manera que completa la primera part de la seva obra autobiogràfica; de la mateixa manera també ho fa pel que fa referència a la seva estada a San Pedro de Montes, ara ja més duradora i prolongada.

En un dels passatges de la seva obra explica l'existència en una zona-indeterminada- del Bierzo d'una basílica posada sota l'advocació de sant Feliu¹²⁴. Segons el text valerià aquest temple es trobava al cim d'una muntanya o d'un turó ("*Cumque in excelsis montis*") on anteriorment hi havia hagut un santuari pagà- potser un *castrum*?- ("*stulta populi sacrilega caecitatis dementia profana*

---

¹²⁴ VALERI DEL BIERZO, *Replicatio sermonum a prima conversione* 3: (ed AHERNE, 1949), p.115. Veure l'Apèndix documental núm.8.2.9

daemonum delubra impie atque insipienter paganorum ritu excoleret"), un santuari que fou destruït en construir-se una basílica en honor del màrtir Feliu¹²⁵ (*"fidelium christianorum ope tandem probosa obscenitas destruitur, opeque omnipotentis Domini in nomine sancti Felici martyris basilica construitur"*).

El text en cap moment es explícit pel que fa a si el *Sancti Felici martyris* es tracta efectivament del sant gironí, però creiem que hi ha diversos elements a la llum de la investigació actual que permeten pensar raonadament que el culte al màrtir gironí era prou conegut a la zona del Bierzo en època del monjo anacoreta Valeri, durant la segona meitat del segle VII, un fet que hauria comportat que la nova basílica construïda les muntanyes del Bierzo s'hagués posat sota l'advocació de l'insigne màrtir gironí.

En efecte sembla provat que Valeri coneixia perfectament el text de la *"Passio Sancti Felicis"*, el qual, juntament amb altres de diversos sants hispànics i de fóra de la península, van ser utilitzats en la seva compilació hagiogràfica, a més d'haver influït decisivament en la redacció d'alguns passatges d'obres realitzades en ambients propers al Bierzo, com la mateixa *Vita Fructuosi*¹²⁶, tal com alguns autors, basant-se en criteris literaris, gramaticals i

---

¹²⁵ La pervivència de les pràctiques i rituals pagans, molt de temps vehiculades pel priscil·lianisme, fou molt duradora a la zona nord-oest de la Península Ibèrica. A més a més, el caràcter eminentment rural de la seva població permeté molt de temps una permeabilització enfront de la nova doctrina cristiana, unes creences molt més arrelades en ambients urbans. Sobre aquesta problemàtica, DÍAZ MARTÍNEZ, 1990, p.531-539.

¹²⁶ Sobre la *Vita Fructuosi*, veure les edicions de F.C.NOCK (Washington, 1946) i la de M.C.DÍAZ Y DÍAZ (Braga, 1974).

estilístics, s'han encarregat de provar a bastament¹²⁷. La difusió d'aquest culte a l'actual zona lleonesa del Bierzo ha portat, des d'antic, a creure que altres basíliques o temples existents en aquesta zona, de titularitat dubtosa, com per exemple el monestir de Visònia (*monasterium Visuniensem*) fundat per Fructuós de Braga¹²⁸, estaven posats també sota l'antic patronatge de Feliu¹²⁹,

---

¹²⁷ La compilació hagiogràfica realitzada per Valeri és una de les obres fonamentals de la literatura hispànica d'època visigòtica i va ser objecte d'un important estudi encaminat a establir-ne la seva estructura i composició original (DÍAZ Y DÍAZ, 1951, p.3-25). Segons aquest estudi aquest recull incloïa un important ventall d'obres diverses (hagiogràfiques, monàstiques,...), de procedència molt diversa i variada i sembla que estava destinat a fomentar l'educació ascètica i moral dels monjos del cenobi de San Pedro de Montes (ÍDEM, p.18). Entre les obres que composaven aquesta compilació s'hi trobava la *Vita Fructuosi*, una obra escrita vers el 680 en els ambients monàstics propers a l'antiga Braga, destinada a glossar la figura del bisbe Fructuós de Braga, antic fundador de diversos monestirs a la zona del Bierzo. Tal com s'ha encarregat d'assenyalar M.C.Díaz y Díaz és molt important destacar el fet que en aquesta obra, que Valeri coneixia perfectament i que utilitzà per compondre el seu recull, es poden entreveure clares influències literàries pel que fa a l'estil, gramàtica i lèxic amb algunes *passiones* hispàniques i extra-hispàniques conegudes en el segle VII en aquesta regió del Bierzo (Sobre la influència i les reminiscències d'aquestes *passiones* a l'obra de Valeri i a la *Vita Fructuosi*, DÍAZ Y DÍAZ, 1966, p.515-528). Així, caldria citar la *Passio Eugeniae*, la *Passio Iuliani et Basilissae*, la *Passio Sebastiani*, la *Passio Iohannis*, la *Passio Valeriani et Ceciliae*, i les dels màrtirs hispànics *Vicentii*, *Sabine et Cristete*, la de *Leocadie*, la de *Iusta i Rufinae* i, també, la *Passio Sancti Felicis Gerundensis*. És precisament la del màrtir gironí la que, en alguns aspectes, sembla haver influenciat algun passatge de la *Vita Fructuosi* (ÍDEM p.12-13 i nota 27). Aquest fet, segons Díaz Y Díaz, permet suposar que aquesta *passio* era perfectament coneguda en els ambients monàstics de la zona del Bierzo i que, per tant, el culte al màrtir gironí també s'havia difós en aquest territori durant el segle VII. Segurament, caldria valorar també quina influència va tenir en aquesta difusió el monestir de sant Feliu a Girona, el qual, recordem-ho, a finals del segle VI i durant el primer terç del segle VII, a l'ombra de les personalitats de Joan de Biclara i de Nonnit va gaudir d'un enorme prestigi en els ambients monàstics peninsulars alhora que donà un impuls enorme al culte martirial de Feliu.

¹²⁸ La fundació d'aquest monestir per Fructuós és testimoniada a la *Vita Fructuosi* VI, 8 (ed.FERNÁNDEZ POUSA, 1942, p.70), si bé en cap cas se'ns diu qui

un extrem que la moderna historiografia sembla negar en l'actualitat¹³⁰.

5.3.10 Julià de Toledo (vers 642-690)

a) Julià, arquebisbe de Toledo i escriptor

Julià de Toledo és, juntament amb Isidor de Sevilla i Brauli de Saragossa, una de les personalitats més importants i influents de la vida política i eclesiàstica de la Hispània visigòtica del segle VII. Al mateix temps, fou també un escriptor molt prolífic i de gran influència en la literatura i la teologia dels segles posteriors, com ho testimonia la important producció literària que ha pervingut fins als nostres dies¹³¹.

---

n'era el sant titular: "*Inter Bergidensis territorii et Gallaeeciae provinciae confinibus aedificavit monasterium Visuniensem*".

¹²⁹ Aquesta tradició, sense una fonamentació plenament sòlida és testimoniada, per exemple, a mitjans segle XVIII: "(Fructuoso...edificó otro monasterio, intitulado 'Visuniense', por el rio de este nombre (que hoy se llama Visonia) cuyo nacimiento es en las montañas de Aguiar; y después de más de cinco o seis leguas de curso entra en el Sil por occidente. A su orilla oriental estuvo el monasterio Visuniense, dedicado a san Félix, y dicho S.Fiz de Visonia" (FLÓREZ, 1759, p.142).

Aquesta mateixa opinió la trobem recollida a PÉREZ DE URBEL, 1933, p.390-391, i a GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.306, nota 9, on no es dona cap argument per justificar aquesta advocació.

¹³⁰ R. Puertas Tricas (PUERTAS TRICAS, 1975 p.69, notes 168-170) no creu que es pugui defensar aquesta advocació i creu que l'error prové de l'errònia identificació feta per Flórez d'aquest monestir amb el d'època medieval de San Fiz de Visonia, un monestir que en l'actualitat es tendeix a situar a l'actual parròquia de Visuña, prop de Lugo, a tocar dels actuals límits de la província de Lleó.

¹³¹ Sobre la vida i obra de Julià de Toledo, veure RIVERA RECIO, 1944, una excel.lent aproximació a la biografia i l'obra del bisbe toledà; també CUEVAS-DOMÍNGUEZ-DEL VAL, 1956, p.115-122; FERREIRO, 1988, p.300-305, amb les referències als principals estudis i les edicions crítiques de les seves obres més

Malgrat la importància del personatge, són poques les dades que tenim sobre la seva vida anterior a l'accés a la seu episcopal de Toledo (679). La principal obra que ens en proporciona alguna informació es l'*Elogium*¹³² que l'hi va dedicar *Felix*, el seu successor en la seu episcopal toledana. Malgrat aquesta obra no en parla, s'ha cregut sovint que la família de Julià seria d'ascendència jueva, un fet realment sorprenent, més si és té en compte que des de Recared els jueus estaven exclosos de l'exercici dels càrrecs públics. Instruït a l'església catedralícia de Toledo sota la tutela d'Eugeni II, hauria estat elegit bisbe de Toledo a finals de l'any 679, i ordenat a finals de gener de l'any 680. Julià va estar al front d'aquesta seu episcopal fins al 690, l'any de la seva mort.

El seu episcopat (680-690) va unit a la celebració de quatre importants concilis generals: el XII (681), XIII (683), XIV (684) i el XV (688), els quals va presidir sempre. Fou precisament durant el seu episcopat que va obtenir per a la seu de Toledo la condició de seu primada de tota Hispània. Fou probablement aquesta concepció de l'Església hispànica, entesa com a una sola "unitat", al cap de la qual hi havia la seu de Toledo, la base sobre la qual es fonamentà el cèlebre altercat amb la seu romana: en confirmar en nom de l'Església hispànica les Actes del VI Concili ecumènic, el III de Constantinoble (681) i va ser censurat per l'aleshores papa Benet II (684-685), el qual li va retreure certes expressions "pseudo-herètiques" contingudes a l'*Apologeticon*, que havia estat escrit en defensa d'aquelles actes per Julià i que havia estat ratificat

---

importants; DÍAZ Y DÍAZ, 1991, p.1210-1211; DÍAZ Y DÍAZ, 2000,p.135-141, una bona síntesi, amb la bibliografia i els estudis més importants.

¹³² PL 96, col.445

unànimement pel XIV Concili de Toledo. Anys més tard, l'any 688, un nou alegat de Julià, insistint de nou en les fòrmules que havia emprat en l'*Apologeticum*, va ser aprovat pel Concili XV de Toledo (688) i assumit en la seva totalitat pels pares conciliars hispànics: en ell es censurava durament als dirigents romans, als quals s'acusava de no voler entendre els postulats teològics de Julià. El resultat, però, en aquest cas fou positiu, rebent Julià i tot l'episcopat hispànic el beneplàcit del bisbe i de la cúria romana. Sembla doncs, que aquest episodi demostraria la gran consciència i unitat que tenia l'Església hispànica, amb Julià al front, i que va estar a punt de provocar un important xoc amb Roma, de conseqüències imprevisibles en aquell moment.

Julià fou també una personalitat molt preocupada per la cultura de la seva època i de la qual ell n'és un magnífic exponent. El gran metropolità de Toledo va conrear la filosofia, la història, la poesia, la gramàtica i, per sobre de tot, la teologia. D'aquesta tasca literària i intel·lectual portada a terme pel bisbe toledà se'ns han conservat fins a l'actualitat diverses obres. Anem a veure'n les principals¹³³:

a) Obres dogmàtiques:

1. *Prognosticon futuri saeculi*. És un tractat teològic complet sobre el futur estat de les ànimes abans de la resurrecció. Julià va dedicar aquesta obra al seu estimat amic el bisbe Idali de Barcelona (vers 666-vers 688). Redactada entre el

---

¹³³ Sobre les obres de Julià, CUEVAS-DOMÍNGUEZ-DEL VAL, 1956, p.118-119; també, DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.136-141.

688-690, és considerada la millor obra de Julià i una síntesi del seu pensament teològic.

2. *Apologeticon Fidei quod Benedicto Romanae Urbis Papae directum est.* Aquesta obra, redactada entre els anys 683-684, és el text de l'*Apologeticon* enviat al papa Lleó II, on indicava que suscrivia la doctrina del IV Concili ecumènic.
3. *Liber Apologeticus de tribus capitulis.* És el segon *apologeticon* enviat a Roma. Redactat vers l'any 686, el text es conserva parcialment a les actes del XV Concili de Toledo.
4. *De comprobatione sextae aetatis.* Aquesta obra, que consta de tres llibres, fou redactada l'any 686 a instàncies del rei Ervigi (680-687) amb la finalitat d'atreure a la fe catòlica als jueus que negaven la vinguda de Jesucrist.

b) Bíbliques

5. *Antikeimenon, libri duo.* Consta de dos llibres, ambdós destinats a conciliar les aparents contradiccions de les sagrades escriptures vetero i neotestamentàries.

c) Històriques

6. *Historia Wambae Regis.* Aquesta obra històrica descriu la rebel·lió del *dux Paulus* contra el rei Vamba (673). Posteriorment se li van afegir dos altres escrits: *la Insultatio in tyrannidem Galliae* i el *Judicium* contra el rebel *Paulus*. Hauria estat redactada en un moment indeterminat entre els anys 673 i el 690.

7. *Elogium Sancti Ildephonsi*. Biografia i catàleg de les obres de Sant Ildefons de Toledo.

d) Pedagògiques

8. *Ars Grammatica*.. Una obra destinada a la formació literària i gramatical del clergat de la seva diòcesi.

e) Altres obres

Julia hauria escrit altres obres, sobretot de caràcter litúrgic (*orationes, missae, ..*) i teològic, moltes de les quals no s'han conservat. Així sabem que va escriure un *Liber Responsorium*, un *Liber carminum diversorum*, un *Liber sermonum*, un *Excerpta de libris s. Augustini*, un *Libellus de divinis iudiciis*, un *Liber Missarum*, un *Liber orationum*.

b) *Les referències al nord-est de Catalunya a la " Historia Wambae Regis". Algunes consideracions històriques.*

Una de les obres històriques cabdals de Julià de Toledo és la seva *Historia Wambae Regis*, escrita en un moment indeterminat entre l'any 673 i el 690¹³⁴, si bé algun autor ha avançat com a data probable la de l'any 681¹³⁵. És tracta d'un text excepcional, que va acompanyat al final de l'obra per dos curts apèndixs, *la Insultatio vilis storici in tyrannidem Galliae* i el *Iudicium in tyrannorum perfidia promulgatum*.

---

¹³⁴ JULIÀ DE TOLEDO. *Historia Wambae Regis: CCL 115* (ed.W.LEVISON, 1910), p.217-255

¹³⁵ DÍAZ Y DÍAZ, 2000, p.140.

La importància d'aquesta obra rau en el fet que gràcies al seu testimoni és possible reconstruir un dels episodis polítics i militars més rellevants de tots els que van tenir lloc a la Hispània visigòtica del segle VII: la revolta de *Paulus*, *dux* de la Gàl.lia Narbonense. A més, aquest text és especialment significatiu, perquè alguns dels fets que relata tenen com a escenari les terres del nord-est de Catalunya.

Anem a veure, però, abans de fer referència als passatges concrets del text que fan referència al nostre país, quin va ser, a grans trets, el desenvolupament d'aquesta revolta i la resposta militar donada pels exèrcits visigots del rei Vamba, tal com ho relata a bastament Julià de Toledo a la seva obra.

La primavera de l'any 673, el rei Vamba havia marxat de Toledo cap al nord de la península per afrontar una altra campanya contra els vascons. Aleshores fou assabentat de la revolta, inicialment reeixida, dels territoris de la Septimània, i que havia permès als caps dels rebels, el comte de Nimes, el bisbe Gumild, i l'abat Ramir, entre d'altres, de controlar tota aquella zona, amb el perill que això significava per al futur del regne. Vamba decidí enviar-hi, per posar fi a la situació a *Paulus*, molt probablement *dux* de la Gàl.lia Narbonense. En arribar a la capital d'aquelles terres, amb un cop d'efecte inesperat, Pau va assumir personalment la direcció del moviment arrossegant en l'operació el *dux* de la Tarraconense *Ramosindus*, i es féu ungir rei d'Orient, en clara contraposició al d'Occident, que era Vamba. El rei però, reaccionant amb decisió i empenta, va vèncer ràpidament els vascons i amb una ràpida marxa va dirigir ràpidament el seu exèrcit cap a l'actual Catalunya, sense deixar temps a reaccionar el seu enemic. A la

nostra terra dividí les seves forces en tres cossos i, després de sotmetre Barcelona i Girona, continuà vers al nord, superant les defenses pirenenques, en direcció cap a Narbona- que fou sotmesa- i Nimes. Aquesta darrera ciutat, amb Pau al capdavant, es va rendir a les tropes de Vamba el dia 2 de setembre del mateix any 673. Acabava d'aquesta manera la revolta de *Paulus*. De fet, malgrat haver condemnat Vamba a Pau i als altres cabdills de la revolta a duríssimes penes, els féu perdonar. Acabava així un dels episodis més representatius de la situació social i política de la Hispània de la segona meitat del segle VII, i del qual en tenim abundant informació gràcies a l'excepcional testimoni de Julià de Toledo en la seva obra.

Hem vist, doncs, a grans trets, quins foren els principals aconteixements que marcaren l'origen, desenvolupament i desenllaç d'aquesta revolta de Pau envers el rei Vamba. Cal però, que ara fem atenció a les dades contingudes en l'obra de Julià i que fan referència directa a les terres del nord-est de Catalunya, en tant que escenari d'algun dels episodis d'aquesta revolta. Així doncs, anem a veure seguidament en quins dels passatges d'aquesta *Historia Wambae Regis* de Julià de Toledo es fa referència explícita a aquestes terres¹³⁶:

1) Vamba, tal com hem vist, després de la seva curta i victoriosa campanya contra els vascons va decidir sufocar ràpidament la revolta que havia esclatat a la Gàl.lia Narbonense i

---

¹³⁶ Les referències al nord-est de Catalunya es troben recollides als capítols 10, 11 i 26 de la *Historia Wambae Regis* de Julià de Toledo. Veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.10.

que amenaçava d'extendre's a altres territoris. És, per això, que, amb els seus exèrcits al front, es dirigí, passant per Calahorra i Osca, cap a les terres de l'actual Catalunya. Allí, segons ens descriu Julià de Toledo a la seva obra, Vamba va dividir el seu exèrcit en tres cossos, amb la finalitat estratègica d'accedir a la Gàl.lia per tres punts diferents: un penetrà per la vall del Segre i la Cerdanya, seguint segurament la via que anava des d'Ilerda a *Iulia Livica*, en direcció a Llivia; el segon, penetrà per la Catalunya Central en direcció a Auso; i, el tercer, amb Vamba al capdavant, es dirigí cap al nord de l'actual Catalunya seguint la *via publica*, que sembla que no pot ser altre que l'antiga *Via Augusta* (10, 229-233: "*Dehinc, electis ducibus in tres turmas exercitum diuidit, ita una pars ad Castrum Libiae, quod est Cirritaniae caput, pertenderet, secunda per Ausonensem ciuitatem Perinei media peteret, tertia per uiam publicam iuxta ora maritima grederetur*"). Vamba, conscient de que l'esclafament de la revolta sols seria possible amb el domini real i efectiu de les dues principals ciutats del nord de Catalunya, va sotmetre primerament Barcelona (XI,257-258: "*Prima enim ex rebellione omnium ciuitatum Barcinona in potestate principis religiosi adducitur...*") i, posteriorment, seguint la *uia publica* -l'antiga Via Augusta- arribà a les portes de Girona.

Quina era la situació a *Gerunda* en aquells moments? Quina era la seva postura enfront de la revolta iniciada per Pau? Una lectura atenta del text de Julià sembla que ens pot proporcionar alguna dada sobre aquesta qüestió.

En primer lloc, segons la crònica del bisbe de Toledo, es veu clarament que la ciutat fou lliurada immediatament a les tropes reials de Vamba sense combat, quan aquestes hi arribaren camí dels Pirineus després d'haver conquerit Barcelona. Però el més

destacable de tot aquest episodi és que, al cap de la defensa de la ciutat, s'hi trobava l'aleshores bisbe de Girona, *Amator*, un prelat del qual no en sabríem res a no ser per aquest text de Julià (11, 258-260: "*deinde Gerunda subicitur. Huius igitur memoratae ciuitatis uenerabili uiro Amatori episcopo...*"). El breu passatge recull, a més, el text d'una carta enviada per *Paulus* al bisbe gironí Amador, on aquest li deia que obrís les portes de la ciutat al primer dels dos exèrcits que hi arribés -convençut, evidentment, que seria el seu propi i no pas el de Vamba-, i que, seguint aquestes instruccions, la plaça fos lliurada sense lluita.

Qui era aquest bisbe *Amator*? No ho sabem. De fet la darrera referència a un bisbe gironí anterior a ell es remunta al prelat *Taio*, el qual sabem que havia assistit en representació de la diòcesi gironina al VIII Concili de Toledo celebrat l'any 653¹³⁷. Per tant entre *Taio* i Amador hi ha un lapse de temps de vint anys sobre els quals no disposem de cap mena d'informació. Una de les preguntes que caldria plantejar-se és la següent: estava compromès Amador, i per extensió tota la ciutat de *Gerunda*, amb la revolta de Pau? Potser el fet de que Vamba hagués hagut de sotmetre també la ciutat de Barcelona seria un indicatiu de que les terres del nord de la *Tarraconensis* estaven del costat del rebel Paulus? Semblaria, a tenor de la seva actitud -certament pintoresca- que potser sí, i que com ella, també altres ciutats de la *Tarraconense*, i únicament la decidida actitud de Vamba va impedir que aquest moviment arrelés a les terres del futur territori català.

Lliurada la ciutat, Vamba es va dirigir cap al nord, superant

les defenses pirenenques (11,270-272:" *Egressus igitur post haec princeps de ciuitate Gerunda, belligerosis incursibus gradiens, ad pirenei montis iuga peruenit*"), i, unificà de bell nou les seves forces, subjuguà Narbona i, finalment, també *Neumausus* (Nimes), on va capturar tots els rebels, entre ells a *Paulus*, posant així punt i final a la revolta.

2) Aquesta obra de Julià ens proporciona encara una altra informació relacionada amb les terres del nord-est de Catalunya. En efecte, en el capítol 26 d'aquesta *Historia Vambae Regis*, on es descriu l'atac final a la ciutat rebel de *Neumausus* (Nimes), i que va tenir lloc entre els dies 1 i 3 de setembre de l'any 673, explica Julià que entre els tresors que va capturar l'exèrcit de Vamba, es va recuperar una corona d'or que anys enrera el rei Recared (586-601) havia ofert al cos - segurament, el sepulcre- de Sant Feliu a Girona i amb la qual *Paulus* es féu coronar com a *rex orientalis* (26,677-679: "...*et coronam illam auream, quam diuae memoriae Reccaredus princeps ad corpus beatissimi Felicis obtulerat, quam idem Paulus insano capiti suo imponere ausus est...*"). La referència, encara que indirecta, sembla prou aclaridora: a finals del segle VI, essent bisbe de Girona *Alicius*, o millor encara, durant l'episcopat de Joan de Biclara (591-621), el rei visigot Recared hauria ofert com a ofrena una corona votiva d'or a la tomba del màrtir Feliu a Girona. Aquest fet semblaria corroborar un cop més l'important desenvolupament que aquest culte va assolir durant aquesta època, entre finals del segle VI i durant la primera meitat del segle següent, sobretot durant l'episcopat del bisbe gironí *Nonnitus* (621-634/635), i que a

---

¹³⁷ Veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.4.2 i l'Apèndix documental 8.3.1.1.

més aquesta devoció tenia el seu epicentre a *Gerunda*, al voltant de l'edifici que contenia les despulles del màrtir gironí, sobre el qual, no ho oblidem, sembla que s'hi hauria construït un cenobi.

5.3.11 FÈLIX DE TOLEDO (finals del segleVII)

a) Arxiprest i bisbe de Sevilla i de Toledo

La vida de Fèlix, un dels darrers bisbes que va ocupar la seu metropolitana de Toledo abans de la invasió àrab de principis del segle VII, és molt poc coneguda i són poques les dades que ens permeten conèixer la seva activitat en el marc de la vida eclesiàstica del segle VII¹³⁸.

Pel que sabem hauria nascut a mitjans segle VII i va acabar per esdevenir arxiprest de l'església de Toledo on, com a tal, hauria assistit als Concilis XIV (684)¹³⁹ i XV (688)¹⁴⁰, i, poc després, per circumstàncies que no coneixem exactament, fou elevat a la seu metropolitana d'*Hispalis*. L'any 693, data de la celebració del XVI Concili de Toledo, i en el marc de l'assemblea conciliar fou depositat l'aleshores bisbe i metropolità de Toledo *Sisibertus* (690-693)¹⁴¹, successor de Julià de Toledo, acusat de conspiració i d'alta traïció

---

¹³⁸ DOMÍNGUEZ DEL VAL, 1972b, p.913; GARCÍA MORENO, 1974, p.122, núm.253, nota 253.1

¹³⁹ "*Felix archipresbyter similiter ss*": *Concilium XIV Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES -T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.447.

¹⁴⁰ "*Felix archipresbyter ita ss*": *Concilium XV Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES -T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.474.

contra el rei Ègica¹⁴² i en el seu lloc fou nomenat bisbe i metropolità de Toledo Fèlix, que fins aleshores era bisbe a la ciutat de Sevilla¹⁴³.

Com a bisbe metropolità sabem molt poques coses de la seva tasca pastoral o doctrinal, únicament que va presidir els concilis toledans XVI (693) i XVII (694). Sembla que va morir a finals d'aquest segle VII, situant-se la data vers l'any 698.

b) Un monestir dedicat a sant Feliu a la regió de Toledo

Sembla que fou durant el seu episcopat a la seu toledana (693-698) quan hauria redactat la única obra que ens arribat fins a l'actualitat, l'anomenat *Elogium* o *Vita Iuliani*, un breu però interessantíssim escrit destinat a glossar la vida i l'obra d'un dels seus predecessors a la seu toledana: Julià de Toledo (680-690)¹⁴⁴. Aquest *Elogium* juntament amb el que va realitzar Julià de Toledo sobre el seu predecessor Ildefons¹⁴⁵ van ser incorporats posteriorment -tal com efectivament es demostra en la transmissió

---

¹⁴¹ GARCÍA MORENO, 1974, p.121-122, num.252.

¹⁴² El procés de deposició i de substitució del bisbe Sisbert (690-693) es troba descrit a les actes del Concili XVI de Toledo (*Concilium XVI Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.513-518); GARCÍA MORENO, 1974, p.121-122, notes 252, 1-3.

¹⁴³ "...ob id nos cum consensu cleri ac populi ad saepe dictam Toletanam sedem pertinentis praedictum venerabilem fratrem nostrum Felicem episcopum De Hispalensi sede, quam usque hactenus rexit, in Toletanam sedem canonice transducimus ...": *Concilium XVI Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.34.

¹⁴⁴ FELIX DE TOLEDO, *Vita Iuliani <Continuatio Ildefonsi De viris illustribus>*, PL 96, 445-452.

manuscrita de segles posteriors-, a mode d'apèndix, al *De Viris Illustribus* d'Ildefons, bisbe de Toledo (657-667), el qual havia recollit en la seva obra les biografies dels personatges més importants i cèlebres de l'església hispànica de la seva època¹⁴⁶.

La *Vita Iuliani* és, abans que tot, una biografia sobre la personalitat i la tasca pastoral de Julià de Toledo i, a més, es converteix en un element decisiu a l'hora de reconstruir i fixar el *corpus* de la seva producció literària, teològica i doctrinal, donat que en ella es citen les principals obres escrites per l'insigne bisbe toledà.

En el nostre cas, a més, ens proporciona una breu i escadussera notícia, però que ens permet saber que a finals del segle VII existia a la regió de Toledo un monestir posat sota l'advocació de sant Feliu¹⁴⁷. Segons aquest text de la *Vita Iuliani* l'ardiaca *Gudila*, amic amantíssim de Julià abans d'accedir a la seu toledana, i que veiem signar les actes de l' XI Concili de Toledo (675)¹⁴⁸, va morir el mes de setembre de l'any 680 ("*sexto idus septembris funestae mortis eventu, anno octavo Wambanis principis*") i el seu cos va ser enterrat al monestir de sant Feliu ("*sub digna confessione Dei clausit supremum curriculum, cuius corpusculum in*

---

¹⁴⁵ JULIÀ DE TOLEDO, *Elogium sancti Ildefonsi*: PL 96, p.43-44.

¹⁴⁶ Sobre el "*De viris illustribus*" d'Ildefons de Toledo, veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.3.8.b.

¹⁴⁷ FÈLIX DE TOLEDO, *Vita Iuliani*: PL 96, col.446. Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.2.11.

monasterio S.Felicis") que estava situat en el llogarret de Caba ("*Cabensi villula dedicatum*").

Res més sabem sobre aquest monestir al qual es refereix Felix com tampoc sobre la seva exacta ubicació, malgrat alguns autors han situat aquest cenobi a la localitat de Valdecava¹⁴⁹, a la regió de Toledo. Cal no oblidar, però, que el culte al màrtir gironí no és estrany a les terres de la seu episcopal toledana. Només recordar que el mateix bisbe Eugeni II havia compost anys abans un poema per a la basílica de Sant Feliu a *Tutanesio*¹⁵⁰ un fet que indicaria que durant aquest segle VII aquest culte s'havia difós a bastament a la capital reial i en el territori adscrit a la seva seu episcopal.

---

¹⁴⁸ *Concilium XI Toletanum: "Gudila ecclesiae Toletane arcediaconus haec gesta synodica a nobis definita ss.": Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ), p.369; veure també MELLADO, 1990, I, p.296.

¹⁴⁹ Pérez de Urbel (PÉREZ DE URBEL, 1933, p.511) així o creia. Aquesta mateixa opinió la trobem recollida a *PL 96*, p.446, nota e, i a *PUERTAS TRICAS*, 1975, p.25-26.

¹⁵⁰ Veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.3.7.b.

5.4 LES ACTES CONCILIARS

5.4.1 Bisbes i concilis a Hispània. Una breu introducció.

L'organització de l'Església hispànica d'època visigoda, o sigui, des dels inicis del segle VI i, sobretot a partir del III Concili de Toledo celebrat l'any 589, està força ben documentada en l'actualitat.¹

Així, sabem que l'Església hispànica, d'ençà la Pau de l'Església (313), anà quedant progressivament organitzada i dividida en cinc grans províncies eclesiàstiques, que coincidien plenament amb les antigues demarcacions d'època romana, fruit de la divisió territorial d'Hispània realitzada en època de l'emperador Dioclecià, a finals del segle III. Aquestes cinc províncies eren: la *Tarraconensis*, amb capital a *Tarraco*; la *Carthaginensis*, amb capital a *Carthago*; la *Baetica*, amb capital a *Hispalis*; la *Lusitania*, amb capital a *Emerita*; i la *Gallaecia*, amb capital a *Bracara*. A més, en època visigòtica, cal parlar d'una sisena província, la *Narbonensis*, amb capital a Narbona.

Cadascuna d'aquestes províncies agrupava un nombre determinat de seus episcopals, localitzades en antigues ciutats romanes on havien nascut importants comunitats cristianes, al capdavant de les quals hi havia un bisbe. Al mateix temps, hi havia una seu principal o metropolitana, que coincidia amb l'antiga

---

¹ Sobre l'organització de l'Església hispànica en els segles IV-VII, són especialment recomanables, entre altres, els següents estudis: MANSILLA, 1959, p.255-290; ORLANDIS, 1976; SOTOMAYOR, 1979, p.7-400; GONZALEZ, 1979, p.401-563; THOMPSON, 1985, p.313-352; ORLANDIS, 1988, p.291-320; MANSILLA, 1991, p.523-541; MARTÍ BONET, 1991, p.543-563; ORLANDIS, 1991, p.433-511; MANSILLA, 1994.

capital provincial, on residia el bisbe metropolità, el qual se situava al capdavant dels prelats de la província eclesiàstica. Actuant com a cap espiritual d'aquesta província, ell era qui consagrava els nous bisbes, dictava, quan calia, normes litúrgiques i, sobretot, era qui convocava i presidia els concilis provincials.

Les terres de l'actual Catalunya corresponien a la província eclesiàstica de la *Tarraconensis*, amb la residència del metropolità a la ciutat de *Tarraco*, l'antiga capital romana, que tenia a més el prestigi d'haver acollit una comunitat cristiana molt antiga. Aquesta gran província, que abraçava la vall de l'Ebre, la zona pirinenca de llevant a ponent, l'actual Aragó i Catalunya i una part de les terres del nord del País Valencià, estava constituïda en època visigòtica per quinze diòcesis o seus episcopals, entre les quals hi havia les del nord-est de Catalunya: Girona i Empúries. Fou precisament a la *Tarraconensis* on, entre els segles IV-VII, van tenir lloc diversos concilis provincials, si bé d'alguns d'ells, sobretot els dels segles IV i V, no en sabem amb certesa la data exacta ni el lloc de celebració com tampoc els bisbes assistents, donat que no se'ns han conservat les actes conciliars²:

---

² Fins molt recentment pràcticament no es coneixien notícies sobre els concilis provincials celebrats a la *Tarraconensis* durant els segles IV i V. En els darrers anys han aparegut diversos treballs que han posat de manifest que l'activitat sinodal en aquesta zona d'Hispania durant aquests segles fou certament intensa, com també ho foren les relacions que els bisbes de la *Tarraconensis*, amb el metropolità al capdavant, van mantenir amb l'autoritat jeràrquica del bisbe de Roma, amb qui mantenien una important correspondència, sobretot a l'hora de solucionar problemes doctrinals i, sobretot, de disciplina eclesiàstica, com per exemple les freqüents ordenacions episcopals il·legals que es realitzaven en contra de les disposicions dels antics concilis ecumènics.

En aquest aspecte, destacar les recerques portades a terme pel professor J. Vilella (VILELLA, 1994, p.457-481; 1996-1997, p.1041-1057, amb una important

**Fig. 11 Concilis Provincials de la Tarraconensis
(segles IV -VII) ³**

Concili	Any	Actes Conciliars
Lloc indeterminat.	2 ^a meitat s.IV	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquests sínodes provincials, VILELLA, 1996-1997, p.1041, nota 3.
Concilium Caesaraugustanum	380	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ,1963), p.16-18. ▪ <i>Canonica Hispana</i> (ed. F.RODRÍGUEZ , 1984), IV, p.291-296.
Lloc indeterminat	Inicis segle V	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997, 1042-1044, notes 11-12.
Lloc indeterminat	Inicis segle V	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997, p.1043-1044, nota 13
<i>Concilium Tarraconense</i>	420	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997, p.1044-1050.
Lloc indeterminat	Mitjan segle V (455-456)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997,p.1050-1051, notes 60-66.
Lloc indeterminat	Vers	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA,

bibliografia completada amb un exhaustiu recull documental sobre els sínodes dels segles IV-V) que han posat de manifest la vitalitat de les esglésies i de les seus episcopals de la *Tarraconensis* durant els segles IV i V.

³ S'inclou en aquest llistat un conjunt de sínodes provincials les actes dels quals no s'han conservat, però que, a la llum de les fonts documentals de la segona meitat del segle IV i del segle V sembla prou clar que van tenir lloc. S'indica en negreta els noms dels concilis dels quals es conserven les actes conciliars.

Sobre els concilis de la *Tarraconensis* dels segles IV i V, VILELLA, 1996-1997, 1041-1057, amb un abundant recull de les fonts i de la bibliografia sobre el tema

	464	1996-1997, p.1051-1052, notes 66-72.
Lloc indeterminat	Post 464	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997, p.1052, notes 73-77
Lloc indeterminat	Post 464	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997,p.1052-1053, notes 78-82.
Lloc indeterminat	Vers 465	<ul style="list-style-type: none"> ▪ No conservades ▪ Sobre aquest concili, VILELLA, 1996-1997,p.1053-1054, notes 83-87.
Concilium Tarraconense	516	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.34-38. ▪ <i>Canonica Hispana</i> (ed. F. RODRÍGUEZ, 1984), IV, 269-281.
Concilium Gerundense	517	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ), 1963, p.39-41. ▪ <i>Canonica Hispana</i> (ed. F. RODRÍGUEZ, 1984), IV, p.283-290.
Concilium Barcinonense	540	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.53-54.
Concilium Ilerdense	546	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.55-60. ▪ <i>Canonica Hispana</i> (ed. F. RODRÍGUEZ, 1984), IV, p.297-311.
Concilium II Caesaraugustanum	592	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.154-155.
Concilium Oscense	598	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.158.
Concilium II Barcinonense	599	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.159-161.
Concilium Egarense	614	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.162
Concilium Caesaraugustanum	691	<ul style="list-style-type: none"> ▪ <i>Concilios visigóticos e hispano-romanos</i> (ed.J.VIVES-T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.475-481.

Aquesta teòrica autonomia de les diferents províncies eclesiàstiques, força real durant els primers segles, canvià ja avançat el segle VI, en favor d'una progressiva centralització política i eclesiàstica a la capital del regne, Toledo. Els bisbes d'aquesta ciutat, convertida en vertadera capital del regne visigot en època del rei Leovigild (573-586), assoliren un progressiu protagonisme, ja que, en pocs anys, Toledo passà de ser una simple diòcesi de la *Carthaginensis*, a ser-ne la seu metropolitana (any 527; acord ratificat en el sínode de Gundemar, l'any 610); a presidir, els seus bisbes, tots els concilis nacionals (653), i, fins i tot, a ser ells, juntament amb el rei, els qui nomenaven i consagraven els nous bisbes hispànics (681), en detriment de l'antic costum que reservava aquest dret als metropolitans de cada província eclesiàstica⁴.

Aquesta centralització política i eclesiàstica a la ciutat toledana durant el segle VII tingué el seu màxim exponent en la celebració dels concilis de Toledo⁵, 14 en total dels 17 que es van celebrar a tot Hispània entre els anys 633 i el 694. Aquests concilis, que eren convocats pel rei i als quals havien d'assistir tots els bisbes hispànics, es van convertir progressivament en vertaderes assemblees de direcció i de govern del regne visigòtic, malgrat que

---

⁴ Un molt bon anàlisi sobre el procés de gestació de la supremacia eclesiàstica de la seu de Toledo a la *Cartaginensis* i a Hispània, a també, BELTRÁN TORREIRA, 1991, p.497-510, amb la principal bibliografia sobre el tema.

⁵ El millor estudi de conjunt publicat en l'actualitat sobre els concilis hispànics d'època romana i visigòtica és el de J.Orlandis i D.Ramos-Lissón, el qual conté a més la principal bibliografia sobre el tema (ORLANDIS -RAMOS -LISSÓN, 1986).

alguns d'aquests concilis (del III al VIII, 589-633) foren molt importants per les qüestions doctrinals i teològiques que s'hi tractaren.

Així doncs, qualsevol estudi encaminat a un millor coneixement de l'antiguitat tardana al nord-est de Catalunya, ha de tenir forçosament en compte el text de les actes conciliars d'època visigòtica. La informació que aquestes aporten, a part de la estrictament doctrinal i teològica, és decisiva per a conèixer els noms dels prelats que van governar les diòcesis de Girona i Empúries durant aquests segles, a partir de les signatures d'aquests en els concili provincials i generals.

La transcripció dels textos conciliars que presentem en aquest estudi ha estat extreta de les dues millors edicions, actualment existents, dels antics concilis hispànics (segles IV-VII). Ens estem referint, en primer lloc, a l'edició ja clàssica dels *Concilios Visigóticos e hispano-romanos*, realitzada per J.Vives amb la col·laboració de T.Marín i G.Martínez, la qual està basada, sobretot, en la transcripció dels còdex *Emilianense* (s.X) i *Vigiliano* (s.X)⁶.

Molt més actualitzada, i sense cap mena de dubte la millor edició actual dels antics concilis hispànics, és l'edició- encara inacabada- de l'anomenada *Canónica Hispanica*, preparada per G.Martínez i F.Rodríguez⁷. Sota aquest nom es coneix la col·lecció

Per determinats aspectes es també especialment útil, GONZÁLEZ, 1979, p.536-563;

⁶ *Concilios visigóticos e hispano romanos* (ed.J.VIVES -T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), Madrid

⁷ En l'actualitat s'han publicat 5 volums corresponents a l'edició de la *Canonica*:

canònica d'actes conciliars i decretals d'Orient, Àfrica, la Gàl·lia i Hispània, composta inicialment a mitjan segle VII i que es va enriquir amb noves aportacions fetes fins a finals d'aquest mateix segle. Aquesta col·lecció estigué vigent a Hispània com a norma canònica fins que la reforma gregoriana la va suprimir en el segle XI. Sembla clar que l'origen d'aquesta col·lecció cal cercar-la en la compilació inicial feta per Isidor de Sevilla entre els anys 633 i 636, a la qual més tard se li va incorporar tota la sèrie dels concilis toledans realitzats fins a finals del segle VII⁸.

En aquest treball hem utilitzat com a base l'edició de la *Canónica Hispana*. De totes maneres, donat que és encara un obra inacabada, per aquells concilis, les actes dels quals encara no han estat publicades, remetem a l'edició anteriorment esmentada dels *Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. J. VIVES-T. MARIN-G. MARTÍNEZ, 1963).

Colección Canónica Hispana. Vol. I (ed. G. MARTÍNEZ), on es fa un estudi de la tradició manuscrita de la Colecció.

Colección Canónica Hispana. Vol. II (ed. G. MARTÍNEZ), on s'estudia i analitza les col·leccions documentals derivades de la *Canonica*.

Colección Canonica Hispana. Vol. III (ed. G. MARTÍNEZ-F. RODRÍGUEZ, 1982), que contè les edicions crítiques del concilis grecs (de Nicea a Calcedònia) i africans (de Carthago I al "Milevitanum").

Colección Canonica Hispana. Vol. IV (ed. F. RODRÍGUEZ, 1984): aquest volum contè les actes dels concilis de la Gàl·lia (del I d'Arles a l'*Aurelianense* II) i els hispànics següents: Elvira, Tarragona, Girona, Saragossa Lleida, València i I i II de Toledo.

Colección Canonica Hispana. Vol. V (ed. F. RODRÍGUEZ, 1992): contè les actes dels concili toledans del III al X.

⁸ Sobre la formació de la *Canonica*, les seves versions, i l'autoria de les diverses recopilacions, veure *Colección Canónica Hispana Vol. I* (ed. G. MARTÍNEZ, 1966), p.383-390; *Canonica Hispana vol. III* (ed. G. MARTÍNEZ-F. RODRÍGUEZ, 1982), p.9-29;

5.4.2 Les referències als bisbes de la seu episcopal de Gerunda

Entre la puntual referència a la seu episcopal de *Gerunda* en la carta del papa Innocenci I, i que tal com hem vist en un anterior apartat cal datar en els primers anys del segle V⁹, i l'any 516, data de la celebració del Concili provincial de Tarragona, hi ha una mica més de cent anys sense cap notícia sobre aquesta seu episcopal i els bisbes que la van dirigir. En canvi, a partir de principis del segle VI i fins a les darreries de la centúria següent, els prelats són els grans protagonistes de la història de la ciutat, almenys gairebé els únics que han deixat rastres tangibles en la documentació de l'època, sobretot pel fet d'haver participat activament en els concilis provincials i generals, que se celebraven amb certa periodicitat en qualsevol ciutat episcopal dependent del metropolità de Tarragona o en la llunyana capital del regne -Toledo- , respectivament.

El primer nom conegut correspon a *Frontinianus* que assistí al concili de Tarragona, iniciat el dia 6 de novembre de l'any 516, on va signar les actes en quart lloc d'un total de deu prelats¹⁰ i que l'any següent, el dia 8 de juny del 517, fou l'amfitrió d'un nou concili, a Girona, on assistiren només set bisbes corresponents tots ells, llevat d'un, a seus que se situen a l'actual Catalunya,

---

⁹ Consultar en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.3.1.c.

¹⁰ *Concilium Tarraconense: Colección Canónica Hispana, IV* (ed. F.RODRÍGUEZ, 1984), p.280 (Veure, en aquest mateix nostre treball, l'apèndix documental 8.3.1.a). Hi ha traducció catalana de les actes d'aquest concili a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed. J.M. MARQUÈS, 1994), p.56-60.

subscrivint *Frontinianus* com pertocava en aquella ocasió, darrera el metropolità tarragoní¹¹.

Caldrà que passin vint-i-tres anys, per tornar a tenir dades escrites sobre un bisbe gironí. En efecte, *Stafilius* surt esmentat entre els set bisbes presents al Concili I de Barcelona del 540, en cinquè lloc¹². Sis anys després, el 6 d'agost de l'any 546, trobem aquest bisbe representat per *Gratus*, un prevere directe, en el Concili celebrat a Lleida. En aquesta ocasió, *Gratus*, en ser l'únic no bisbe, signà en darrer lloc¹³.

No serà fins quaranta-tres anys després, amb motiu de la celebració de l'important III Concili de Toledo, iniciat el dia vuit de maig de l'any 589, que tornem a tenir dades sobre algun bisbe gironí. Allí hi fou present *Alicius*, que signa les actes conciliars en el lloc cinquanta-vuit, entre seixanta-dos prelats¹⁴.

---

¹¹ *Concilium Gerundense: Colección Canónica Hispana IV* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1984), p.283-290 (vegeu en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.4.3 i l'Apèndix documental 8.3.1.b). Hi ha traducció catalana de les actes d'aquest concili a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed. J.M.MARQUÈS, 1994), p.61-64.

¹² *Concilium Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963) p.53 (Vegeu, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.3.1.c) Hi ha traducció catalana de les actes d'aquest concili a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed.J.M. MARQUÈS, 1994), p.65.

¹³ *Concilium Ilerdense: Colección Canónica Hispana IV* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1984), p.311 (vegeu, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.3.1.d). Hi ha traducció catalana de les actes a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed. J.M.MARQUÈS, 1994), p.66-71

¹⁴ *Concilium III Toletanum: Colección Canónica Hispana V*, (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.146 (vegeu, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.e)

Alicius degué morir molt poc temps després de la celebració d'aquest concili, car en el Concili II de Saragossa de l'any 592 subscriu un nou bisbe, *Iohannes*, -identificable sense cap mena de dubte amb Joan de Biclara, una de les mes grans personalitats intel·lectuals i eclesiàstiques de l'època-, en desè lloc entre 12 prelats presents i dos representants¹⁵. Només uns dies després signava l'epístola "*De fisco Barcinonensi*", en aquest cas en darrer lloc entre els bisbes d'aquell districte fiscal¹⁶. Més endavant és present com a bisbe de Girona al Concili celebrat a Toledo (sense numerar) l'any 597, on el trobem en el lloc novè, entre quinze bisbes i com a únic representant entre els prelats del territori que correspon a l'actual Catalunya¹⁷. Al II Concili de Barcelona del 599, amb una presència majoritària dels bisbes del nord-est - deu d'un total de dotze -, on *Iohannes* signà les actes conciliars en novena posició¹⁸. L'any 610, trobem al bisbe Joan entre els signants del decret promulgat pel rei Gundemar (610-612), on es declarava la preeminència de la diòcesi toledana sobre la província

---

¹⁵ *Concilium II Caesaraugustanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.155 (vegeu, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.3.1.f). Hi ha traducció catalana a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed. J.M. MARQUÈS, 1994), p.72-73

¹⁶ El text de l'*Epistula De fisco Barcinonensi: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.54 (vegeu, en aquest mateix treball, l'apartat 5.4.5 i l'Apèndix documental 8.3.3)

¹⁷ *Concilium Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.157 (vegeu, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.3.1.g).

¹⁸ *Concilium II de Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.161 (vegeu, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.h). Hi ha traducció catalana a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed. J.M. MARQUÈS, 1994), p.75-76

Carthaginensis. El nom de Joan es situa en primer lloc entre els bisbes d'altres províncies convidats a recolzar, signant, el decret reial, immediatament darrera del monarca i dels metropolitans de la Bètica, Lusitània, Tarraconense i Narbonense¹⁹. Encara serà present al Concili d'Egara, iniciat el 13 de gener de l'any 614, on signà en tercer lloc entre els dotze prelats i els dos representants assistents²⁰.

Joan de Biclara (540-621), bisbe de Girona durant prop de trenta anys (591-621), fou una de les figures intel·lectuals més importants d'època visigoda, destacant especialment per haver redactat una regla monàstica de gran prestigi, avui desapareguda, i per ser l'autor d'una important crònica històrica²¹.

El bisbe Joan degué morir, molt probablement vers l'any 621 i fou substituït com a cap de l'església gironina per *Nonnitus*, un monjo que professava una gran devoció per la tomba del màrtir

---

¹⁹ *Edictum Gundemari: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963). p.406 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.i)

En els darrers anys, diversos autors han posat de relleu la possibilitat que tant el text del sínode com del decret de Gundemar fossin el resultat d'una falsificació textual produïda durant el mateix segle VII, per així poder justificar les noves exigències històriques de la seu de Toledo, constituïda en aquest moment històric com a seu primada d'Hispania. Sobre aquesta problemàtica, veure GONZÁLEZ BLANCO, 1987, p.159-169. Altres autors, però, han impugnat aquesta teoria afirmant la legitimitat d'aquest text (ORLANDIS-RAMOS-LISSON, 1986, p.248-252; també, en el mateix sentit, BARBERO, 1992, p.193).

²⁰ *Concili d'Egara: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN i -G.MARTÍNEZ, 1963), p.162 (veure, en aquest mateix treball l'Apèndix documental 8.3.1.j). Hi ha traducció catalana a: *Concilis Provincials de la Tarraconense* (ed. J.M. MARQUÈS, 1994), p.77

²¹ Sobre Joan de Biclara, veure l'apartat 5.3.5.b d'aquest mateix nostre treball.

gironí Feliu²². Fou present a l'important IV Concili de Toledo iniciat el 5 de desembre de l'any 633 on, entre seixanta-sis bisbes, signà en desè lloc²³, el quart després dels metropolitans.

Entre la signatura de *Nonnitus* de l'any 633 (IV Concili de Toledo) i la de *Taio*, que subscriu com a bisbe de Girona les actes del VIII Concili de Toledo, el dia 16 de desembre del 653, han transcorregut vint anys sense cap notícia. Allí *Taio* signà en el lloc novè entre cinquanta-dos bisbes²⁴.

No serà fins a la celebració del XIII Concili toledà (683) que tornarem a tenir notícies de la presència de l'església gironina en els sínodes generals. Entremig, sabem de l'existència en la seu episcopal gironina del bisbe *Amator*, un bisbe que jugà un paper poc clar i certament peculiar en la revolta de *Paulus* a la Septimània contra el rei Vamba²⁵, però que, almenys amb les notícies de què disposem ara, sabem que no va assistir a cap concili general.

---

²² Sobre la figura del bisbe Nonnit, veure en aquest mateix nostre treball els apartats 5.3.8.b i 5.3.6.b, on es fa menció a la breu biografia que va escriure Ildefons de Toledo (*De viris illustribus IX*) i sobre algunes dades de la seva vida contingudes en epístoles de Brauli de Saragossa.

²³ *Concilium III Toletanum*,: *Colección Canónica Hispana V* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.262 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.k).

²⁴ *Concilium VIII Toletanum, 808 [9]*: *Colección Canónica Hispana V* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.439 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.l)

²⁵ Sobre la figura del bisbe gironí *Amator* i el seu paper en la revolta de *Paulus*, veure en aquest mateix nostre treball els apartats 5.3.10.b i l'Apèndix documental 8.2.10.

A Toledo, l'any 683, amb motiu de la celebració del XIII Concili general, no hi va assistir l'aleshores bisbe *Jacobus*, sinó un representant seu: l'abat *Stabilis*, que signà les actes en el lloc catorzè entre els vint-i-nou representants dels bisbes corresponents²⁶.

Jacobus degué morir aviat, i de fet, en celebrar-se el XV Concili de Toledo, un nou bisbe presidia la seu episcopal gironina: *Sabaricus*, el qual el veiem signar els acord conciliars el dia 11 de maig del 688 en el lloc quaranta-cinc entre seixanta bisbes²⁷ assistents.

La darrera notícia que tenim sobre l'assistència d'un prelat gironí a un concili toledà i, en definitiva sobre la seu episcopal gironina d'època visigòtica la llum de les actes conciliars, ens ve donada per la participació del bisbe *Gilimirus* en el penúltim del concilis toledans, el XVI, del dia 2 de maig de l'any 693, on aquest prelat signà les actes en el lloc cinquanta-tres, entre cinquanta-vuit bisbes assistents, un indicati clar que feia poc temps que estava al

---

²⁶ *Concilium XIII Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.433 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.m). La participació de l'abat *Stabilis* en aquest XIII Concili de Toledo pot interpretar-se -creiem- de dues maneres: o bé el bisbe *Jacobus* era ja gran i malalt i, per tant, estava impossibilitat d'assistir-hi, o bé, tal com sabem que passava a la resta d'Hispania durant el segle VII, molts abats comencen a prendre un paper molt especial en l'organització eclesiàstica diocesana, actuant progressivament com a vicaris episcopals, realitzant moltes tasques abans pròpies exclusivament dels bisbes. Sobre el paper dels abats en els concilis hispànics d'època visigòtica, veure ORLANDIS, 1986a, p.221-233.

²⁷ *Concilium XV Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.473 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.n).

front de la seu episcopal de *Gerunda*²⁸. No tenim notícies sobre si va assistir també l'any següent al darrer concili, el XVII, en no haver-se conservat les signatures dels prelats assistents.

5.4.3 El Concili de Girona (517)

La ciutat de *Gerunda* fou a inicis del segle VI seu d'un concili provincial, al qual van assistir la majoria dels bisbes de la província eclesiàstica de la *Tarraconensis*²⁹.

En efecte, tal com es pot llegir a l'inici del text de les actes d'aquest concili³⁰, "*synodus habita Gerunda anno septimo Teudericis regis, sexto idus Iunias, Agapeto uiro clarissimo consul.*"³¹" (*Con.Ger*, 22-23), és a dir que el concili va tenir lloc l'any 517 de l'Era cristiana, corresponent a l'any setè del regnat de Teodoric, durant el consolat d'*Agapitus*.

Gràcies a les signatures que es troben al final del text de les actes podem saber els bisbes que hi van assistir. Cal esmentar, però, que les signatures episcopals no van acompanyades del nom

---

²⁸ *Concilium XVI Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.520 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.1.o)

²⁹ Sobre aquest concili, BOSWELL, 1978, p.131-134; ORLANDIS-RAMOS-LISSÓN, 1986, p.109-114; ROURA, 1988, p.12-13; AMICH-NOLLA, 1992, p.38-39; AMICH, 1997, p.84-86.

³⁰ *Concili de Girona: Colección Canónica Hispana IV* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1984), p.283-290 (Podeu consultar, en aquest mateix nostre treball, les actes completes d'aquest concili a l'Apèndix documental 8.3.1.b). Existeix una traducció catalana de les actes a *Concilis Provincials Tarraconenses* (ed.J.M.MARQUÈS, 1994), p.61-64.

³¹ *Concili de Girona, 22-23: Colección Canónica Hispana IV* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1984), p.284

de les seus episcopals respectives, un fet però, que no impedeix de poder identificar a la majoria dels assistents, que també ho havien estat del concili de Tarragona de l'any anterior (516).

Sota la presidència del metropolità de Tarragona Joan (*Ihoannes*) - que signa en primer lloc -, hi assistiren els bisbes següents: Frontinià (*Frontinianus*) de Girona, Pau (*Paulus*) d'Empúries, Agrici (*Agricius*) de Barcelona, Cinidi (*Cynidius*) d'Auso, Nibridi (*Nibridius*) d'Ègara i Oronci (*Orontius*) d'*Iliberis*³².

El concili va aprovar un total de 10 cànons, els quals feien referència, essencialment, a qüestions litúrgiques i també a diversos

---

³² Aquest bisbe *Orontius* també apareix a les actes del concili celebrat l'any anterior (517) a la ciutat de Tarragona, on signa com a "*episcopus Eliberritanae civitatis*". Ara bé, a quina seu s'està referint? Segons algun autor (ORLANDIS i RAMOS LISSON, 1986, p.110), caldria identificar aquesta seu amb la d'*Iliberis* (Granada), encara que, de fet, no donen cap justificació a aquesta suposició que, d'altra banda, no explicaria la presència d'un bisbe d'una seu tan allunyada en un concili provincial de la *Tarraconensis*. De fet, a l'episcopologi de la seu episcopal d'Elvira no hi figura cap bisbe Oronci per aquestes dates (VIVES, 1972a, p.783)

Una segona possibilitat, més probable, és que aquest bisbe *Orontius* fos en realitat prelat d'una seu episcopal de la *Tarraconensis* mateix, possiblement de la de Lleida. Segons J.Vives (VIVES, 1972a, p.783), que subscriu aquesta hipòtesi, el nom d'*Iliberis* podria no ser més que un error en la tradició manuscrita d'aquest concili, en la qual, per equivocació, s'hauria identificat *Ilerda* amb *Iliberis*. De fet, noti's com en el concili hi ha representació de tots els bisbats del llevant de la *Tarraconense*, excepte de la seu de Lleida.

Una altra possibilitat seria la d'identificar la seu d'*Iliberis* amb la d'Elna. Aquesta seu episcopal, creada durant el segle VI com a resultat de la desmembració de la de Narbona, va tenir importants bisbes durant el darrer quart del segle VI, però cap de conegut anterior al 571, any en que sabem que Domne era bisbe d'aquesta seu (sobre l'episcopologi d'Elna, i la problemàtica de l'origen de la seu episcopal, MONSALVATJE, 1911, p.119-120. Altres autors, com J.Bartina (BARTINA, 1972-1973, p.97-102) creuen fermament que aquest bisbe *Orontius* era, sens dubte, bisbe de la seu d'Elna i que la seva presència en aquest concili es justificaria per les intenses relacions que mantingueren en aquesta època les seus episcopals d'una banda i altra dels Pirineus.

aspectes relacionats amb la disciplina moral i eclesiàstica del clergat.

En primer lloc el concili demostra un gran interès per intentar reordenar la disciplina litúrgica a la província eclesiàstica de la *Tarraconensis*, tal com ja s'havia començat a fer en el concili de Tarragona celebrat l'any anterior, el 516³³. Així en el càn. 1 s'estableix per tota la província eclesiàstica de la *Tarraconensis* que en la celebració de la missa es seguís la pràctica de l'església metropolitana de Tarragona, tant en el "*ordo missae*" com en l'orde dels himnes i de l'administració dels sagraments. També s'ordena que cada dia, després de l'oració de matines i de vespres, el sacerdot resi l'oració dominical (càn 10 bis.). També al camp litúrgic, fan referència els càn. 2 i 3 del concili: en ells es regula l'ús de les lletanies (*litaniae minores*), les quals, segons s'acorda, es devien celebrar, de dijous a dissabte, la setmana següent a la festa de la Pentecosta, dies en què, a més, calia fer abstinència. Les segones lletanies, en canvi, calia que es resessin a principis de novembre. Finalment, pel que fa als costums litúrgics, s'acordà que el baptisme calia que fos administrat únicament els dies de les festivitats de Pasqua i de la Nativitat del Senyor, exceptuant els casos de persones malaltes (càn.4) i de nounats en perill extrem de mort (càn 5.)

---

³³ Aquest intent d'unificació de la litúrgia a la Província *Tarraconensis*, tal com es pot veure en els cànons 1-3 i 10 del Concili de Girona, té també la seva continuïtat en altres decisions preses al Concili de Barcelona de l'any 540, tal com es pot apreciar en els cànons 1-2 i 5 (*Concilium Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES -T.MARÍN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.53.

Els altres 5 cànons (6, 7, 8, 9 i 10) fan referència a la vida de l'episcopat i del clergat i sobre l'accés a aquests ordres. Així, s'ordena que aquells que han rebut els ordres sagrats, des del bisbe al sots-diacon ("a pontifice usque ad subdiaconum") no encomanaran el govern [l'administració] de casa seva a cap persona del sexe femení, sinó que ho deixaran en mans d'un servent o d'un amic; s'accepta, en canvi, deixar aquest govern o administració en mans de la mare o de la germana (càn.7), tal com ja havia prescrit l'Església en concilis anteriors³⁴. Per la seva banda, el càn.6 fa referència als bisbes, preveres, diaques i sots-diaques que haguessin estat ordenats ja casats, els quals -diu- no podran viure amb les seves antigues esposes (ara convertides en "germanes"), excepte que també convisqui amb ells un testimoni.

Finalment en el cànón 9 es legisla sobre els casos de persones que, malgrat haver rebut el viàtic, se'ls és permès de rebre les sagrades ordres. Amb el mateix esperit penitencial, en relació a la recepció de les sagrades ordres, s'inclouria el càn.10.

---

³⁴ En efecte, sobre aquest extrem ja s'havia pronunciat el Concili de Nicea de l'any 325 (càn. 3), o el mateix Concili d'Agde, celebrat l'any 506 (càn.10).

Concili de Nicea. càn 3. Quae mulieres cum sacerdotibus commoretur. Interdixit per omnia magna synodus, nec episcopo nec presbytero nec aliqui prorsus, qui est in clero, licere subintroductam habere mulierem, nisi forte matrem aut sororem aut amitam vel eas tantum personas quae suspicionem effugiunt (COD, p.7)

Concili d'Agde: càn 10: Id etiam ad custodiendam uitam et famam speciali ordinatione praecipimus, ut nullus clericorum extraneae mulieri qualibet consolatione aut familiaritate iungatur. Et non solum in domum illius extranea mulier non accedat, sed nec ipse frequentandi ad extraneam mulierem habeat potestatem, sed cum matre tantum, sorore, filia et nepte, si habuerit aut uoluerit, uiuendi liberam habeat potestatem, de quibus nominibus nefas est aliud, quam natura constituit, suspicari (CCL 148 (ed.C.MUNIER, 1963), p.199-200)

Segons destaquen Orlandis i Ramos-Lisson (ORLANDIS-RAMOS-LISSÓN, 1986, p.111), sembla que aquest cànón faria referència al clergat que posseïa un determinat patrimoni i que precisava els serveis d'un administrador.

Aquest fou, doncs, el primer i únic concili eclesiàstic que, amb la informació de què disposem en l'actualitat, es va celebrar a la ciutat de *Gerunda* en època visigòtica. Si alguna cosa s'hagués de destacar dels acords presos, seria l'intent per part dels bisbes de la zona oriental de la *Tarraconensis* d'aconseguir una unitat d'actuació conjunta en els principals temes de la seva activitat pastoral i litúrgica, sempre d'acord amb les directrius de l'autoritat del metropolità tarragoní.

5.4.4 Les referències als bisbes de la seu episcopal d'Empúries

Històricament i documental no sabem res de forma certa i tangible sobre la seu episcopal emporitana i els seus bisbes fins a inicis del segle VI.

L'existència del bisbat emporità, documentalment ben provat a les actes conciliars a partir del 516, havia estat durant molts anys una qüestió certament difícil d'explicar i que no encaixava gaire bé en el model històric de la ciutat fet a partir de les poques dades textuais existents i de les dades arqueològiques conegudes. Efectivament, el plantejament tradicional, fins no fa gaire anys, suposava que la vida de l'antiga ciutat d'Empúries hauria continuat al llarg de tot l'Alt Imperi (segles I-III) sense canvis substancials, fins que, per causa de les invasions germàniques d'època de l'emperador Gal·liè, hauria estat totalment destruïda i arruïnada, quedant, per tant, pràcticament deshabitada³⁵.

---

³⁵ Alguns exemples d'aquest plantejament a BOTET, 1879, p.49-50 i 130-131; FONT 1897, p.57-73, on fa retrocedir la "mort definitiva" de la ciutat fins al segle V; ALMAGRO, 1951a, p.51-52; ALMAGRO, 1951b, p.49-55; PALOL, 1965, p.25;

A partir d'aquest plantejament històric, recolzat en dades arqueològiques, no s'acabava d'entendre bé que aquella ciutat, desolada i deshabitada a partir del segle III, hagués pogut esdevenir seu episcopal en època visigoda, l'única, juntament amb Girona de tot el nord-est de Catalunya, i que, en canvi, Roses, situada més al nord, -que encunyà moneda a finals del segle VI i VII, i que semblava mostrar un desenvolupament econòmic notable al llarg del Baix Imperi i l'antiguitat tardana³⁶-, no hagués tingut bisbat en els segles VI i VII³⁷.

PALOL, 1967, p.30-31; MALUQUER, 1965, p.23; RIPOLL, 1969, p.17; TARRADELL, 1978, p.44.

És mèrit de J.M.NOLLA haver incorporat en els seus darrers treballs un nou plantejament, basat en una relectura dels textos existents i en una nova valoració de les dades arqueològiques conegudes, proposant una nova visió menys catastrofista de la història d'Empúries a l'antiguitat tardana. Un exemple clar d'aquesta nova teoria, a l'excel·lent i innovador treball NOLLA, 1993, p.207-224, on a més és recull la bibliografia anterior sobre el tema; també a NOLLA-SAGRERA, 1996, sobretot p.9-32 i 311-315; més recentment, NOLLA, 2000b, p.243-249, sobretot 247-249.

³⁶ Veure els arguments exposats en contra d'aquesta opinió generalitzada en la historiografia tradicional dels darrers decennis, a NOLLA, 1993, p.208-210 i notes 3-5 i 9.

³⁷ Mentre, sembla clar, donat el silenci absolut de les fonts sobre aquest aspecte, que Roses no fou seu episcopal durant els segles VI i VII, tal com ho testimonia el silenci de les actes conciliars d'aquest període, ja fa uns anys es va plantejar la possibilitat de què ho hagués estat, almenys, durant el segle V. Aquesta suposició es recolzava en una inscripció funerària descoberta fa uns anys en una catacumba de Siracusa, on es feia menció a un "*Auxentius hispanus patria ep (iscopus) Rotdon*" (FERRUA, 1940, p.46-47), text que s'ha interpretat com una referència clara a un prelat de Roses del segle V. Així, per exemple, VIVES, 1944, p.204-205; més recentment, a NOLLA, 1993, p.210, nota 9.

A.M.Puig ha defensat la veracitat de l'existència d'aquest bisbe *Auxentius*-i per extensió, per tant, de la seu episcopal des d'almenys el segle IV, en el fet d'identificar a aquest suposat bisbe de Roses com un del signats de les actes del *Concilium Caesaraugustanum* reunit l'any 380 (PUIG-RIERA, 2000, p.242). Aquesta suposició, però, xoca frontalment amb l'opinió d'altres autors que creuen que el bisbe Auxenci (o Augenci) que assisteix al concili cesaraugustà no és més que el

Així, doncs, actualment una nova visió es va imposant en aquest aspecte. Sembla cada cop més evident, que a partir del tercer quart del segle III de la nostra era, el sector meridional i occidental del port (*Neàpolis*, ciutat romana i àrees perifèriques) s'han abandonat completament, i la vida s'hauria concentrat al turó de Sant Martí, l'antiga *Palaiapolis*, població que entre els segles III-V s'hauria dotat d'unes importants muralles³⁸. D'aquesta manera la suposada desaparició de la ciutat emporitana quedaria desmentida, i caldria parlar millor d'adaptació a una nova situació en què, ciutat fortificada i port, esdevenen el centre polític d'un territori actiu i equilibrat.

En aquest nou context urbà, on caldria cercar l'edifici de la seu episcopal emporitana? Les hipòtesis recents, plausibles, però únicament demostrables per futures excavacions, afirmen que potser caldria cercar el nucli episcopal a la ciutadella de sant Martí o, potser, millor encara, als voltants de l'església de Santa

---

bisbe de la seu episcopal de Toledo (ORLANDIS-RAMOS-LISSON, 1986, p.69, nota 15).

Altres treballs més recents han matisat considerablement aquesta hipòtesi i, per extensió, han reelaborat i redefinit la visió que es tenia sobre el paper de Roses a l'antiguitat tardana (sobretot, NOLLA, 1997, p.107-146). Segons aquest estudi, d'ençà finals del segle II a.C Roses s'integrà plenament en l'òrbita emporitana, perdent no sols l'autonomia política sinó també patint una important davallada demogràfica i un important procés de desurbanització que conduiria cap a l'aspecte dispers i poc dens que ens mostren les restes arqueològiques. Convertit en un modest *vicus*, amb un cert grau de desenvolupament entre la segona meitat del segle IV i el segle VII, l'especialització funerària del seu entorn no permeten assegurar amb certesa si l'indret assolí el grau de seu episcopal. En definitiva sembla que cal pensar que Roses durant l'antiguitat tardana fou un *vicus* dinàmic i actiu sotmès, però, jeràrquicament a l'*urbs* emporitana de la qual sembla que en depenia territorialment i eclesiàsticament.

³⁸ NOLLA-SAGRERA, 1996, p.30 i 311-312; NOLLA, 2000b, p.246-247; AQUILUÉ-CASTANYER-SANTOS-TREMOLEDA, 2000, p.106-115.

Margarida³⁹, prop de la ciutat emporitana, on hi ha les restes d'un baptisteri del segle VI, on recentment s'ha posat de relleu l'existència d'un gran edifici tardà al voltant del temple⁴⁰.

Hipòtesis a part, la primera notícia documentalment certa sobre l'existència de la seu episcopal emporitana ens la proporciona el text de les actes del Concili de Tarragona, celebrat el dia 6 de novembre de l'any 516 on, en segon lloc i darrera del metropolità, hi signà el bisbe emporità *Paulus*⁴¹. Aquest mateix bisbe va estar present i va signar les actes del concili de Girona, el dia 10 de juny de l'any 517⁴², sense, però, en aquesta ocasió, mencionar el lloc de procedència, encara que és fàcilment identificable gràcies a les signatures de l'anterior concili tarragoní.

Amb posterioritat a *Paulus*, no sabem si un altre bisbe va ocupar la seu emporitana i, de fet, no serà fins l'any 540 que tornarem a tenir notícies sobre un prelat emporità. En efecte, en

---

³⁹ NOLLA, 1993, p.220-221, nota 54, on es recullen a més les hipòtesis formulades amb anterioritat per altres autors; NOLLA-SAGRERA, 1996, p.312

⁴⁰ La descoberta d'aquest edifici és mèrit de J.M.Casas, fruit de l'anàlisi detallada d'unes fotografies aèries d'aquesta zona, que posen de manifest l'existència d'un gran edifici al voltant de l'església de santa Margarida. Hom pot consultar la restitució de la planta realitzada per J.Casas a partir de la fotografia aèria a NOLLA, 1993, p.219, fig.3 i a CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, fig. 101 a i b; sobre els darrers estudis efectuats en aquest edifici els anys 1994-1995, veure NOLLA-BURCH-SAGRERA-VIVÓ-AQUILUÉ-CASTANYER-TREMOLEDA-SANTOS, 1996, p.225-241; aquesta mateixa hipòtesi, més recentment també a NOLLA, 2000b, p.248.

⁴¹ *Concilium Tarraconense: Colección Canónica Hispana, IV* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1984), p.280. (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.a)

aquest any, va tenir lloc el Concili de Barcelona i, entre els assistents que van signar les actes conciliars, hi trobem el bisbe emporità *Carontius*⁴³, en tercer lloc, darrera el metropolità i el bisbe convocant. Aquest mateix bisbe, fou present en el concili que tingué lloc a Lleida el dia 6 d'agost de l'any 546, signant en tercer lloc, sense, però, fer referència a la seva seu de procedència⁴⁴.

La següent notícia, quaranta-tres anys després, ens bé donada pel III Concili de Toledo, el més decisiu de tots el celebrats en època visigòtica i d'una gran importància posterior, reunit per primer cop el dia 5 de maig de l'any 589. Allí hi va assistir, en nom de l'aleshores bisbe emporità *Fructuosus*, un representant seu, l'arxiprest *Galanus* o *Gaianus*⁴⁵, un personatge de gran importància

---

⁴² *Concilium Gerundense: Colección Canónica Hispana IV* (ed F.RODRÍGUEZ, 1984), p.290 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.b)

⁴³ *Concilium Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.53 (podeu consultar, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.c)

⁴⁴ *Concilium Ilerdense: Colección Canónica Hispana IV* (ed F.RODRÍGUEZ, 1984), p.309, (veure, en aquest mateix nostre treball, l'apèndix documental 8.3.2.d). Destacar el fet que en aquesta versió de l'edició del text conciliar de la *Canónica Hispana*, el bisbe emporità apareix citat com a *Casontius* i no com a *Carontius*, com en canvi trobem en altres edicions d'aquest mateix concili (*Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963, p.60). En no disposar en l'actualitat-encara-de l'edició de la *Canónica Hispana* corresponent al Concili de Barcelona, on apareix esmentat per primer cop el bisbe *Carontius*, no podem afirmar quina de les dues accepcions té més possibilitats de ser certa. De totes maneres, no es pot descartar la possibilitat, tal com hem vist, que el nom del bisbe emporità sigui Casonci-*Casontius*- i no Caronci-*Carontius*- com fins ara s'havia afirmat sempre.

⁴⁵ *Concilium III Toletanum, 87-88 [66]: Colección Canónica Hispana V* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1984), p.147 on, en efecte, apareix signant les actes un tal *Gaianus archipresbyter* (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2 e), mentre que en una altra edició del mateix concili (*Concilios*

a la diòcesi emporitana i que, molt probablement, degué ser el successor de *Fructuosus* a la prelatura. En efecte, tres anys després, el 592, *Galanus* signà els acords conciliaris del II Concili provincial de Saragossa, sense fer esment a la seva seu episcopal de procedència⁴⁶, i tres dies més tard signava l'epístola "*De fisco Barcinonensi*", juntament amb els bisbes de Tarragona, Girona i *Egara*⁴⁷, un interessantíssim document sobre alguns aspectes del sistema tributari del regne de Toledo, on els bisbes hi jugaven un paper primordial, i que, gràcies a aquest document, sabem que els bisbats situats entre Tarragona i Empúries formaven part del districte tributari de Barcelona. Posteriorment, el trobarem de nou subscriuint en cinquè lloc, els acords del II Concili de Barcelona, l'any 599⁴⁸.

Entre l'any 599 i el 633, any de la celebració del IV Concili de Toledo, hi ha novament un buit de trenta-quatre anys sense cap nom segur d'un bisbe emporità, si bé és molt probable que un bisbe d'aquesta ciutat, mort ja *Galanus*, assistís el dia 13 de gener del

---

visigóticos e hispano romanos (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.138), el nom que apareix és el de *Galanus archypresbiter*. Nosaltres estem inclinats a pensar, que la diferència caldria cercar-la en la tradició manuscrita emprada en les dues edicions del mateix concili. Segurament, si mai es publica l'edició de la *Canónica Hispana* corresponent als concilis II de Saragossa i II de Barcelona, on també hi apareix *Galanus*, tindrem més elements de judici.

⁴⁶ *Concilium II de Caesaraugustanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.155 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.f).

⁴⁷ *Epístula De fisco Barcinonensi: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.54 (sobre aquest text, veieu en aquest mateix treball l'apartat 5.4.5 i l'Apèndix documental 8.3.3)

614, al Concili d'Egara. Malauradament els bisbes o els seus representants signen els acords sense fer cap mena de referència a la seva seu de procedència. Únicament és possible identificar-ne alguns, com el metropolità, en primer lloc, el de la seu convocant, el bisbe de Girona Joan de Biclara, que signà en tercer lloc i també, molt probablement, a Esteve d'Auso. De la resta, hi trobem esmentats, en total 8 prelats i dos representants; qualsevol d'ells podria ser el bisbe d'Empúries⁴⁹.

L'any 633 l'església emporitana tenia com a cap visible al bisbe *Sisuldus*, el qual va assistir a l'important IV Concili de Toledo, i que va signar en catorzè lloc les actes conciliars promulgades el dia 5 de desembre del mateix any⁵⁰. D'aquest bisbe no en tindrem cap més notícia.

És molt probable que *Sisuldus* fos substituït per *Donumdei*, que signà les actes del VII i del VIIIe Concili de Toledo, que van tenir lloc, respectivament, el dia 18 d'octubre de l'any 646 i el 16 de setembre del 653. En el primer d'aquests dos concilis, *Donumdei* signà en el lloc trentè, el darrer entre tots els bisbes presents⁵¹, fet que devia indicar que feia molt poc temps que havia estat investit,

---

⁴⁸ *Concilium II Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed. J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.161 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.g)

⁴⁹ *Concilium Egarense: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.162

⁵⁰ *Concilium IIII Toletanum: Colección Canónica Hispana V* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.263 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.h)

⁵¹ *Concilium VII Toletanum: Colección Canónica Hispana V* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.362 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.i)

havent substituït en el càrrec a *Sisuldus* o a algun altre bisbe - avui desconegut- que podria haver governat la diòcesi emporitana entre el 633 i el 646. Per altra part, l'any 653, *Donumdei* signà les actes del VIII Concili toledà, en el lloc dotzè⁵², entre un total de cinquanta-dos bisbes.

A continuació tornarem a tenir un llarg període de trenta anys sense cap mena d'informació, i no serà fins al XIII Concili de Toledo, celebrat a la capital del regne l'any 683 que tornarem a tenir notícies sobre la seu episcopal emporitana. Allí signà els acords l'abat *Secorius*, vicari i representant del darrer dels bisbes emporitans coneguts: *Gaudilanus*⁵³. Ell mateix, en persona, assistirà i subscriurà les actes del XV i XVI Concilis de Toledo, que tingueren lloc, respectivament, el dia 15 de maig de l'any 688, on apareix signant-les en el lloc trenta-cinc d'un total de seixanta-un prelats presents⁵⁴, i el dia 2 de maig del 693, a la basílica dels sants apòstols Pere i Pau, on se situa en el llistat de noms en el lloc onzè⁵⁵. No sabem si aquest bisbe, del qual documentem almenys deu anys de prelatura, fou el darrer o si per contra fou substituït

---

⁵² *Concilium VIII Toletanum: Colección Canónica Hispana V* (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.439.(veure en aquest mateix nostre treball, l'Apèndix documental 8.3.2.j)

⁵³ *Concilium XIII Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.433 (veure, en aquest mateix nostre treball l'apèndix documental 8.3.2.k)

⁵⁴ *Concilium XV Toletanum: Concilios visigóticos e hispano romanos* (ed. J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.472 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'apèndix documental 8.3.2.l).

⁵⁵ *Concilium XVI Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.518 (veure, en aquest mateix nostretreball, l'Apèndix documental 8.3.2.m)

per algun altre. El que si que és cert, però, és que d'aleshores ençà deixem de tenir qualsevol referència documental i històrica de la seu episcopal emporitana, la qual, després de la invasió sarraïna, mai més tornà a existir.

Fig. 12 Els bisbes de les seus episcopals de Girona i Empúries segons les actes conciliaris dels segles VI-VII⁵⁶.		
CONCILIS	GERUNDA	IMPURIAS
<i>Concilium Tarraconense</i> (516)	FRONTINIANUS	PAULUS
<i>Concilium Gerundense</i> (517)	FRONTINIANUS	PAULUS
<i>Concilium Barcinonense</i> (540)	STAFILIUS	CARONTIUS [CASONTIUS]
<i>Concilium Ilerdense</i> (546)	Gratus, presbyter <STAFILIUS>	CARONTIUS [CASONTIUS]
<i>Concilium III Toletanum</i> (589)	ALICIUS	Gaianus [Galanus] archipresbyter <FRUCTUOSI>
<i>Concilium II Caesaraugustanum</i> (592)	IOHANNES	GAIANUS [GALANUS]
<i>Epístola de Fisco Barcinonensi</i> (592)	IOHANNES	GAIANUS [GALANUS]
<i>Concilium Toletanum</i> (597)	IOHANNES	---
<i>Concilium II Barcinonense</i> (599)	IOHANNES	GAIANUS [GALANUS]

⁵⁶ Indiquem en negreta i majúscula els nom dels bisbes assistents als diferents concilis. Quan en un concili el bisbe titular és representat per algun personatge important de la seva diòcesi, el nom apareix en minúscula i negreta i el nom del bisbe a qui representa apareix entre dues claus (<>).

<i>Edictum Gundemari</i> (610)	IOHANNES	----
<i>Concilium Egarensi</i> (614)	IOHANNES	----
<i>Concilium IIII Toletanum</i> (633)	NONNITUS	SISULDUS
<i>Concilium VII Toletanum</i> (646)	----	DONUMDEI
<i>Concilium VIII Toletanum</i> (653)	TAIO	DONUMDEI
<i>Concilium XIII Toletanum</i> (683)	Stabilius abba <IACOBI>	Secorius abba <GAUDILA>
<i>Concilium XV Toletanum</i> (688)	SABARICUS	GAUDILA
<i>Concilium XVI Toletanum</i> (693)	GILIMIRUS	GAUDILA

5.4.5 L'epistula de Fisco Barcinonensi (592)

Sota el nom d' "*epistula de Fisco Barcinonensi*" es coneix un importantíssim document de finals del segle VI, el qual ens proporciona valuossíssimes informacions sobre alguns aspectes de la situació de la fiscalitat visigòtica a la zona del llevant de la *Tarraconensis* a finals d'aquest segle.

El text d'aquest document fou publicat a la ja coneguda edició dels *Concilios visigóticos e hispano-romanos*⁵⁷, a la qual hem fet referència tantes vegades en aquest treball, si bé en la tradició manuscrita d'aquesta edició apareix en un lloc que no li pertoca cronològicament parlant. En efecte, el text apareix intercalat entre

---

⁵⁷ *Concilios visigóticos e hispano romanos* (ed.J.VIVES-T.MARIN-G.MARTÍNEZ, 1963), p.54 (veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.3.3) Hi ha traducció catalana a AMICH-NOLLA, 1992, p.35, a l'edició dels *Concilis Provincials*

les actes dels concilis de Barcelona (540) i Lleida (546), malgrat sabem que fou redactat i signat pocs dies després de la celebració del II Concili de Saragossa, reunit en aquesta ciutat el dia 1 de novembre de l'any 592⁵⁸.

Pel que fa a la data de la seva redacció ens ve donada pel mateix text: el dia 4 de novembre de l'any 592 ("*sub die pridie nonas novembres anno septimo regni domni nostri*" <Recaredus>). Signen el document quatre bisbes, dos d'ells pertanyents a diòcesis del nord-est de Catalunya: Artemi (*Artemius*), bisbe i metropolità de Tarragona; Sofroni (*Sifronius*), bisbe d'Ègara; Galà (*Galanus*), bisbe d'Empúries i Joan (*Ioannes*), bisbe de Girona. Tal com es pot veure no apareixen entre els signants les rúbriques dels bisbes de les seus de Barcelona i Tortosa, Ugnés i Froïscle, respectivament, ja que no havien assistit tampoc al recent concili de Saragossa. El motiu d'aquesta absència era que ambdós eren bisbes recentment conversos de l'arrianisme i s'havia creat a la província un ambient certament hostil contra aquests prelats⁵⁹.

D'entre els principals resultats que va proporcionar la celebració del III Concili de Toledo de l'any 589, a part del purament

---

de la Tarraconense (ed.J.M.MARQUÈS, 1994), p.73, i també a AADD, 1999b, p.42-43.

⁵⁸ L'*epístola* segueix immediatament al Concili II de Barcelona en la tradició manuscrita, concretament ambdós documents consten en el fol.li 219 r. del Còdex *Emilianense* (segle X) . Veure *Canonica Hispana* (ed.G.MARTÍNEZ, 1966), p.119

⁵⁹ "*Esta ausencia de los obispos conversos no parece un hecho irrelevante, máxime teniendo en cuenta el ambiente hostil hacia el clero arriano que se advierte en el concilio <de Zaragoza>. Es lícita la presunción de un clima de tensión entre el episcopado provincial, que seguramente fue pasajero y se habría disipado ya cinco años más tarde, cuando se reunió el concilio II de Barcelona*" (ORLANDIS-RAMOS-LISSON, 1986, p.238).

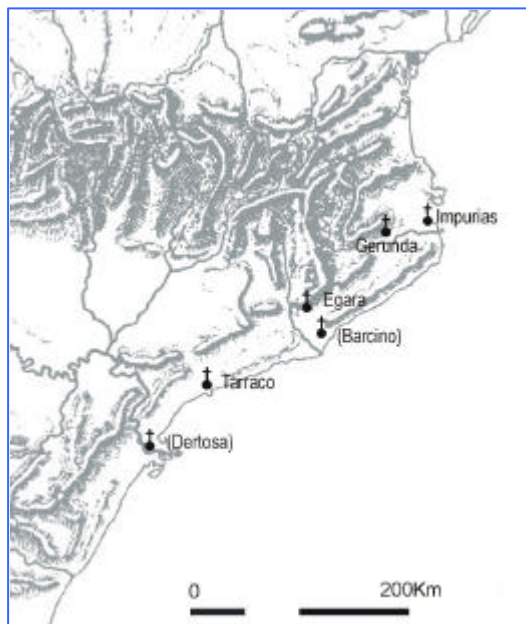
religió, com fou la conversió de la monarquia i del poble visigot al catolicisme, en destaca també l'ajut que a partir d'aquest moment es comprometé a prestar l'Església hispànica en les tasques de govern del regne. Així, entre els principals acords presos en aquest concili, destaquen els que fan referència a les funcions civils que els bisbes havien de desenvolupar en el marc de l'administració estatal. D'aquesta manera, a partir d'aquell moment, els bisbes afegien a la seva ja tradicional autoritat moral i pastoral un creixent poder civil.

A un aspecte molt determinat d'aquesta funció civil portada a terme pels bisbes, si bé en aquest cas centrada en l'administració fiscal de les terres del regne visigot, fa referència aquest text que ens ocupa. La importància del document rau, sobretot, en la informació que ens aporta sobre determinats aspectes del funcionament del sistema fiscal visigòtic. L'*epistula*, dirigida als *numerarii* de la ciutat de Barcelona, que havien estat designats per el càrrec per *el comes Patrimoni*, Escipió -*Scipioni*- sembla mostrar-nos el compliment d'aquestes funcions fiscals per part dels bisbes, els quals, segons se'ns diu, aprovaven els impostos i vigilaven la conducta dels funcionaris encarregats de fer-ne el cobrament, tal com havia aprovat el III Concili de Toledo en el cànon XVIII, on, a més, s'indicava que calia fer-ho tot aprofitant la celebració anual dels concilis provincials⁶⁰.

---

⁶⁰ El Concili de Toledo de l'any 589 va legislar en un dels seus cànons (XVIII) sobre la celebració anual dels concilis provincials, els quals, s'acordà que havien de celebrar-se el dia 1 de novembre de cada any i als quals havien d'assistir-hi també els jutges i encarregats del patrimoni fiscal (*numerarii?*), a fi que "apreguessin a tractar al poble de forma pietosa i justa, sense imposar-los càrregues ni imposicions innecessàries":

Concili III de Toledo. càn. XVIII: Praecipit Haec sancta et uneranda synodus ut stante priorum auctoritate canonum quae bis in anno praecepit congregari concilia,

Fig.13. Seus episcopals compreses en el districte fiscal de Barcino, segons l'epistula De Fisco Barcinonensi (592).

Una atenta lectura del text que ens ocupa sembla permetre deduir que les terres de l'actual Catalunya, des d'Empúries fins a Tortosa, exceptuant segurament la franja de ponent, conformaven en aquella època un districte fiscal amb seu a Barcelona, on tributaven també els habitants adscrits als territoris que ocupaven els bisbats de

---

consulta itineris longitudine et paupertate ecclesiarum Spaniae, semel in anno locum quem metropolitanus elegerit, episcopi congregentur. Iudices uero locorum uel actores fiscalium patrimoniorum ex decreto gloriosissimi domni nostri simul cum sacerdotali concilio autumnali tempore, die kalendarum nouembrium, in unum conueniant, ut discant quam pie et iuste cum populis agere debeant, ne in angariis aut in operatōibus superfluis siue priuatum onerent siue fiscalem grauent. Sint etenim prospectatores episcopi secundum regiam admonitionem, qualiter iudices cum populis agant, ut aut ipsos praemonitos corrigant aut insolentias eorum auditibus principis innotescant. Quod si correptos emendare nequierint, et ab ecclesia et a communione suspendant.

El mateix concili de Nicea (325), ja havia legislat sobre la periodicitat que devien tenir els concilis provincials: "...beneplocuit annis singulis per unamquamque provinciam bis in anno concilia celebrari, ut communiter omnibus simul episcopis provinciae congregatis questiones discutiantur huiusmodi...Concilia vero caelebrentur unum quidem ante quadragesimam paschae, ut omni dissensione sublata munus offeratur Deo purissimum, secundum vero circa tempus autumnii" (*Concilium Nicaenum I, canon V: COD, p.41*). Segons aquest cànon, doncs, calia celebrar anualment dos concilis a les províncies eclesiàstiques: els primers, abans de l'inici del temps de Quaresma i, el segon, al final de la tardor.

En efecte, si tenim en compte aquestes indicacions, sobretot les referides al cànon XVIII del III concili de Toledo, veiem com s'acompleixen en el nostre cas: els bisbes de Tarragona, Girona, Empúries i Ègara, amb absència dels de *Barcino* i *Dertosa* s'haurien reunit amb posterioritat a la celebració del concili de Saragossa, celebrat el dia 1 de novembre de l'any 592, al qual molt possiblement també hi van assistir els *numerarii* del districte fiscal, tal com sembla deixar entendre la signatura del document *De fisco Barcinonensi*, realitzada tan sols tres dies després, el dia 4 de novembre.

Tarragona, Tortosa, Egara, Girona i Empúries. Al capdavant d'aquest districte fiscal i dels altres d'Hispania hi havia un *comes patrimonii*, que sembla que havia heretat les atribucions de l'antic càrrec del Prefecte del pretori d'època baix imperial, i que tenia al seu servei els *numerarii* o agents del fisc, nomenats per ell mateix, els quals eren qui regulaven - i cobraven- el bescanvi dels impostos en espècie per el seu equivalent en or. Sembla, doncs, que a finals del segle VI continuava vigent en el sistema fiscal visigot l'antiga pràctica romana de l'*adaeratio*, o el que és el mateix, la conversió en moneda dels impostos en espècies, en aquest cas expressat en síliques o trients⁶¹.

En aquest marc, els bisbes signants del document, a part de donar indirectament la seva aprovació als impostos vigents d'aquell any, es comprometien a supervisar que aquest cobrament fos realitzat de manera correcta i sense cometre abusos per part dels numeraris o dels seus agents envers els contribuents, tal com s'havia manat en el cànon XVIII del III Concili de Toledo⁶².

---

⁶¹ Sobre aquest document i la problemàtica que planteja en relació al sistema fiscal d'època visigòtica, veure GARCÍA MORENO, 1971, p.233-256, sobretot les p.244-255.

⁶² Alguns autors (GARCÍA MORENO, 1971, p.244-251; ORLANDIS, 1977, p.126 i 225-226; BARBERO-VIGIL, 1978, p.114, núm.30), han donat una diferent interpretació a aquesta *epistula* en el sentit que, segons ells, el text testimoniarà el pagament dels impostos pels bisbes que tributaven al *fiscus* de Barcelona. De totes maneres, a la llum del cànon XVIII del III concili de Toledo sembla prou improbable aquesta hipòtesi, encara que no caldria descartar que l'Església i els clergues no gaudissin de plena exempció fiscal .

*Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya
a les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII)*

5.5 LES FONTS LITÚRGIQUES

L'estudi dels textos de l'antiga litúrgia hispànica ha de permetre tenir un millor coneixement de la gènesi i difusió dels cultes martirials durant el període tardoantic i visigòtic. En el nostre cas, referit al màrtir *Felix de Gerunda*, un culte que a la llum dels testimonis se'ns presenta, tal com anirem veient, com a enormement dinàmic i consolidat en molts indrets de la península i fora d'ella.

De totes maneres cal tenir en compte que, exceptuant l'anomenat "Oracional de Tarragona" (un exemplar d'un *Liber Orationum de Festiuitatibus* redactat a finals del període visigòtic, en els primers anys del segle VIII), la resta de manuscrits conservats d'antics llibres litúrgics hispànics són relativament tardans, en alguns casos dels segles XI-XII. És per aquest motiu que cal ser extremadament curosos amb el contingut que ens transmeten, si bé també cal valorar que en molts casos aquests còdex semblen ser còpies fidedignes d'antics manuscrits visigòtics al quals, en anys posteriors, amb la perduració del ritu hispànic en el temps, s'hi haurien realitzat afegitons o addiccions.

5.5.1 La litúrgia hispànica. Algunes Consideracions.

a) Definició i característiques generals.

Amb el nom de *litúrgia hispànica*, o altrament coneguda en l'antiga historiografia amb les denominacions de *visigòtica* o *mossàrab*, es designa el conjunt de pràctiques litúrgiques pròpies, que tenen el seu origen en el mateix segle IV i que, en segles posteriors, bàsicament durant el període visigòtic, es va estendre en

la pràctica totalitat de la Península Ibèrica i de la regió de la Gàl·lia Narbonesa, donant com a resultat l'aparició d'una litúrgia característica i autòctona que perdurà fins a la seva quasi total supressió en època mossàrab, concretament durant el segle XI, en època del pontificat de Gregori VII (1073-1085)¹.

Sembla ben establerta la idea que defensa que, com la resta de les litúrgies occidentals, la litúrgia hispana s'assembla molt -sobretot pel que fa a nivell d'esquemes- als ritus gal·licans i cèltics, un fet que permetria pensar en un únic origen comú. Aquest origen primigeni hom el situaria a Milà. A partir d'aquest fet, la moderna historiografia creu que el procés de formació i posterior desenvolupament de la litúrgia hispànica fou el resultat de la síntesi de cinc grans corrents litúrgics²:

1. *La influència milanesa*. La litúrgia desenvolupada en aquesta ciutat en època del bisbe Ambrosi, durant la segona meitat del segle IV va incidir enormement en el naixement de la de la península Ibèrica, amb la que sembla tenir un origen comú, un fet que sembla patent pel que fa als esquemes de celebració (hores de l'ofici diví i l'organització dels ritus de la Setmana Santa).

---

¹ Els orígens, desenvolupament i principals característiques d'aquesta antiga litúrgia hispànica és un tema a bastament tractat en un bon nombre de treballs: PINELL, 1972, p.1303-1320 (amb una important bibliografia sobre el tema); PINELL, 1976, p.245-260; PINELL, 1977, p.141-177; GROS, 1982, p.147-167 (importància de la litúrgia hispànica en el procés de reconstrucció de l'arquitectura cristiana tarδοantiga a la Península Ibèrica); GODOY, 1995, p.29-39; PINELL, 1998, la més moderna obra de conjunt sobre l'antiga litúrgia hispànica i que a més recull els més importants estudis realitzats en els darrers anys sobre aquesta qüestió.

2. *La influència africana*, evident, i palesa sobretot a nivell de cultura material i d'intercanvis comercials, malgrat no conservar-se gairebé cap text litúrgic africà.
3. *L'aportació gal·licana*. L'extraordinària vitalitat de les seus episcopals de la Gàl·lia meridional durant els segles V i VI, concretada en els centres eclesiàstics de la *Narbonensis*, *Lugdunensis* i la *Viennensis*, les importants disposicions litúrgiques aprovades en alguns dels seus concilis provincials i, sobretot, gràcies a l'extraordinària tasca portada a terme per alguns dels seus prelats com és el cas de Cesari d'Arle (502-542), van influir notablement en la litúrgia hispànica, vehiculada sobretot a través de les seus episcopals de la *Tarraconensis*, i que és perfectament perceptible durant la primera meitat del segle VI.
4. *Les influències orientals*, perfectament perceptibles i sobretot evidents amb la presència de nombroses antífones en llengua grega en alguns dels antics llibres de la litúrgia hispànica, com en el cas de l'anomenat Antifonari de Lleó. Aquestes influències orientals i bizantines semblen clares durant la segona meitat del segle VI si bé, en alguns casos, podrien tenir un origen molt més antic.
5. *L'aportació plenament hispana*, sobretot durant la segona meitat del segle VI i durant tot el segle següent. La tasca portada a terme per il·lustres personatges com Sant Leandre (540-600), Isidor de Sevilla (560-636), Brauli de

---

² Una excel·lent síntesi sobre aquesta problemàtica a GODOY, 1995, p.31-36-

Saragossa (585-651), Eugeni II de Toledo (+ 657), Ildefons de Toledo (607-667), Valeri del Bierzo (vers 630-695), o Julià de Toledo (vers 642-690). La tasca de compilació, estructuració i difusió portada a terme durant aquest període fou fonamental i serví per donar caràcter propi a una litúrgia que s'havia anat forjant en segles precedents.

Aquesta litúrgia hispànica començada a gestar segurament d'ençà el període paleocristià, i que arribà a la seva plenitud en els segles VI i VII, va restar vigent a Hispània, en els territoris cristians, fins al segle XI, moment en que, amb motiu de la implantació del ritus romà, i per obra sobretot dels papes Alexandre II (1061-1073) i Gregori VII (1073-1085), fou abolida³ i únicament perdurà en algunes -poques- parròquies mossàrabs de Toledo: les de Santa Justa i Rufina, Sant Marc, Sant Lluç, Santa Eulàlia, Sant Sebastià i la de Sant Torcuat.

b) Principals llibres litúrgics

Les fonts de l'antiga litúrgia hispànica corresponen a les dels seus llibres litúrgics, els quals solament poden ser comparats, si bé amb moltes reserves, amb els del Ritual Romà o els de les altres litúrgies occidentals. És per això que no resulta aconsellable, tal com s'havia fet antigament, anomenar-los amb els noms dels llibres

---

³ Sobre el procés històric i les circumstàncies de fons que justificaren l'abolició de l'antiga litúrgia hispànica per part del papat romà, ORLANDIS, 1986b, amb una exhaustiva bibliografia sobre les circumstàncies de la implantació de la reforma gregoriana a Hispània durant el segle XI.

litúrgics d'altres ritus, sinó respectar el seu nom específic tal com ens han estat transmeses per la tradició manuscrita⁴.

Com en tots els processos de formació i gestació de tots els altres ritus, els formularis litúrgics van circular durant molt temps d'una església a una altra en petits fascicles o *libelli*, abans de ser compilats en llibres pròpiament dits. L'intercanvi de *libelli* entre les diferents escoles eucològiques hispàniques va afavorir l'aparició d'una litúrgia més o menys unificada en el marc del Regne visigòtic a la península Ibèrica, la qual es va beneficiar de les influències procedent, sobretot, de la Gàl·lia i d'Itàlia (Milà, Roma i Benevento).

Sembla que el prototipus més arcaic de *libelli* fou aquell que comprenia repertoris de textos amb una funció clarament definida: *libelli* d'antífones o de responsoris, d'oracions festives per a l'ofici i de textos eucològics per a la celebració eucarística. De l'organització d'aquests antics *libelli* van aparèixer els primers llibres *simples*, no *plenaris*, com l'anomenat *Liber manuale* o el *Liber orationum festivus*.

A més a més, aviat naixeren els primers fascicles (*libelli*) de caràcter *mixt*, que passaren a incloure, al mateix temps, cants i textos eucològics, formularis per a la celebració de la missa i de l'ofici; és a dir, els textos necessaris per a la celebració d'una festa litúrgica determinada. Aquest fet preparà la formació del més important dels llibres plenament hispànics, el *Liber mysticus*, que incorporava, dia per dia, el text de l'ofici i de la missa seguint l'ordre del calendari litúrgic.

---

⁴ PINELL, 1977, p.178.

Cal assenyalar que no tots els antics llibres litúrgics hispànics foren compilats de forma plenament ordenada i coherent. La compilació fou sobretot més perfecta en el cas dels llibres que pogueren ser estructurats seguint l'ordre del calendari litúrgic.

Finalment, esmentar la importància que suposà la compilació de tots els textos corresponents a les celebracions episcopals en el *Liber ordinum maior*, que suposà una clara anticipació del que més tard fou el *Liber pontificalis* romano-germànic⁵.

A continuació presentem els noms i la tipologia dels principals llibres de l'antiga litúrgia hispana que han arribat fins a l'actualitat transmesos per les dues principals tradicions manuscrites conservades: les anomenades *Tradició A* i *Tradició B*⁶.

- *Liber commicus*, reproduïx, seguint l'ordre del calendari litúrgic, les tres lectures per a la celebració de la missa: *prophetia*, *apostolus* i *evangelium*.

---

⁵ PINELL, 1977, p.180.

⁶ Malgrat la polèmica suscitada en els darrers anys pel que fa al caràcter i a l'adscripció de cadascuna d'aquestes dues tradicions, sembla haver-hi un cert consens en l'actualitat en afirmar que l'anomenada *Tradició A* que compren còdex dels segles VIII-XII procedents d'una zona que aniria des de Tarragona-Narbona fins a Toledo, San Millán, Silos i Toledo, es tractaria d'una tradició litúrgica més organitzada, en la que els seus llibres litúrgics, en llocs diferents i al llarg de períodes diversos i successius, mantindrien d'una manera estable una compilació centralitzada i rigorosa; la *Tradició B*, per la seva banda, seria representativa de la litúrgia de la Bètica, arrelada a Toledo entre els segles X-XII com a fruit de les migracions existents entre ambdues zones de la península, conservada a la parròquia toledana de Santa Justa i Rufina, i es caracteritza per una codificació més tardana dels seus llibres (segles XIII-XIV).

Sobre la problemàtica de les dues tradicions, PINELL, 1972, p.1304-1306; PINELL, 1978, p.3-44; PINELL, 1998, p.39-40.

- *Manuale* o *Liber missarum*, conté els textos variables, fins a un total de nou, que formaven la plegaria eucarística de la missa.
- *Psalterium*, *Liber canticorum* i *Liber hymnorum*. Es tracta de tres llibres completament diferents, però que sovint es troben units en un sol volum. Eren utilitzats, bàsicament, en la celebració de l'ofici catedralici. El *Psalterium* recull essencialment la transcripció completa del llibre bíblic dels salms, segons la *Vulgata*; el *Liber Canticorum* reunia el text dels càntics de l'Antic Testament agrupats segons els temps litúrgics; i, finalment, el *Liber Hymnorum* era un recull d'himnes litúrgics dividit en tres grans parts: himnes festius ordenats segons el transcurs de l'any litúrgic, himnes destinats a l'ofici catedralici *de quotidiano*, i en una tercera els que eren emprats a l'ofici monàstic.
- *Liber orationum psalmographus*, recull d'oracions inspirades en el psalteri.
- *Liber Orationum festivus* o *de festivitibus*. Era el llibre que contenia el text de les oracions i benediccions per a l'ofici catedralici festiu, disposades segons l'ordre estricte del calendari litúrgic. És l'únic llibre del qual es conserva la seva codificació realitzada en època visigòtica.
- *Antiphonarium*, llibre que reunia tots els cants per a la celebració de la missa i també per a l'ofici catedralici festiu. Es troba íntimament relacionat amb *el Liber orationum festivus*.

- *Liber mysticus*, refundició en un únic text dels elements dels llibres simples que es complementaven entre si. Prenent com a base l'*Antiphonarium* s'agruparen sistemàticament els textos de diferent gènere, seguint l'ordre establert per la celebració. Així, a part de l'antifonari, s'incorporaren també els textos del *liber orationum festivus*, el *liber hymnorum*, el *commicus* i el *liber missarum*.
- *Liber ordinum*, antecessor del futur pontifical romano-germànic, i que contenia els textos dels principals rituals emprats en l'administració de les principals necessitats pastorals d'una comunitat cristiana, tant en la seva forma urbana com en el camp.
- *Liber horarum*. Conté íntegrament el text de l'ofici monàstic en forma plenària.
- *Passionarium*. Era costum que en les festes martirials es llegís el testimoni de la seva fe (*passio*). Aquest llibre litúrgic ordenava aquests textos seguint l'ordre del calendari litúrgic. Era freqüent la divisió d'aquestes narracions en vàries *missae*.
- *Liber sermonum i Liber precum*. El primer reunia *homiliae* o *sermones*, destinats a ser llegits després de l'evangeli; el *Liber precum*, per contra, reunia els precos poètics atribuïts a Sant Julià de Toledo, destinats a les fèries de Quaresma i a algunes cerimònies de la Setmana Santa.

5.5.2 El *Martyrologium Hieronymianum*

a) Els calendaris i martirologis d'època tarδοantiga. Una breu introducció.

Els calendaris i martirologis gaudeixen en les fonts de caràcter hagiogràfic d'un lloc d'especial importància. Esdevenen, en general, testimoni del culte dispensat a un màrtir concret en un indret determinat.

Des de molt antic una forma de reconeixement i veneració vers un determinat màrtir per part de les comunitats i de les esglésies locals era la celebració anual del seu *dies natalis*, la festivitat que servia de commemoració del martiri del sant, del seu "naixement a la vida eterna en Crist"⁷.

En sentit estricte els termes "martirologi" i "calendari" serien sinònims: ambdós remetent a una llista de festivitats ordenada segons un criteri cíclic (any litúrgic) per dies i mesos. Les diferències normalment es refereixen a les àrees geogràfiques que engloben en el catàleg de festes. Així, mentre els calendaris únicament consignen la data, el nom del màrtir i, a vegades, un topònim, els martirologis, per la seva banda, solen ampliar aquestes referències amb una narració breu del martiri i de les seves circumstàncies. Una altra diferència existent entre els calendaris i martirologis es refereix al fet que, mentre els calendaris esdevenen normalment testimonis directes i certs de la celebració d'un aniversari en una església local, els martirologis pretenen tenir un

---

⁷ AGUSTÍ D'HIPONA, *Sermo 314. Sermo In Natali Stephani martyris I: Obras completas de San Agustin XXV. Sermones* (ed.P.de LUIS, 1984), p.590-591: "...Natalem Domini celebrauimus, quo nasci dignatus est; Natalem serui celebramus,

abast més general, més "universal", fet que no permet assegurar en molts casos que la inclusió d'una festivitat determinada sigui sinònim de que aquesta fos celebrada en un indret determinat.

Segons el seu origen, el seu caràcter i la seva àrea de difusió es pot parlar de l'existència de diversos tipus de calendaris i martirologis⁸:

1. *Els calendaris locals*. Eren llistes ordenades seguint un criteri cronològic de tot el conjunt d'esdeveniments que una comunitat cristiana volia preservar i commemorar anualment (festivitats martirials, obituaris dels bisbes, dedicacions d'esglésies, deposicions de relíquies,...). Cada comunitat tenia el seu propi calendari i, molt aviat, es va produir el fenomen d'intercanvi de festivitats entre diferents comunitats, de manera que en algunes esglésies aviat es van començar a celebrar festivitats *in natale* de màrtirs forans. D'entre els calendaris locals el més antic conservat és la *Depositio martyrum* i la *Depositio episcoporum*, contingudes en el Cronògraf de *Furius Dionysius Filocalus* de l'any 354⁹.

---

quo coronatus est...Natalem serui celebramus, quo suae carnis indumentum abiecit...moriendo autem ad bona certissima transierunt, finientes omne peccatum".

⁸ Sobre la relació dels calendaris i martirologis amb el desenvolupament de l'antic culte martirial, GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.77-94; CASTILLO, 1999, p.111-128

⁹ STERN, 1953

2. *Els calendaris generals*, que apareixen com a resultat de la combinació de diversos calendaris locals. Un exemple seria l'anomenat Calendari marmori de Nàpols (840-850).
3. *Martirologis generals*, llistats de màrtirs ordenats segons el dia de commemoració del seu *dies natalis*. El més representatiu seria l'anomenat *Martyrologium Hieronymianum*, conegut a través d'una recensió realitzada a la Gàl.lia a finals del segle VI. Les referències a màrtirs hispànics hi són certament abundants.
4. "*Martirologis històrics*". Són els martirologis que afegeixen a la referència martirial un comentari més o menys extens desenvolupant la història del màrtir. De redacció tardana (segles VIII-IX), els més importants són l'anomenat Martirologi de Lió (inicis s.IX), el de Florus (v.837), el d'Adó de Viena (850-860) i el d'Usard (segona meitat s.IX). El valor que tenen per al coneixement del culte martirial durant el període visigòtic es molt reduït, sobretot si es té en compte que són de redacció força tardana¹⁰.

D'entre els antics calendaris hispànics conservats destaca per la seva excepcionalitat l'anomenat "Calendari epigràfic de Carmona". Es tracta d'una inscripció, malauradament incompleta, conservada en suport columnari i que fou descoberta a Carmona l'any 1909¹¹. La inscripció consisteix en un llistat de festivitats (del

---

¹⁰ Un estudi de conjunt a QUENTIN, 1908.

¹¹ FITA, 1909, p.273-287; VIVES, 1969, p.113-114, num.333.

25 de desembre al 25 de juliol) de caràcter "universal" i altres també de pròpiament hispàniques. La datació d'aquest calendari ha estat establerta vers el final del segle VI o principis del segle VII. El seu valor com a font documental és molt gran, donada la seva antiguitat i també al fet que és un testimoni de primera magnitud del culte que una petita comunitat local de la *Baetica* atorgava als seus màrtirs a inicis del segle VII¹².

Cal finalment fer també un breu esment, malgrat escapi als límits cronològics proposats en el nostre treball, als anomenats "calendaris mossàrabs" hispànics. De datació certament tardana (segles X-XI), van ser publicats per primera vegada per M.Férotin l'any 1904, que els hi atribuï una antiguitat que remuntaria, segons ell mateix creia, al mateix segle VI¹³i, per tant, permetrien reconstruir amb força exactitud el santoral vigent en època visigòtica. Treballs posteriors, sobretot d'Alamo¹⁴ i de J. Vives¹⁵ han ajornat molt considerablement aquesta cronologia, retardant-la fins almenys els segles IX-X. Tal com assenyala J. Vives cal renunciar a

---

¹² Malauradament entre la part no conservada d'aquest calendari hi hauria la corresponent a les festivitats a celebrar durant el mes d'agost, mes en que com sabem es commemorava la festivitat del màrtir Feliu de Girona (1 d'agost). De totes maneres sabem per altres inscripcions (veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 6.2.1) que el culte al màrtir gironí hauria arribat al sud-est peninsular ja en el segle VII, un fet que potser abonaria la possibilitat que entre les festes no conservades s'hi trobés la del màrtir gironí.

¹³ *Le Liber Ordinum en usage dans l'Église wisigothique et mozarabe d'Espagne* (ed.M.FÉROTIN, 1904), París, p.450-496.

¹⁴ ALAMO, 1943, p.100-131.

¹⁵ VIVES, 1941, p.31-58; VIVES-FÀBREGA, 1949a, p.119-146; VIVES-FÀBREGA, 1949b, p.339-380.

reconstruir el santoral visigòtic únicament amb l'ajut d'aquests documents, donades les importants interpolacions tardanes que contenen, més si es té en compte tal com ha afirmat algun autor que la majoria procedirien de la regió toledana i, per tant, únicament serien reflex d'un culte local¹⁶.

Els calendaris d'època postvisigòtica publicats serien els següents¹⁷:

- Calendari de Ripoll (s.X)
- Calendari Vigilià (976)
- Calendari Emilianense (994)
- Calendari I de Silos (finals segle X)
- Calendari II de Silos (1052)
- Calendari de Compostela (1055)
- Calendari de Lleó (primera meitat s.X)
- Calendari I Silense de París (1067)
- Calendari II Silense de Paris

---

¹⁶ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.94.

¹⁷ Segons la relació proporcionada per J.Vives i també reproduïda a CASTILLO, 1999, p.127.

- Calendari de Còrdova

En síntesi, J.Vives, que estudià en profunditat aquests calendaris, conclou i afirma que de les mencions de més de 80 sants hispànics (amb més de 64 festes) que apareixen en els diferents calendaris, únicament 23 apareixen en tots ells: " *Para fijar en cada caso la antigüedad del culto será necesario acudir a otras fuentes que controlen las noticias de los calendarios. En ninguna manera será lícito deducir que un santo, por estar anotado en todos los calendarios (que son de los siglos XXI) debió estar inscrito en ellos en los siglos VI-VII*"¹⁸. Entre aquestes fonts que Vives assenyala com a interessants per a comparar amb els calendaris hi hauria els poemes de Prudenci (bàsicament el *Peristephanon*) i el *Martyrologium Hieronymianum*; els sants que no coincidissin amb els citats en aquestes fonts serien de culte posterior als segles VI-VII, o simplement local¹⁹.

b) Orígens i característiques generals del Martyrologium Hieronymianum.

El *Martyrologium Hieronymianum*, anomenat així pel fet que els seus compiladors el van posar pretesament sota el nom i

---

¹⁸ VIVES, 1941, p.41.

¹⁹ Entre els sants esmentats en tots els principals calendaris mossàrabs Vives hi situaria a *Felix de Gerunda*. Segons l'estudi de Vives (1941, p.54) la festivitat de sant Feliu apareix esmentada el dia 1 d'agost als calendaris de Còrdova, de San Millán o *Emilianense*, en un tercer datat en el 1039, en el de Compostela, en el de Lleó, en el *Albeldense* i en el II de Silos. Aquest extrem, juntament amb el testimoni de Prudenci (*Peristephanon IV, 29-30*), i la presència de la festivitat en els principals llibres litúrgics hispànics (Oracional, Antifonari i Sagramentari) abonarien la teoria que la festivitat del sant gironí pertanyeria al fons més antic del santoral d'època visigòtica.

autoritat de Sant Jeroni (vers 342-420), és un dels textos més importants per a l'estudi de l'hagiografia antiga. De totes maneres, malgrat la seva antiguitat, no ha estat fins al segle XIX, i sobretot durant la primera meitat del XX, que ha estat editat d'una manera científica²⁰.

Aquest text correspon al grup dels anomenats martirologis "generals", d'àmbit i difusió més "universal", en contraposició a d'altres de caràcter més local, on es mencionaven únicament els principals sants/màrtirs d'una església determinada. Sembla que en l'origen d'aquests calendaris "generals", cal veure-hi l'aportació de diversos martirologis "locals" que s'haurien fusionat en altres de nous, de caràcter més "universal".

Sembla que l'origen d'aquest martirologi, falsament posat sota el patrocini de sant Jeroni, cal cercar-lo a mitjan segle V, concretament entre els anys 431 i el 450, a Itàlia, a la zona de Milà-Aquileia, com a resultat d'una primera fusió d'elements de calendaris orientals i occidentals. Sembla que en aquesta primera compilació es varen utilitzar, bàsicament, tres fonts principals:

- 1) la *Depositio martyrum* i la *Depositio episcoporum*, calendaris vigents a Roma a mitjan segle V.
- 2) el "martirologi siríac" del 411.
- 3) un martirologi africà-antecessor del famós "martirologi de Cartago"-, format fer la fusió de diversos calendaris locals

---

²⁰ Les dues millors edicions del *Hieronymianum* són les de Rossi i Duchesne (Ed.J.B. DE ROSSI-L.DUCHESNE, 1894) i, sobretot, la de H. Delehaye i H. Quentin

africans a mitjan segle V.

A Itàlia, a més del procés de fusió de les tres fonts esmentades, es va enriquir amb noves aportacions procedents d'altres esglésies d'Itàlia, de la Gàl.lia, d'Hispania,...

En un segon moment, aquest prototipus italià hauria passat a la Gàl.lia, on sembla que vers l'any 592, a finals del segle VI, s'hauria realitzat una nova recensió que estaria caracteritzada per la inclusió de notícies relatives a sants i bisbes de les esglésies de les Gàl.lies. Degut al seu origen, s'acostuma a anomenar "gal.licana" a aquesta nova recensió i, de fet, tots els manuscrits més antics (a partir del segle VIII) deriven d'aquesta recensió realitzada a la Gàl.lia²¹.

c) La presència del màrtir Feliu en el Martyrologium Hieronymianum.

Les referències a màrtirs o a sants hispànics en el *Hieronymianum* són, comparativament, més escasses en relació a altres àrees geogràfiques com Itàlia, Àfrica o la Gàl.lia²².

Les mencions segures a sants hispànics - ordenades segons el dia de la seva celebració a l'any litúrgic- serien les següents: 21 de gener: sants Fructuós i Auguri i Eulogi de Tarragona; 22 de gener: sants, Valeri i Vicenç a València; 12 de febrer i 10 de desembre:

(Ed. H.DELEHAYE-H. QUENTIN, 1931).

²¹ El procés de formació del *Hieronymianum* es troba perfectament sintetitzat a GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.81-86; també a CASTILLO, 1999, p.116-119.

santa Eulàlia de Mèrida; el 15 de febrer i el 25 de juliol, sant Cugat de Barcelona; 3 de març: sants, Medir i Celoni de Calahorra; el 29 de maig: sants *Gentius i Mantius* d'Evora; el 27 de juny: sant Zoile de Còrdova; el 17 de juliol: santes, Justa (i Rufina) de Sevilla; el dia 1 d'agost: sant Feliu de Girona; 25 d'agost: sants Just i Pastor de *Complutum*; el 11 i 13 d'octubre i el 9 de novembre: sants Faust, Gener i Marçal de Còrdova; 19 de novembre: sant Aciscle de Còrdova; el 20 de novembre: sant Crispí d'Ècija ²³.

Així doncs, tal com podem veure, entre els diferents sants/màrtirs hispànics que apareixen mencionats en el martirologi, hi ha una referència al màrtir Feliu de Girona. En efecte, corresponent al dia 1 d'agost, es menciona explícitament en aquest martirologi al sant gironí amb aquestes breus paraules: "*In Spaniis Gerunda ciuitate natalis sancti Felicis martyris*"²⁴. Malgrat la brevetat de la cita, no hi ha cap mena de dubte que fa referència al sant gironí, del qual es destaca, primerament, el seu origen hispànic, i a continuació, que va patir martiri a la ciutat de *Gerunda*. Cal tenir present, que aplicat als màrtirs, el natalici o "*dies natalis*", fa referència al dia del seu naixement a la glòria del Crist (el martiri). Així, doncs, cal veure en aquesta cita del *Hieronymianum* la referència més antiga a la data de la celebració (1 d'agost) de la

---

²² Sobre la presència de sants hispànics al *Hieronymianum*, veure GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.83-85; CASTILLO, 1999, p.116-119; i, sobretot, SAXER, 1996, p.235-241. Sobre els màrtirs de la *Tarraconensis*, SAXER, 1992, p.453-462.

²³ SAXER, 1996, p.237-238

²⁴ *Martyrologium Hieronymianum*, *Kal.Aug: Martyrologium Hieronimianum* (ed.J.B.ROSSI-L.DUCHESNE, 1894), p.99; *Martyrologium Hieronimianum* (ed.

festivitat de sant Feliu; o, el que és el mateix, la commemoració litúrgica anual de la data del seu martiri a la ciutat de *Gerunda*.

Una de les qüestions pendents és, encara avui, intentar saber en quina època haurien entrat aquestes mencions hispàniques en el fons general del martirologi *Hieronymianum*. O el que és el mateix, quina antiguitat tindrien aquestes mencions dins del complexe entramat que va suposar la formació d'aquest martirologi? Cal no oblidar, segons fa constar C.García Rodríguez en un del seus treballs, que únicament ha estat possible reconstruir la versió gal·licana d'Auxerre d'aquest martirologi, de finals del segle VI; de l'anterior versió italiana, poc o res se'n coneix en l'actualitat.²⁵. Aquesta mateixa autora, creu, però, que és molt possible que en la seva pràctica majoria, les notícies sobre sants hispànics - majoritàriament de la *Tarraconensis* - continguts en el *Hieronymianum*, podien haver estat ja en l'antiga versió italiana de mitjan segle V que, recordem-ho, fou l'antecessora de la gal·licana d'Auxerre. Per justificar aquesta afirmació, García Rodríguez recorda que durant aquesta època (de la primera meitat del segle V en endavant), hi hagué importants relacions entre Hispània, en general, i la *Tarraconensis*, en particular, amb la zona nord d'Itàlia, sobretot durant el Regne ostrogot de Teodoric (474-526)²⁶.

Així doncs, podem concloure que, en el millor dels casos, si la menció de Feliu hagué estat ja present en l'antiga recensió italiana

---

H.DELEHAYE-H.QUENTIN, 1931), p.411, núm.78 (veure, en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental 8.4.1).

²⁵ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.84-85

²⁶ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.85

del segle V, això seria un indicati de que el seu culte podia haver arribat a Itàlia ja en aquest mateix segle; en segon lloc, és més segur, en canvi, que Feliu fos ja present en la versió gal·licana del *Hieronymianum* de finals del segle VI, un fet que no ha d'estranyar, més si tenim en compte que tenim testimonis clars de què el culte al màrtir gironí s'havia difós a la Gàl·lia ja a mitjan segle V²⁷.

5.5.3 El Liber Orationum de Festiuitatibus

Amb aquest nom es coneix un dels llibres més característics i peculiars de l'antiga litúrgia hispànica

Aquest llibre era el que contenia els textos eucològics per a la celebració de l'anomenat ofici catedralici festiu; les oracions que acompanyaven les antífoes i responsoris de l'ofici matutí, o de les hores menors durant la Quaresma; les oracions *completuria* de l'ofici de vespres i matutí; i, finalment, els textos de les *benedictiones* que el sacerdot impartia al poble en acabar els grans oficis catedralicis²⁸.

La seva codificació definitiva sembla ser obra de finals del segle VII, probablement per obra de Sant Julià de Toledo, si bé la seva estructuració remuntaria a inicis del mateix segle²⁹. De fet la gran importància d'aquest llibre rau en el fet de que es l'únic llibre

---

²⁷ Veure, en aquest mateix treball, l'apartat 5.3.4.b.

²⁸ Sobre el paper d'aquest llibre litúrgic en el marc de l'antiga litúrgia hispànica, GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.51-55; PINELL, 1972, p.1309; PINELL, 1977, p.189-191; PINELL, 1998, p.46; CASTLLO, 1999, p.134-136.

²⁹ PINELL, 1998, p.46

litúrgic (el seu còdex) de la tradició hispànica d'època visigòtica que ens ha arribat.

a) L'Oracional de Tarragona

La tradició manuscrita del text d'aquest oracional visigòtic és representada per dos còdex, el més antic dels quals fou copiat abans de la invasió sarraïna de principis del segle VIII. Es tracta del famós "*Codex Veronensis*" i que actualment està dipositat a la Biblioteca Capítular de Verona ("*Cod.LXXXIX*"). El segon, en canvi, és un còdex del segle IX copiat a Silos, i actualment dipositat a Londres (British Museum, "add.30.852").

L'any 1946, J.Vives va publicar el text d'aquest oracional contingut en el còdex de Verona³⁰. Gràcies a aquest estudi, es va poder començar a establir que aquest manuscrit havia sigut redactat a la ciutat metropolitana de Tarragona a inicis del VIII- entre els anys 700-711-, en tot cas, amb anterioritat a la invasió sarraïna

Aquest oracional festiu o *libellus orationum* havia estat entès, fins fa pocs anys com el text litúrgic emprat a Tarragona per l'*ordo* catedralici a finals del període visigòtic. Malgrat tot, els darrers estudis realitzats per M. dels S. Gros i C. Godoy han permès establir que aquest *libellus* hauria estat compost originàriament per a una església tarragonina diferent de la catedralícia - possiblement

---

³⁰ *Oracional de Tarragona* (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946). En aquesta edició, Vives també té en compte el còdex de Silos del segle IX (*British Museum Add.30.852*) i uns manuscrits fragmentaris del segle X procedents de Toledo. Sobre aquests darrers manuscrits toledans, veure GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.51.

una que estava dedicada a Sant Hipòlit³¹. De totes maneres, altres autors semblen haver establert que aquest manuscrit semblaria ser una còpia - adaptada a les necessitats de l'església de Tarragona- de la recensió del *Liber Orationum*, l'oracional festiu hispà que entre els anys 682-683 havia compilat a Toledo l'arquebisbe Julià³².

Altres fets, a més, permeten identificar definitivament la ciutat originària d'aquest oracional amb Tarragona; en primer lloc, esmentar que l'Oracional conté l'ofici de sant Hipòlit màrtir que l'arquebisbe Protasi de Tarragona va demanar de compondre al metropolità Eugeni de Toledo entorn de l'any 646³³; a més, la cronologia i la seva procedència tarragonina quedaria també perfectament palesa en una de les rúbriques de l'oracional, concretament la núm. 523 de l'oració "*in Carnes tollendas*"³⁴.

És important també assenyalar que el trasllat de l'esmentat còdex fins a Verona, on es conserva en l'actualitat, sembla haver

---

³¹ GROS, 1982, p.158; GODOY-GROS, 1994, p.245-248.

³² DÍAZ Y DÍAZ, 1971-1972, p.242; GROS, 1982, p.157-158; PINELL, 1998, p.46. En aquest mateix sentit : "*Un aspecto de gran transcendencia es determinar si su valor <del oracional> como fuente se restringe a la iglesia tarraconense o por el contrario es extrapolable a toda la península..Hemos de concluir que, aun siendo el oracional un libro de Tarragona y representando la liturgia allí realizada, contaba no sólo con préstamos de otras diócesis sino que probablemente se trate de una copia adaptada del toledano...El Oracional sería la plasmación de los esfuerzos unificadores llevados a cabo en los concilios toledanos...El Oracional puede considerarse como una representación del culto hispano del siglo VII*" (CASTILLO, 1999, p.135).

³³ GAIFFIER, 1949, p.219-224, on sembla demostrar-se que els textos de l'esmentat ofici són realment obra de l'arquebisbe toledà. En aquest mateix sentit, GROS, 1983, p.484-488.

³⁴ "*Item completuria post explicitas laudes quas psallendo uadunt / usque ad sancta Iherusalem / que in sancto Fructuoso dicenda est*": *Oracional visigòtic* (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.175.

estat conseqüència del viatge que, amb motiu de l'ocupació musulmana de *Tarraco*, emprengué l'arquebisbe Pròsper juntament amb alguns dels seus dergues, per anar vers un lloc més segur, arribant a Itàlia vers l'any 717³⁵.

El text del *Codex Veronensis* és un llibre que conté les oracions que s'intercalaven després dels oficis *ad matutinum* (laudes) i *ad vesperum* (vespres), amb un total de 1217 oracions, tot i que el llibre no es del tot complet³⁶. Hi apareixen dos tipus d'oracions: les *completuriae* i les *benedictiones*, que conclouen cada ofici i no porten antífona, i les anomenades *aliae* de l'ofici del matí que normalment porten antífones i responsoris.³⁷

Aquestes antífones i responsoris es trobaven aplegades en un

---

³⁵ SERRA VILARÓ, 1943; RECASENS, 1971-1972, p.209-213; GROS, 1982, p.158.

³⁶ Aquestes oracions eren les que es recitaven en el rès de l'ofici diví o breviari, tal com diríem en l'actualitat. Aquest rès era força diferent segons es realitzés a les catedrals (o per part del clergat), com és en aquest cas, o en els monestirs. Mentre l'ofici monàstic es caracteritzava per l'existència d'una gran nombre de moments de pregària durant la jornada, el catedralici, en canvi, es limitava, bàsicament, a la celebració de dos oficis menors durant la jornada, vespertí i matutí. Dins de l'ofici catedralici cal distingir entre ofici ordinari o de "*quotidiano*" i ofici festiu. L'Oracional o *Liber Orationum de Festiuitatibus* s'usava, exclusivament, per a la celebració d'aquest ofici festiu, que comprenia, a més de les festes i solemnitats, tots els diumenges de l'any, incloses les fèries d'Advent, el temps de *Traditione Domini* i el Temps Pasqual o *De Resurrectione Domini*. Sobre l'Ofici catedralici i monàstic, veure PINELL, 1972, p.1307; PINELL, 1998, p.36-38 i 225-226 i ss, amb una excel·lent explicació sobre el concepte i l'estructura de l'ofici catedralici.

³⁷ La *completuria* es presenta com l'oració de conjunt, la que glosa la idea concreta de la festivitat. A continuació, i abans de la *benedictio*, que constava de tres invocacions (en el text separades per un punt) a cadascuna de les quals es responia "*Amen*", es recitava el *Pater Noster*. Sobre les diferents parts de l'ofici festiu vespertí i matutí i el moment concret en què es llegien aquestes oracions, veure PINELL, 1972, p.1311-1313; PINELL, 1998, p.245-248.

altre llibre litúrgic anomenat *Antiphonarium*, que recollia totes aquelles peces destinades a ser cantades pel cor ja fos en la celebració de la missa o bé, com és en el nostre cas, durant l'ofici matutí³⁸. La major part de les vegades les oracions anomenades *aliae* contingudes en aquest "Oracional de Tarragona", porten *l'incipit* de l'antífona o responsori corresponent, el text complet de les quals es trobava a l'*Antiphonarium*.

Finalment, indicar que en aquest oracional tarragoní les múltiples oracions estan agrupades en cinc grans blocs o períodes de l'any litúrgic:

1. Temps d'Advent (*Orationes de Adventu*, núm.1-275)³⁹.
2. De Nadal a Quaresma (*Orationes* núm.276-506)⁴⁰.
3. Quaresma (*Orationes de Quadragesima*, núm.507-866)⁴¹.
4. Temps Pasqual (*Orationes* núm.867-1050)⁴².

---

³⁸ L'*Antiphonarium* era el llibre que contenia els cants per a la celebració eucarística i per el ofici catedralici festiu. L'únic exemplar íntegre d'antifonari que ens ha arribat és l'anomenat Antifonari de Lleó (còdex 8 de l'Arxiu Capitular de la Catedral de Lleó) del segle X, si bé en la seva major part té el seu origen en la tradició visigòtica. Sobre aquest antifonari, es pot veure l'edició feta per L.Brou i J.Vives: (ed.L.BROU-J. VIVES, 1959) Barcelona-Madrid; veure també PINELL, 1998, p.53-54, amb la principal bibliografia sobre aquest llibre.

Sobre els orígens i característiques generals d'aquest llibre litúrgic veure també en aquest mateix treball, l'apartat 5.5.8.

³⁹ *Oracional de Tarragona* (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.3-91.

⁴⁰ *Oracional Visigòtic* (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.92-170.

⁴¹ *Oracional Visigòtic* (ed.VIVES-J.CLAVERAS, 1946, p.171-278.

⁴² *Oracional Visigòtic* (ed.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.279-338

5. Santoral després de la Pentecosta (*Orationes núm.1051-1217*)⁴³.

D'aquests períodes corresponents a l'any litúrgic, el segon i el cinquè, són on més es concentren les celebracions de les festivitats del santoral.

b) *Les oracions per a la festivitat de Sant Feliu de Girona.*

L'"Oracional de Tarragona" ens ajuda, en bona mesura, a l'hora de reconstruir el calendari litúrgic i el santoral vigent a la ciutat de *Tarraco* i, potser també, per extensió, el de tota la *Tarraconensis* i de bona part d'Hispania, a finals del segle VII i en els primers anys del segle següent. Cal no oblidar en aquest sentit les intenses relacions existents entre les seus episcopals del llevant de la *Tarraconensis* i la important activitat conciliar que van portar a terme al llarg del segle VI i en els inicis del s.VII.

D'entre totes les festivitats del santoral que apareixen en aquest oracional, amb les seves corresponents oracions per a la celebració dels oficis, unes diades que tal com hem vist es troben repartides en cinc grans etapes al llarg de l'any litúrgic, n'apareix una que ens interessa de manera molt especial: la festivitat de Sant Feliu de Girona⁴⁴.

Així, per a la diada del dia primer d'agost (*Kalendas*

---

⁴³ *Oracional Visigòtic* (ed. VIVES-J. CLAVERAS, 1946), p.338-392

⁴⁴ En aquest "Oracional de Tarragona", la festivitat de sant Feliu es troba situada en el grup del santoral a celebrar després de la Pentecosta, entre les festivitats de sant Cugat (*S.Cucufatis*) i la dels sants Just i Pastor (*SS.Iusti et Pastoris*).

Augustas), festivitat de sant Feliu de Girona⁴⁵, l'Oracional conté un total de 19 oracions⁴⁶ per a la celebració dels dos oficis de la jornada (vespertí i matutí): dues parelles de *completuria-benedictio* (una per a cada ofici)⁴⁷, i quinze altres oracions-*aliae*-⁴⁸ (les primeres set amb les corresponents indicacions d'antífones i responsoris)⁴⁹ per a l'ofici matutí, de les quals, les tres darreres estan dedicades, també, conjuntament amb Sant Feliu, als màrtirs Macabeus⁵⁰.

En general, totes les oracions es mouen en un to molt general. Prenent com a base el nom del sant es limiten a un

---

⁴⁵ En aquest "Oracional de Tarragona" es pot llegir textualment. "*Kalendas Augustas. Incipiunt orationes in Diem Sancti Felicis*": *Oracional Visigòtic* (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.363.

⁴⁶ Són les oracions 1125-1143 de l'Oracional: *Oracional Visigòtic* (ed.J.VIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.363-369 (Veure en aquest mateix treball l'Apèndix documental núm. 8.4.2). Van ser traduïdes al català a AMICH, 1994, p.326-330.

⁴⁷ *Completuria* i *Benedictio* per a l'ofici vespertí (núm.1125-1126) i *Completuria* i *Benedictio* per a l'ofici matutí (núm.1142-1143).

⁴⁸ Les quinze altres oracions (*aliae*) de l'ofici matutí corresponen als núm 1127-1141

⁴⁹ A l'Antifonari de Lleó es conserva, en efecte, un ofici per a la festivitat de sant Feliu i, a continuació, un altre per a la festa dels Màrtirs Macabeus . Veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.5.8.b i l'Apèndix documental núm 8.4.7.

⁵⁰ Aquestes tres oracions corresponen als núm.1139-1141. Segons A.Fàbrega, cal justificar l'existència d'aquestes oracions dedicades als sants Macabeus en un ofici que era exclusivament dedicat a la festivitat de sant Feliu de Girona, a la gran difusió que el culte a aquests sants bíblics-la festa dels quals també coincidia amb el dia 1 d'agost-va assolir a l'Occident, a finals del segle VI. Així, a les darreries d'aquest mateix segle o a inicis del següent, aquest culte hauria penetrat també a Hispània, i, en celebrar-se el mateix dia que la festa de sant Feliu de Girona, s'haurien incorporat aquestes tres oracions comunes per a ambdues festivitats (FÀBREGA, 1953, p.145-146). Sobre els orígens i difusió del

constant joc de paraules entre els mots *felix-felicitas*. Aquest fet ha permès suposar a algun autor que, en el moment en que foren composades aquestes *orationes*, encara no havia estat redactada la *passio* de sant Feliu, donat que no hi apareix la més mínima al·lusió a la vida o al martiri del sant gironí⁵¹.

" *Omnipotens Christe, filius Dei patris altissimi, qui in sensu **Felicis** martiris tui circumspectiones tuas dedisti, adimplens illum spiritu sapientiae, et vestiens stola gloriae sempiternae, quo **infelicitatem** seculi **felicitate** vincens, **felicitatis** illius sanctae Iherusalem mereretur effici heres: da nobis **felici** eius merito triumphare; ut **infelicitates** nostrae **felici** eius suffragio propellantur, et vita ipsa in melius conmutetur"* ⁵².

Segons A. Fàbrega de les 19 oracions contingudes en l'Oracional, les 14 primeres haurien estat redactades avançada la segona meitat del segle VI, mentre que les cinc darreres, on es celebra conjuntament la festivitat de Feliu amb la dels màrtirs Macabeus, ho haurien estat en els primers anys del segle VII, època en que es difon a Hispània el culte als Macabeus, la festivitat dels quals també es celebrava el dia 1 d'agost⁵³.

---

culte als màrtirs Macabeus a Hispània en època visigòtica, GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.137-139.

⁵¹ FÀBREGA, 1953, p.146; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.309.

⁵² *Orationes in Diem sancti Felicis, núm 1128: Oracional Visigòtic* (Ed.JVIVES-J.CLAVERAS, 1946), p.364-365.

⁵³ FÀBREGA, 1953, p.148-149.

C. García Rodríguez, per la seva banda, creu que les oracions núm.1125-1138 i 1142-1143 de l'edició de Vives-Claveras (*completuria i benedictio* de vespres, les 12 primeres oracions *aliae* de l'ofici matutí i la *completuria-benedictio* d'aquest mateix ofici), serien les que haurien format originàriament en aquest Oracional de Tarragona l'ofici complet per a la festivitat de sant Feliu, possiblement compost a la mateixa ciutat de Girona. En un moment indeterminat, possiblement a inicis del mateix segle VII s'haurien incorporat a aquest mateix ofici les *orationes* núm.1139-1141, comunes a la festivitat del màrtir gironí i a la dels Macabeus, provinents possiblement d'una església hispànica on es celebrava en aquesta diada la doble commemoració (Toledo?)⁵⁴.

5.5.4 El *Passionarium*

a) *Passionari i litúrgia hispànica d'època visigòtica*

El *passionarium* era el llibre litúrgic destinat a contenir les Actes o passions dels màrtirs que es llegien durant la diada en què es celebrava la seva festivitat, durant l'ofici nocturn o, a vegades, durant la celebració de l'eucaristia, i que estaven disposades per ordre cronològic a la seva commemoració dins de l'any litúrgic⁵⁵.

El cant d'himnes litúrgics i la lectura de les passions són de les poques manifestacions litúrgiques que coneixem del culte

---

⁵⁴ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.138.

⁵⁵ Sobre les característiques generals del passionari com a llibre litúrgic, en el marc de l'antiga litúrgia hispànica, FÀBREGA, 1953, p.9-18; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.73-76; PINELL, 1998, p.50-51.

martirial durant l'antiguitat cristiana. Sembla comprovat que aquesta pràctica ja es realitzava a Àfrica, almenys, des de finals del segle IV, i de fet diversos decrets conciliaris africans d'aquest segle fan referència expressa a la lectura de passions de màrtirs amb motiu de les grans solemnitats. Sembla, per altra banda, que aquesta pràctica s'hauria generalitzat, progressivament, a altres indrets: així es documentaria a partir del segle V a Milà, durant el segle VI a les Gàl.lies i, a Hispània, durant el període visigòtic (segles VI-VII)⁵⁶.

Sembla que la lectura d'aquestes *passiones* es realitzaria a les esglésies, en els espais anomenats contracors, tal com es suggereix darrerament, o bé, en el pol occidental de la nau central, en el cas dels temples mancats d'aquests contracors⁵⁷. El que si sembla clar, és que la lectura de les passions és un dels components bàsics de la litúrgia martirial d'època visigòtica.

El *Passionarium* com a llibre litúrgic estaria ja conformat com a tal amb seguretat en el mateix segle VIII (fou usat com a font per a la redacció del Martirologi de Lió a inicis del segle IX), i amb tota probabilitat en el VII, i sembla estretament relacionat amb l'Homiliari, l'Oracional, el Leccionari, l'Antifonari i l'Himnari.

A Hispània, durant els primers segles de la nostra era, les poques passions de màrtirs que es coneixen, bàsicament les de

---

⁵⁶ Pel que fa a la lectura de les *passiones* en el marc de la litúrgia africana i en la d'Occident, veure GAIFFIER, 1954, p.145 i ss. i també GODOY, 1995, p.80-82, amb un estat de la qüestió sobre el tema.

⁵⁷ Sobre els espais arquitectònics destinats a la lectura dels textos martirials, veure GODOY, 1995, p.74-87

Fructuós, Auguri i Eulogi de Tarragona i la de sant Vicenç de València, sembla que haurien existit en *libelli* aïllats, que circularien per les diverses esglésies hispàniques. Així, sabem que durant el segle V, sant Agustí coneixia perfectament les dues passions hispàniques abans esmentades, com ho demostraria el fet que en cita diversos passatges en algun del seus sermons. Poc abans, durant el segle IV, el mateix poeta Prudenci, sembla conèixer perfectament algun text martirial que incorpora en part al seu *Peristephanon*.

No serà fins al segle VII, coincidint amb un període d'important esplendor de la litúrgia hispànica - que hom ha atribuït a l'obra de Julià de Toledo-, que aquests *libelli* haurien començat a reunir-se i agrupar-se en una única col·lecció. Així, doncs, s'haurien començat a reunir, per una banda, les passions dels màrtirs hispànics escrites abans del segle VII, i també les que ho foren durant aquesta centúria - entre elles, probablement la de Sant Feliu de Girona- i, per una altra, les corresponents a altres màrtirs foranis, arribades a Hispània durant aquesta època. Amb aquesta base d'època visigòtica, formada per passions de màrtirs de dins i de fora de la península, el passonari es va anar ampliant amb nous textos durant els segles VIII, IX i X, segle al que corresponen els còdex de passonaris més antics que coneixem, el de San Pedro de Cardena i el Pasionario de Silos, que contenen, a més de les passions tardanes, les que foren redactades durant la baixa antiguitat⁵⁸.

---

⁵⁸ Sobre la tradició manuscrita del Pasionari Hispànic, veure FÂBREGA, 1953, p.25-57. També l'edició del Pasionari realitzada per P.Riesco (ed RIESCO), 1995, p.XV-XIX.

De les passions hispàniques redactades abans del segle VII, la més antiga seria la de Fructuós, Auguri i Eulogi, escrita a finals del segle III o molt a principis del segle IV. Molt antiga seria també la de Vicenç de València, de les darreries del segle IV i que tanta influència havia de tenir en les d'època posterior. Sembla que també correspondrien a aquest segle les versions primitives de les *passiones* de les santes Justa i Rufina i la d'Eulàlia de Mèrida.

En època visigòtica, durant el segle VII, s'haurien compost un grup de passions que ofereixen molts trets en comú. Serien les de sant Feliu de Girona, sant Cugat, santa Llogaia, santa Eulàlia de Barcelona, la dels sants Just i Pastor, la de sant Vicenç, Sabina i Cristeta i, finalment, la dels màrtirs Innombrables de Saragossa.

Segons creia A.Fàbrega, els textos d'aquestes passions, escrites durant la primera meitat del segle VII, estarien directament inspirats en un text comú anterior; un text prototip o *passio de communi*, redactat a finals del segle VI i que tenia com a base principal d'inspiració, el text de la veritable *passio* de Vicenç de València, de finals del segle IV, el qual va influir enormement en l'estructura interna d'aquesta *passio de communi*⁵⁹. Aquest text prototip, el text del qual va intentar reconstruir Fàbrega⁶⁰, és una narració del rapidíssim i sagnant itinerari que el seu autor suposava que havia seguit Dacià, enviat a Hispània a inicis del segle IV pels emperadors Dioclecià i Maximià per a perseguir els cristians: Girona (sant Feliu), Barcelona (sant Cugat i santa Eulàlia), Saragossa

---

⁵⁹ FÀBREGA, 1953, p.68-75

⁶⁰ FÀBREGA, 1953, p.69-70

(Màrtirs Innombrables), *Complutum* (sants Just i Pastor), Toledo (santa Llogaia), Àvila (sants Vicenç, Sabina i Cristeta) i Mèrida (santa Eulàlia). La presència del llegat Dacià en aquest text comú caldria interpretar-ho, segons A.Fàbrega, com una clara influència de la *passio* de Sant Vicenç de València. Hom ha suggerit la possibilitat -avui certament discutida- que aquesta *passio de communi* fos usada com a text litúrgic per a la celebració de l'ofici d'alguns d'aquests sants que hi són esmentats, en un moment anterior a la redacció de la passió pròpia de cadascun d'ells⁶¹, fet que, tal com hem assenyalat diverses vegades, semblaria haver tingut lloc, majoritàriament, durant la primera meitat del segle VII o poc abans. Aquesta opinió, plenament acceptada en els darrers anys, actualment ha estat posada en dubte, i es tendeix a afirmar, sense resoldre però plenament el problema, que en la redacció d'aquestes *passiones* van intervenir-hi nombrosos i diversos factors i que les influències van ser nombroses, i més en un període (iniciis segle VII) en que les grans comunitats cristianes hispàniques van intentar revitalitzar el seu culte martirial amb la redacció d'aquestes relats⁶².

b) *La Passio Sancti Felicis: estructura i contingut del text.*

Entre el volum de passions escrites a Hispània en època tarδοantiga se n'ha conservat una de dedicada a Sant Feliu de Girona. Fins fa pocs anys, l'estudi del text d'aquestes diverses passions calia portar-lo a terme a partir de l'edició realitzada l'any

---

⁶¹ FÀBREGA, 1953, p.72

⁶² CASTILLO, 1999, p.55-60.

1955 per A.Fàbrega i Grau, el qual havia utilitzat com a fonts documentals bàsiques l'anomenat Pasionario de Cardeña i el també anomenat i conegut com a Pasionari de Silos, ambdós de mitjan segle X⁶³. En l'actualitat, aquesta magnífica edició s'ha vist complementada per una altra, realitzada per Pilar Riesco, la qual, a més d'usar el text base d'A.Fàbrega, ha incorporat també una tradició manuscrita més completa, amb la inclusió de nous manuscrits no emprats per A.Fàbrega en la seva edició: ms 44.11 de la Catedral de Toledo (segle XIII), el b-I-4 de la Biblioteca de l'Escorial (segle XI) i el ms.1 de la Catedral de Tuy (finals del segle XII)⁶⁴.

A partir de la diversa tradició manuscrita hom ha pogut reconstruir el text de la "*Passio Sancti Felicis*"⁶⁵, la qual, com veurem més endavant, sembla haver estat redactada entre finals del segle VI i principis del VII o, potser, fins i tot, tal com defensa algun autor, amb anterioritat.

L'autor del text d'aquesta passió, un "*uero humillimus levita Christi*", tal com ell mateix s'autodefineix en el text (*Passio sancti Felicis* 21), sembla que en el moment de redactar-la, no coneixia gairebé res sobre els orígens, predicació i martiri de Feliu a la ciutat

---

⁶³ *Pasionario Hispánico* (ed FÀBREGA, 1955)

⁶⁴ *Pasionario Hispánico* (ed. RIESCO, 1995)

⁶⁵ *Passio Sancti Felicis*: (ed.FÀBREGA, 1955, p.320-328); (ed.RIESCO, 1955, p.166-181). En el nostre treball hem emprat la nova edició de P.Riesco. Adjuntem al final del treball (Apèndix documental 8.4.3) el text sencer corresponent a la Passió de sant Feliu de Girona. Existeix una traducció catalana basada en l'edició d'A.Fàbrega que nosaltres mateixos vam publicar fa uns anys (AMICH, 1994, p.320-325)

de *Gerunda*, en els primers anys del segle IV. D'aquesta manera fou necessari que l'"*humillimus leuita*", per a tirar endavant amb el text de la passió hagués d'inspirar-se en altres composicions hagiogràfiques conegudes, d'entre les quals destacaria la "*Passio Sancti Vincenti*", escrita a les darreries del segle IV, puix que, sovint, fragments quasibé sencers d'una apareixen a l'altra, sobretot en referir-se als turments i suplicis⁶⁶. També podria haver arribat pel camí de la passió de sant Vicenç o directament de la "*passio de communi*", la figura de Dacià, representat, en la història de la passió de Feliu, pel seu lloctinent Rufí, protagonista directe dels patiments del sant, una presència interessantíssima que només veiem aparèixer, en les passions de Feliu i de Cugat de Barcelona, la segona, deutora de la primera.

En síntesi, el text de la "*Passio Sancti Felicis*" ens explica com Feliu o *Felix*, originari de la ciutat nordafricana de Scil.li ("*ciuitas Scillitana*"), no gaire lluny de Cesarea de Mauritània, en sentir que es perseguia cruelment els cristians d'Hispania, es traslladà per mar fins a Barcelona i d'allí a Empúries⁶⁷, arribant, finalment a

---

⁶⁶ Sobre la influència de la passió de sant Vicenç de València en la de sant Feliu, veure FÀBREGA, 1953, p.149-150 i GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.310-311. Aquesta opinió ha estat sensiblement matisada pel que fa a creure que les influències que va tenir l'autor d'aquesta passió haurien estat molt més àmplies i diverses. En aquesta línia, CASTILLO, 1999, p.60-63.

⁶⁷ L'esment de la ciutat emporitana en el text de la *passio* creiem que és certament important i significatiu i, potser, no ha estat valorat suficientment. El fet que en el relat aparegui la ciutat d'Empúries com el punt per on arribà, després de passar fugaçment per *Barcino*, el màrtir africà després del seu llarg periple per la Mediterrània en direcció a Girona podria tenir diverses explicacions: en primer lloc, podria ser la constatació de que la ciutat d'Empúries continuava essent en l'època en que fou redactada la passió el més important dels ports existents a l'àrea de les terres del nord-est de Catalunya, i per tant el

Girona. Allí predicà l'anunci de l'Evangeli fins que Rufí, lloctinent de Dacià, el feu empresonar i el sotmeté als més diversos suplicis fins a la mort.

Aquests que acabem de veure són, en resum, els principals episodis relatats en aquesta passió. Cal tenir en compte, però, que totes aquestes narracions hagiogràfiques - inclosa la de sant Feliu - que, des d'un punt de vista litúrgic, estaven destinades, principalment, a ser llegides durant l'ofici diví, presentaven una estructura interna idèntica, amb unes fórmules introductòries i conclusives quasibé calcades. Seguint, doncs, aquest esquema general, aplicable a un bon nombre de passions hispàniques⁶⁸, es poden distingir tres parts principals en el text de la *Passio Sancti Felicis*:

1. *Títol*. a) nom del màrtir, b) data del martiri segons la cronologia de l'emperador o *praeses*, c) ciutat, dia i mes en què es celebrava l'aniversari litúrgic, i d) la resposta ritual "*Deo gratias*", que pronunciaven els que escoltaven la lectura de la passió (*Passio Sancti Felicis 1*)

---

punt d'entrada més lògic a aquestes terres per via marítima; una segona possibilitat, que no caldria descartar, seria que l'autor d'aquest text (un bisbe gironí), bo i acceptant la premissa anterior, volgués unir en un sol relat, encara que en el cas d'Empúries fos únicament a un nivell testimonial, les dues ciutats episcopals del nord-est de Catalunya. D'aquesta manera podria pensar-se en una expansió de la devoció envers el màrtir Feliu fora dels mateixos límits de la seu episcopal gironina, potser a l'àrea d'influència de la mateixa seu emporitana.

⁶⁸ L'esquema de composició d'aquestes *passiones*, bàsicament les dels segles VI-VII, es certament estereotipat i presenta nombroses semblances, tant pel que fa a la seva estructura principal com en la redacció de les formes inicials i conclusives. Un estudi d'aquests esquemes compositius a CASTILLO, 1999, p.30-38.

2. *Text* de la passió pròpiament dita, que es solia iniciar amb la fórmula comuna "*In diebus illis...*" (*Passio Sancti Felicis* 2-22)
3. *Doxologia final*, quasi sempre referida a la glorificació de Jesucrist (*Passio Sancti Felicis* 23), al final de la qual es responia "*Amen*".

c) Autor i època de redacció

En els apartats anteriors hem vist quina és l'estructura bàsica d'aquesta *Passio Sancti Felicis* i la seva possible relació amb altres passions hispàniques, en el marc de l'antiga litúrgia hispànica. Ara, únicament resta plantejar-se una doble pregunta: és possible establir en quina època va ser composta? Qui va ser-ne el seu autor? Anem a intentar respondre-ho breument.

En la bibliografia dels darrers anys sembla haver-hi una certa unitat de criteri en afirmar que el text d'aquesta *passio* hauria estat redactat a finals del segle VI o, millor encara, durant la primera meitat del segle VII. Els treballs d'A.Fàbrega⁶⁹, García Rodríguez⁷⁰, Roura⁷¹, de N.M. Amich i J.M.Nolla⁷², o de nosaltres mateixos⁷³ entre altres, semblen donar suport a aquesta afirmació. Segons A.Fàbrega, el primer autor que va estudiar en profunditat la passió

---

⁶⁹ FÀBREGA, 1953, p.149-150

⁷⁰ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.311-312

⁷¹ ROURA, 1994, p.298-299

⁷² AMICH-NOLLA, 1992, p.60-63

⁷³ AMICH, 1994, p.314-315 i 319

de sant Feliu i la resta de les del Passionari Hispànic, els estudis del qual han influït sobremanera en la resta de treballs posteriors fins als nostres dies, aquesta passió hauria estat redactada a mitjan segle VII, en un època en què el culte a sant Feliu hauria sofert a Hispània un important impuls. Durant aquest període, afirma, s'hauria compost també l'himne litúrgic en memòria del màrtir gironí. Fàbrega assenyala, a més, que en el text d'aquesta passió s'hi poden observar referències i influències explícites de l'antiga *passio* de sant Vicenç de València del segle IV i, amb menor mesura, d'altres antigues passions hispàniques i romanes⁷⁴. Per la seva banda, altres autors com García Rodríguez creien que la passió podria ser una mica més antiga, de finals del segle VI, donat que semblaria clar, segons la seva opinió, que l'himne litúrgic escrit a mitjan segle VII estaria directament inspirat en el text de la passió que, evidentment, per tant deuria ser anterior⁷⁵. Darrerament, però, algun autor com V.Saxer ha insinuat la possibilitat que aquesta passió, o almenys la seva versió primitiva, pogués ser encara més antiga, de molt a inicis del segle VI o, fins i tot, del mateix segle V⁷⁶.

Pel que fa a l'autor de la passió no hi ha una unitat de criteris entre els autors, encara que si opinions més o menys generalitzades. Així, hi ha qui ha defensat, molt versemblantment, una autoria gironina en la redacció d'aquesta passió. En efecte, G.Roura, creu que podria atribuir-se al bisbe gironí *Nonnitus* (vers 621-vers 634/635), en base a una de les afirmacions que apareixen

---

⁷⁴ FÀBREGA, 1953, p.148-150

⁷⁵ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.312

en el colofó final o escatocol del text de la passió, on el seu autor confessa: "*Ego uero humillimus leuita Christi, qui et in eius passione diutissime laboraui, hoc cum prouincialibus meis initio consilio, definivimus...*" (*Passio Sancti Felicis* 21). Roura creu les expressions "*humillimus leuita*" i "*prouincialibus meis*" delatarien la condició episcopal del seu autor, puix que els provincials esmentats serien els altres bisbes col·legues de la *Tarraconensis*. Aquest bisbe, segons Roura, seria Nonnit, al qual també atribueix la redacció de l'himne litúrgic i d'un sermó en honor de Sant Feliu de Girona⁷⁷.

Un altra important grup d'autors defensen, en canvi, que aquesta passió no hauria estat composta a Girona, sinó en una ciutat indeterminada de la *Tarraconensis* o, fins i tot, de la *Cartaginensis*. La raó d'aquest plantejament caldria cercar-lo en una de les afirmacions que fa el redactor al final del text, on es pot llegir: "*Et quia iam a nobis auferri non potuit, de eius cruore una cum gestis reliquias nobiscum detulimus...*" (*Passio Sancti Felicis* 22), el que ha portat a pensar a aquests autors que el redactor de la passió no era de la ciutat de Girona sinó que, en canvi, seria originari d'una ciutat del litoral mediterrani, Narbona, València o, fins i tot, Xàtiva⁷⁸. V. Saxer afirma que un dels camins per a esbrinar l'indret on fou composta aquesta passió seria localitzar una ciutat de la Hispània mediterrània on, en època visigòtica, es

---

⁷⁶ SAXER, 1992, p.458 i nota 38

⁷⁷ ROURA, 1994, p.298-299

⁷⁸ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.311-312, nota 31 bis: "*Habría que buscar el lugar de composición de la pasión de san Félix en la costa mediterránea; una posibilidad sería Narbona, donde sabemos que había reliquias; pero...tal vez habría que pensar*

veneressin relíquies de la sang de Feliu ja que, tal com acabem de llegir, l'autor de la passió explica que en no poder-se emportar el cos de Feliu de la ciutat de Girona després del seu martiri es va quedar amb relíquies de la seva sang⁷⁹.

Ara per ara, creiem que l'únic camí que pot portar a bon port és aquell que contempli la possibilitat de reconstruir la versió primitiva d'aquest text de la passió de sant Feliu de Girona, doncs no cal oblidar que la versió que coneixem es basa en una tradició manuscrita tardana, no anterior al segle X, i que per tant, no és descartable que únicament sigui una adaptació d'un text anterior. Caldria, doncs, emprendre la tasca de recuperació de la tradició manuscrita del text, intentant catalogar el major nombre possible de manuscrits que la recullen, de manera semblant a com ja s'ha començat a realitzar darrerament amb altres textos semblants com els de la passió de sant Vicenç de València⁸⁰.

Hi ha seriosos indicis, tal com apunta molt encertadament G.Roura per pensar en una més que probable autoría gironina d'aquest text. Cal tenir present que en l'època en que la moderna crítica situa la redacció d'aquest text (inícis segle VII) era bisbe de Girona Joan de Bícara (591-621), antic abat i segurament un dels fundadors del cenobi existent en aquella època a redós de la tomba

---

en la región de Valencia, Játiva, concretamente en el monasterio Servitano, fundación africana"; en el mateix sentit, SAXER, 1992, p.458.

⁷⁹ SAXER, 1992, p.458

⁸⁰ SAXER, 1995, p.141-149.

de Feliu a la ciutat de *Gerunda*⁸¹ El seu successor, *Nonnitus* (621-634/635) fou un dels grans impulsors del culte al màrtir gironí al qual, sabem, professava una enorme devoció. No caldria pensar que aquesta mateixa devoció s'expressà també a través de la redacció de textos litúrgics per a celebrar la seva festivitat anual a la ciutat? Nosaltres creiem que sí. De fet, altres textos litúrgics coneguts, dels quals es parlarà més endavant, segurament redactats des de Girona mateix, i amb els quals la *passio* sembla guardar relació, ho permeten suposar. Semblaria per tant, que la passió podria haver estat el primer text d'una sèrie de textos litúrgics redactats des de la mateixa ciutat de *Gerunda*, des de la seva seu episcopal, en els quals hi hauria una certa unitat i dependència entre ells; un programa litúrgic destinat a revaloritzar el culte martirial de *Felix*. I *Nonnitus* en podria haver estat el vertader impulsor⁸².

5.5.5 El *Liber Hymnorum*

a) *Els himnes litúrgics en el marc de la litúrgia visigòtica*

D'entre la principal herència literària i litúrgica que ens ha arribat d'època visigòtica mereix una atenció molt especial la col·lecció d'himnes litúrgics, compostos per autors diversos en èpoques també diferents, que han arribat fins als nostres dies.

---

⁸¹ Veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.3.5.b.

⁸² Sobre la figura de *Nonnitus*, veure en aquest mateix treball els apartats 5.3.8.b i 6.1.1.

En aquesta col·lecció⁸³, s'hi agruparen més de dos-cents poemes escrits per antics autors cristians, o per les seves escoles (himnes ambrosians, hilarians, prudencians), elaborats expressament o adaptats per a la celebració de festivitats del cicle temporal i, sobretot, del santoral⁸⁴. Aquesta col·lecció inicial es veié molt enriquida durant el segle VII amb la composició de nous himnes, sobretot després que, amb posterioritat a la celebració del IV Concili de Toledo, els himnes passaren a formar part important de la litúrgia visigòtica⁸⁵. Així, i amb la finalitat d'anar recopilant la ingent munió d'himnes litúrgics existents, s'hauria anat formant progressivament un "*corpus*" que es coneix amb el nom de *liber hymnorum*, que en la litúrgia hispànica s'usava, sobretot, en la celebració de l'ofici, principalment en el catedralici⁸⁶.

Sembla, tal com sostenen alguns autors, que l'himnari i la

---

⁸³ Sembla que originàriament aquesta col·lecció d'himnes ja existia com a tal, donat que des d'antic (s.IX) aquests himnes ja apareixen agrupats en manuscrits especials juntament amb el psalteri i els càntics bíblics. Sobre aquests manuscrits, veure DÍAZ Y DÍAZ, 1983, p.178-190 i DÍAZ I DÍAZ, 1986, p.443-444

⁸⁴ L'edició clàssica dels himnes litúrgics d'època visigòtica a: *Hymnodia Gothica* (ed.C.BLUME, Leipzig, 1897). Sobre la formació d'aquests himnes, són encara especialment útils els treballs de J.Pérez de Urbel (PÉREZ DE URBEL, 1926, p.5-21; 113-139; 204-245; 305-320) i de C.García Rodríguez (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.68-70)

⁸⁵ L'oposició al cant d'himnes en la litúrgia hispànica venia de molt antic. El temor a què alguns d'ells fossin d'inspiració priscil·lianista, tal com havia succeït durant el segle V, portava a rebutjar la inclusió d'aquests en les celebracions litúrgiques i a acceptar només els textos bíblics o aquells d'antiquíssima tradició eclesiàstica. Fou precisament durant la celebració del IV Concili de Toledo, l'any 633, quan es van obrir les portes a la inclusió dels himnes litúrgics en les celebracions (càn.13), tant als antics, compostos per antics autors cristians, com també als que es poguessin redactar de nou.

resta de llibres litúrgics hispànics haurien aconseguit la seva forma definitiva durant el darrer quart del segle VII, probablement sota els auspicis de Julià de Toledo⁸⁷, malgrat que en la majoria d'ells s'hauria anat produint encara un procés d'enriquiment, amb la incorporació de nous himnes, oficis i passions, durant els segles VIII al X.

D'aquesta manera, i amb el foment de l'ús d'aquests himnes, sobretot a partir del 633, la litúrgia hispànica s'hauria enriquit sobremanera. D'una part, sabem que es van introduir, procedents de litúrgies estrangeres, nombrosíssims himnes d'antics autors cristians (Ambrosi de Milà, Hilari de Poitiers, Venanci...); d'una altra, es degueren recuperar per a ús litúrgic antics himnes d'autors hispànics, com els d'Aureli Prudenci; finalment, també sabem que durant el segle VII, molts altres autors (Eugeni, Ildefons i Julià de Toledo, Brauli de Saragossa,...) n'haurien compost de nous.

De la munió d'himnes coneguts a Hispània durant el segle VII, així com d'altres que es van compondre més tard, després de la invasió sarraïna, se n'han recuperat prop d'uns 200, dels quals, almenys la meitat, procedeixen de litúrgies foranes i haurien arribat a Hispània durant el segle VII. De l'altra meitat, setze són del poeta Aureli Prudenci, una quarantena posteriors a l'arribada

---

⁸⁶ Sobre la celebració d'aquest ofici podeu veure els treballs de J.Pinell (PINELL, 1972, p.1308; PINELL, 1977, p.192-195)

⁸⁷ En aquesta línia, Díaz y Díaz, proposa la data del 681, en època de Julià de Toledo, per a la regulació i uniformització de la litúrgia (DÍAZ Y DIAZ, 1971-1972, p.215-243; Aquesta data és acceptada per la majoria d'autors: veure GODOY, 1995, p.35-36, on es presenta un estat de la qüestió sobre aquesta problemàtica.

dels musulmans, i la resta, d'època visigòtica⁸⁸.

b) *L'himne litúrgic "Fons, Deus, vitae perennis" dedicat a Sant Feliu de Girona: estructura i contingut.*

D'entre tots els himnes litúrgics escrits en època visigòtica se n'ha conservat un de dedicat a Sant Feliu de Girona i que porta per títol "*Fons Deus Vitae perennis*"⁸⁹.

El text d'aquest himne segueix en línees generals el mateix esquema argumental de la *passio* de sant Feliu, incloent-hi els episodis més representatius d'aquesta. Anem a veure seguidament, quins són les principals línees argumentals del text:

1. Invocació a Déu en la celebració de la diada de sant Feliu (v.1-12)
2. Origen, predicació i martiri de Feliu a Girona (v.13-42)
  - *Feliu, originari de Cesarea de Mauritània (v.13- 18)*
  - *Arribada, predicació i empresonament de Feliu a Girona (v.19-24)*

---

⁸⁸ PEREZ DE URBEL, 1926.

⁸⁹ Aquest himne dedicat a sant Feliu es troba inclòs en dos himnaris d'època tardana: un procedent de Toledo (segles IX-X) i un altre de Silos (segle XI), dos dels més importants i complets quan a la conservació d'himnes visigòtics. Sobre aquests manuscrits, veure GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.68 i 308. Sobre aquest himne dedicat a Feliu, AMICH, 1994, p.315-317; CASTILLO, 1999, p.150-151.

El text de l'himne que ens ocupa va ser recollit en l'edició de la *Hymnodia Gothica* (ed.C.BLUME, Leipzig 1897), núm. 123, p.177-178 (veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.4.4). Una altra versió del mateix himne a l'edició del *Breviarium Gothicum: PL 86*, col.1171-1173. Hi ha traducció catalana del

- *Feliu es nega a adorar els déus romans i sofreix les primeres tortures (v. 25-30)*
  - *Feliu sofreix nous torments i és salvat per un àngel de les aigües del mar (v.31-36)*
  - *Darrers turments i suplicis. Mort de Feliu (v.37-42)*
3. La ciutat de Girona sota el patrocini i la protecció de Feliu (v.43-60).
- *Protecció del sant envers la ciutat (v.43-48)*
  - *Feliu protector contra els designis del maligne (v.49-54)*
  - *Prodigis obrats a la basílica (?) del sant (v.55-60)*
4. Doxologia final (v.61-79)
- *Invocació trinitària a la protecció del sant (v.61-72)*
  - *Doxologia conclusiva (v.73-79)*

c) Autor i època de redacció

Una lectura atenta i comparativa dels textos de la *passio* i de l'himne de sant Feliu permet veure les grans concordàncies existents entre ambdós textos, sobretot pel que fa a l'argument (origen, predicació i martiri de Feliu a Girona). Aquest fet porta a pensar que hi ha una dependència entre ambdós: o bé l'himne fou compost amb posterioritat a la redacció de la *passio*, i per tant l'himne hi estaria directament inspirat, o bé els dos textos-*passio* i

---

mateix a AMICH, 1994, p.331-332 i a l'edició dels *Escrits de bisbes catalans del primer mil.leni* (ed.PLADEVALL-FÀBREGAS-AMENGUAL, 1992), p.241-242.

himne-foren compostos paral·lelament en un mateix moment.

De totes maneres - creiem -, semblaria clar que el primer text en ser redactat hauria estat la *passio* del sant, escrita a mitjan segle VII, on es descriu àmpliament i amb tota mena de detalls la vida i martiri del sant. El text de l'himne, per contra, semblaria una versió més reduïda, escrita amb finalitats litúrgiques (per al rès de l'ofici catedralici), i que conté els principals elements de la *passio*; per tant, la dependència de l'himne envers la passió seria d'inspiració, no d'origen. Aquesta opinió és sostinguda també per altres autors que creuen veure clara aquesta dependència de l'himne envers la *passio*⁹⁰.

Altres investigadors creuen que el text de la *passio*, l'himne i el d'un sermó⁹¹ escrit per a la celebració de la diada de sant Feliu, respondrien a un mateix patró, a l'estructuració feta per un mateix autor (el bisbe gironí Nonnit), partint d'un esquema argumental inicial tal com es desenvolupa a la *passio* del sant⁹².

Semblaria, per tant, que l'himne hauria estat compost contemporàniament al text de la *passio*, o bé molt poc temps

---

⁹⁰ FÀBREGA, 1953, p.147-149

⁹¹ El text d'aquest sermó dedicat a sant Feliu de Girona, i que hom data en el segle VII, es conserva en un Homiliari de Silos del segle XI (*ms. add.30.853* del British Museum). D'aquesta antiga col·lecció en va donar notícia G.Morin en la seva edició del *Liber Commicus* (MORIN, 1893, p.406-425). Sobre el text d'aquest sermó anomenat "*Natalem Sancti Felicis...*", veure DIAZ Y DÍAZ, 1958a, p.63-66; ROURA, 1994, p.302 i AMICH, 1994, p.309-312, amb tota la bibliografia anterior. Sobre aquest mateix sermó veure també el recent estudi, TOVAR, 1994, p.255-257

⁹² ROURA, 1994, p.301

després, per tant durant la primera meitat del segle VII. Però, qui hauria estat el seu autor?

En primer lloc deixar constància que la datació proposada majoritàriament per a aquest himne (segle VII) invalida certament antigues hipòtesis proposades per diversos historiadors que creien que calia atribuir l'autoria d'aquest text a Aureli Prudenci, datant-lo, per tant, en el mateix segle IV, o a inicis del segle V⁹³. Actualment sembla haver-hi una més gran coincidència entre els estudiosos en atribuir l'autoria d'aquesta peça litúrgica al bisbe gironí Nonnit⁹⁴, de qui a més, és certament coneguda la seva gran devoció envers sant Feliu, tal com ens ho testimonien autors contemporanis⁹⁵, i que a més sabem que va assistir, poc abans de morir, a l'importantíssim IV Concili de Toledo (any 633), on es fomentà especialment la redacció i l'ús dels himnes litúrgics en les celebracions. Segons G.Roura, no sols caldria atribuir a Nonnit la paternitat d'aquest himne, sinó també la de la *passio* i l'homilia composta per a la seva festivitat⁹⁶.

Ara per ara, encara que mancats de proves tangibles, la

---

⁹³ Així, per exemple ho afirmaven entre altres, DORCA <1806>, p.109-110; MERINO-LA CANAL, 1819, p.282 i 506-507; o, més modernament PLA y CARGOL, 1962, p.38-39 i nota.

⁹⁴ Entre altres, FÀBREGA, 1953, p.147; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.310; BRUNSÓ, 1968-1969, p.261-266; CALZADA-ESTEVA, 1984, p.23; AMICH-NOLLA, 1992, p.45; ROURA, 1994, p.299-301; AMICH, 1994, p.317; CASTILLO, 1999, p.151.

⁹⁵ ILDEFONS DE TOLEDO: *De viris illustribus IX*, 4-5 (veure, en aquest mateix treball, l'Apèndix documental 8.2.8), on se'ns parla de la devoció de Nonnit envers la tomba del màrtir gironí Feliu

⁹⁶ ROURA, 1984, p.299 i 301

hipòtesi de Nonnit com a autor d'aquest himne sembla la més plausible, encara que altres autors hagin proposat altres possibilitats, tals com la de pensar que potser hagués estat Isidor de Sevilla o el mateix Brauli de Saragossa⁹⁷ (631-651), autor d'un himne en honor de San Millán el qual sembla guardar nombroses semblances textuais amb el de sant Feliu, i del qual, recordem-ho, s'ha plantejat el seu possible origen gironí.

Finalment, destacar el fet que creiem que és molt possible que aquest himne fos destinat a ser recitat davant la tomba del sant a Girona, un fet que semblaria quedar demostrat per la repetida aparició en el text de l'adverbi *hic* ("aquí")⁹⁸, i que sembla fer referència a l'indret físic del temple o al sepulcre del sant a Girona on es guardaven les despulles del màrtir gironí.

5.5.6 El *Liber Manuale* o *Liber Missae*.

a) *Característiques generals del llibre en la marc de la litúrgia hispànica.*

El *Liber Manuale Missae* era el llibre de l'antiga litúrgia hispànica que contenia les fòrmules variables de la missa

---

⁹⁷ PÉREZ DE URBEL, 1926, p.218; 1933, p.365.

⁹⁸ Fins a tres vegades es repeteix: v.49: "*Hic Dei virtute pressi*"; v.55: "*Hic salus optata fessis*"; v.59: "*surdus aures hic receptat*". Aquest fet és paral·lel al que es pot llegir a l'homilia "*Natalem Sancti Felicis*" escrita en aquest mateix segle VII. Sobre aquesta homilia veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.5.7.c.

corresponents al celebrant⁹⁹.

L'edició bàsica d'aquest llibre fou obra de l'eminent liturgista Dom Férotin, el qual, per analogia amb el sacramentari romà, li va donar el títol de "*Liber Mozarabicus Sacramentorum*"¹⁰⁰. La base de l'edició de Férotin fou el Ms. 35,3 de la Biblioteca Capítular de Toledo, datat en el segle IX, i que procedia d'un antic monestir toledà. Malgrat tractar-se d'un manuscrit excepcional és, en certes parts, incomplet. És per aquest motiu que Férotin van emprar en la seva edició altres manuscrits fragmentaris procedents de Toledo i Silos. De Toledo, destaca el cod.35,2 (*Matritensis* 1011, Biblioteca Nacional de Madrid, h.23) del s.XI, i els restants (35,4 -35,5 - 35,6 - 35,7) dels segles X i XI; els procedents de Silos, *Silenses* V, VI i XII (British Museum., add.30844, 30845 i 30846), dels segles X i XI, també són còdex parcials.

El manuscrit 35,3 es summament interessant. Segons J.Pinell, representaria un tipus de compilació propi de mitjan segle VII i que, a la vegada, constituïa una forma evolucionada del que hauria estat la versió més primitiva del llibre¹⁰¹.

Les oracions contingudes en aquest llibre són el resultat de la divisió feta a l'antiga litúrgia hispànica de l'antiga pregària

---

⁹⁹ Sobre aquest llibre litúrgic hispànic, GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.71-73; PINELL, 1977, p.183-185; PINELL, 1972, p.1308-1309; PINELL, 1998, p.42-44, amb un abundant recull bibliogràfic.

¹⁰⁰ *Le "Liber Mozarabicus Sacramentorum" et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), París.

¹⁰¹ PINELL, 1998, p.42.

eucarística en peces sempre variables per a cada missa. Sembla que en un inici aquestes oracions, eren un total de set, que la tradició manuscrita ha conegut amb els nom de *Missa*, *Alia*, *Post Nomina*, *Ad Pacem*, *Illatio*, *Post Sanctus* i *Post Pridie*. Sant Isidor de Sevilla a la seva obra "*De ecclesiasticis officis*" atribuïa a aquestes oracions la funció de "consagrar l'ofici ofert a Déu"¹⁰². A aquests set textos es van afegir en un segon moment la introducció al Parenostre (*ad orationem dominicam*) i la *benedictio*. Per tant, cal concloure que són nou en total els textos variables de cada missa que incloïa aquest llibre, tal com ens ve confirmat a la tradició manuscrita.

Quin era el vertader sentit d'aquests textos? Quina funció tenien en l'estructura general de la Missa hispànica? Arribats a aquest punt creiem interessant presentar, en forma necessàriament breu, l'esquema general de la missa hispànica¹⁰³, a partir del qual es comentaran els textos que ens ocupen i el seu vertader sentit en el marc de la litúrgia eucarística (els textos del *Liber Manuale* o *Missae* apareixen esmentats en negreta).

L'esquema general de la missa hispànica seria el següent¹⁰⁴:

---

¹⁰² "*Ordo autem missae uel orationum, quibus oblata deo sacrificia, consecrantur*": ISIDOR DE SEVILLA, *De Ecclesiasticis officiis*, I, xv, 2-3. : *Sancti Isidori Episcopi Hispalensis. De Ecclesiasticis officiis* (ed.CH M.LAWSON), CCL, 113, Turnholt, 1989, p.16-17.

¹⁰³ L'estudi més actualitzat i que recull les recerques que durant molts anys va portar a terme J.PINELL en la investigació sobre la formació, desenvolupament i estructura de l'antiga missa hispànica, a PINELL, 1998, molt especialment les p.152-221; s'inclou a més una extensa bibliografia amb indicació dels principals estudis i de les principals edicions crítiques.

¹⁰⁴ PINELL, 1972, p.1312-1313; PINELL, 1998, p.184-186.

I. Ritus Inicials

- *Praelegendum* (o *Officium*): cant anàleg a l'*Introitus* del Ritu romà.
- *Gloria in Excelsis*: himne que es cantava els diumenges i en festivitats solemnes.
- *Trisagion*.
- *Oratio Post Gloriam*: recitada normalment cada dia de l'any, excepte els diumenges de Quaresma.

II. Litúrgia de la Paraula

- *Prophetia*: la primera de les tres lectures bíbliques habituals. Normalment durant el període de Quaresma es tractava de lectures extretes del Pentateuc o dels Llibres Històrics de l'Antic Testament, mentre que durant el període pasqual pertanyien al llibre de l'Apocalipsi.
- *Passio*: els dies de festivitats martirials, s'aprofitava per llegir la primera part de la *passio* del sant.
- *Benedictiones*: els diumenges i en festes importants es cantava el Càntic de Daniel.
- Cant del *Psallendum*.
- *Clamor*: cant solemne relacionat amb el *psallendum* propi de les grans solemnitats.
- *Apostolus*: lectura de les Cartes de Sant Pau o, durant el període quaresmal, substituïda per textos de les Cartes Catòliques; durant el període pasqual pertanyien als Actes dels Apòstols.
- *Evangelium*: lectura precedida per una processó solemne dels celebrants.
- *Sermo*.
- *Laudes*: cant de tipus al·leluàtic.

III. Ofertori

- Cant solemne del *Sacrificium* mentre el celebrant

col·locava el pa i el vi sobre l'altar.

IV. *Intercessions Solemnes*

- **Missa** (o també coneguda com a **oratio admonitionis**). Es tracta d'una llarga pregària sacerdotal que feia referència a la festa litúrgica de la diada i que, al mateix temps, serveix d'invitació i d'exhortació envers el poble reunit en assemblea.
- *Dyptycum*: oració per l'Església.
- <Oratio> **Alia**: oració on el ministre demanava a Déu l'acceptació dels dons de l'Església, el pa i el vi preparats sobre l'altar, com a símbol de la submissió de tota l'assemblea a l'acció santificant de Déu.
- *Nomina offerentium*: proclamació dels díptics, d'origen molt antic, que mencionen els Sants, els diferents Ordres de l'Església, i que també solen fer referència a aquells que havien fet les ofrenes i, també, als difunts.
- <Oratio> **Post Nomina**. Pregària que conclou la llista d'aquells que havien fet les ofrenes i que té una clara vocació globalitzadora, fent esment de totes aquelles persones de les quals s'havia fet memòria (malalts, presoners, peregrins, membres de la comunitat o d'altres esglésies).

V. *Signe de la Pau.*

- <Oratio> **Ad Pacem**: Pregària anterior al bes de la pau, i que precedeix el Prefaci eucarístic o *Inlatio*. El ritu de la pau comprenia també una benedicció i una monició diaconal.
- *Antiphona ad Pacem*

VI. *Pregària Eucarística.*

- **Illatio**: Prefaci Eucarístic, generalment molt més desenvolupat que el Prefaci del Ritu romà, on es fa la presentació del misteri particular o de la festivitat de la diada. La lectura del text ve precedida d'un diàleg entre el celebrant i el diaca, per una part, i l'assemblea reunida, per un altre.

- *Sanctus*: cant adreçat a Crist.
- **<oratio> Post Sanctus**: Part integrant com la *Illatio* de la Pregària Eucarística, que serveix d'enllaç entre aquesta i el que segueix, i que sol contenir una referència al temps litúrgic. Normalment les fòrmules solen ser un resum sobre el misteri de redempció en Jesucrist.
- Relat eucarístic.
- **<Oratio> Post Pridie**. És la tercera part variable de la Pregària Eucarística, que sovint englobava una vertadera anamnesi (record d'una acció històrica de Déu, agraïment i súplica d'actualització) i una epiclesi (una invocació a Déu esperant l'enviament del seu poder santificador, normalment damunt el pa i el vi de l'eucaristia) que serveixen per confirmar que la consagració de les espècies ha estat ja realitzada.
- Doxologia: lloança i glorificació de Déu o de la Santíssima Trinitat.

VII. *Ritu de la Comunió*

- *Laudes Ad Confractionem*: Càntics durant els quals el celebrant fracciona les hòsties i disposa les partícules sobre la patena segons un disseny preestablert.
- *Credo*: Professió de fe, únicament recitada els diumenges i amb motiu de grans solemnitats.
- **Ad Orationem Dominicam**. Pregària que serveix de introducció al rés del *Pater Noster*.
- *Pater Noster*. Proclamat únicament pel celebrant, l'assamblea responia "Amen" a cadascuna de les peticions. La pregària acabava amb un embolisme del celebrant.
- *Sancta Sanctis i Cantus ad Commixtionem*: aclamació i preparació de les espècies eucarístiques.
- **Benedictio**: *Benedicció precedida per una exhortació del diaca per rebre la comunió amb humilitat*.
- *Ad Accedentes*: salmòdia cantada durant la processó prèvia a rebre la Comunió.

- *Antiphona post communionem.*
- *Oratio Completuria:* oració final d'acció de gràcies.
- *Adnuntatio:* anunci de les properes festivitats per part del diaca.

Comiat

- El celebrant acomiada a l'assemblea: "*Dominus sit semper vobiscum. Sollemnia completa sunt*".

b) *Les misses "Omni cura" i "Deum Inmense" dedicades a Sant Feliu de Girona.*

El Sagramentari de Toledo conté un nombre molt important de misses de màrtirs hispànics i també de forans. Entre els hispànics esmentar les misses d'Isclé, Llogaia, Eulàlia, Fructuós, Vicenç, Eulàlia de Barcelona, Medir i Celoni, Engràcia i els 18 Màrtirs de Saragossa, Justa i Rufina, Fèlix de Girona, Just i Pastor, Faust, Jenar i Marcial, Servand i Germà, Cugat de Barcelona, i la de Vicenç, Sabina i Cristeta. Fora d'aquest sagramentari, però inclosos en altres manuscrits, tenim l'ofici de Zoile, el de Felix de Girona i la missa de Sant Cugat de Barcelona.

Tal com acabem de veure la tradició manuscrita ens ha conservat el text de dues misses escrites en honor de Sant Feliu de Girona, que foren publicades a l'edició abans esmentada de M.Férotin. Encara que com veurem, de forma breu, tenen un caràcter i una tipologia certament diferent, tenen alguns aspectes que les fan realment interessants.

1. **Missa "Omni Cura".** La primera de les dues misses

conservades i publicada per M.Férotin és coneguda amb el títol de "Omni Cura" ¹⁰⁵. Es tracta d'una missa que inclou tots els textos variables necessaris per al celebrant segons l'estructura de la missa hispànica que s'ha comentat anteriorment: [Missa], *Alia*, *Post Nomina*, *Ad Pacem*, *Inlatio*, *Post Sanctus*, *Post Pridie*, *Ad Orationem Dominicam i Benedictio*. Els textos tenen, en general, una elaborada reflexió teològica de la festa martirial del sant i alguns dels seus passatges semblen inspirats clarament en el text de la *passio* de Sant Feliu . Anem a veure seguidament alguns aspectes importants.

- La missa sembla redactada des de la mateixa ciutat de Girona, com pot desprendre's de l'expressió "*huius ciuitatis*" que apareix a l'oració "*Ad Pacem*" ¹⁰⁶.
- Hi ha influències clares entre el text d'algunes oracions i alguns dels passatges descrits a la "*Passio Sancti Felicis*", sobretot els referents a l'origen i a la predicació i martiri a *Gerunda*, una obra que sembla haver influenciat clarament a l'autor d'aquestes oracions. Veiem-ne algun exemple:

"His itaque patrie cedens ponti freta transcurrens, te qui ubique totus es querens, Gerunda, usque peruenit. In qua, ut bonus negotiator pretiosam margaritam quam distractis omnibus comparauerat"

---

¹⁰⁵ *Missa In Diem Sancti Felicis: Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed. M.FÉROTIN, 1912), Paris, núm.XCV, col.380-384.

Veure en aquest mateix treball l'Apèndix documental núm.8.4.5.a

¹⁰⁶ "*Ut, sicut huius ciuitatis avidus negotiator hic santissimus exstitit Felix*": *Missa in Diem sancti Felicis. <Oratio> Ad Pacem: Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les Manuscrits mozarabes* (ed..M.FÉROTIN, 1912), Paris, númXCV[860], col.381.

*(Alia)*¹⁰⁷.

*"Ingerit itaque insatiata crudelitas squalorem carceris, ferri pondera,
inedie tabem, flagellorum sulca, unguarum lacerationem, maris
naufragia, totaque peruersitate mentis terrere militem tuum adtentat"*
*(Post Sanctus)*¹⁰⁸.

Sembla per tant que l'autor d'aquestes oracions coneixia bé els textos litúrgics de Sant Feliu, molt especialment la *passio* i l'himne litúrgic que semblen haver estat redactats durant el primer terç del segle VII. Podria pensar-se que un cop escrit el text de la *passio* s'haurien anat component la resta de textos litúrgics; caldria tenir en compte, però, una altra possibilitat que ja hem apuntat en un anterior apartat: no seria possible pensar que aquest conjunt de textos (*passio*, himne litúrgic, homilia i textos de la missa) fossin obra d'un mateix autor i que les coincidències existents es deguessin, no a la influència posterior d'un sobre l'altra, sinó a l'existència d'un programa litúrgic preconcebut i executat des de la mateixa seu episcopal? Nosaltres pensem que és certament molt possible. De totes maneres, acceptant o no aquesta hipòtesi, sembla clar que el text de les oracions d'aquesta missa hauria estat compost durant la primera meitat del segle VII¹⁰⁹, contemporàniament o poc

---

¹⁰⁷ *Missa in Diem sancti Felicis. <Oratio> Alia. Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), París, núm.XCV [858], col.380

¹⁰⁸ *Missa in Diem sancti Felicis. <oratio> Post Sanctus: Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les Manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), París, núm. XCV [862], col.383.

¹⁰⁹ Basant-se en les coincidències existents entre el textos d'algunes oracions d'aquesta missa i la passió de Sant Feliu, A.Fàbrega (FÀBREGA, 1953, p.147-149) i

temps més tard a la redacció de la *passio*, l'himne litúrgic, i un sermó en honor de sant Feliu de Girona¹¹⁰.

2. **Missa "Deum immense"**. Els textos d'aquesta missa, conservada al Ms.British Museum Add.30.845 (procedent de Silos) van ser igualment publicats per M.Férotin a l'Apèndix de la seva edició del "*Liber mozarabicus Sacramentorum*"¹¹¹.

A diferència de la missa descrita anteriorment, aquesta uneix en una mateixa commemoració la festivitat de sant Feliu i la dels Màrtirs Macabeus, una circumstància que com hem vist en anteriors apartats succeeix en altres textos litúrgics (Oracional i Antifonari). L'arribada a Hispània en un moment indeterminat de finals del segle VI d'aquest culte als antics màrtirs bíblics, la festa dels quals també es celebrava el dia 1 d'agost suposà, en alguns casos, la redacció de textos per a la commemoració d'ambdues festivitats o simplement l'adaptació d'oracions de Sant Feliu de Girona ja existents¹¹².

Algunes de les principals característiques d'aquesta missa serien les següents:

C.García Rodríguez (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.309-310), també proposaven una datació semblant; en el mateix sentit, CASTILLO, 1999, p.137.

¹¹⁰ Veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.5.4.c.

¹¹¹ *Officium in Diem Sancti Felicis: Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), Paris, núm.CXLV [núm.1291-1298] col.583-589.

Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.5.b.

¹¹² GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966,

- Les al·lusions a Sant Feliu de Girona són, excepte a la <oratio> *Missa*, certament molt vagues i es limiten pràcticament a un joc de paraules constant amb el nom del sant (*felicis/felicior/ felicitatis/...*), un recurs estilístic que ja havíem trobat a les mateixes oracions del *Liber Orationum de Festiuitatibus*¹¹³.
- La <oratio> *Missa* és la única que conté algunes referències que permet pensar en una relació de dependència amb la *passio*. Així, per exemple, l'expressió "*ut bonus negotiator*" recorda enormement la de la passió ("*ut bonus negotiator, qui spirituale thesauros retinebat in corde*") o la de la <oratio> *Alia* de la missa "*Omni Cura*" ("*ut bonus negotiator pretiosam margaritam quam distractis omnibus comparauerat*").
- És certament interessant el concepte de màrtir que es desprèn del text d'algunes d'aquestes oracions.
  - El màrtir es entès com a protector i patró de la ciutat/comunitat¹¹⁴:

" Et quia in hoc die congregatas cum Maccabeorum triumphis victorias celebramus martiris tui Felicis, quesumus ut tam illorum suffragio quam istius patrocinio tuearis populum a periculis, patriam

---

¹¹³ Veure en aquest nostre treball l'apartat 5.5.3.b.

¹¹⁴ El concepte de patronatge i de intercessió martirial de Sant Feliu envers la ciutat de Girona el trobem desenvolupat també a l'himne litúrgic de Sant Feliu: "*O nimis Gerunda felix, / o beata civitas, / nil malorum tu pavescis / freta tanto Martyre: / postulata promeretur quisquis hic confluerit*": *Fons, Deus, vitae perennis: Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Ritus* (edC.BLUME-G.M.REVES, Leipzig 1897), XXVII, rep.Frankfurt, 1961, p.177.

*conserues in pace, eliminando hostem, conferendo quietem, donans
tranquillam uiuentibus uitam, et defunctis requiem sempiternam" (Post
Nomina)¹¹⁵*

- El màrtir com a intercessor:

*"..eique te aduocatum pre necessitatum nostrarum erumnis
supplicamus, hostias salutare et sacrificium laudis immomlamus
quatenus per misticam oblationem et sacrificium redemptionis nostre
apud eum remedia iuueniamus, pro cuius fide te passum indubitanter
tenemus" (Alia)¹¹⁶*

Diversos autors han proposat que les evidents diferències existents en el tractament que es fa en els textos d'aquestes missa a la figura dels Màrtirs Macabeus i a la de sant Feliu de Girona provindrien del fet que en aquest ofici es van fusionar en un moment determinat oracions redactades en períodes diferents: per una part, les vuit darreres oracions formarien part d'una antiga missa de finals del segle VI o de principis del VII, exclusiva dels Màrtirs Macabeus, que hauria estat posteriorment adaptada amb referències vagues sobre Sant Feliu (del qual encara no s'hauria redactat la passió); per altre banda, entrada la primera meitat del segle VII, quan ja seria coneguda la passió de sant Feliu, s'hauria

---

¹¹⁵ *Officium in Diem Sancti Felicis. Oratio Post Nomina: Le Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), Paris, núm.CXLV [núm.1293], col.586.

¹¹⁶ *Officium in Diem Sancti Felicis. <oratio> Alia: Le Liber Mozarabicus Sagramentorum et les Manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), Paris, núm.CXLV [núm.1292], col.585-586.

compost el pròleg (substituïnt l'anterior) (<oratio> *Missa*)¹¹⁷ i s'hauria incorporat al conjunt.

5.5.7 Les "*Homiliae Toletanae*".

a) *El discurs homilètic a la Hispània tarδοantiga i visigòtica. Una breu aproximació.*

El gènere literari del discurs homilètic és un dels més característics de la producció oral i escrita de l'antiguitat tardana i aconsegueix la seva plena evolució i culminació en el marc de la literatura cristiana occidental, i també a la mateixa Hispània¹¹⁸.

Originàriament, es defineix aquest gènere com el cultiu pedagògic que es fa en un àmbit cristià dels "comentaris gramaticals" aplicats primerament al camp de la poesia. Amb el pas dels segles l'evolució d'aquest gènere en el marc de la literatura antiga serà especialment important i es produirà un important procés d'adaptació, procés que passarà per abandonar gradualment el seu primigeni sentit didàctic per passar a adoptar un clar sentit litúrgic, un sentit que té el seu màxim exponent en les celebracions litúrgiques del ritu hispànic¹¹⁹.

Actualment sembla haver-hi un acord en afirmar que en el

---

¹¹⁷ FÀBREGA, 1953, p.146-149; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.138-139 i 309-310.

¹¹⁸ L'estudi dels orígens i l'evolució del gènere literari del discurs homilètic, la seva evolució a Hispània durant l'antiguitat tardana i en època visigòtica, i els principals repertoris conservats fins a l'actualitat, és el tema principal de l'estudi més complet que sobre aquest tema ha estat realitzat per A.Tovar (TOVAR, 1994).

¹¹⁹ TOVAR, 1994, sobretot p.25-73, on s'estudia els orígens i l'evolució del discurs homilètic cristià en el marc de la producció literària antiga.

gènere homilètic es poden distingir tres formes de discursos diferents, els quals, en part, representarien tres estadis en l'evolució d'aquest mateix gènere literari¹²⁰:

1. *Tractatus*, un terme que malgrat s'empri també per assenyalar obres de caràcter apologètic i *commentari* gramaticals, respon perfectament al prototipus del gènere literari del discurs homilètic: un discurs exegetic desenvolupat en un entorn eminentment didàctic o escolar.
2. *Sermo*, paraula que s'aplica als discursos exegetics singularitzats pel seu desenvolupament en entorns conjunturals, fonamentalment catequètics i sacramentals.
3. *Homilia*, terme usat per a definir un discurs que es desenvolupa en un àmbit litúrgic i que es caracteritza per la seva manca d'originalitat exegetica i compositiva, tant per tractar-se de reelaboracions i readaptacions d'antics textos cristians com perquè reflecteixen una excessiva formularització i fossilització, com a resultat de la repetició d'un mateix discurs en el desenvolupament de les celebracions culturals de l'any litúrgic. L'*homilia* és el discurs característic dels moments finals de la literatura homilètica del període tarδοantic.

El desenvolupament d'aquest gènere literari a la Hispània

---

¹²⁰ TOVAR, 1994, p.18-20, 75-89.

tardoantiga i visigòtica comportarà l'aparició de diversos tipus de repertoris on s'aniran agrupant progressivament aquestes obres. Segons A.Tovar, es pot parlar bàsicament de l'existència de tres grans tipus de repertoris¹²¹:

1. Les *sèries*, constituïdes mitjançant la reunió de "*tractatus discursius gramaticals*" i organitzades en virtut de la uniformitat d'un "text de referència" i, a vegades, d'una agrupació més aleatòria de discursos amb una voluntat d'autor i una finalitat didàctica.
2. Les *col·leccions*, que responen a la configuració d'un *corpus* la unitat del qual procedeix de la seva coherència temàtica, la seva coherència cronològica, l'autor dels discursos, o la tasca del mateix recopilador. Es confeccionen mitjançant *tractatus populares* i *sermones*.
3. Les *compilacions*, que no són res més que la suma i ordenació de *collecciones*, les quals s'organitzen segons el calendari litúrgic. El seu ús, exclusivament litúrgic i cultural, permetrà el sorgiment dels anomenats "homiliaris".

b) Les "*Homiliae Toletanae*". Tipologia.

Amb aquesta denominació es coneix un repertori de discursos homilètics visigòtics, copiats durant el segle XI a l'abadia de Silos i que en l'actualitat es conserva al British Museum de Londres

---

¹²¹ TOVAR, 1994, p.90-96

(Ms.add.30.853)¹²².

Es tracta d'una compilació dividida en tres parts clarament diferenciades: l'anomenat "cos principal", dos apèndixs, i una epístola apòcrifa tardana que separa les dues parts anteriors. La clara disposició litúrgica dels textos abona la possibilitat de considerar-lo com l'homiliari "nacional visigòtic", donat que és en el marc de la producció litúrgica visigòtica on prenen ple sentit les "*Homiliae Toletanae*"¹²³.

Actualment, a la llum de les darreres investigacions, sembla poder-se afirmar que aquesta compilació homilètica hauria estat realitzada a la ciutat de Toledo durant el segle VII, possiblement per obra d'Ildefons o del mateix Julià de Toledo. Malgrat tot, altres autors han defensat un origen diferent. Així, C. García Rodríguez, va criticar l'adscripció toledana d'aquest repertori propugnant un possible origen gal basant-se, sobretot, en tres importants aspectes: la influència gala, el silenci de les *Homiliae* pel que fa a la màrtir Llogaia de Toledo i l'important tractament que es dona en el repertori a la figura del màrtir Feliu de Girona¹²⁴. Aquests arguments han estat combatuts recentment per altres autors que han impugnat aquestes hipòtesis defensant de nou l'origen toledà, si be acceptant plenament la important aportació rebuda per part

---

¹²² Sobre els primers estudis d'aquest homiliari, veure l'edició del *Liber Mozarabicum Sacramentorum* (ed.M.FÉROTIN, 1912), cols.882-885

¹²³ TOVAR, 1994, p.236.

¹²⁴ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.64-65 i 308.

de la litúrgia gal·licana¹²⁵.

Tal com s'ha assenyalat amb anterioritat en l'actualitat la moderna crítica s'inclina a pensar que els vertaders autors d'aquesta compilació haurien estat Julià de Toledo o, sobretot, Ildefons de Toledo, del qual tenim testimonis del mateix segle VII i VIII referits al fet que hauria estat autor d'un llibre litúrgic que reunia discursos homilètics, es a dir, un homiliari¹²⁶. Altres testimonis, en canvi, deixen la porta oberta a la possibilitat de pensar que l'autoria d'aquesta compilació fos obra de Julià de Toledo¹²⁷. Més recentment s'han proposat hipòtesis alternatives, si be certament complementàries a les proposades anteriorment: semblaria que la primera disposició de les "*Homiliae Toletanae*" hauria estat realitzada per Ildefons de Toledo, mentre que Julià de Toledo, amb posterioritat, l'hauria reformat i ampliat¹²⁸.

No existeix encara avui una edició de conjunt de les "*Homiliae*

---

¹²⁵ TOVAR, 1994, p.237-238, on s'exposen les principals teories sobre els orígens d'aquesta compilació toledana.

¹²⁶ El primer testimoni el trobem a l'*Elogium Sancti Ildefonsi* de Julià de Toledo: "*Eloquendi facultate praecipus, lingua flumine copiosus, tantoque eloquentiae cothurno ceber habitus, ut disputationum eius profusa oratio...*" (PL 96, col.43). El segon testimoni, en canvi, és del segle VIII, concretament de Cixila, el qual, en la semblança biogràfica que fa del bisbe Ildefons, destaca el fet que va ser autor d'un llibre on reuní un important conjunt de discursos homilètics (*Vita Ildephonsi*, PL 96, col.44. Sobre aquests textos i la seva problemàtica cronològica, VEGA, 1969b, p.35-107; DOMÍNGUEZ DEL VAL, 1971, p.137-166 i 283-334.

¹²⁷ Sobretot pel que fa a les coincidències estilístiques i temàtiques que s'observen entre algunes de les homilies de la compilació i algunes de les obres de Sant Julià. (TOVAR, 1994, p.239).

¹²⁸ TOVAR, 1994, p.240.

Toletanae", tant sols l'índex publicat per G. Morin¹²⁹ l'any 1893 i corregit i ampliat per altres autors en anys successius, i sols els discursos d'autors plenament identificats com Agustí d'Hipona o el mateix Cesari d'Arle han estat editats en la seva totalitat¹³⁰. Cal dir també que pel que fa als discursos anònims i els de possible procedència hispana han estat editats en molts casos de forma dispersa, si bé en els darrers anys s'han intentat agrupar en edicions de conjunt¹³¹.

L'anomenat "cos principal" d'aquesta compilació toledana està perfectament estructurat seguint la disposició del calendari litúrgic i s'hi pot apreciar l'existència d'una sèrie de cicles temàtics, com els relacionats amb la commemoració de la festivitat de diferents sants hispànics o bé de fora de la península, altres més específicament litúrgics, com els corresponents als períodes de l'Epifania, Quaresma o Pasqua o, finalment, aquells discursos que responen a circumstàncies més excepcionals, com la visita al Papa de Roma, l'ordenació d'un bisbe o la preparació de la comunitat cristiana contra un episodi de pesta¹³². Malgrat tot, al marge d'aquesta perspectiva primordialment i essencial litúrgica, a les "*Homiliae Toletanae*" es pot apreciar l'existència de quatre grans

---

¹²⁹ *Liber Commicus* (ed.G.MORIN, 1893), p.406-425 [apèndix 3]; aquest índex va ser reproduït i millorat en successius estudis per part de l'estudiós R.Gregoire (GREGOIRE, 1966, p.161-185).

¹³⁰ *Sancti Caesarii Arelatensis Sermones* (ed.G.MORIN, 1937), 2 vols., CCL, 103-104, Turnholt, 1953.

¹³¹ PLS 4, col.1935-1989.

tipus de discursos si atenem al seu origen¹³³:

1. Discursos complets, provinents de la tradició patristica llatina, sobretot d'autors com Agustí d'Hipona o Cesari d'Arle, i també d'altres traduïts directament del grec.
2. Discursos de la tradició cristiana occidental, reelaborats dins d'aquesta mateixa tradició llatina, provinents d'una *collectio* originària associada a l'activitat divulgadora de Cesari d'Arle.
3. Discursos de procedència hispana
4. Discursos reelaborats a Hispània.

A.Tovar que ha estudiat en profunditat el gènere literari homilètic desenvolupat a Hispània durant l'antiguitat tardana i en època visigòtica, afirma que a la compilació de les "*Homiliae Toletanae*" es poden distingir, atenent al seu caràcter i contingut, els següents tipus de discursos:

- a) *Discursos de caràcter litúrgic*, ordenats segons els principals cicles de l'Any Litúrgic (cicle epifànic, cicle quaresmal, cicle pasqual i cicle normal o *de quotidiano*).
- b) *Discursos de caràcter sacramental i processional*, emmarcats en la celebració de diverses cerimònies de caràcter litúrgic.

---

¹³² TOVAR, 1994, 244-263, fa un exhaustiu anàlisi dels principals discursos existents a les "*Homiliae Toletanae*", estudiant el seu origen i les principals característiques estilístiques i teològico-doctrinals.

- c) *Discursos de martiri*, destinats a glossar la figura diversos màrtirs.
- d) *Discursos de caràcter conjuntural*, entre els quals destaquen els sis de l'anomenat "cicle de pesta".

c) *L'homilia i el sermo dedicats a Sant Feliu de Girona continguts a les "Homiliae Toletanae"*.

Al manuscrit de les "*Homiliae Toletanae*" conservat a Londres (British Museum add.30.853), conegut també amb el nom de *Homiliarium Silensis* es conserven dos discursos destinats a la commemoració de la festivitat del màrtir sant Feliu de Girona: una *homilia* (citada al manuscrit britànic com a "*Sermo in diem Sancti Felicis*"¹³⁴) i un *sermo* (segons el manuscrit, "*Item alius sermo eiusdem Sancti Felicis*"¹³⁵).

1. "*Sermo in diem Sancti Felicis*". El primer autor que va donar notícia de l'existència d'aquesta *homilia* va ser G.Morin a finals del segle XIX¹³⁶, si bé la primera edició completa del text no va ser publicada fins molt anys més tard, concretament l'any 1958 per

---

¹³³ TOVAR, 1994, p.243-244

¹³⁴ *Homiliarium Silensis*, s.XI, *British Museum add.. 30853*, fols.114-115.

¹³⁵ En el manuscrit britànic, a continuació del primer sermó, es pot llegir: "*Item alius sermo eiusdem sancti Felicis qui tamen dispositio domini post triduum dici devet qui spiritaliter convenit*" (fol.115 v.r).

¹³⁶ *Liber Comicus* (ed.MORIN, 1893), p.413.

part de M.C.Díaz y Díaz ¹³⁷. Darrerament disposem d'una nova edició- basada en una relectura del manuscrit original conservat al British Museum- realitzada per G.Roura, arxiver de la Catedral de Girona¹³⁸.

Es tracta d'una peça breu, però enormement interessant, tant pel que fa a la seva qualitat literària, com des del punt de vista de la història de la litúrgia, com també per la informació que ens aporta sobre l'església gironina de finals del període visigòtic.

El text, relativament breu, presenta una senzilla estructura compositiva on hi podem identificar tres grans parts:

- Una primera, on l'autor convida als fidels a celebrar el natalici ("*dies natalis*") de sant Feliu. Hi és present el joc de paraules amb el nom del sant (*felix, feliciter, felicior, felicitatem*) que ja caracteritzava el text de moltes de les oracions dedicades a sant Feliu contingudes al "*Liber Orationum de Festiuitatibus*"¹³⁹.
- En un segon moment, el "cos" del sermó pròpiament dit s'inicia amb l'adverbi "*hic*" -"aquí", un locatiu referent a Girona o a la mateixa tomba martirial- i passa a descriure de forma sintètica i comprimida, amb un esquema idèntic

---

¹³⁷ DÍAZ Y DÍAZ, 1958a, p.66. Una traducció catalana basada en aquesta edició fou realitzada per A.Soler i Solei i va ser publicada a AMICH, 1994, p.311.

¹³⁸ ROURA, 1994, p.302 (veure, en aquest mateix nostre treball, l'apèndix documental 8.4.6.a)

¹³⁹ Veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.5.3.b

al de la *passio*, les diverses etapes del martiri del sant i les nombroses intervencions angèliques.

- La tercera i darrera part és un recordatori de la diada del sant i una crida als fidels a mantenir la seva fe unida a la del màrtir.

Una lectura atenta d'aquesta *homilia* permet observar que segueix una esquema compositiu i argumental molt semblant al de la *passio* i al de l'himne litúrgic "*Fons Deus vitae perennis*", amb els quals, sobretot amb el primer, guarda evidents semblances de caire estilístic i lèxic¹⁴⁰. A més a més, l'aparició en el text del locatiu "*hic*" permet creure que aquesta peça havia estat redactada i pensada "des de" i "per a" ser llegida a la mateixa ciutat de Girona, molt possiblement durant la celebració litúrgica d'una missa commemorativa de caràcter anual durant la celebració de la festivitat del màrtir ¹⁴¹.

Aquesta més que possible dependència del text del discurs envers el de la *passio* - un text que el seu autor sembla conèixer perfectament i, que de fet, esmenta a l'*homilia*¹⁴²- no ha estat un fet

---

¹⁴⁰ Sobre aquest fet, són especialment interessants les reflexions fetes per M.C. Díaz y Díaz on aquest estudiós destaca els paral·lelismes estilístics i lèxics entre alguns passatges de la *passio* i d'aquesta *homilia* (DÍAZ Y DÍAZ, 1958a, p.64, notes 5-7)

¹⁴¹ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.309-310

¹⁴² A.Tovar creu que el terme *confessio* que apareix en el text de l'*homilia* ("*Ut qui Felix ante nomine dicebatur, confessione felicior inueniretur*") és una referència directa al text de la *passio*, el qual, segons el text del mateix discurs, semblava recentment acabat de compondre a la mateixa ciutat (TOVAR, 1994, p.256).

acceptat unànimement per tots els estudiosos i, com per exemple C.García Rodríguez, es creu que de la coincidència lèxica en alguns passatges d'ambdós textos no se'n pot concloure una interdependència entre ells¹⁴³.

Finalment quedarien encara dues importants qüestions a plantejar: en quina època s'hauria redactat aquesta *homilia* i qui en seria el seu autor? En un anterior apartat hem vist com en l'actualitat els especialistes s'inclinen a pensar que els textos de la *passio* i de l'himne litúrgic de sant Feliu de Girona foren redactats, segons tots els indicis, durant la primera meitat del segle VII ¹⁴⁴. Si hom accepta una dependència i una estreta relació entre aquestes peces litúrgiques i el text d'aquesta *homilia*, caldria propugnar una cronologia semblant per a aquesta peça. A favor d'aquesta opinió hi hauria el fet que aquesta *homilia* respon perfectament al patró de l'evolució del discurs homilètic que es produeix durant el mateix segle VII, tant pel que fa als seus elements estilístics com els de caràcter sintàctic¹⁴⁵.

En un anterior capítol en parlar de la *passio* i de l'himne litúrgic indicàvem com les coincidències que hom podia observar entre les diferents peces i el fet de semblar redactades a la mateixa ciutat de Girona permetien pensar que ambdós obres responien a un mateix patró, a una estructuració feta per un mateix autor, autor

---

¹⁴³ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.309.

¹⁴⁴ Veure, en aquest mateix treball, els apartats 5.5.4.c i 5.5.5.c.

¹⁴⁵ TOVAR, 1994, p.256

que nosaltres identificàvem com el bisbe *Nonnitus* de *Gerunda* (621-633/634)¹⁴⁶. Si hom accepta, basant-se en l'anteriorment exposat, les relacions existents entre ambdues peces i el text de l'*homilia*, creiem molt probable poder afirmar que el text d'aquest discurs fou escrit per el mateix autor que les dues altres peces, en aquest cas el bisbe *Nonnitus*, el vertader impulsor del desenvolupament del culte al màrtir gironí durant el primer terç del segle VII i, a la llum d'aquestes consideracions, el veritable estructurador i dinamitzador de la litúrgia martirial de sant Feliu a la ciutat de *Gerunda* a finals de l'antiguitat tardana¹⁴⁷.

2. "*Item alius sermo in diem Sancti Felicis*". El text d'aquest *sermo*, malgrat aparèixer en l'original del manuscrit britànic com a dedicat a sant Feliu de Girona és, en realitat, un discurs dedicat a glossar la figura i la memòria d'Honorat de Marsella, el predecessor en l'episcopat del bisbe Cesari d'Arle (502-542)¹⁴⁸. El text, en el

---

¹⁴⁶ En aquest mateix sentit, ROURA, 1994.

¹⁴⁷ El paper dels bisbes en el desenvolupament de la literatura homilètica és enormement important durant el període comprès entre els segles IV-VII. El bisbe, com a cap eclesiàstic superior és, a tots els efectes, el cap de la comunitat cristiana ciutadana i, per tant, també l'únic capaç de generar literatura homilètica. És en aquest context que la gran majoria d'obres d'aquest gènere literari produïdes durant aquest període són atribuïbles a importants bisbes de caràcter "universal" o simplement local. En aquest marc, caldria pensar que si el culte a Feliu a la ciutat de *Gerunda* durant el segle VII era vehiculat des de la seu episcopal, també era certament aconsellable que els textos fossin també redactats pel mateix bisbe - en aquest cas, *Nonnitus*-, el cap de la comunitat.

Sobre el concepte d'autor en el desenvolupament del gènere literari del discurs homilètic i la seva evolució durant el període tarδοantic i visigòtic, veure TOVAR, 1994, p.45-47.

¹⁴⁸ Aquest fet ja havia estat destacat per G.Morin a finals del segle XIX (MORIN, 1893, p.52 i ss.), una opinió seguida posteriorment per altres autors fins a

qual el nom de sant Feliu sols apareix en el títol del manuscrit del British Museum (fol.115 v. :*"Item alius sermo eiusdem santi Felicis..."*), és una simple adaptació de l'antic discurs cesarià en memòria del bisbe Honorat, del qual se'n destaquen les seves virtuts d'home d'església, de cap de la comunitat i la seva profunda espiritualitat cristiana¹⁴⁹.

Com cal entendre i valorar, doncs, l'existència d'un sermó d'aquestes característiques a les *"Homiliae Toletanae"* i la seva suposada relació en la commemoració anual de la festivitat de sant Feliu de Girona en un àmbit hispànic? Segons alguns autors, l'existència d'aquesta segona composició en aquesta compilació es podria entendre si hom accepta l'existència d'una disposició litúrgica que permetia dos dies festius en la commemoració de la festivitat del màrtir, com, de fet, sembla deixar entreveure el títol del segon discurs contingut a l'original del British Museum (fol.115v: *"...qui tamen dispositio domini post triduum dici devet qui specialiter convenit"*)¹⁵⁰. En aquest sentit, el compilador de les *"Homiliae Toletanae"* hauria incorporat al seu recull una breu *homilia* (*"Sermo in diem Sancti Felicis"*) i una segona peça, un antic *sermo* cesarià, que molt possiblement procediria de la col·lecció original a partir de

---

l'actualitat (DÍAZ Y DÍAZ, 1958a, p.65, nota 8; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.308-309, nota 22; i, més modernament, TOVAR, 1994, p.256).

¹⁴⁹ El text del discurs va ser publicat l'any 1937 per G.Morin en la seva edició completa de la producció homilètica de Cesari d'Arle: CAESARII ARELATENSIS, *Sermo De Natale Sancti Felicis: Sancti Caesarii Arelatensi. Sermones* (ed.G.MORIN, 1937), CCL, 104, Turnholt, 1953, p.855-858 (Veure, en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.6.b)

¹⁵⁰ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.308-309, nota 22,

la qual s'organitza l'homiliari toledà¹⁵¹. En conclusió, per tant, sembla que fou per obra de l'antic compilador visigòtic toledà que es van unir en un sol recull dues obres de procedència i autoria tant disperses: per una part, una homilia del segle VII, d'origen gironí, i per l'altra un discurs pertanyent a la col·lecció originària a partir de la qual es van estructurar les "*Homiliae Toletanae*"¹⁵².

5.5.8 L'Antiphonarium

a) L'Antiphonarium de la Catedral de Lleó (Ms 8). Orígens i característiques generals

El Ms.8 de la Catedral de Lleó és un dels més importants de l'alta edat mitjana hispànica i representa l'únic exemplar sencer conservat dels antics antifonaris hispànics¹⁵³.

El manuscrit consta de 306 fol.lis de pergami (330 x 240 mm), escrits generalment a una sola columna. El tipus de lletra emprat és la minúscula visigòtica, escrita per una mateixa mà amb excepció de comptats passatges¹⁵⁴.

---

¹⁵¹ TOVAR, 1994, p.256.

¹⁵² TOVAR, 1994, p.257.

¹⁵³ GARCÍA VILLADA, 1919; BROU, 1954, p.7-114; CORDOLIANI, 1954, p.258-287; DÍAZ Y DÍAZ, 1954, p.226-257; GÓMEZ MORENO, 1954, p.300-317; JANERAS, 1954, p.186-225; MARÍN, 1954, p.318-327; PÉREZ DE URBEL, 1954, p.115-144; VIVES, 1954, p.288-299; VIVES, 1955, p.117-124; PRADO, 1965, p.89-106; YARZA, 1976, p.182-210.

Sobre altres fragments importants - encara que incomplets- d'antifonaris, vegi's, FERRO, 1972, p.24-25; també PINELL, 1972, p.1309.

¹⁵⁴ Comptem en l'actualitat amb tres edicions d'aquest antic Antifonari de Lleó:

L'*Antiphonarium* és un dels llibres de l'antiga litúrgia hispànica, el qual, contenia tots els cants de la Missa, catedralícia o conventual, i a més els de l'ofici catedralici festiu, això és, els cants de les festes dels sants, de grans solemnitats com el Nadal, de tots els diumenges de l'any i de les fèries d'Advent, temps de Quaresma, de *mediante die festo*, o in *vicesima*, o tercera setmana de Quaresma, de *traditione*, equivalent al temps de Passió de la litúrgia romana, i temps Pasqual. En un apèndix s'afegien els cants de comú de sants i els de les solemnitats votives, com consagració o restauració d'esglésies, oficis per malalts, ...i les col·leccions de cants per als diumenges *de quotidiano* -diumenges que no pertanyien al Advent, Quaresma ni temps pasqual-, o sia, els que estaven situats entre Epifania i Quaresma i els que seguien a la Pentecosta.

La datació d'aquest extraordinari manuscrit ha provocat en els darrers anys importants discussions entre els especialistes. De totes maneres en l'actualitat, malgrat no haver-se resolt totalment el tema, sembla haver-hi un cert consens en un seguit de punts essencials:

-
- 1) L'edició realitzada l'any 1928 pels Pares Benedictins de Silos sota la direcció del P.Lucio Serrano: *Antiphonarium mozarabicum de la Catedral de León* (ed.PP.Benedictinos de Silos, 1928), León. Aquesta edició contenia únicament el text, sense les anotacions musicals.
  - 2) La segona edició va presentar el text fascíml amb la seva part textual i musical: *Antifonario visigótico mozárabe de de la Catedral de León*, Madrid-Barcelona-León, 1953.
  - 3) La tercera edició, complement de l'anterior, presentava la transcripció del text, amb notes a peu de pàgina: *Antifonario visigótico mozárabe de la Catedral de León* (ed.L.BROU-J.VIVES), Barcelona-Madrid, 1959.

- Pel que fa a l'autoria i la datació dels seus quatre pròlegs, semblaria que el segon, tercer i quart caldria atribuir-los a un mateix autor, potser de Lleó i del segle XI; el primer, en canvi, seria més antic (s.X-XI)¹⁵⁵.
- Pel que respecta a un calendari existent en els fol.6-9, sembla que fou obra d'un copista del segle XI anomenat Arias¹⁵⁶.
- Sobre la datació exacta del cos del Manuscrit 8 hi ha opinions diverses: un bon nombre d'autors el creuen obra del segle X¹⁵⁷, si bé algun altre ha proposat una data més antiga, que caldria situar en el mateix segle IX¹⁵⁸. Tant si hom accepta una datació o altra sembla probable, tal com proposà Pérez de Urbel que aquest còdex seria una transcripció d'un model del segle VIII o del IX, el qual, al mateix temps, copiaria un altre de més antic, del segle VII¹⁵⁹. El copista hom l'ha identificat amb l'anomenat abat *Teomundus*, el qual hauria transcrit l'antic manuscrit per oferir-lo a *Ikila*, abat d'un monestir lleonés¹⁶⁰.

---

¹⁵⁵ DÍAZ Y DÍAZ, 1954, p.226-257.

¹⁵⁶ RODRÍGUEZ, 1985, p.21.

¹⁵⁷ PÉREZ DE URBEL, 1954, p.122-124, VIVES-FÀBREGA, 1949b, p.344; VIVES, 1955, p.117-124

¹⁵⁸ GARCÍA VILLADA, 1919, p.38-40;

¹⁵⁹ PÉREZ DE URBEL, 1954, p.137.

¹⁶⁰ Un estat de la qüestió sobre l'autoria i l'època de composició a YARZA, 1976, p.181-185; també a RODRÍGUEZ, 1985, p.21-26.

- Les miniatures existents en el còdex lleonès semblen obra del segle XI, però donat l'arcaisme de moltes de les seves figures molt probablement siguin còpies fidels d'un còdex anterior¹⁶¹.

L'excepcionalitat d'aquest manuscrit ve confirmada també per l'important nombre de miniatures que conserva. En l'aspecte figuratiu conté diverses representacions de sants, escenes de la vida de Jesucrist, un calendari escrit sota arcuacions amb representació dels evangelistes, aus i diverses representacions de la Santa Creu. Destaquen, també, un important nombre d'inicials decorades. Comú denominador d'aquestes representacions, sobretot de les de caire figuratiu és la seva senzillesa: les figures es presenten sempre sense marc, normalment a la part lateral esquerra del manuscrit. J.Yarza, que va estudiar en profunditat aquestes miniatures, proposava una datació que aniria des de finals del segle X a principis del XI¹⁶².

b) " *L'Officium In diem Sancti Felicis*".

Entre la multitud d'oficis que conté el manuscrit d'aquest Antifonari destaca, per la investigació que ens ocupa, l'anomenat "*Officium In Diem sancti Felicis*". Aquests textos es troben situats en el manuscrit en els folis 224-226, i, més concretament, entre els textos de l' "*Officium in diem Sancti Cucufatis*" i els de l' "*Offium in*

---

¹⁶¹ GÓMEZ-MORENO, 1954, p.315-316; YARZA, 1976, p.182-210.

¹⁶² YARZA, 1976, p.205.

diem Sanctorum Iusti et Pastoris"¹⁶³.

Els cants destinats a ser cantats durant aquesta festivitat es troben repartits en tres grans conjunts:

1. Els propis de l'ofici catedralici vespertí ("*Ad vesperum*"). Es troben repartits al llarg dels principals moments de que constava aquest ofici. Seguidament indiquem les principals parts de que constava aquest ofici¹⁶⁴, fent referència a les oracions que hi són representades (consten entre parèntesi i en negreta i s'indica l'abreviatura amb què apareixen a l'edició crítica de L.Brou i J.Vives):

- *Oblació de la llum:*

- El diaca eleva la llàntia encesa.
- Oració del *vesperinum*.
- Cant del *Sono*, probablement acompanyat d'encensament, únicament els diumenges i en festes molt solemnes (**SNO**).

- *Salmòdia:*

- Cant d'una o més antífoes amb versets de Salms (**ANT - VR.**).
- Cant del *Alleluiaticum* acompanyat d'un verset (**AL. - VR.**).

---

¹⁶³ *Officium in Diem Sancti Felicis: Antifonario Visigótico Mozárabe de la Catedral de León* (ed.L.BROU-J.VIVES, 1959), Barcelona-Madrid, p.374-378.

Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.7.

¹⁶⁴ Sobre l'estructura d'aquest ofici, veure PINELL, 1972, p.1311-1312; sobre els moments en que calia cantar o recitar aquestes peces litúrgiques segons el mateix antifonari, RODRÍGUEZ, 1985, p.14.

- Himne litúrgic, si era possible el propi del sant **(YMN)**¹⁶⁵.
  - Recitació d'un verset
  - *Conclusió:*
    - *Kyrie eleison*
    - Oració *completuria*
    - *Pater Noster*
    - Benedicció¹⁶⁶.
  - *Processó:*
    - *Psallendum*, cant processional al baptisteri o fins a l'indret on reposaven les relíquies dels sants **(PSLD.)**.
2. Els propis de l'ofici catedralici matutí ("*Ad matutinum*").

L'estructura bàsica d'aquest ofici era el següent¹⁶⁷:

- Salm 3.
- Antífona del Salm 3 **(DE PS III .A)**.
- Oració.

---

¹⁶⁵ Tal com es pot comprovar en el text de l'Antifonari (Apèndix documental núm.8.4.7), l'himne propi per a la festa de Sant Feliu que s'hi esmenta es "*Fons, Deus uitae perennis*", el qual, recordem-ho, sembla d'origen clarament visigòtic, i molt possiblement redactat pel bisbe *Nonnitus* de Girona (621-634/635) (veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.5.5 i l'Apèndix documental núm.8.4.4).

¹⁶⁶ El text complet de les oracions *completuriae* i de les *benedictiones* constava al *Liber Orationum de Festiuitatibus*. En efecte, hom pot consultar el text de les "*Orationes In Diem Sancti Felicis*", segons consten en aquest llibre, al nostre Apèndix documental núm.8.4.2)

¹⁶⁷ RODRÍGUEZ, 1985, p.14; i sobretot PINELL, 1972, p.1311-1312; PINELL, 1998, p.246-248.

- "Missa d'Antífones":

- Antífona (**ANT.**). Verset del Salm (**VR.**).

Oració.

- Antífona (**A.**). Verset del Salm (**VR.**)

Oració.

- *Alleluiaticum* (**AL.**). Verset del Salm (**VR.**).

Oració.

- Responsori (**RS.**). Vers del Salm.

Oració

(el nombre de *missae*, o agrupacions de dues antífones més un *Alleluiaticum* i un Responsori amb els seus consegüents versos del Salm i Oracions¹⁶⁸, era variable en funció de la importància de la festa. En el cas de la festivitat de sant Feliu que ens ocupa, n'hi ha un total de 5, ja que la sisena ("*It(em) alia missa pro Maccabeos dicenda*") -que té una estructura idèntica- està dedicada a glossar la festa litúrgica dels Màrtirs Macabeus, la qual, recordem-ho, es celebrava també el dia 1 d'agost¹⁶⁹.

---

¹⁶⁸ L'estructura i el sentit litúrgic de les agrupacions d'antífones o *missae* ha estudiat en profunditat per J.Pinell (PINELL, 1954, p.145.185), que n'ha destacat la seva importància i el seu valor litúrgic en el marc de l'antiga litúrgia hispànica; en aquest amteix sentit, JANERAS, 1954, p.186-225.

¹⁶⁹ El culte als Màrtirs Macabeus sembla haver-se introduït a la península Ibèrica a inicis del segle VII. La coincidència de la data de la celebració de la seva festivitat amb la de sant Feliu de Girona (1 d'agost) hauria suposat la progressiva redacció de textos que s'haurien anat incorporant a la litúrgia de Sant Feliu, molt més desenvolupada. Aquest culte hauria perdurat almenys fins a època

- Antífona. Salm 50 (**DE PS.L**).
- Antífona. Càntic variable de l'Antic Testament.
- [Oració de càntic] *¹⁷⁰ .
- Antífona. *Benedictiones* (**DE C.A.BNS**).
- *Sonum*,
- Antífona. Salms 148-150.
- [Lectura]
- Himne
- [Verset]**
- [*Supplicatio*]*
- *Completuria*¹⁷¹
- *Pater Noster*
- [*Petitio*]*
- [*Benedictio*]**
- *Psallendum*. Oració.

3. Els propis de la celebració de la missa de la diada ("*Ad Missa*"). El manuscrit únicament ens ofereix tres cants per a la missa pròpia de la festa de Sant Feliu:

---

mossàrab (segles IX-X) moment en que hauria desaparegut. Veure GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.137-139.

¹⁷⁰ En claudàtors[ ] hi consten aquelles parts de l'ofici que eren variables; un asterisc indica que aquestes parts sols apareixen a la anomenada Tradició B de l'antiga litúrgia hispànica; en canvi, la presència de dos asteriscs indica que aquestes parts són pròpies únicament de l'anomenada Tradició A.

- El cant del *psallendum* (**PSLM.**) amb el seu verset corresponent (**VR.**). Aquest cant es realitzava durant la Litúrgia de la Paraula, després de la lectura profètica o històrica.
- *Clamor* (**CLM**), cant solemne que es cantava en les grans solemnitats després del *psallendum* i abans de la lectura apostòlica.
- En el text de l'Antifonari apareix el cant *Deo Gratias* (**DEO GRATIAS**) acompanyat d'un verset (**VR.**). És sabut que en les festivitats dels màrtirs a continuació del *psallendum* es podia llegir una part de la *passio* del màrtir. La fórmula *Deo gratias* apareix en molts encapçalaments d'aquestes *passiones*¹⁷². No podria tractar-se d'un cant relacionat amb la lectura de la passió del màrtir?
- El darrer cant conservat per a la celebració de la missa es l'anomenat *laudes* (**LDS.**), de tipus al·leluàtic i que es recitava després de l'evangeli o de l'homilia en cas d'haver-n'hi.

A part dels cants que componen aquest *officium*, entre els altres múltiples aspectes excepcionals que caracteritzen aquest

---

¹⁷¹ El text de l'oració *completoria* i de la benedicció final d'aquest ofici matinal també es conserva al *Liber Orationum de Festiuitatibus*.

¹⁷² Per exemple a l'encapçalament de la "*Passio Sancti Felicis*". Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.3

manuscrit lleonès, cal fer esment finalment a les seves magnífiques miniatures¹⁷³.

Entre aquestes extraordinàries decoracions distribuïdes al llarg de l'Antifonari (figurades, o simplement decoratives o geomètriques) se'n conserva una que és d'un especial interès en la investigació que ara ens ocupa. Es tracta concretament d'una miniatura situada en el marge esquerre del fol.224, al costat de l'inici de l'*"Officium in diem Sancti Felicis"* (fig.13). Es tracta d'una representació figurativa (9 cm. d'alçada màxima) en la que apareix un àngel alat de grans dimensions, que agafa per la ma i pels cabells a un altre personatge -de dimensions més reduïdes- que va vestit amb una llarga túnica vermella. L'escena té lloc en un ambient aquàtic -el mar- com sembla despendre's de l'aigua representada als peus d'ambdós personatges i per la presència de diversos peixos representats de forma esquemàtica en el seu interior (fig.14).

Fa uns anys en un estudi realitzat per M.E.Gómez-Moreno sobre les miniatures d'aquest Antifonari aquesta mateixa autora interpretava aquesta escena com a pertanyent a la *passio* de Sant Cugat De Barcelona¹⁷⁴, si bé no donava cap justificació a la seva

---

¹⁷³ Les miniatures d'aquest Ms.8 de Lleó han estat analitzades i estudiades en múltiples treballs. Destaquem, entre aquests, GÓMEZ MORENO, 1954, p.300-317; YARZA, 1976, p.182-210.

¹⁷⁴ "La ilustración siguiente, en el fol.224, se refiere a S.Cucufate, al que representa sacado del mar por un angel, que lo ase de una mano y por los cabellos. El mar está figurado por una masa coloreada en la que se alinean peces, dibujados con trazos elementales y muy expresivos. Es notable la desproporcionada pequeñez de la cabeza del santo" (GÓMEZ-MORENO, 1954, p.307).

hipòtesi, com no fos que cregués que la identificació calgués fer-la en base a que aquesta miniatura es trobava al final dels textos de l'Antifonari pertanyents a l' "*Officium in Diem Sancti Cucufati*". Anys més tard, en un altre estudi sobre les principals característiques de les miniatures d'aquest còdex, J. Yarza corregia aquesta opinió i proposava una nova interpretació: el personatge representat no seria S.Cugat sinó que caldria identificar-lo, en base sobretot al text de la seva *passio*, amb S. Feliu de Girona¹⁷⁵. Efectivament, estem profundament d'acord amb aquesta nova identificació, - la qual, a més, s'adiu perfectament amb alguns passatges del principals textos de l'antiga litúrgia hispànica escrits per a la celebració de la festa de Sant Feliu-, més que no pas amb la de S.Cugat¹⁷⁶. A grans trets l'escena descrita en aquesta miniatura creiem que estaria directament inspirada en alguns dels principals textos de l'antiga litúrgia de Sant Feliu, uns textos que el miniaturista, una persona certament culta, devia conèixer perfectament:

- a) "*Passio Sancti Felicis*", capítols 18-19. Sant Feliu rep l'ajuda dels àngels després d'haver estat llançat encadenat a les aigües del mar¹⁷⁷.

---

¹⁷⁵ YARZA, 1976, p.199-200, notes 89-90.

¹⁷⁶ L'escena representada no guarda relació amb cap dels passatges descrits a la "*Passio Sancti Cucufatis*", en la qual, a més, cap dels passatges descrits té lloc en el mar o prop d'ell (*Pasionario Hispánico* (ed.P.RIESCO, 1995), p.153-163). Es sabut que, majoritàriament, els textos de les *passiones* servien de base per a la redacció de la major part dels textos litúrgics posteriors.

¹⁷⁷ "*Et postquam catenarum magnitudo disrupta est, confestim uisus est super undas maris pedibus ambulare et in medio angelorum manus ei tenentium hymnum et*

- b) Himne litúrgic "*Fons, Deus, vitae perennis*", inspirat en el text de la *passio* i que també recull l'episodi miraculós de l'ajut rebut per part de Feliu de mans d'un àngel enviat per Déu (v.31-36)¹⁷⁸.
- c) El *Liber Manuale* o *Liber Missae*, que contenia els textos per a la celebració de la missa, també conte algunes referències a aquest ajut rebut pel sant per part de Déu mentre fou llençat a les ones del mar¹⁷⁹.

---

alleluia pariter decantare" (*Passio Sancti Felicis, 18: Pasionario Hispánico* (ed.P.RIESCO, 1995), p.176-177).

"*Furciferi, quur preceptis meis minime paruistis et non, ut iussum est, nauigio currente, eum longis et profundius dimersistis? Quique proclamantes et protestantes eum in longinquo maris profundo dimersum, sed ad terras, comitantibus angelis...*" (*Passio Sancti Felicis 19: Pasionario Hispánico* (ed.P.RIESCO, 1995), p.178-179).

Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm. 8.4.3.

¹⁷⁸ "*Nempe mulis alligatus,/ dissipatur artubus,/ fluctibus presso marinis/ turgens subditur/ angelus immixtus almis/ ora pandit canticis*". Himne litúrgic "*Fons, Deus, vitae perennis*", 31-36: *Hymnodia Gotica* (ed.C.BLUME-G.M.DREVES, 1897), Frankfurt, 1961, p.177)

Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental 8.4.4.

¹⁷⁹ "*cum diuinitatis tue auxilio utribique munitus, et in terra consistens aduersarium conterit uerbis, et maria adgrediens fluidas suis submittit undas uestigiis*" : *Missa in Diem Sancti Felicis. Oratio Post Pridie: Le liber Mozarabicum Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), París, col. 384, núm.XCV, 863.

Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.5.a

Figura 14. Antifonari de la catedral de Lleó (Ms. 8). Vista general del foli 224, amb l'inici del text de l'Officium in Diem Sancti Felicis". Al marge superior esquerre pot observar-se la miniatura de Sant Felíu de Girona.

Figura 15. Antifonari de la Catedral de Lleó (Ms.8, fol.225). Detall de la miniatura amb la representació del miracle de Sant Feliu salvat de les aigües del mar per un àngel.

Sembla, per tant, que podem concloure amb certesa que el miniaturista que va realitzar aquesta escena figurativa, molt a finals del segle X o en els primers anys del XI¹⁸⁰, era bon coneixedor dels textos de l'antiga litúrgia hispànica, sobretot del *Passionarium*, tal com sembla quedar demostrat en aquesta escena que recrea un passatge de la Passió de sant Feliu. És per aquest motiu, que l'excepcionalitat d'aquesta miniatura rau també en la seva antiguitat, que la converteix en l'actualitat en la representació iconogràfica més antiga de la que disposem sobre el màrtir Sant Feliu de Girona.

5.5.9 EL *Liber Commicus*

a) *Tipologia i característiques generals.*

El "*Liber Commicus*" era el llibre que en l'antiga litúrgia hispànica reunia els fragments de les Sagrades Escripures que es llegien durant la celebració de la missa i de l'ofici. El *Commicus* reproduïa habitualment, seguint l'ordre del calendari litúrgic, les tres lectures bàsiques de la missa: *prophetia*, *apostolus* i *evangelium*¹⁸¹. Aquesta és l'estructura bàsica del llibre segons els dos principals manuscrits del segle XI conservats: el *Silensis XI* (Bibliothèque Nationale de Paris, n.a.l. 2171)¹⁸² i el *Emilianensis IV*

---

¹⁸⁰ YARZA, 1976, p.205.

¹⁸¹ Sobre les característiques d'aquest llibre litúrgic, PINELL, 1977, p.181-183; 1998, p.41-42; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.56-64.

¹⁸² *Liber Commicus sive lectionarius missae quo Toletana Ecclesia ante annos mille et ducentos utebatur* (ed.G.MORIN, 1893), Maredsous.

(R.Academia de la Historia de Madrid núm.22)¹⁸³.

Segons J.Pinell cal parlar a més de l'existència d'altres fonts/leccionaris - que, malgrat no ser els més habituals, s'aparten del model descrit anteriorment (de les tres lectures)¹⁸⁴:

- a) Leccionaris que, a més de contenir les lectures bíbliques, incorporen diversos textos patristics per a ser comentats i que eren probablement destinats a ser utilitzats com a sermons¹⁸⁵.
- b) *Commicus* que incorporen les lectures bíbliques per a la missa i per a les hores menors de Quaresma. El millor exemple seria un manuscrit del segle XII copiat en el taller de Santa Eulàlia de Toledo.
- c) Evangeliaris, com el el fragment del segle XII copiat a Santa Justa i Rufina de Toledo¹⁸⁶.

En quina mesura, però, els manuscrits altomedievals dels *Commicus* conservats fins a l'actualitat són un reflex de la situació

---

¹⁸³ *Liber Commicus. Edición crítica* (ed. F.J.PÉREZ DE URBEL- G.Y.RUIZ DE ZORRILLA, 1950), Madrid. Aquesta edició a més inclou altres Ms.parcials que també han arribat fins als nostres dies: el *Toletanus 35.8* (finals del segle IX-inicis del X); un fragment de finals del segle IX pertanyent al *Cod. Toletanus 35.4*; el *Silensis IV*, de mitjan segle XI; i el *Legionensis 2*.

¹⁸⁴ PINELL, 1998, p.42.

¹⁸⁵ MUNDÓ, 1956, p.151-276.

¹⁸⁶ *Liber Commicus* (ed.PÉREZ DE URBEL-RUIZ ZORRILLA, 1950), p.729-734.

cultural i litúrgica del període tarδοantic o visigòtic? Des d'aquesta perspectiva, és important destacar les precisions cronològiques fetes per F.J.Pérez de Urbel en el sentit de creure que cal parlar, bàsicament, de l'existència de dues famílies de manuscrits en la transmissió textual del *Commicus*: per una part tindriem el Cod.*Toletanus* 35.8, que seria un reflex d'un estadi de la vida cristiana dels segles V-VI, potser en un ambient monacal, el qual, al mateix temps, seria segurament una còpia d'una altre manuscrit molt més antic; per una altre banda, el mateix autor, afirma que durant el segle VII s'hauria passat a un model molt més abreujat, del qual derivarien el Cod. *Toletanus* 35.4, i els còdex de Silos, León i San Millán, els quals, malgrat presentar variants de caràcter local, intentarien mantenir la primitiva tradició toledana¹⁸⁷. Altres autors, però, com el mateix A.Mundó, presenten propostes diferents. Aquest investigador creu que les versions conservades actualment en els manuscrits serien, en definitiva, ampliacions d'origen divers sobre un tipus primitiu molt més simple; així els codex de Silos, León i San Millán procedirien dels regnes altomedievals de Castella i Lleó; la Bíblia d'Alcalà (Ms. 31 de la Biblioteca de la Universidad de Madrid) i el Ms.*Toletanus* 35.8, representarien un tipus mossàrab meridional; i, finalment, el fragment palimpsest de Paris (Ms. *Lat* 2269) seria d'origen catalano-septimà¹⁸⁸.

b) Les lectures per a la festivitat de Sant Felu

---

¹⁸⁷ *Liber Commicus* (ed.F.J.PÉREZ DE URBEL-G.Y.RUIZ ZORRILLA, 1950), I, p.LXXVIII i CXXXIII.

¹⁸⁸ MUNDÓ, 1956, p.204.

És evident que, malgrat les limitacions cronològiques que presenta la transmissió manuscrita del *Commicus*, la seva importància és prou important, sobretot perquè esdevé un testimoni del culte als sants a la Hispània tarδοantiga i durant el període visigòtic. En aquest sentit destacar la importància del fet que el santoral que apareix representat en els diversos manuscrits del *Commicus* coincideix, en gran mesura, amb el que hom pot trobar en el manuscrit visigòtic de l'Oracional o *Liber Orationum de Festiuitatibus* de Tarragona, un fet que semblaria confirmar la seva antiguitat¹⁸⁹.

Les lectures escollides per a ser llegides en la celebració de les festivitats dels diversos sants i màrtirs guarden normalment alguna relació, si bé a vegades sols a un nivell molt superficial, amb algun tret característic de la vida dels sants objectes de culte o bé amb el sentit més profund de la mateixa festivitat.¹⁹⁰

La festivitat de Sant Feliu de Girona (1 d'agost) i la seva commemoració a l'antiga litúrgia hispànica també és present en alguns dels exemplars representatius de la tradició manuscrita del *Commicus*, concretament al *Commicus* de San Millán (Ms.*Emilianensis IV*, Real Academia de la Historia de Madrid, núm 22) i a la Bíblia d'Alcalà (Ms.31 de la Biblioteca de la Universidad de

---

¹⁸⁹ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.58.

¹⁹⁰ Un quadre sinòptic amb les lectures corresponents a les principals festivitats de l'any litúrgic hispànic segons les diverses tradicions manuscrites del *Commicus*, a GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.59-62.

Madrid).

El *Commicus Emilianense* o de San Millán esmenta entre les lectures que calia llegir per a les festivitats de santa Justa i Rufina (17 de juliol) i dels sants Just i Pastor (6 d'agost) tres altres lectures sense indicació de la festivitat per a les quals anaven destinades. Amb bon criteri, creiem, alguns autors han identificat aquestes lectures com les que pertanyien a la festivitat de sant Feliu de Girona (1 d'agost), donat que la possibilitat que anessin destinades a la celebració anual de la festivitat de sant Cugat (25 de juliol) resta invalidada ja que sabem que la festivitat de sant Cugat no apareix representada en la tradició manuscrita del *Commicus*. Les tres lectures bíbliques indicades per el *Commicus* de San Millán són les següents: *Sir (Ecles) 31, 8-11* (lectura profètica), *2Tm 4, 17-18* (lectura apostòlica) i *Mt 25, 14-23* (evangeli)¹⁹¹.

El segon manuscrit que conserva lectures per a la commemoració litúrgica de la festivitat del sant gironí és l'anomenada Bíblia d'Alcalà, un manuscrit que únicament conté anotacions de lectures però no dels evangelis¹⁹². Aquest manuscrit indica com a lectures per a ser llegides dos passatges d'un mateix llibre neotestamentari: *2Tm 2,11; 2, 22; 3, 10-15*¹⁹³. Com es pot

---

¹⁹¹ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.61 i 308, nota 21.

¹⁹² Segons J.PINELL (1977, p.183) aquesta biblia podria ser el testimoni d'una fase anterior a la mateixa compilació del *Commicus*. En el mateix sentit, DE BRUYNE, 1922, p.147-155.

¹⁹³ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p. 61 i 308

apreciar els textos apostòlics proposats per aquest segon manuscrit s'aproximen força als anteriorment esmentats pel Ms. de San Millán.

Quin caràcter o relació guarden els textos escollits com a lectures amb el sentit darrer de la commemoració litúrgica de la festa del màrtir gironí? Anem-ho a analitzar breument:

1. El text veterotestamentari de *Sir (Ecles) 31, 8-11*, és una lloança de l'home just <el màrtir>, el qual, malgrat les temptacions i els perills, és capaç de mantenir-se fidel a les seves creences. És especialment representatiu que el fragment de la lectura comença amb l'adjectiu "feliç", a forma de joc de paraules amb el nom del sant, un recurs literari que també trobem en altres textos litúrgics relacionats amb el màrtir gironí, com en les oracions del *Liber Orationum de Festiuitatibus*¹⁹⁴, en una de les seves homilies¹⁹⁵ o en els mateixos textos de l'*Antiphonarium*¹⁹⁶
2. Les lectures apostòliques que apareixen en els *Commicus* per a la celebració de la festivitats de Sant Feliu són, en ambdós, casos

---

¹⁹⁴ Veure en aquest mateix nostre treball l'apartat 5.5.3.a

¹⁹⁵ Veure en aquest mateix treball l'apartat 5.5.7.c.

¹⁹⁶ Efectivament a l'*Antiphonarium* de Lleó, a l'ofici de la diada de Sant Feliu, concretament en el primer Al.lleuia de l'ofici matutí, es recull quasi totalment el mateix text: "*Felix qui potuit transgredi et non est transgressus et facere mala et non fecit ideo stabilita sunt opera eius in domino et elemosinas illius enarrabit ecclesia sanctorum alleluia*" : *Antifonario visigótico mozárabe de la Catedral de León* (ed.L.BROU-J.VIVES, 1959), p.375. (Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.7)

extretes del mateix llibre neotestamentari: la Segona Carta a Timoteu (2Tm). En el cas del manuscrit de San Millán els passatges estan extrets del capítol quart (4, 17-18) on es fa referència a les dificultats que trobava l'apòstol Pau en la seva predicació als pagans i a la defensa que va haver de realitzar tot sol davant els tribunals. La tria d'aquest text com a lectura pròpia de la diada de Sant Feliu sembla relacionar directament la figura de l'antic apòstol Pau amb la figura del màrtir gironí, sobretot en la idea de l'ajut diví rebut en el desenvolupament de la predicació i les dificultats i perills que calia vèncer per portar-la a terme.

Del mateix llibre bíblic si bé de capítols diferents procedeixen les lectures apostòliques consignades a la Bíblia d'Alcalà. En efecte, tal com hem vist anteriorment, aquest manuscrit cita com a lectura pròpia de la diada dos fragments procedents dels capítols 2 i 3 de 2Tm. Mentre que el primer fragment (2,11) és una invocació a la creença en la vida futura per a tots aquells que han mort per causa de la seva fe (martiri), el segon (2,22) fa referència a tots els que per causa de la seva fe en Jesús són capaços fins i tot de defugir de les passions pròpies de la joventut". Finalment, el tercer fragment (3,10-15), amb l'apòstol Pau com a protagonista, és una reflexió sobre el concepte de testimoniatge cristià i els perills que suposa: persecució i, a voltes, el martiri. Un cop més la lectura persegueix establir una clara comparació entre la tasca apostòlica de Pau de Tars i la del màrtir gironí.

3. El text evangèlic sols apareix esmentat en el *Commicus* de San

Millán. El fragment escollit pertany al primer evangeli, concretament al capítol 25 (Mt 25, 14-23). El text fa referència la famosa paràbola evangèlica dels talents: un administrador, en previsió d'un llarg viatge, confia als seus servents una part dels seus béns perquè els administrin durant la seva absència. Al seu retorn, l'administrador premia als bons administradors i castiga als dolents. El simbolisme del text sembla radicar en aquest cas en identificar el sant gironí com al bon negociant que amb el seu exemple i el seu testimoni (predicació i martiri) és capaç de retornar al seu amo (Déu/Jesús) el do gratuït rebut (la fe)¹⁹⁷.

---

¹⁹⁷ Semblaria guardar relació amb el text d'aquesta paràbola evangèlica l'expressió referida a sant Feliu "*ut bonus negotiator*" que apareix a la missa "*Omni cura*" (*Missa in diem Sancti Felicis, Oratio Alia: Liber Mozarabicus Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), núm. XCV, col.380). Veure en aquest mateix nostre treball l'Apèndix documental núm.8.4.5.a.

5.6 L'EPIGRAFIA

5.6.1 L'epigrafia d'època tardoantiga a les terres del nord-est de Catalunya. Una breu aproximació.

L'estudi de les referències escrites a les terres del nord-est de Catalunya durant l'antiguitat tardana el conclourem amb un recull de les troballes epigràfiques efectuades en aquest territori i que entren de ple en el període que es objecte del nostre estudi (s.IV-VII).

En aquest breu apartat presentarem un total 8 inscripcions, de procedència diversa, algunes de les quals (concretament 5) ja compten en l'actualitat amb un estudi i anàlisi aprofundit, mentre que les tres restants, inèdites en bona part, seran presentades per primera vegada. Val a destacar, que en l'estudi de l'epigrafia romana i tardoantiga d'aquest territori comptem d'ençà fa uns anys amb una eina del tot imprescindible per al seu coneixement i catalogació. L'aparició l'any 1991 del volum dedicat a la Província de Girona de les *Inscriptions Romaines de Catalogne* va permetre, per primer vegada, tenir a l'abast tota la informació epigràfica d'època romana i tardoantiga del nostre país, un element bàsic per a un millor coneixement d'aquest període, només coneguda fins aleshores a través d'estudis excessivament parcials o locals¹.

Les troballes que presentem són realment escadusseres: un total de vuit inscripcions componen l'actual "corpus" epigràfic d'època tardoantiga de les terres del nord-est de Catalunya, el

---

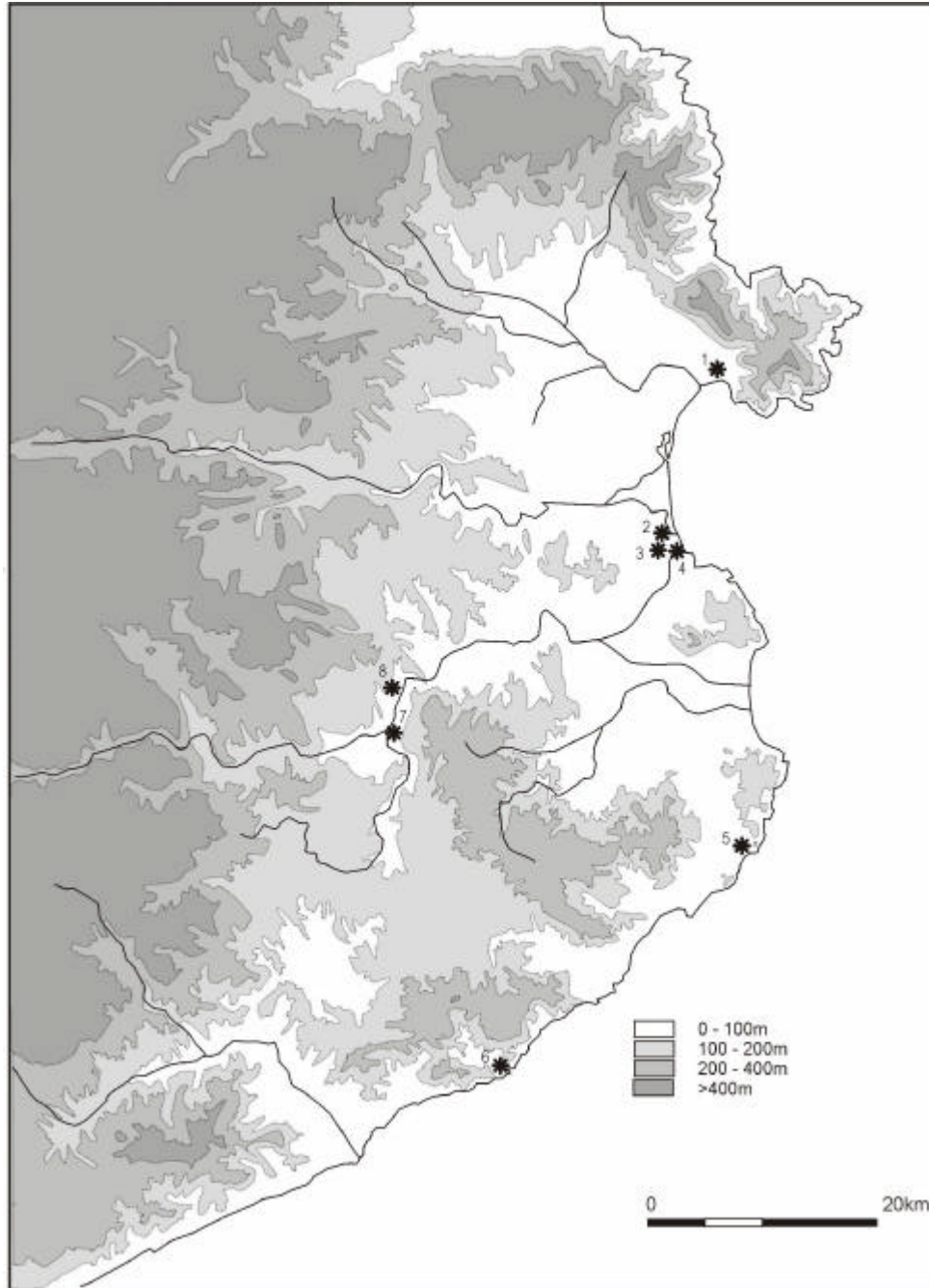
¹ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, on es cataloguen i s'analitzen 5 de les inscripcions tardoantigues que presentem en aquest estudi: núm.11 (Tossa de

territori que durant aquest període formava part de les antigues seus episcopals de *Gerunda* i *Impurias*.

Mar), 163, 164 i 165 (procedents d'Empúries), i 187 (procedent de Llafranc).

Les inscripcions, atenent al seu lloc de procedència, serien

Figura 16. Mapa de les troballes epigràfiques d'època tarδοantiga de les terres del nord-est de Catalunya: 1) Roses. 2, 3 i 4) Empúries. 5) Llafranc. 6) Tossa de Mar. 7) Girona. 8) Sant Julià de Ramis.

les següents (fig.16):

- Roses: 1 inscripció

- *Empúries*: 3 inscripcions
- *Llafranc*: 1 inscripció
- *Tossa de Mar*: 1 inscripció (amb dos textos diferents)
- *Girona*: 1 inscripció
- *Sant Julià de Ramis*: 1 inscripció

Una primera anàlisi sobre la dispersió geogràfica d'aquestes troballes permet comprovar com es concentren bàsicament en dues grans zones: la primera, prop de la línia costanera (Roses, Empúries, Llafranc i Tossa de Mar) i la segona, a l'interior, a l'antiga *Gerunda* i en el seu territori més immediat.

Un segon aspecte important a destacar és que l'epigrafia es presenta, en línies generals, com un fenomen essencialment urbà, amb una concentració de restes procedents de les antigues necròpolis tarδοantigues (Roses, Empúries i Girona), si bé no deixa de ser especialment representativa la presència de dues inscripcions procedents d'ambients rurals (Llafranc i Tossa de Mar), fet que caldria interpretar com un indicador del progressiu grau de cristianització assolit per alguns dels importants propietaris rurals d'aquest territori durant l'antiguitat tardana.

La destinació de les inscripcions conservades és, bàsicament, de caràcter funerari (1 de Roses, 2 d'Empúries, 1 de Llafranc i 1 de Girona), si bé també trobem altres aplicacions: consagració o dedicació d'una basílica o dels seus altars (1 d'Empúries), laudatòria (1 amb dos textos, procedent de Tossa de Mar), o simplement litúrgica o devocional (1 de sant Julià de Ramis).

Pel que fa a la tipologia i el suport sobre els quals se'ns han

conservat aquestes inscripcions dir que és força variat: un primer grup vindria donat per les inscripcions conservades sobre plaques de marbre blanc, en algun cas amb motlures, que semblarien procedir en alguns casos de la reutilització d'antigues *crustae*, com per exemple semblaria evidenciar-se en dues de les inscripcions procedents d'Empúries; un segon suport documentat es el musivari, com queda reflectit perfectament en el cas de les inscripcions procedents de la vil.la dels Ametllers (Tossa de Mar); i, en tercer lloc, esmentar el suport metàl.lic, el cas més paradigmàtic del qual seria la breu inscripció conservada sobre un gerro litúrgic de bronze procedent de l'antic *castellum* tarδοantic de Sant Julià de Ramis.

5.6.2 Roses

Fragment de làpida sobre marbre blanc amb inscripció funerària cristiana (fig. 16,1; 17 i 18).

Procedència: Fou localitzada a la Ciutadella de Roses l'any 1964, durant el transcurs de les obres de reconstrucció de la portada de l'església romànica de Santa Maria..

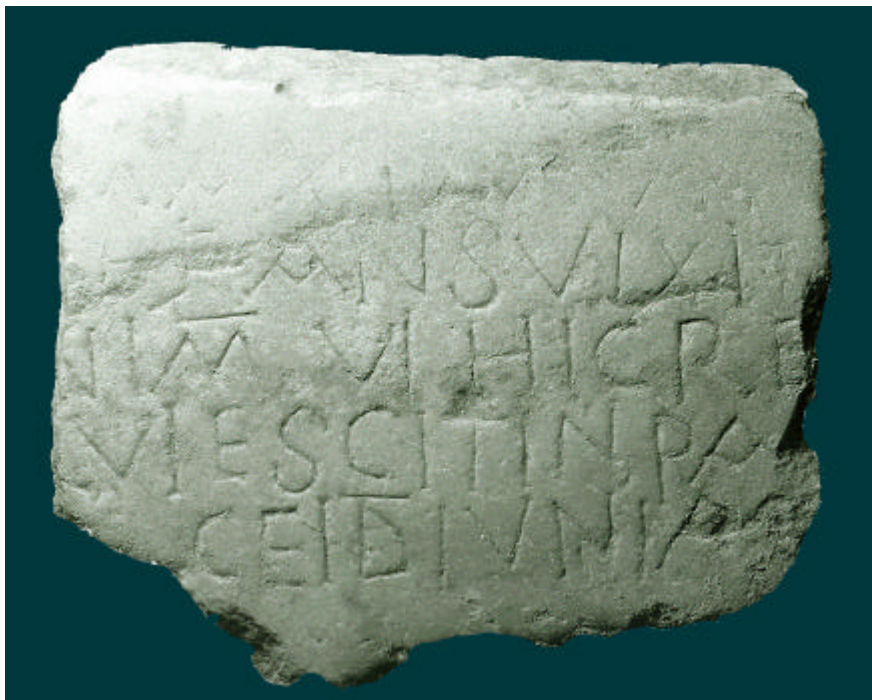
Lloc actual: Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona. Núm d'inventari 30.364.

Dimensions: 20,6 cm (alçada màxima), 24,1 cm.(amplada màxima), 9 cm (gruix màxim)

Bibliografia: pràcticament inèdita. Únicament parcialment publicada per M.Oliva (1972-1973, p.26-28, amb fotografia).

La lectura que proposem seria la següent:

**MAXIMU[S]
[I]NFANS VIXIT
[A]N I M VI HIC RE
[Q]UIESCIT IN PA
CE ID IUNIAS**

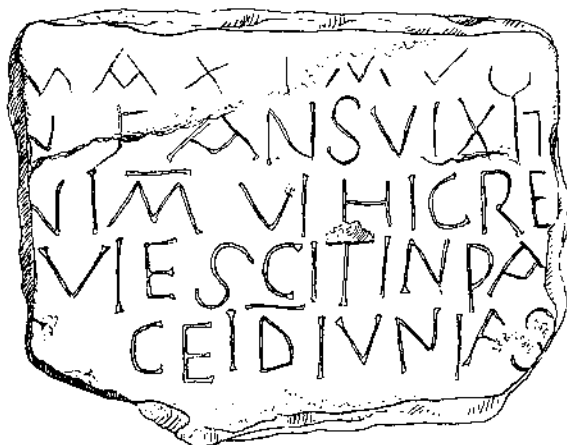

Figura 17. Fragment de làpida funerària procedent de l'àrea del temple de Santa Maria, a la Ciutadella de Roses.

La procedència original d'aquesta làpida sepulcral, que sembla presentar evidents signes de reutilització, potser com a reble en la construcció del temple romànic de Santa Maria, potser caldria cercar-la en la necròpolis que es va desenvolupar durant l'antiguitat tardana (segles IV/V-VIII, i amb una continuïtat a l'alta edat mitjana), a l'entorn d'un petit temple cementirià situat en el mateix

indret on segles més tard es bastí el temple romànic².

La cronologia d'aquesta inscripció caldria situar-la, basant-se en l'ús d'alguna de les fórmules que hi apareixen, en els segles V-

Figura 18. Fragment de làpida cristiana funerària sobre marbre blanc procedent de l'àrea del temple de Santa Maria, a la Ciutadella de Roses (dibuix M.Ferré).

VI³.

---

² Un estat de la qüestió sobre aquest cementiri, a partir de l'anàlisi i reinterpretació de les antigues excavacions, a NOLLA, 1997, p.107-146, amb tota la bibliografia anterior.

³ VIVES, 1969, p.9. Son nombrosíssims els paral·lels d'inscripcions amb fórmules semblants inventariades per Vives, entre elles, les núm. 213, 216, 226, 228, 231, 232, 234, etc.

5.6.3 Empúries

a) Fragment de làpida sobre marbre blanc (fig. 16,2 i 19).

Procedència: indeterminada.

Lloc actual: conservada al Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Núm. d'inventari 765. Segons M.Almagro fou donada al Museu d'Empúries, en una data no precisada, per la Sra.Carme Delàs⁴.

Dimensions: 12,2 cm (alçada màxima), 14 cm (amplada

Figura 19. Fragment de làpida sobre marbre blanc procedent d'Empúries.

---

⁴ ALMAGRO, 1952, p.139.

màxima), 5,7 cm. de gruix.

Bibliografia: ALMAGRO, 1948, p.62, núm.70; ALMAGRO, 1952, p.138-139, núm. 67; FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.155-156, núm. 163, pl.XLII, núm.165; RODÀ, 1994, p.111 i 113; NOLLA-SAGRERA, 1996, p.27-28.

La inscripció empra com a suport el fragment central d'una ara d'altar obrada en marbre de Saint-Béat⁵ que presenta al centre de la peça les restes d'una cavitat circular que, molt possiblement, indicaria que en un moment indeterminat fou reutilitzada com a element estructural de la base d'una porta⁶; a la part posterior de la peça s'observen restes de motlures .

És mèrit dels editors de *les Inscriptions Romaines de Catalogne* (Gérone) la reinterpretació del text d'aquesta inscripció i la nova cronologia proposada, invalidant d'aquesta manera antigues lectures i datacions certament dubtoses i agosarades fetes en anys anteriors⁷. La lectura proposada seria, amb alguns seriosos interrogants, la següent:

[CONDV]NTUR⁸ IN TEM[PLO]

---

⁵ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.155. El perfil de l'ara, a la p.14, fig.5, num.163.

⁶ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.155.

⁷ M.Almagro, basant-se en criteris paleogràfics, datava aquesta làpida en el segle II d.C (ALMAGRO, 1952, p.138).

⁸ En la restitució del verb inicial de la primera línia els autors contemplaven també altres possibilitats de lectura, en tot cas de significat semblant, que eren

---

[ALTA]RIA . S (an)C(t)O . STEP[HANO]

[S(an)C(t)O,E- - -] S(an)C(t)E AV[REAE o RELIAE]

- - - - -

[- - - CONSACRATA o SACRATA?]

Segons la interpretació proposada per aquests autors la inscripció faria referència a l'existència d'un temple, avui indeterminat, en el qual existien dos altars, un consagrat a Sant Esteve i el segon a un altre sant[a], versemblantment Aurea⁹ [o Aurèlia]. Podríem estar pensant doncs, en la consagració d'una basílica o be simplement dels seus altars dedicats a aquests dos sants cristians? No ho sabem.

Les inscripcions de consagracions de basíliques són freqüents a Hispània d'ença finals del segle VI i, sobretot, durant el VII. En el cas de les més antigues, normalment no es fa menció expressa a la deposició de relíquies, un fet que si que es produeix en el cas de les inscripcions posteriors a l'any 630¹⁰. Es per aquest motiu que

---

les següents: [DEDICA] NTUR, [ERIGV]NTUR o [RECONDV]NTUR (FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.156).

⁹ La difusió del culte a Sant Esteve a Hispània durant l'antiguitat tardana fou certament molt important, sobretot durant els segles VI-VII. Sobre aquest culte, GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.163-166.

Pel que fa al segon nom potser caldria pensar més en Aurea que en Aurèlia. Mentre que de la segona no tenim evidències de culte a la Hispània tarδοantiga, la primera, en canvi, sabem que va gaudir d'un important culte a Òstia, on es va alçar una important basílica on es feu enterrar Mònica, la mare del mateix Agustí d'Hipona. Els evidents contactes entre la ciutat portuària d'Empúries i la península itàlica podrien haver propiciat la difusió d'aquest culte.

¹⁰ VIVES, 1969, p.99.

aquesta inscripció sembla que no podria ser datada amb anterioritat al segle VI, i possiblement millor durant al segle VII

b) *Fragment de làpida sobre marbre blanc (fig.16,3 i 20)*

Procedència: Segons el testimoni del Rv. R.Font va ser descoberta el mes de febrer de l'any 1896 no gaire lluny del mur de migdia del recinte murat de la ciutat emporitana.¹¹.

---

¹¹ FONT, 1896, p.209-211; FONT, 1897, p.31-32.

Lloc actual: Museu d'Art de Girona. Núm. d'inventari del Museu Diocesà 859.

Segons algun autor, es tractaria d'un fragment de sarcòfag en marbre pirinenc¹², reutilitzat; a la part superior de la cara gravada

Figura 20. Làpida paleocristiana amb inscripció i crismó procedent d'Empúries.

presenta restes d'una motllura.

---

¹² FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.156.

Dimensions: 35 cm. d'alçada (màxima), 30 cm. d'amplada (màxima) i uns 8,5 cm. de gruix (màxim). El crismó central té una alçada d'un 26,5 cm.

Bibliografia: FONT, 1896, p.209; FONT, 1897, p.31-32; HÜBNER, 1901, núm.414; FITA, 1908, p.257-264; BOTET, 1911, p.340; DIEHL, 1925-1931, núm.2227; GUDIOL, 1925, p.318; ALMAGRO, 1947, p.207-208, làpida 19; ALMAGRO, 1952, p.233-234; MARQUÈS, 1955, p.22; PLA Y CARGOL, 1966, p.7; VIVES, 1969, p.74, núm.252; FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.156-157, núm.164, Pl. XLII, fig.5; AMICH-NOLLA, 1992, p.93; RODÀ, 1994, p.111-112; NOLLA-SAGRERA, 1997, p.27; AADD, 1999b, p.298.

La inscripció, de cronologia certament incerta, encara que pertanyent amb seguretat al període tarδοantic, és de traç irregular i de factura poc acurada. En el centre hi ha un crismó amb la ro tancada, l'alfa i l'omega a cada costat i amb la següent inscripció¹³, situada de dalt a baix i adaptant-se als espais que queden entre el monograma de Crist:

IN C(H)RIS [TO]

MAXIM [E o A]

AVE VA[LE]

Una a i una w (envolten el crismó).

Tal com destaquen alguns investigadors la fórmula conclusiva no té paral·lels en el marc de l'epigrafia cristiana de la Península Ibèrica¹⁴.

3) Fragment de làpida funerària sobre marbre blanc (fig.16,4 i 21)

Procedència: emporitana.

Lloc actual: Museu d'Arqueologia de Catalunya - Girona.
Núm.d'inventari 1.464.

Dimensions: 14 cm (alçada màxima), 9 cm (amplada màxima) i 6 cm (gruix màxim).

Bibliografia: ALMAGRO, 1952, p.253; FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.157, Pl.XLI, fig.5; NOLLA-SAGRERA, p.27.

La inscripció, certament molt incompleta, es conserva en un petit fragment d'una placa de marbre motllurada.

La lectura, evidentment parcial i fragmentària, seria la següent:

---

¹³ Segons la lectura proposada per FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.156. Aquests mateixos autors (p.156-157) fan un recull d'antigues lectures proposades per altres autors. En aquest mateix sentit, ALMAGRO, 1952, p.234.

¹⁴ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.157. Altres autors (VIVES, 1942, p.74) han volgut establir paral·lelismes entre aquesta fórmula conclusiva i la que apareix en el text del *Liber Ordinum*, referent als rituals d'exèquies i funerals ("*In finem Hominis Dei*"): "*expleta valefactione supreme salvationis*" (*Ordo in finem hominis Dei: Liber Ordinum* (ed.M.FÉROTIN, 1904), París, núm.XLI, col.108.

[- - -]C o GIO VI(xit) PL (us) M(inus)¹⁵.

Sembla que es tractaria d'un epitafi cristià tardà, possiblement del segle VI¹⁶.

Figura 21. Fragment de làpida funerària sobre marbre blanc procedent d'Empúries.

5.6.4 Llafranc (fig.16,5 i 22)

Làpida sepulcral de marbre blanc

Procedència: Llafranc, possiblement d'una antiga necròpolis tarδοantiga, avui desapareguda, que hauria estat situada molt a

---

¹⁵ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.157.

¹⁶ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.157. J Vives recull en el seu estudi la gran difusió de la fórmula *Vixit Plus Minus*, sobretot durant el segle VI (VIVES, 1969, p.232)

prop de l'actual església, a la part nord de la riera. La descoberta fa uns anys de tombes de *tegulae* del segles IV-V i de les restes d'estructures d'un possible edifici de culte cristià semblarien confirmar-ho¹⁷.

Lloc actual: actualment desapareguda

Dimensions: 38 cm (alçada) , 25 cm (amplada).

Bibliografia: PELLA Y FORGAS, 1883, p.274-275, 357-358; FITA, 1906, p.56-58, i fotografia p.57; BOTET, 1911, p.633; GUDIOL, 1925, p.318-319; VIVES, 1969, p.95, núm.300; BADÍA, 1977, p.236; PIÑERO-CARRERES-BOFARULL-BADÍA, 1989, p.27; NOLLA-CASAS, 1984, p.137; FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.173-174, núm.187, Pl. LI; RODÀ, 1994, p.111.

Aquesta inscripció, realitzada sobre una placa de marbre blanc sense motllurar, fragmentada en tres parts, i força incompleta en molts dels seus passatges, presenta segons FABRE-MAYER-RODÀ¹⁸, la següent lectura:

[- -] DO CONIUGI OPTI

[- - -] CE QUIESCENTI CAESARIA o CAESARIA[E]

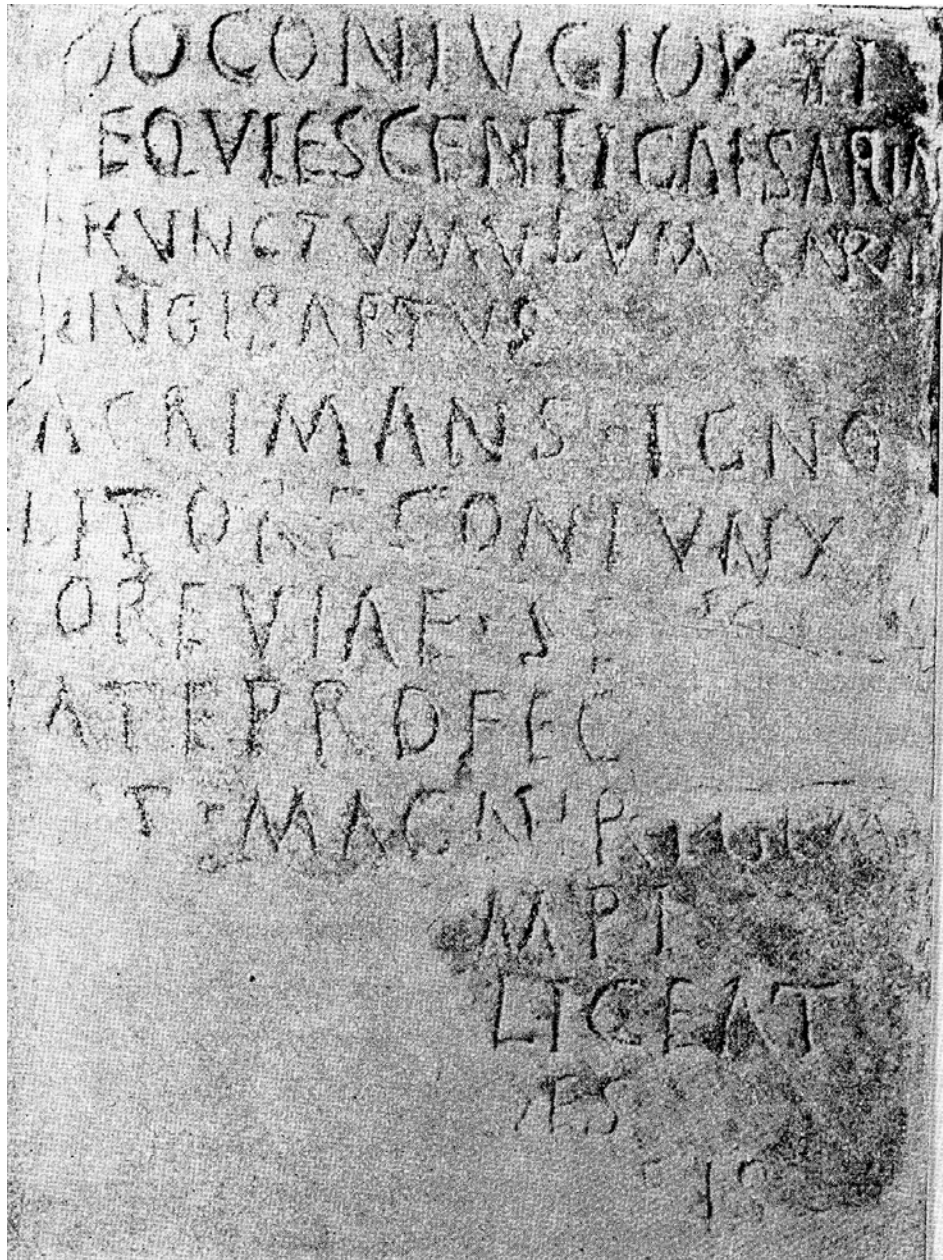
[- - -] HVNC TUMULUM CARI

[. .] NIVGIS ARTVS

---

¹⁷ NOLLA-CASAS, 1984, p.133-137, on es recull tota la informació i la bibliografia més important sobre les antigues troballes practicades en aquest indret.

¹⁸ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.173.

Figura 22. Lapidula sepulcral procedent de Llafranc (segons FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, P.LIV, 187).

- 5   [- -] ACRIMANS IGNO
      [. .] LITORE CONIUNX
      [- - -] ORE VIAE ? SE [N]IO
      [- - -] TATE PROFEC [- - -]

[- - -] IT ? MAGNI REGEM

10 **[- - -] MPI**

[- - -] LICEAT

[- - -] DES

[- - -] RIS

J.Pella i Forgas a partir de les indicacions proporcionades per F.Fita va publicar l'any 1883 un restitució en hexàmetres del text d'aquesta inscripció¹⁹, un text que també va reproduir anys més tard J.Vives en el seu estudi sobre les inscripcions cristianes d'època romana i visigòtica²⁰:

**[CARV]DO CONIUGI OPTI[MO IN PA]CE QUIESCENTI
CAESARIA**

[CONDIT IN] HVNC TVMVLVM CARV[DI CO]NIUGIS ARTVS

[CAESARIA ILL] ACRIMANS IGNO[TO] LITORE CONIUNX

[QVEM MAER]ORE VIAE SEN[IO PIET]ATE PROFEC[TVM]

5 **[EXCIPIV]NT MAGNI REGEM [SUPER AETHERA CA]MPI**

[VT PARADISIACAS] LICEAT [CONSCENDERE SE]DES

[OBIIT - - - OCTOB]RIS

---

¹⁹ PELLA I FORGAS, 1883, p.357. L'any 1906 Fita va proposar algunes variants en aquesta restitució: així en el vers 4: **[HINC ERR]ORE VIAE**; en el vers 6: **LICEAT [MIHI VISERE SE]DES**; i en el vers 7: **[DUX ET LVMEN E]RIS [FIDAE MEMOR ESTO IVGALIS]**.

²⁰ VIVES, 1969, p.95, núm.300.

Acceptant, en part, la restitució publicada per Pella i Forgas i Vives (6 primers hexàmetres) i les variants apuntades per Fita l'any 1906 (7e hexàmetre), J.Fabre, M.Mayer i I.Rodà han proposat una traducció (en francès) de l'epitafi tot i reconèixer la problemàtica plantejada encara l'actualitat sobre la interpretació d'alguns dels passatges²¹.

A partir de criteris paleogràfics i estilístics s'ha proposat datar aquesta làpida sepulcral en els segles IV-V²², un extrem que podria venir també confirmat per la datació proposada per J.M.Nolla i J.Casas per a la necròpolis de Llafranc, d'on semblaria procedir²³.

5.6.5 Tossa de Mar

Inscripcions sobre un paviment de mosaic (fig.16,6 i 23-25).

Procedència: vil·la dels Ametllers, Tossa de Mar, descobert per I. Melé l'any 1921²⁴.

---

²¹ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.174. Els principals dubtes expressats farien referència a la tercera línia de la inscripció on els autors creuen llegir **CARI/SSIMI, AE** i no pas **CARU [DI]**; pel que fa al nom de espòs esmentat a la inscripció s'inclinen més per **CARIDVS** que no pas per la interpretació tradicional de **CARVDO**; finalment, creuen que no caldria excloure la possibilitat de que a la segona línia calgués llegir **CAESARIAE** i que, per tant, ens trobaríem davant la possibilitat que l'esposa seria la difunta i no l'autora de l'epitafi.

²² FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.174

²³ NOLLA-CASAS, 1984, p.137.

²⁴ CASADEMUNT-MELÉ, 1922, p.20-21.

Lloc actual: Museu Municipal de Tossa de Mar. Núm. d'inventari 405.

Dimensions: 3,78 m. de llarg per 1,60 m. d'amplada.

Bibliografia: PUIG I CADA FALCH, 1915-1920, fot.p.719; CASADEMUNT-MELÉ, 1922; LANTIER, 1926, p.79; MELÉ, 1926, p.46-47; PUIG I CADA FALCH, 1934, p.368-370; HINKS, 1933,

Figura 23. Vista general del mosaic de Vitalis de la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar

p.XLVII, núm.7 i XLVIII; DEL CASTILLO, 1939, p.253-255, làm. XVII, p.259-260; PALOL, 1953, p.39, làm.XXIII; AINAUD, 1957,

p.85, làm.3; GARCÍA Y BELLIDO, 1955, p.12-13, fig.9-10; CARANDINI, 1962, p.234, nota 17; BALIL, 1965, p.33-37, fig.13; PLA Y CARGOL, 1965, p.19-34; PALOL, 1967, p.199; ABADAL, 1968, p.473; VIVES, 1969, p.129, núm. 368b; PUIG-FERRAN-CAMPANA, 1974; GORGES, 1979, p.260; NOLLA-CASAS, 1984, p.208-209; DONDERER, 1989, p.90, núm. A 57, fig. 34,1; LLEONART-MUNDET, 1987, p.3-13; FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.38-39, p.IX-XI (amb un exhaustiu recull bibliogràfic); CASAS-CASTANYER-NOLLA-TREMOLEDA, 1995, p.80-81, fig.81; LÓPEZ-BALDOMÀ-CLUA-ESTANY-GUMÀ-MARTÍN-NIÑO-SOLÉ-VIÑAS-ZUCHITELLO, 2001, p.84-86, fig.47-48, 53.

Les dues breus inscripcions que apareixen en aquest paviment musivari estan situades a la part superior i inferior de l'emblema central del mosaic on hi apareix representat un personatge togat sota una triple arcada i entre columnes torses:

a) La primera inscripció, situada a la part superior de l'emblema central, es troba ubicada sobre un paviment de tesselles blanques decorat amb fragments de còdols de diversos colors:

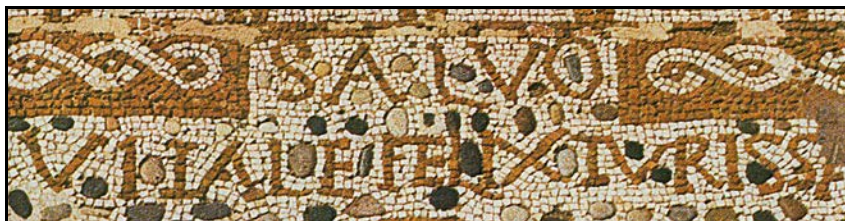
SALVO

VITALE FELIX TURISSA

La traducció d'aquest breu text ha estat objecte de múltiples interpretacions²⁵. Actualment la més comunament acceptada seria

---

²⁵ LÓPEZ-BALDOMÀ-CLUA-ESTANY-GUMÀ-MARTÍN-NIÑO-SOLÉ-VIÑAS-ZUCHITELLO, 2001, p.85-86 on es repassen les diferents interpretacions i traduccions.

Figura 24.. Mosaic de Vitalis de la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar. Detall.

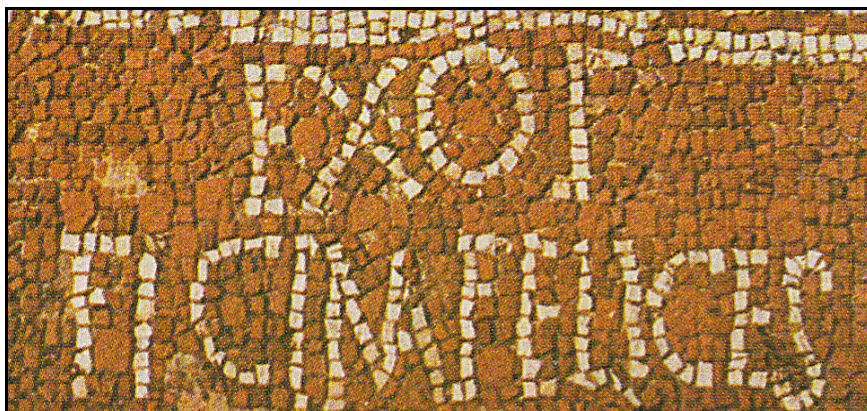
la següent: "Si *Vitalis* gaudeix de bona salut, *Turissa* és feliç"²⁶.

b) La segona inscripció es troba situada a la part inferior, als peus del personatge togat que presideix el mosaic i es una referència clara al taller que va realitzar el mosaic:

EX ? OF

FICINA FELICES

Entre els investigadors que han estudiat aquest mosaic hi ha un consens en afirmar que el nom de *Vitalis* faria referència clara al nom del propietari de la vil·la, i que en canvi el nom de *Turissa*

Figura 25. Mosaic de Vitalis de la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar. Detall.

---

²⁶ PALOL, 1977, p.304; FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.38.

seria una referència directa a l'indret on aquesta estava edificada²⁷. Per contra, el desacord sembla aparèixer en el moment d'interpretar la figura que apareix representada a l'emblema central: mentre alguns investigadors identifiquen clarament aquesta figura amb la del propietari de la vil·la²⁸, altres autors, en canvi, sostenen que la representació d'aquest personatge tindria un marcat caràcter al·legòric i que seria la representació simbòlica de *Turissa*, es a dir l'indret geogràfic on estava instal·lada la vil·la²⁹ en època tarδοantiga.

La datació d'ambdós textos caldria situar-la a finals del segle IV o inicis del segle V, en base a criteris estilístics i també arqueològics. Sembla que fou precisament durant la segona meitat del segle IV que es produí a la vil·la una restructuració important, que afectà diverses estances, entre les quals la que a finals d'aquest segle o molt a principis del següent va acabar per incorporar en el seu sòl aquest nou mosaic³⁰.

5.6.6 Girona

Fragment d'una làpida funerària de marbre (fig. 16, 7 i 26)

---

²⁷ El fet que en època medieval la vila de Tossa de Mar sigui anomenada *Torsa* o fins i tot *Castrum de Tursia* semblaria abonar la possibilitat de que fossin un evolució directa del nom de l'antiga *Turissa*.

²⁸ LÓPEZ-BALDOMÀ-CLUA-ESTANY-GUMÀ-MARTÍN-NIÑO-SOLÉ-VIÑAS-ZUCCHITELLO, 2001, p.85.

²⁹ FABRE-MAYER-RODÀ, 1991, p.38, nota 20

³⁰ LÓPEZ-BALDOMÀ-CLUA-ESTANY-GUMÀ-MARTÍN-NIÑO-SOLÉ-VIÑAS-ZUCCHITELLO, 2001, p.33.

Procedència: Fou descoberta el mes d'octubre de l'any 2001 en el transcurs de les excavacions arqueològiques portades a terme a la gran nau que ocupa la banda SW dels soterranis propers al claustre de la Catedral de Girona. La troballa es produí molt a prop de la torre carolíngia (la futura Torre Cornèlia, d'ençà el segle XIV), en els nivells més superficials del sector, en uns estrats pertanyents al segle X³¹.

Lloc actual: Fons Museu Capitular de la Catedral de Girona.

Dimensions: 10,3 cm (amplada màxima), 10,6 cm. (alçada màxima), 3,4 cm (gruix).

Bibliografia: peça inèdita.

La lectura que proposem, aproximada, pel caràcter fragmentari en què es troba la inscripció, seria la següent:

- - - - -

[- - -] VIR [...]

[DE o RE] CESSI [T IN PACE]

[- - -] XV [- - -]

---

³¹ Agraïm la informació que ens ha estat proporcionada pel director d'aquestes excavacions, el Sr.Lluís Palahi, així com les facilitats que ens ha proporcionat per l'estudi d'aquesta làpida, actualment en procés de neteja i estudi.

Figura 26. Fragment d'una làpida funerària de marbre procedent de la catedral de Girona.

La fórmula, certament freqüent a l'epigrafia funerària hispànica, encara que menys a la *Tarraconensis*, permetria datar aquesta peça possiblement en el segle V o VI³².

5.6.7 Sant Julià de Ramis

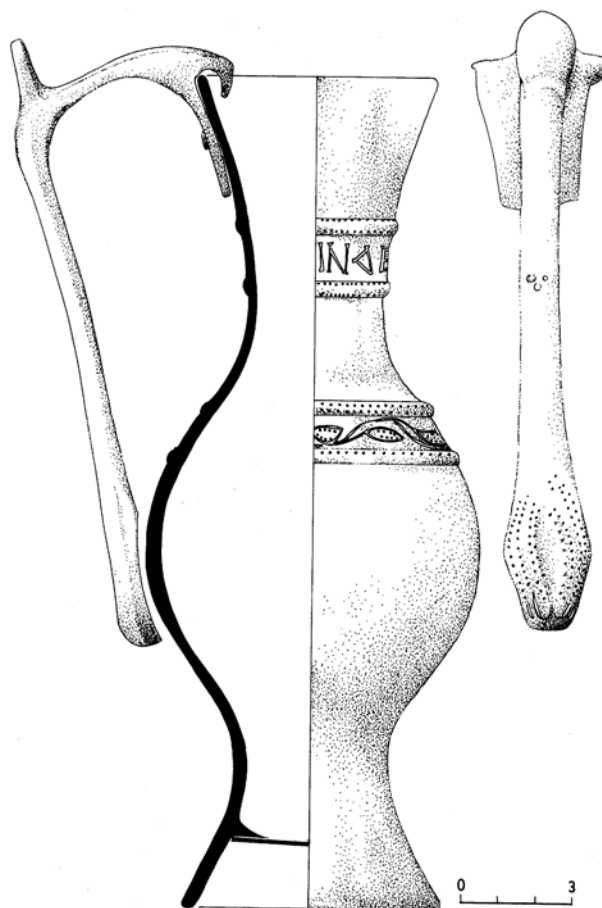
³² VIVES, 1969, veure, entre altres, les inscripcions núm, 109, 110, 150, 152, 154, 161, 167, 253, 261, 486.

Inscripció sobre un gerro litúrgic (fig.16,8 i 27-29).

Procedència: Sant Julià de Ramis. Descobert durant la campanya d'excavacions de l'any 2000 al *castellum* tardoromà, en una habitació situada al sud-est d'aquesta fortificació, barrejada entre materials de reompliment (UE 2576).

Lloc actual: Dipositat al S.A.M del Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona.

Dimensions: 21,3 cm (alçada màxima), 7 cm (diàmetre màxim de la boca), 8,6 cm (diàmetre màxim del ventre), 7,1 cm (diàmetre màxim del peu), 4,5 cm (diàmetre màxim del cercle de metall que tapa la peça pel fons del peu. El gerro sense la nansa té un pes de 840 gr., i amb la nansa de 1400 gr.

Figura 28. Gerro litúrgic de Sant Julià de Ramis (dibuix J.Sagrera)

Bibliografia: peça inèdita.

Es tracta d'un gerro de forma fusiforme, esvelta i estilitzada, amb presència de dues bandes preparades per a

Figura 27. Vista general del gerro litúrgic procedent de Sant Julià de Ramis.

contenir elements decoratius, en ambdós casos limitades per uns cordonets amb decoració de puntets incisos: la primera, situada a uns 2,5 cm de la boca, conté una magnífica inscripció; la segona, a uns 8 cm de la boca, presenta en el seu interior una decoració d'ones i de peixos (?). La nansa, massissa, d'una sola peça, té 16,1

cm. d'allargada màxima, conserva un botó en forma de fulla romboïdal a la part superior inclinat cap a fora, mentre que a la part final inferior té forma de cap de serp i està decorada amb

Figura 29. Desenvolupament de la inscripció del gerro litúrgic de Sant Julià de Ramis (dibuix J.Sagrerà)

puntets incisos.

La inscripció present a la franja decorativa superior és la següent:

—
+ SINDE + ARES BITA DS

La datació d'aquests gerros litúrgics a nivell tipològic cal situar-la en el segle VII³³. Estudis recents, a part de confirmar l'ús litúrgic d'aquests gerros semblarien identificar-lo amb el recipient que en els textos tarδοantics apareix esmentat com a *urceollum* i que, segons sembla, aniria destinat a contenir l'aigua necessària per a portar terme les ablucions rituals durant la celebració de l'eucaristia i, en alguns casos, a més, servirien com a vasos auxiliars per a subministrar l'aigua i el vi per al ministre que presidia l'eucaristia. Finalment, sembla també que aquests gerros eren els emprats pels fidels i dergues per a portar les seves ofrenes de vi durant l'ofertori de la Missa. Segurament per aquest motiu molts

---

³³ PALOL, 1950, p.174.

d'aquests gerrets, com el que ens ocupa en aquest cas, van acompanyats d'inscripcions invocatives en forma d'oracions que devien acompanyar la donació o ofrena realitzada³⁴.

La presència d'aquest gerro en el jaciment tarδοantic de Sant Julià de Ramis segurament caldria que fos posat en relació amb l'edifici de culte que, a la llum de les darreres excavacions, sembla haver existit en aquest interessantíssim jaciment. En aquest sentit, potser caldria pensar que aquest gerro fou una donació, una ofrena, realitzada per dues persones, potser un matrimoni, SINDE i ARES, al temple bastit en aquell indret durant l'antiguitat tardana.

---

³⁴ BALSAMEDA-PAPÍ, 1997, on es repassa la tipologia d'aquestes peces i s'analitzen les diverses hipòtesis relacionades amb la funcionalitat d'aquests recipients (p.167-172).

6. EL CULTE A SANT FELIU DE GIRONA A L'ANTIGUITAT TARDANA. ORÍGENS, DESENVOLUPAMENT I DIFUSIÓ.

6.1 ORÍGENS I DESENVOLUPAMENT DEL CULTA A LA CIUTAT DE GERUNDA

Després d'haver analitzat el conjunt de dades textuais referents a les terres del nord-est de Catalunya durant la tarδοantiguitat, presentarem en aquest apartat una breu síntesi sobre els orígens i posterior desenvolupament del culte a sant Feliu de Girona durant l'antiguitat tardana, a més de fer esment a l'evolució històrica que va tenir aquest culte en segles posteriors, bàsicament centrat en la veneració de la comunitat cristiana de Girona al sarcòfag que es creia- molt versemblantment- havia contingut les despulles del màrtir gironí¹.

6.1.1 El culte a l'antiguitat tardana.

La figura del màrtir gironí Feliu o *Felix* es l'única que ha perdurat fins als nostres dies com a testimoni dels primers i més difícils moments de l'inici de la presència cristiana a la ciutat de *Gerunda* en els primers anys del segle IV².

Tal com s'ha assenyalat amb anterioritat el testimoni més

---

¹ En aquest apartat, bàsicament de síntesi sobre aquesta problemàtica, s'ometen pràcticament totes les referències documentals de tots els textos que han estat a bastament analitzats al llarg d'aquesta investigació.

² Mancat com estem, avui per avui, d'un estudi complert i de conjunt sobre la figura del màrtir Feliu de Girona, hom pot consultar, DORCA <1806>, p.102-179; MERINO-LA CANAL, 1819, p.279-295; FÀBREGA, 1953, p.144-150; PLA I CARGOL, 1962, p.35-46; MARTIN HERNANDEZ, 1964, col.544-546; GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.304-312; OLIVAR, 1967, col.880-881; PALOL, 1968, BRUNSÓ, 1968-1969, p.247-268; VIVES, 1972c, p.911; SOTOMAYOR, 1979, p.71-72; CALZADA-ESTEVA, 1984, p.11-60; NOLLA, 1987, p.78-79; ROURA, 1988, p.78-79; AMICH, 1989, p.149-151; NOLLA-AMICH-CASTANYER, 1991, p.56; AMICH-NOLLA, 1992, p.56-63; AMICH, 1994, p.303-333; AMICH, 1997; AMICH-NOLLA, 2001, p.77-93.

antic que tenim per a determinar l'antiguitat d'aquest culte a *Gerunda*, són els versos esmentats del *Peristephanon* (IV, 29-30) d'Aureli Prudenci, escrits en els primers anys del segle V. Aquesta brevíssima cita, encara que molt valuosa, a part de confirmar la innegable autenticitat del martiri de Feliu durant la persecució de Dioclecià, a inicis del segle IV, sembla assenyalar, per altra banda, el fet que les seves despulles i relíquies (el seu sepulcre), ja descansaven i eren venerades a la mateixa ciutat en aquells mateixos anys.

Encara que Aureli Prudenci en cap moment parla directament de l'existència a la ciutat d'un temple martirial o d'una basílica dedicada a la seva memòria, sembla molt probable que aquesta ja existís en el mateix segle IV. La important difusió, nord enllà, sobretot a la regió de la Gàl.lia, del culte i de les relíquies del sant, fet que es documenta amb seguretat des de mitjan segle V, semblaria confirmar aquest extrem. Fins i tot, el mateix bisbe Gregori de Tours (538-594), contemporani de la penetració del culte a les Gàl.lies, sembla indicar-nos en una de les seves obres (*De Gloria Martyrum*, 92) que coneixia l'existència a la ciutat de *Gerunda* d'una basílica dedicada a Feliu.

Sobre aquest temple martirial no en tindrem cap altra notícia fins al segle VII. A aquest edifici dedicat al màrtir gironí i al sepulcre que s'hi guardava en el seu clos, es referia en els darrers decennis d'aquesta centúria, el bisbe i historiador Julià de Toledo (vers 642-690), en la seva crònica sobre la sublevació de *Paulus* contra el rei Vamba. Gràcies a aquesta obra, sabem que el rei Recared (586-601) havia regalat a finals del segle VI una corona votiva d'or al sepulcre del sant, corona que el rebel *Paulus*, durant la revolta que dirigí contra Vamba (673), va prendre, i amb la qual, posteriorment, es va

coronar en proclamar-se "*rex Orientalis*". Aquesta corona, juntament amb molts altres tresors aplegats pels rebels, va ser recuperada a *Nemausus* i retornada a la basílica gironina després de la desfeta i posterior rendició de *Paulus* a les tropes reials.

L'esplendor que va assolir aquest culte a la ciutat gironina durant l'episcopat de Joan de Biclara (591-621), tal com ho testimonia el regal fet al sepulcre del sant per part del rei Recared, continuà en els anys següents.

Així sabem que *Nonnitus* (621-634/635), successor del bisbe Joan en l'episcopat gironí, "honorà constantment el sepulcre del màrtir sant Feliu" ("*adhaerens instanter obsequiis sepulchri sancti Felicis martyris*"), sepulcre que visitava sovint, essent ja bisbe de *Gerunda*. Sembla que fou durant l'episcopat d'aquest bisbe quan el culte martirial de Feliu va assolir el seu màxim esplendor a la ciutat, un fet al qual hi devia contribuir la redacció per part del mateix prelat d'alguns dels principals textos litúrgics per a la celebració anual de la festivitat del màrtir que serviren de base del desenvolupament del culte a la ciutat al llarg del segle VII i que van tenir gran difusió en la marc de l'Església visigòtica hispànica.

6.1.2 La pervivència d'un culte.

En el temple de Sant Feliu de Girona es conserva encastat a les parets del presbiteri un dels més importants conjunts d'escultura funerària antiga de la península Ibèrica. Un d'aquests sarcòfags, conegut com "el sarcòfag de sant Feliu", ha estat durant molts segles venerat com la tomba que originàriament hauria conservat les despulles de Feliu, el màrtir gironí del segle IV. Una veneració de segles, que molt possiblement es remunta a la mateixa antiguitat tardana i que permet suposar que aquest culte

connectaria directament amb la mateixa comunitat primitiva de l'antiga ciutat de *Gerunda*.

a) El cementiri de l'àrea de Sant Feliu.

L'existència del més important cementiri urbà d'època antiga a redós del sector nord de la Via Augusta, és un fet acceptat des de sempre, mai discutit, i que se sostenia en dues sòlides evidències: per un costat, la tipològica –en el món romà, sempre, les necròpolis es localitzen més enllà del *pomaerium* de la ciutat, a un costat i altre dels camins que hi accedien, essent necessari, de vegades, crear vials paral·lels per permetre la construcció de mausoleus, *areae* i tombes més senzilles el més a prop possible de les muralles úrbiques pel fet que entre el món dels vius i el dels morts, les relacions eren intenses, i, per l'altra, l'existència documentada, des de l'antiguitat tardana, d'una església martirial dedicada a Feliu que s'ha suposat, assenyadament, lligada a la tomba del sant³. D'aquestes circumstàncies i de la importància d'aquest cementiri, ja parcialment cristianitzat, en seria prova concloent els vuit sarcòfags esculpturats de taller romà que cal datar entre el final del primer terç del segle tercer i l'inici del segon terç del segle quart.

A aquestes dades indiscutibles n'hi podem afegir d'altres que permeten confirmar-ho a l'hora que fan possible copsar les dimensions de l'àrea funerària i comptar amb dades cronològiques fiables que permeten afinar en la història de la utilització del lloc que ara sabem que, com a mínim, es féu servir d'ençà la segona

---

³ NOLLA, 1987, p.78-80; NOLLA, 1988, p.78, 96-97 i 100-101; AMICH-NOLLA, 1992, p.69-70.

meitat del segle segon .

A tall de resum recordem que en les excavacions de 1985, centrades en el sector nord-occidental de l'excollegiata, a tocar i una mica més enllà del basament de la torre-campanar obrada per Pere Sacoma en el segle XIV, en els nivells inferiors foren identificats restes d'uns *ustrina*, petits monuments funeraris pràcticament arrasats, unes modestes tombes d'inhumació, dues de molt senzilles amb un petit conjunt funerari i una altra, més moderna, en caixa de *tegulae* de secció quadrangular i el basament d'un mur que delimitava un espai que interpretarem com una *area* funerària tarδο-antiga. Pel lloc que ocupaven aquestes restes queda clar que ens trobem en una zona marginal força allunyada de la via, d'accés incòmode pel fort desnivell i exposada a les crescudes periòdiques del riu Onyar, cosa que sembla un bon indicatiu a favor de la importància i prestigi d'aquesta necròpoli i de la seva antiguitat. En aquesta mateixa direcció caldria interpretar el cementiri que hem detectat per sota de les estructures medievals dels Banys Àrabs que tot i trobar-se a poc menys d'un centenar de metres a l'est de la porta nord de la ciutat, s'hauria organitzat en relació a un camí secundari que, resseguint el mur septentrional de la ciutat, aniria en direcció a la muntanya de Girona i que confirmaria, segons pensem, la intensa i antiga ocupació dels dos costats de la via entre Sobreportes i el riu Galligants⁴.

b) El conjunt escultòric funerari romà i paleocristià de sant Feliu de Girona.

---

⁴ Sobre aquestes qüestions, tractades amb més detall, consulteu: NOLLA-SUREDA, 1999, p.15-26 i 32-36, fig. 1 a 5 i 9. També CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, 2001, p.17-30.

Encastat a les parets del presbiteri del temple de Sant Feliu es conserva el que, segons molts estudiosos i especialistes, és un del millors conjunts d'escultura funerària romana i paleocristiana de la península Ibèrica.

Aquest conjunt està format per vuit sarcòfags esculpturats procedents de tallers romans, dos d'ells decorats amb escenes clarament paganes (El rapte de Prosèrpina i una cacera de lleons), i els sis restants amb representacions de temàtica cristiana, amb una cronologia que aniria des del primer terç del segle III, per a la peça més antiga, i fins al primer terç del segle IV, per a les peces restants⁵. El conjunt escultòric és d'un enorme interès artístic i arqueològic i ha estat considerat el més important i millor conservat de la península Ibèrica.

El punt de procedència original i exacte d'aquests sarcòfags és encara avui desconegut, i només sabem que es troben encastats a les parets de l'absis del temple de Sant Feliu d'ençà un moment, encara avui, indeterminat, excepte un d'ells, el popularment anomenat com a "sarcòfag de sant Feliu", el qual al llarg dels segles ocupà diversos llocs de privilegi en el temple, abans que l'any 1943 fos encastat a les parets del temple juntament amb els altres.

En canvi, el que sí que sembla certament probable és que les sepultures provenen totes elles d'una mateixa necròpolis o àrea

---

⁵ La bibliografia sobre aquest conjunt d'escultura antiga gironina és certament molt important. De totes maneres, podem citar entre els estudis més representatius: BOTET i SISÓ, 1895 (el primer estudi científic i històric sobre el conjunt); BOVINI, 1954, p.82-123 (amb un important recull bibliogràfic); PALOL, 1967, p.290-294; SOTOMAYOR, 1975, p.19-46 i 83-92; CLAVERÍA, 1994, sobretot p.57-60, 108-118, 145-153, 244-246 i lám.38-42; AMICH, 2000.

cementiri romà, la qual hauria estat antigament situada a tocar l'actual temple de Sant Feliu, molt a prop de l'antiga porta nord de la ciutat romana, fora muralles, i a tocar l'antiga *Via Augusta*. De fet, tal com ja hem assenyalat anteriorment, en els darrers anys han estat descobertes diverses tombes prop d'aquest temple, un fet que demostraria la seva existència i llarguíssima continuïtat en el temps.

És molt important tenir en compte que és precisament on avui hi ha el temple de Sant Feliu on tradicionalment s'ha situat l'indret que antigament hauria ocupat el *martyrium* de Sant Feliu, el temple cementiri dedicat a *Felix*, el màrtir gironí mort a inicis del segle IV durant la persecució de Dioclecià, un temple que en els segles següents (V-VII) va acabar per convertir-se en un centre de culte i de pelegrinatge de primer ordre en el marc de la Hispània visigòtica.

Amb aquestes dades, sembla que podem suposar, raonadament, tal com evidencien els sarcòfags conservats, que en els anys posteriors a la darrera gran persecució anticristiana (303-305), existia a la ciutat un important nucli cristià, entre el qual destacava un grup de gent molt poderosa, econòmicament parlant, que podia sufragar les despeses que comportava importar directament des de Roma aquestes costosíssimes sepultures. De fet, l'arqueologia ha documentat en els darrers anys, en el pla de Girona, en el territori més immediat a la ciutat emmurallada, l'existència de diverses *villae*, cases rurals ricament decorades, pertanyents a rics propietaris agrícoles d'aquell període.

La situació de la ciutat romana de *Gerunda* a inici del segle IV, poc allunyada de la costa, i als peus de la *Via Augusta* - la gran

artèria de la comunicació terrestre en època antiga- hauria propiciat, segurament, una ràpida cristianització d'aquesta aristocràcia municipal i rural i també de la resta dels habitants de la ciutat, una cristianització que a inici del segle IV sembla ja prou important, com ho demostra l'arribada dels magnífics sarcòfags paleocristians i el martiri de Feliu en època de la persecució de Dioclecià (303-304).

Amb aquestes dades, creiem raonadament que un d'aquests sarcòfags- dels vuit que formen el conjunt escultòric gironí- fou molt probablement el sepulcre real on s'haurien conservat les despulles del màrtir Feliu, adquirit segurament per la comunitat cristiana gironina després de la pau de Constantí (313), i que les altres set peces haurien estat enterraments privilegiats de personatges importants del primer cristianisme gironí, prou rics i poderosos per adquirir objectes de luxe d'importació⁶. Almenys en un dels casos (el sepulcre amb la representació del tema del rapte de Prosèrpina) semblaria clar el seu ús com a sepultura privilegiada, un fet per altra banda corrent en altres importants comunitats cristianes, com per exemple a la veïna Empúries⁷. Molt probablement aquestes sepultures privilegiades haurien acompanyat ja des de molt antic al sepulcre del sant en l'antic edifici martirial, fins que en un moment determinat, segurament coincidint amb la construcció del temple medieval de sant Feliu foren incorporades a les parets de l'edifici,

---

⁶ NOLLA-SUREDA, 1999, p.18.

⁷ Almenys un dels sarcòfags de temàtica pagana recuperats a les excavacions del cementiri de la Neàpolis ("El sarcòfag de les estacions amb columnetes") havia estat objecte d'una reutilització com a enterrament privilegiat. Sobre aquest

exceptuant el sepulcre que des de molt antic era considerat com al sepulcre vertader del màrtir Feliu.

En els següents apartats veurem quines notícies i testimonis històrics permeten reconstruir, - amb moltes llacunes, això és cert- el procés a través del qual s'hauria generat la veneració del "sepulcre de sant Feliu", des de la mateixa antiguitat tardana i fins a l'actualitat, insistint també en les diverses ubicacions que aquesta sepultura va tenir en el temple de sant Feliu de la nostra ciutat.

c) "El sarcòfag de Sant Feliu". Descripció iconogràfica.

Aquest sarcòfag es troba situat en l'actualitat en el mur esquerre del presbiteri del temple de sant Feliu, a la part inferior dreta⁸. Abans de la seva actual situació havia ocupat, tal com veurem més endavant, un lloc preeminent en diversos indrets del temple, essent el darrer dels quals l'altar major, indret des d'on l'any 1943 va ser dipositat al seu lloc actual⁹ després de ser netejat de la capa

---

sarcòfag i el context funerari emporità, NOLLA-SAGRERA, 1995, principalment les p. 125-126, 257-259 i fig.76 i 136)

⁸ Aquest és un dels sarcòfags millors estudiats del conjunt escultòric gironí. Des del segle XIX i fins a l'actualitat, caldria destacar entre altres, els següents estudis: MERINO-LA CANAL, 1832, p.70-72; PARCERISA-PIFERRER, 1839, p.158-159; GIRBAL, 1866, p.103-104; FITA, 1876a, p.138; GARRUCCI, 1879, p.36, làm.318; BOTET I SISÓ, 1895, p.172-177, làm.VIII; PUIG I CADAVALCH-FALGUERA-GODAY, 1909, p.281, fig.332; ESTEVA-MONSALVATJE-PLA-IBARS, 1918, p.42-44; LECLERQ, 1922, p.512, núm.28; WILPERT, 1929-1936, làm.158.3; GERKE, 1940, p.214 i 216; PLA Y CARGOL, 1943, p.79 i 81-82; SCHLUNK, 1947 p.313-314; BOVINI, 1954, p.88-96; PALOL, 1967, p.294, làm LXXII,2 i LXXIII,2; SOTOMAYOR, 1973, p.40.41; SOTOMAYOR, , 1975, p.83-88, làm.3,1 27,2; NOLLA, 1987, p.81-83; CLARA-MARQUÊS, 1992, p.56-57; BOEHDEN, 1995, p.572-577; AMICH, 2000, p.56-62, fig.27-29.

⁹ PLA Y CARGOL, 1943, p.82

de calç i pintura que cobria la seva part frontal¹⁰.

Es tracta d'un sarcòfag paleocristià de fris continuat, que va arribar a la nostra ciutat a inicis del segle IV (315-325)¹¹ directament de la península Itàlica, més concretament d'algun taller escultòric ubicat a la mateixa ciutat de Roma¹².

És un sarcòfag esculpit en marbre blanc i les seves dimensions són les següents: 2,20 m.(longitud), 0,58 (alçada);

Fig. 30. Sarcòfag paleocristià conegut com el "Sarcòfag de Sant Feliu" conservat al temple de Sant Feliu de Girona.

amplada desconeguda¹³. D'esquerra a dreta, vuit escenes bíbliques del Nou Testament omplen el frontal d'aquesta peça:

1. *Pere fent brollar aigua de la roca o miracle de la font*

---

¹⁰ PALOL, 1967, p.294, nota 35.

¹¹ SOTOMAYOR, 1975, cit., p.83

¹² SOTOMAYOR, 1975, p.87-88, on es destaquen les coincidències estilístiques entre el sarcòfag de Girona i alguns dels principals tallers escultòrics romans.

¹³ "...estos sepulcros tienen sólo decorada su parte frontal, teniendo completamente lisos sus testeros laterales. En 1934, con el Dr. Bosch Gimpera...y los señores Subías...Doctor Morera i el señor Rafael Masó...realizamos unas pequeñas excavaciones en el muro, junto a dichos sarcófagos y quedo plenamente comprobado que solo tienen grabada su parte frontal" (PLA Y CARGOL, 1943, cit. nota p.83).

L'apòstol Pere, a la dreta de l'escena, colpeja amb la vara taumatúrgica la roca que té al davant per a fer brollar l'aigua. Amb la ma esquerra sosté un volum. A l'esquerra, dos soldats, un agenollat i a l'altre migdreçat, beuen del doll d'aigua que brolla de la roca. Una figura de fons, en baix relleu, contempla l'escena.

2. *L'arrest de Pere.* Pere, en el centre de l'escena, es conduït presoner per dos soldats situats a dreta i esquerra, que el porten subjectat pels braços. Aquests soldats van coberts amb el casc frigi o *pileus pannonicus* (els tres personatges que intervenen a l'escena-Pere i els dos soldats- tenen el caps fragmentats).
3. *La curació del paralític.* Crist estén la seva mà dreta sobre el paralític-en el centre de l'escena- que va carregat amb la llitera a l'esquena després d'haver estat curat miraculosament (Mt 9,1-8; Mc 2,1-12; Lc 5,17-26). Hi ha dues figures barbades al fons de l'escena, una a la dreta i una altre a l'esquerra, que possiblement calgui identificar com a dos apòstols que han estat testimonis de la curació miraculosa obrada per Jesús.
4. *Escena del gall o anunci de la negació de Pere.* L'apòstol Pere, que apareix barbat, té la mà dreta recolzada en el seu mentó, mentre amb l'altra sosté un vara. Crist, a la dreta de l'escena, sosté amb la ma esquerra un volum, mentre amb l'altra fa un gest que sembla indicar que parla directament amb l'apòstol (Mt 26,31-35; Mc14, 27-31; Jn 13,36-38; Lc 22,31-34) . Als peus dels dos personatges hi ha la figura d'un gall. Entre els caps de Crist i de Pere hi

ha una figura en baix relleu que dirigeix la seva mirada cap a Jesús

5. *El miracle de les noces de Canà o conversió de l'aigua en vi.* Crist, que porta un volum a la seva ma esquerra, estén el seu braç dret en direcció a unes gerres situades davant dels seus peus. Al fons de l'escena, en baix relleu, hi ha un personatge que mira frontalment a Crist. L'escena sembla una clara referència al primer miracle obrat per Jesús, quan a la localitat de Canà va convertir les gerres d'aigua en vi (Jn 2,1-12).
6. *La curació del cec de naixement.* Crist imposa els dits de la seva ma dreta en els ulls del cec, situat a la seva esquerra, mentre amb l'altra mà sosté un volum. Finalment, hi ha un altre personatge de fons que té fixada la mirada en Crist (Mc 8,22-25; Jn 9,1-12)
7. *La multiplicació dels pans i dels peixos.* Crist, la figura central d'aquesta escena, imposa les mans sobre dues paneres, sostingudes, cadascuna d'elles, per un apòstol que dirigeix les seves mirades vers Jesús; a la dreta, la panera que conté els pans és sostinguda per un apòstol imberbe; a l'esquerra, un apòstol barbat sosté la panera dels peixos. Als peus de cadascun dels dos apòstols hi ha tres paneres omplertes amb pans (Lc 9,10-15; Mt 14,13-21; Mc 6,32-44; Jn 6,1-13)
8. *La resurrecció de Llätzer.* Jesucrist, que sosté el volum amb la mà esquerra i la vara taumatúrgica amb la ma dreta, té la mirada posada a la seva esquerra, on hi ha el sepulcre

buit de Llätzer-representat per una construcció columnada i coronada per un frontó, al costat de la qual, agenollada, s'hi troba la germana de Llätzer (Jn 11,1-44).

d) *El sepulcre de Fèlix a la llum de la documentació tarδοantiga i altomedieval.*

El culte desenvolupat a *Gerunda* durant l'antiguitat tardana perdurà encara durant molts segles, sobretot a l'entorn del sepulcre del màrtir dipositat al temple de sant Feliu

Entre el segle vuitè i els inicis del segle XI les dades relatives al culte de Sant Feliu a Girona són pràcticament inexistentes. En efecte, les dades relatives a aquesta qüestió són molt poques, sovint indirectes i de vegades contradictòries. Estem lluny del volum significativament important relatiu a l'antiguitat tardana. Tanmateix, tot fa pensar que el culte al sant màrtir gironí continuà essent un dels pilars del cristianisme d'aquesta ciutat i del seu territori i que dins d'un corrent general a tot l'occident europeu, la capacitat d'atracció de la tomba martirial s'hauria consolidat especialment després del lliurament de la ciutat als francs el 785 quan de bell nou *Gerunda* entrà en l'òrbita de l'occident cristià i fins a la darrerria del segle X quan es produí la curiosa "invenció" de la figura de Narcís, suposat bisbe i màrtir gironí, que va néixer amb força i que acabà arraconant la figura històrica i fins aleshores potentíssima de Feliu. L'intríngulis detallada de tot aquest afer, creat segons sembla, en les més altes instàncies de la diòcesi de Girona i amb la participació decidida i brillant d'altre grans figures de l'Església catalana del tombant de mil.lenni, com el bisbe-abat Oliva, se'ns escapa en el detall i en les intencions tot i que s'han avançat hipòtesis raonables i intel.ligents que intenten explicar-

ho¹⁴.

L'únic text que coneixem on s'esmenta directament la tomba de Feliu a Girona, durant aquesta llarga etapa, és la butlla lliurada pel papa Formós el 891 (o 892) al bisbe *Servusdei* que havia anat fins a Roma per reclamar el seu dret a recuperar la cadira episcopal gironina ocupada amb violència per un pretendent imposat pel comte d'Empúries en el marc d'uns conflictes de molt llarg abast. En aquest text original sobre paper conservat a Girona llegim: "*..priuilegio confirmare dignaremus omnes mobiles eiusdem Gerundensis Ecclesiam in honorem Sanctae Dei genitricis et semper uirginis Mariae Dominae nostrae ubi beatus Felix Christi martir corpore reciescit..*"¹⁵ El text, interessantíssim i inspirat en un bon coneixement de la ciutat –el propi bisbe present a Roma- comporta, tanmateix, un error en situar la tomba del sant a l'església de Santa Maria que podria explicar-se fàcilment atribuïnt-la a un lapsus o bé a l'existència d'una concatedralitat, en aquells anys, compartida entre aquell temple *intra muros* i Sant Feliu, més enllà de la porta nord. El més important de tot, però, és la indicació, a Girona, de la tomba del màrtir, cosa que des de fora i des de Roma es considerava el tret distintiu més gloriós de la ciutat i de la diòcesi. Finalment, fixem-nos bé, que cap altre màrtir hi és esmentat.

És també significativa l'existència de la làpida funerària del bisbe *Servusdei* encastada en el murs del presbiteri actual del

---

¹⁴ YARZA, 1985, p. 122, on s'insinua la possibilitat d'explicar-ho a través de l'exaltació, per part dels prelats, de figures de predecessors seus, confessors o màrtirs, ennoblint i valorant encara més la figura del pastor de la diòcesi).

¹⁵ MERINO-LA CANAL 1819, doc. núm. 20 ; MARTÍ, 1997, p. 92-93, doc. núm. 25).

temple de Sant Feliu i que ens informa que aquest prelat hi fou sebollit, tot cercant la proximitat de la tomba martirial dins d'una manera de fer ben documentada d'ençà l'antiguitat tardana en ciutats on existien *martyria*¹⁶. És una llàstima que no coneguem l'emplaçament de les sepultures d'altres bisbes d'aquesta època per poder constatar o no si aquesta era la tradició i fins quan perdurà.

En relació al paper de ciutat de pelegrinatge, un fet de transcendència extraordinària i que es basà en l'existència de la tomba venerable i antiga de Feliu, a l'entorn de la figura del qual, com s'ha vist, es va moure una enorme activitat i que esdevingué el nucli central del prestigi de la diòcesi tarδοantiga darrera d'un culte popular, prestigiós i expansiu, cal suposar a través, és cert, de dades indirectes (com la reiterada referència, sempre constant, en referir-se al temple de Sant Feliu a la figura del sant màrtir, al paper, extraordinari, d'aquesta església durant el domini carolingi¹⁷ que hauria continuat dins d'una tradició que entre els segles VIII i XI no només continuà sinó que s'incrementà i que significà la glòria i la riquesa d'alguns grans santuaris (Roma, Sant Jaume de Galícia, Terra Santa..), però també la consolidació d'altres llocs martirials. De vegades, només la menció d'*hospitia* o *xenodochia* en una ciutat o en un centre menor determinat ens permet assegurar l'existència d'un cert volum de pelegrinatge que calia preveure i acollir. En relació a Girona, la menció d'un *xenodochium* ens situa a la darrera

---

¹⁶ A la làpida funerària d'aquesta bisbe, actualment encastada a la paret dreta del presbiteri de sant Feliu, s'hi pot llegir la següent inscripció: +CESPI SVB DVRO CVBAT SERVVS / DEI ECCL (ES)AE GERVNDENSI EPISCOPV(S), VIXI(T) / IN EP(ISCOP)ATV ANNIS XV, OBIIT XV K(A)L(ENDAS) / SET(EMBRIS) AN(NO) D(OMI)NI DCCCCVII, IN DIC(CIONE) VII.

del segle X. Es tracta de la fundació *ex novo* d'una institució d'aquestes característiques dins dels murs de la ciutat, en l'esplanada central que ocupava l'església episcopal de Santa Maria i molt a la vora del palau episcopal. Queda clar, a partir de la documentació existent, que la funció principal de la institució benèfica és la de donar acollida a pelegrins i viatgers. L'interès d'aquest *hospitium* és excepcional per diverses raons; en primer lloc, pel fet de ser l'únic documentat convenientment i per poder ser localitzat amb força precisió. En segon lloc, pel nom, eruditíssim, amb que se l'esmenta *-xenodochium-* en alguna ocasió que ens fa suposar que aquest mot era prou conegut, prou viu a la ciutat. I darrerament perquè li podem seguir la pista fins que, a l'entorn del 1200, i segurament per necessitat d'un creixement del palau del senyor bisbe i per poder complir molt millor les seves funcions fou traslladat al burg de Sant Pere de Galligants (hospital dels capellans).

Segons la nostra opinió, que basem en l'extraordinària potència a l'antiguitat tardana del culte de Feliu, aquest no seria el primer *hospitium*. Cal suposar-ne l'existència d'un (o uns) altre(s), fora murs, més lligat a l'edifici martirial que ha desaparegut sense deixar rastre¹⁸. La construcció, a final del segle X, d'un

---

¹⁷ CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, 2001, p.35-40

¹⁸ L'estudi de les fonts d'època tarδοantiga referents a la ciutat de *Gerunda* permet suposar, tal com s'ha vist anteriorment que, a redós de l'antic temple martirial, s'hi haurien ubicat els principals edificis religiosos de la ciutat, tals com les dependències episcopals i almenys un monestir.

En aquest mateix sentit, advertir com la lectura d'alguns d'aquests textos permet pensar, raonadament creiem, que en època tarδοantiga ja existia un *xenodochium* o *hospitium* molt a prop d'on s'ubicava la basílica martirial de Feliu.

xenodochium intra muros, no fa altra cosa que significar els canvis significatius que, a nivell, urbà patia la ciutat; el més significatiu dels qual fou la decisió determinant de bastir l'*episcopium* a redós de Santa Maria, en una posició preeminent i simbòlica excepcional, etapa que es va cloure edificant a partir de 1015 un imponent temple romànic de nova planta. Un hospital de pelegrins i viatgers era un element més per donar contingut a aquella decisió¹⁹.

Davant d'aquestes dades, escasses però prou fermes, cal confrontar-hi un altre document, l'epitafi redactat pel bisbe-abat Oliba i dedicat al comte-bisbe Miró (970-984), sebollit a Ripoll de la lectura del qual sembla que se n'hauria de deduir la "invenció" de les despulles de Feliu durant la seva prelatura²⁰. Aquest text és l'única dada sobre aquesta qüestió que, per altra banda, sembla que hauria d'haver estat un fet determinant en la vida i història de la diòcesi i que de ser certa, hauria deixat un rastre més profund i

---

En efecte, quan el gran bisbe i escriptor Brauli de Saragossa, d'ascendència familiar probablement gironina, escriví entre els anys 634-635 una carta a la seva germana l'abadessa Pompònia lamentant la recent mort del bisbe gironí Nonnit, el bisbe de *Caesaraugusta* es plany d'aquesta pèrdua i enceta un encès elogi del bisbe *Nonnitus*, del qual en destaca dues virtuts molt especials: la seva existència dedicada a la vida monàstica i la tasca que havia realitzat en favor dels pelegrins i dels més necessitats ("*...Ubi miserorum refugio? Ubi susceptio peregrinorum uel ubi monachorum et monacharum refrigerium?*": BRAULI DE SARAGOSSA, *Ep.XVIII, 20-21: Epistolario de San Braulio. Introducción, edición crítica y traducción* (ed.L.RIESCO, 1975), Universidad de Sevilla, p.103; AMICH, 1997, p.119-123; AMICH, 1999, p.70-81). Aquest fet permet pensar que ja en el primer terç del segle VII existia a *Gerunda*, a redós de la basílica de sant Feliu, un edifici on eren acollits els pelegrins i els viatgers més necessitats.

¹⁹ CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, 2001; FREIXAS-NOLLA-PALAHÍ-SAGRERA-SUREDA, 2000, p.9-27, 92-110 i 115-118).

²⁰ CANAL-CANAL-NOLLA-SAGRERA, p.44-45: El text diu: *HIC DOMINVS PATRIAE RECVMBANS PRESVLQVE GERVNDAE ABDITA FELICIS OSSA PII DICTVS IN HOC EVO PATRIS DE NOMINE MIRO*).

tangible. Potser com a feble reflex del fet caldria considerar la festa del trasllat de les despulles santes que se celebrava el 19 de maig que, tanmateix, podria relacionar-se amb el canvi de lloc del cos del sant i no amb el redescobrimt de la tomba. Aquest document, en contradicció clara amb la butlla del papa Formós i amb tot el que sabem sobre la història del lloc, no resulta fàcil d'interpretar i de valorar i, evidentment, tampoc podem deixar-lo de considerar. No podria referir-se a una part del cos del sant? Aquesta circumstància serviria per conjuminar les dades que posseïm aparentment contradictòries.

e) *El sepulcre de Felix en el temple de Sant Feliu de Girona (segles XII-XX). Algunes consideracions històriques.*

D'ençà el segle XI i fins a l'actualitat algunes dades històriques, això si certament escasses i inconnexes, permeten precisar en certa mesura el fet que el sarcòfag paleocristià o "sepulcre de Sant Feliu" va ocupar des de molt antic diversos llocs preeminents en l'àmbit del temple de sant Feliu de Girona, com a testimoni d'un culte i una veneració que arrencava des de la mateixa antiguitat tardana. Sí bé es cert que la potenciació definitiva de la catedralitat del temple de Santa Maria en detriment de la de l'antic temple de sant Feliu- un procés que culmina sobretot en el segle XI-, l'impuls creixent del culte a sant Narcís que acabà per prendre un caire diocesà, són factors que fan pensar en un decreixement del culte i la veneració a l'antic màrtir gironí, el cert és que durant molts segles el temple de sant Feliu va continuar reverenciant les despulles de l'insigne Fèlix contingudes en el seu antic sepulcre.

Hi ha indicis, segons estudis recents, que permeten pensar que el conjunt de sarcòfags paleocristians i pagans era perfectament

visible i estava integrat en un lloc preeminent de l'edifici de sant Feliu ja en el mateix segle XII. Aquesta hipòtesi es basa en la influència que alguns estudiosos han apreciat entre l'obra escultòrica del Mestre de Cabestany i alguns elements iconogràfics i estilístics dels antics sarcòfags gironins. Basant-se en aquest fet i en l'estada a Girona de l'escultor, estada que es data vers l'any 1130, hom ha conclòs que en aquella època aquestes sepultures, inclosa la del màrtir Feliu, eren perfectament visibles i integrades en l'estructura del temple²¹.

Una segona dada important, que hom data a finals del segle XIII, ens permet pensar en la pervivència del culte a sant Feliu concretat en una veneració continuada del seu antic sepulcre: En efecte, gràcies a un document que porta data de l'any 1290 sabem que l'aleshores rei Alfons II aprovà una venda a favor del capítol de l'església de sant Feliu "*ementi et recipienti ad opus operimenti de auro et de argento altaris et sepulchri sancti Felicis predictae ecclesiae*"²². Es tracta d'una dada prou important en fer referència a l'existència del sepulcre del màrtir, i si es relaciona amb el fet que a sant Feliu, a diferència de Sant Narcís, no se li oferí un sarcòfag digne es perquè de fet no el devia necessitar, doncs des de temps immemorial en tenia un prou important i notable com perquè fos

---

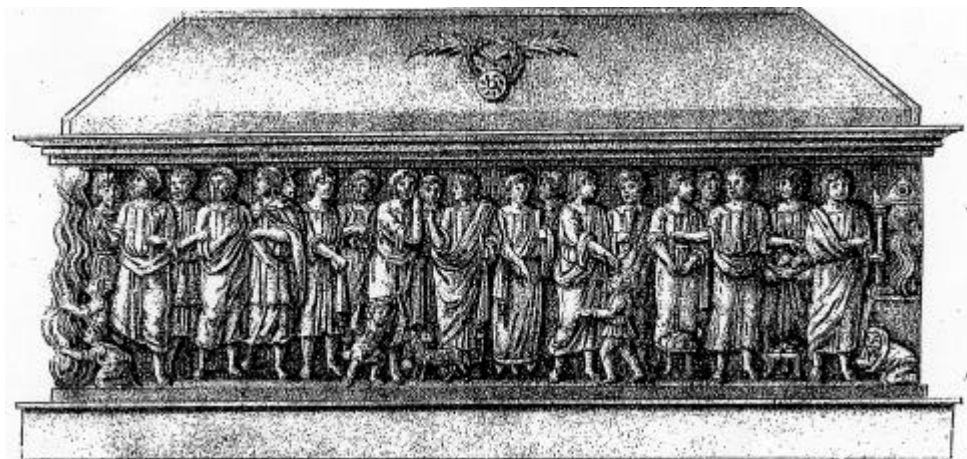
²¹ Aquesta hipòtesi està basada en els estudis realitzats per S.Moralejo (MORALEJO, 1984, p.187-203), una posició que va ser recollida i, en part, assumida com a probable per M.Clavería en el seu estudi sobre els sarcòfags de temà pagà conservats a Catalunya (CLAVERÍA, 1994, p.58-60).

²² ARXIU DIOCESÀ DE GIRONA.*Pergamins de S.Feliu*, núm.inventari 253.

El text havia estat publicat pel canonge F.Dorca a principis del segle XIX (DORCA, 1806, p.173).

del tot innecessari fer-ne un de nou²³.

Segons testimonis recollits per diversos autors sabem que aquest sepulcre que a principis del segle XVII estava dipositat sobre l'altar major del temple des d'una data incerta, fou traslladat l'any

Figura 31 .Dibuix idealitzat del sepulcre de sant Feliu (segons MERINO-LA CANAL, 1832, sp)

1607 al pilar de la trona, al costat de l'epístola, mirant cap a l'altar major, segons recordava una antiga inscripció avui perduda²⁴.

Ja durant el tercer quart del segle XVIII, i segons sembla per consell del canonge i erudit F.Dorca (1736-1806), l'aleshores abat Rigall decidí traslladar de nou el sepulcre des del pilar de la trona a l'altar major, lloc on fou dipositat el mes de juliol de l'any 1799. En el seu interior, a més, s'hi col·locà el dia 8 d'agost de l'any 1801 un bust de plata on s'hi conservaven les relíquies de sant Feliu²⁵

---

²³ NOLLA-SUREDA, 1999, p.18, nota 14.

²⁴ DORCA, 1806, p.137-138; PLA I CARGOL, 1943, p.82 i nota.

²⁵ MERINO-LA CANAL, 1819, p.295.

L'historiador i eclesiàstic La Canal feia l'any 1832 una curiosa descripció d'aquest sarcòfag situat aleshores damunt de l'altar major, en la qual, tal com podrem veure, a més d'atribuir les escenes del sarcòfag com a pertanyents a la vida i martiri de Sant Feliu el creia obra del segle XIII²⁶: *"...el sepulcro...es perteneciente sin duda al siglo XIII y adelantado ya. Este sepulcro...se halla al presente sobre el altar mayor donde fue colocado a instancias del Señor Dorca, que amante del santo de las antigüedades, le veía puesto en la columna correspondiente al lado de la epístola á una elevación que no dejaba gozar de su vista. Sirve ahora para colocar entre año la cabeza del santo mártir engastada en un hermoso busto de plata que se presenta a la veneracion de los fieles en su día y octava, y que yo tuve la dicha de venerar y admirar en el año 1817 ...Está construido á manera de una grande caja cuadrilonga de diez pies y medio, abierta por la parte superior, pero con su tapa de madera y en ella una reja, que dejando ver las reliquias, impidiese su hurto llámese piadoso o sacrílego. A primera vista no es facil atinar con el paso de la vida del santo que se representa en relieve de figuras de tres pies de altura hasta el número de veinte, y otras cinco pequeñas en diversas aptitudes. Sin embargo, se echa de ver que se ha querido representar un sacrificio al que llevan con violencia al santo para que ofrezca el incienso sacrílego a los dioses, pues se nota un altar á la derecha del que mira, trípodas victimas y sacerdotes, una figura que otras dos tienen asida de los brazos, y a la izquierda una figura que parece tronco de árbol ó*

---

²⁶ El fet de creure que el sepulcre de sant Feliu era d'època medieval es basava en el fet de suposar que el seu sepulcre havia estat construït posteriorment a la suposada troballa de les relíquies del sant feta, tal com ja s'ha vist, pel comte-bisbe Miró a finals del segle X. Es per això que altres autors creien que aquest sarcòdag era obra del mateix segle IX, obrat per tant immediatament abans d'aquesta suposada troballa de Miró. Sobre aquest extrem, ESTEBA-MONSALVATJE-PLA-IBARS, 1918, p.44.

mas bien un fuego ó llama á lo que nos inclinamos, y véase aquí la razon. Se observa que algunas de las figuras tienen en la mano una especie de rollo que puede ser pergamino. Se sabe que no solamente se dirigía a la persecucion de Daciano y sus agentes contra los cristianos, y sí tambien contra los libros Sagrados que se escribían en pergaminos, y arrojaban los infieles á las llamas..."²⁷

No sabem on restaren dipositats durant molts segles els altres set sarcòfags romans i paleocristians que formen l'actual conjunt. Ara per ara sols podem assegurar que durant bona part del segle XIX sols eren visibles encastats en els murs del presbiteri els dos sarcòfags pagans (el de la cacera dels lleons i el del rapte de Prosèrpina) tal com es pot entreveure en algunes descripcions del temple que foren realitzades durant aquest segle²⁸, i que no serà fins a finals d'aquest mateix segle i principis del segle XX que sabrem que aquests sarcòfags ja estaven en la seva actual situació. Sabem que durant molts anys, almenys durant el segle XIX, les parets de l'altar major tingueren incorporada una gruixuda capa de calç i pintura, un fet que a bon segur explicaria que algunes d'aquestes sepultures fossin, potser, invisibles als ulls de la gent²⁹. El que si es cert es que a finals del segle XIX i en els primers anys

---

²⁷ MERINO-LA CANAL, 1832, p.70-71.

²⁸ MERINO-LA CANAL, 1832, p.18; PARCERISA-PIFERRER, 1839, p.158-159; GIRBAL, 1866, p.104-105, entre altres autors del segle XIX que van publicar estudis sobre la ciutat de Girona, en parlar dels sarcòfags conservats a sant Feliu sols parlen del que hi havia l'altar major i els dos de temàtica pagana que hi havia encastats a les parets del presbiteri.

²⁹ Segons informació recollida per J.Pla i Cargol, "*Éstos sarcófagos estaban en 1862 completamente embadurnados con cal mezclada con un color azul y oscuro*" (1943, p.82), segurament com a conseqüència de la capa de calç i pintura que hi havia a les parets del presbiteri.

del segle XX, tots els sarcòfags, exceptuant el de sant Feliu que era sobre l'altar major, ja eren visibles en el seu lloc actual³⁰, coincidint segurament amb una profunda neteja de la calç existents a les parets que es va realitzar a finals del mateix segle XIX.

Finalment, indicar que sabem que el "sarcòfag de Sant Feliu" restà sobre l'altar major on havia estat dipositat per darrera vegada, recordem-ho, el 1779, fins a l'any 1943, quan, un cop acabada la Guerra Civil i després d'haver sofert l'any 1936 una destrucció parcial i que a més suposà la desaparició del bust de plata incorporat al sepulcre el 1801, fou incorporat a les parets del presbiteri al seu actual emplaçament³¹.

6.2 EL CULTE A HISPÀNIA

A Hispània els testimonis escrits, si exceptuem els pròpiament litúrgics, que ens permeten conèixer l'expansió del culte al màrtir Feliu de *Gerunda* són relativament tardans, no anteriors al segle VII; i, fins i tot, moltes vegades les restes epigràfiques conservades, que juntament amb els textos esdevenen les fonts principals per a determinar l'extensió d'aquest culte, no ens precisen amb exactitud si es refereixen al màrtir gironí o si, pel contari, fan referència a algun altre Feliu. De totes maneres, sembla que podem atribuir a Sant Feliu de Girona les diferents basíliques hispàniques d'època tarδοantiga i visigòtica documentades amb aquest títol ja que, exceptuant el culte a sant Feliu d'*Hispalis* -molt

---

³⁰ BOTET I SISÓ, 1895, on l'erudit i arqueòleg gironí va realitzar el primer estudi científic del conjunt escultòric i féu una descripció de la totalitat de les peces.

³¹ PLA I CARGOL, 1943, p.82.

localitzat al sud de la península-no sembla haver-hi constància de culte a cap altre sant Feliu durant l'antiguitat tardana i en època visigòtica³².

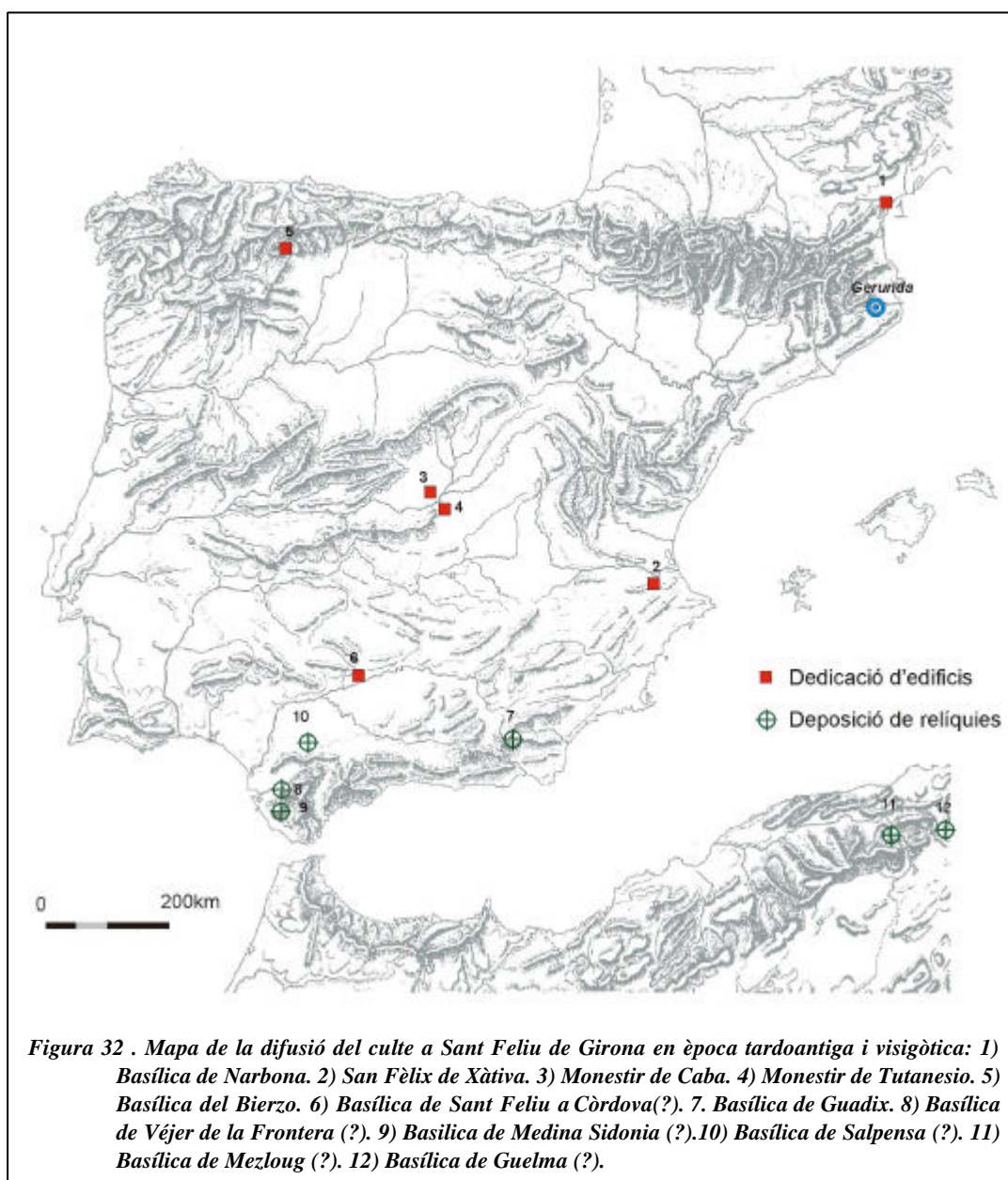
6.2.1 El culte a la zona meridional

La penetració i expansió del culte a sant Feliu, el màrtir gironí, a la zona sud d'Hispania, semblaria quedar palesa, en primer lloc, a l'actual País Valencià. Concretament, a l'actual localitat de Xàtiva, l'antic municipi romà de *Saetabis* i ciutat episcopal a època visigoda, on sembla documentar-se l'existència des d'almenys el segle VII, d'una basílica intitulada i posada sota el patrocini de sant Feliu de Girona.³³ Alguns autors creuen que aquesta basílica podia

---

³² C.García, creu que no hi ha cap testimoni a Hispania durant el període tarδοantic i visigòtic a favor del culte a sant Feliu de Nola ni tampoc a sant Feliu de Thibiuca, el màrtir africà. Es per això, que encertadament afirma que, exceptuant, les basíliques dedicades a sant Feliu d'Hispalis, concentrades bàsicament al sud peninsular, les altres caldria que fossin atribuïdes a la titularitat, única o compartida, de sant Feliu de Girona (GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.306)

³³ Les restes d'aquesta basílica semblen haver estat parcialment identificades als encontorns de l'actual ermita de Sant Feliu, un edifici del segle XIII, on, a inicis d'aquest segle i per sota de l'actual paviment, van ser descobertes les restes d'un edifici de planta rectangular de 7 m. de llargària per 5,8 d'amplada i amb quatre pilastres adossades a la part interior dels angles. Sobre aquestes troballes, PALOL, 1967, p.62-64; LLOBREGAT, 1977, p.30-31; VELASCO, 2000, p.77-83, amb una anàlisi i reinterpretació de les restes estructurals de l'edifici i també sobre els orígens de la seu episcopal setabitana. F.Selgas (SELGAS, 1903) creia efectivament que el patrocini de Sant Feliu sobre aquesta església de sant Feliu es remuntaria al període visigòtic.

haver estat la seu dels bisbes setabitanos, documentats amb seguretat, des de mitjan segle VI, moment en què participen activament i periòdica, en els successius concilis que se celebren a Toledo³⁴.

³⁴ Sobre la seu episcopal setabitana LLOBREGAT, 1977, p.85-88; en el mateix sentit, VELASCO, 2000, p.80-83.

Més al sud-oest, a Guadix, l'antiga *Acci*, al limit de les províncies eclesiàstiques de la *Carthaginensis* i la *Baetica*, sabem gràcies a una inscripció cristiana conservada en tres de les quatre cares d'un antic *cippus* romà (a la quarta cara, la principal, hi ha la inscripció romana originària), que el dia 13 de maig de l'any 652 es consagrà, en aquella localitat, una basílica, de titular avui desconegut, en la fundació de la qual -segons esmenta la inscripció- s'hi dipositaren relíquies dels "misteris de Jesús", i també de molts màrtirs (més de quaranta), entre els quals s'esmenta ben clarament que n'hi havia de "*Sci.Felici Gerundensis*", que sense cap mena de discussió es refereix al sant gironí³⁵.

Més dubtes presenten per a l'estudi que ens ocupa les inscripcions commemoratives a l'edificació d'altres tres basíliques en aquella mateixa zona peninsular, però ja a la província de la *Baetica*, durant el segle VII, en les quals, en el moment de la seva fundació, s'hi dipositaren relíquies martirials. Ens referim a les basíliques de Medina Sidònia (Sevilla), fundada l'any 630³⁶; la de Véjer de la Miel (Cadis), l'any 644³⁷; i, finalment, la de Salpensa (Sevilla), l'any 648³⁸. Amb les dades actuals es certament difícil saber si les relíquies dipositades en la fundació d'aquestes

---

³⁵ VIVES, 1969, p.102-104, núm.307; la referència sant Feliu a la 307 b.

³⁶ Inscripció conservada sobre un antic *cippus* romà, on es dipositen relíquies de diversos màrtirs, entre els quals de *[Fe] lici*. Sobre aquesta inscripció, VIVES, 1969, p.101-102, núm.304.

³⁷ VIVES, 1969, p.102, núm.305: deposició de relíquies de diversos sants, entre els quals s'esmenta un *Felici*.

basíliques pertanyien al màrtir gironí o bé al màrtir Fèlix d'*Hispalis*, un sant que també gaudeix d'un culte certament important al sud de la península en època visigòtica³⁹.

És possible, tot i no tenir-ne la certesa documental absoluta, que poguéssim atribuir al màrtir gironí la titularitat d'un temple existent a les muntanyes de Còrdova⁴⁰ que en ple segle VII va ser reconvertit pel bisbe Agapi en un nou edifici dedicat al màrtir Zoile⁴¹.

6.2.2 Regió de Toledo

Les fonts visigòtiques, tal com ja s'ha vist en anteriors apartats, ens proporcionen la notícia de l'existència durant el segle VII, de dos monestirs posats sota l'advocació i la titularitat de sant Feliu.

Gràcies a un poema escrit per Eugeni II (finals segle VI-657), sabem de l'existència d'un monestir a la localitat de Tutanesio, a prop de la capital del regne, el qual, segons sembla va ser fundat sota el patrocini de quatre sants titulars, d'entre els quals sant Feliu

---

³⁸ VIVES, 1969, p.102, núm.306: inscripció conservada sobre una ara d'altar on es fa referència a la deposició de relíquies de diversos sants, entre els quals apareix un *Felici*.

³⁹ GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966, p.235.

⁴⁰ "*in villa Ienidem in monte Cordube*" (PELLAT, 1961, p.123).

⁴¹ *Passio Zoili*, 7: ..."*Et uigilans quietem, corpus beatissimi martyris Zoili ad hanc basilicam parbolam, que in nomine sancti Felicis martyris fuerat fabrefacta, adlatum est, digne adque honorifice est sepultum*": *Pasionario Hispánico* (ed.P.RIESCO, 1995), Sevilla, p.248-249.

n'era el principal i el més venerat. Tal com ens diu el mateix poema, aquest cenobi, que funcionava també com a *xenodoquium*, havia estat bastit gràcies a una donació privada.

El segon monestir dedicat a sant Feliu en aquesta regió de Toledo es trobava ubicat a la vil.la de Caba, tal com testimonia Fèlix de Toledo en una de les seves obres.

6.2.3 Regió del Bierzo

En aquesta comarca de l'actual província de Lleó, situada en els contraforts de la serralada Cantàbrica, es documenta en el segle VII, l'existència d'un edifici - una basílica- bastit sota l'advocació del màrtir gironí. Aquest és un fet realment important, i semblaria indicar i reafirmar la gran difusió de què va gaudir el culte al sant gironí en els darrers decennis del període visigòtic.

El testimoni literari de Valeri del Bierzo (vers 630-695) ens permet saber que, a les darreries del segle VII, existia en aquesta zona inhòspita del nord de la península, en plena serra Cantàbrica una petita basílica dedicada a sant Feliu, la qual havia estat construïda sobre un antic santuari pagà.

6.3 EL CULTE FORA DE LA PENÍNSULA

6.3.1 El culte a la Gàl.lia

El primer testimoni històric sobre la difusió del culte a sant Feliu fora de la ciutat de *Gerunda*, després del seu martiri a principis del segle IV, es documenta a la ciutat de Narbona en el segle V.

Gregori de Tours és qui ens proporciona la informació de l'existència en aquesta ciutat en època del rei Alaric II (484-507) d'una basílica dedicada a Feliu de Girona en l'interior de la qual s'hi conservaven relíquies del màrtir gironí. L'arqueologia ha permès demostrar que aquesta basílica fou bastida l'any 456, en època del bisbe *Rusticus* de Narbona⁴².

La popularitat d'aquest culte i la difusió de les seves relíquies arribà fins a la mateixa ciutat episcopal de Tours, un fet que també ens és testimoniats pel bisbe Gregori, i que sembla indicar la gran veneració de què gaudia el màrtir gironí Pirineus enllà, una

Figura 33. Restes del fragment esquerre de la llinda de l'antiga església de Narbona dedicada a Sant Feliu de Girona (segons MARROU, 1970, p.341, fig.5)

veneració que perdurà durant tota l'antiguitat tardana i fins als segles alt-medievals⁴³.

---

⁴² L'existència d'aquesta basílica, que segons el testimoni del bisbe de Tours va ser reformada durant el regnat del rei Alaric va ser confirmada per l'arqueologia l'any 1926 amb el descobriment a la ciutat de Narbona d'una làpida fragmentada on es feia referència a la construcció d'aquest temple, bastit l'any 456 durant l'episcopat del bisbe *Rusticus* de Narbona.

⁴³ ROUCHE, 1979, p.310-312.

Figura. 34. Restes del fragment dret de la llinda de l'antiga església de Sant Feliu a Narbona dedicada per Rusticus l'any 456 (segons MARROU, 1970, p.342, fig.6

6.3.2 Nord d'Àfrica.

L'extensió del culte al màrtir gironí podria haver arribat també durant els segles V-VII a l'àrea nord-africana. Cal recordar que, segons la tradició recollida a la *passio* de Sant Feliu, aquest era originari de la ciutat de Scil.li d'on, a inicis del segle IV, hauria viatjat per mar fins arribar a la ciutat de *Gerunda*, després d'haver passat per *Barcino* i *Impurias*.

El testimoni d'aquest culte semblaria poder deduir-se del text de dues inscripcions epigràfiques procedents de Mezloug i Guelma, les quals van ser publicades per Y.Duval en la seva edició dels *Loca Sanctorum Africae*⁴⁴.

a) **Guelma.** Procedent d'aquesta població nordafricana Duval

va publicar una inscripció conservada en un bloc de marbre que transcrita diu el següent:

**+ HIC RELIQUIAE +
BEATI PETRI APOST(O)L(I)
ET S(AN)C(T)ORUM FELICIS
ET VINCENTI MARTYR(UM)** ⁴⁵

La inscripció sembla una referència clara a l'existència en aquest indret de relíquies pertanyents a l'apòstol Pere i a altres dos màrtirs que són presentats conjuntament, un fet que sembla quedar demostrat per l'existència de la conjunció "et" i l'atribució comuna de *sanctorum* i *martyrum* que els diferencia de l'apòstol romà. Segons Y.Duval això permetria pensar en un origen comú a ambdós màrtirs, que l'autora creu que serien probablement Vicenç i Fèlix de Girona⁴⁶.

---

⁴⁴ DUVAL, 1982.

⁴⁵ DUVAL, 1982, I, p.179-180, núm.87, fig.122.

⁴⁶ DUVAL, 1982, I, p.180.

b) **Mezloug.** El text d'aquesta inscripció, actualment perduda, i que sembla que utilitzava com a suport un antic bloc de marbre, ha estat reconstruïda per Duval:

*Hic m(e)m(orie) + sancto-
Ru (m) Binenti, Felicis,
Co(s) tanti et Victorie,
4 posite a sancto
Crescituro e<p>isco[po]
Die III k(a)l(endas) apriles
Amen..⁴⁷*

El text de la inscripció, que Duval data entre els segles V-VI, sembla fer referència a una cerimònia de deposició de relíquies, de la qual se'ns indica a més el bisbe que la va presidir la cerimònia i la data en què aquesta es va produir (*dies depositionis*). L'atribució

Figura 35. Inscripció procedent de Guelma (segons DUVAL, 1982, I, p.180, núm.122).

---

⁴⁷ DUVAL, 1982, I, p.317-318, núm.150.

segura dels noms d'aquests sants és dubtosa segons Duval, excepte en el cas de Vicenç que caldria identificar amb certesa amb el sant cesaraugustà; pel que fa a Fèlix, podria tractar-se del sant gironí, el qual ja hem vist abans aparèixer conjuntament amb Vicenç en la inscripció de Guelma, si bé sembla que no caldria descartar que la menció pogués també fer referència a Feliu de Nola, el màrtir italià o, fins i tot, al màrtir d'Abitina que va morir a Carthago a principis del segle IV; finalment, el nom de Victòria semblaria haver-se de relacionar amb la màrtir d'Abitina del segle IV o amb la santa italiana de la Sabina del mateix nom⁴⁸.

La presència del culte al màrtir gironí doncs no seria descartable en absolut a la zona nordafricana durant l'antiguitat tardana. De totes maneres la incertesa en la lectura d'aquestes inscripcions no permet confirmar-ho, avui per avui, amb total seguretat.

---

⁴⁸ DUVAL, 1982, I, p.317-319.

7. CONSIDERACIONS FINALS

Al llarg d'aquest treball i en cada un dels diferents apartats, hem intentat recollir totes aquelles dades textuais, directes o indirectes, pertanyents al període tardoantic i que tenen com a punt de referència les terres del nord-est de Catalunya. Val a dir, i en som plenament conscients, que, en alguns aspectes, encara, la nostra documentació escrita és molt escassa o completament inexistent. A més, també, les conclusions que hom en pugui treure, tenen solament una validesa parcial, pel caràcter mateix de les fonts existents, però que sí que permeten intuir unes tendències històriques que, amb menor o major mesura, i amb l'ajut, sobretot, de les dades arqueològiques, han de servir per dibuixar millor el panorama d'aquest període a les terres del nord-est de Catalunya.

Una anàlisi inicial de les fonts catalogades permet veure ràpidament que aquestes fan referència, gairebé exclusivament, a quatre grans nuclis temàtics: la ciutat de *Gerunda*, el orígens i desenvolupament del culte al màrtir *Fèlix*, la *ciuitas Empuritana* o *Impuritana* i, en quart lloc, a la que continua essent, encara en aquest període la gran via de comunicació entre aquestes terres i el sud de la Gàl·lia i de la península Ibèrica: la *Via Augusta* o *Via publica*, tal com l'anomenen les fonts tardoantigues.

Les fons escrites, en canvi, no ens diuen res de l'altre centre urbà, Caldes, que juntament amb Girona i Empúries, havien esdevingut en època flàvia les tres ciutats a partir de les quals s'havia estructurat bona part del territori del nostre país. Fou segurament per causa de la consolidació dels centres de Girona i Empúries i, sobretot, pel fet de que ambdues van esdevenir seus

episcopals, en el cas de Girona des d'almenys el segle IV. El cas és que Caldes i, menys encara, Roses, no apareixen esmentades en cap moment a les fonts d'aquest període estudiat.

La ciutat de *Gerunda*, que havia anat adquirint cada cop més importància al llarg de l'alt imperi, i que es consolidà notablement a partir de finals del segle III, després de dotar-se d'unes poderoses muralles i aprofitant, sobretot, de manera extraordinària la seva situació geogràfica, als peus de la *Via Augusta* o *Via publica*, tal com ara passaran a anomenar-la les fonts, sembla veure incrementat notablement el seu paper en època tardoantiga i visigòtica. A la seva important situació estratègica s'hi va afegir un fet, al nostre parer, cabdal: l'aparició, sembla que durant el segle IV, de la seu episcopal va proporcionar a la ciutat un paper rellevant en el marc de l'Església hispànica i també en el de la seva situació geopolítica en el territori. Aquest fet fou d'una extraordinària importància en la història de la ciutat tardoantiga. Els prelats que la van dirigir, sobretot coneguts per les actes conciliars des de principis del segle VI, se'ns apareixen com a personatges d'un altíssim nivell eclesial, intel·lectual i literari (Joan de Biclara, Nonnit) en el marc de la societat i de l'església hispànica de l'època, a més de presentar-se com els vertaders catalitzadors, en molts casos, de la vida de la ciutat i, en diverses ocasions, actuen com vertaders interlocutors i dirigents dels principals afers ciutadans (sols recordar el paper del bisbe *Amator* a la revolta de *Paulus* l'any 673), un fet per altra banda, que sembla certament freqüent en moltes altres ciutats hispàniques i foranies, on els bisbes acaben per assumir, en molts casos, moltes de les atribucions antigament reservades als magistrats municipals d'època baix-imperial.

Un segons aspecte fonamental, al nostre entendre, relacionat amb la ciutat de *Gerunda* en època tarδοantiga, segons deixen entreveure de manera molt especial les fonts d'aquest període, és l'extraordinari impuls i difusió assolit a partir del segle V, però sobretot en el VI i VII, del culte al màrtir gironí *Felix*, mort durant la persecució de Dioclecià, a inicis del segle IV. En la consolidació i difusió d'aquest culte, tant a dins com a fora de la mateixa ciutat de Girona, com ho demostren la difusió de les seves relíquies a la Gàl.lia i també en diversos indrets de la península i possiblement també del nord d'Àfrica, hi va tenir un paper molt important, decisiu, l'episcopat gironí. La tasca portada a terme per Joan de Biclara (591-621) i, molt especialment per Nonnit (621-634/635), el prelat que molt possiblement hauria donat l'impuls definitiu a aquest culte amb la composició dels principals textos litúrgics i que, gràcies això, la festivitat de Sant Feliu de Girona acabés per esdevenir una de les més importants i solemnes en el marc de l'antiga litúrgia hispànica, en serien algunes de les principals raons.

Relacionat amb aquest culte martirial les fonts semblen indicar que ja a finals del segle IV o, millor encara, durant el segle V, assistim al naixement, incipient però cada cop més important, d'un nucli urbà, fóra muralles, a tocar la porta nord del ciutat i als peus de la Via Augusta, que acabarà per esdevenir el centre neuràlgic de la vida eclesiàstica i, per tant, també política, de la ciutat en època tarδοantiga i visigòtica. En el marc de l'antiga necròpolis baix-imperial s'hauria bastit, potser ja en el segle IV o V, un temple martirial que guardava les despulles i el sepulcre del màrtir gironí *Felix*, a partir del qual, en un procés lent però progressiu, i amb la finalitat d'exercir un control directe sobre

aquest culte, que era un dels símbols d'identitat de la ciutat, s'hi haurien anat incorporant altres edificis no menys importants: l'edifici episcopal, que sembla íntimament associat a aquest culte almenys durant la segona meitat del segle VI i en la primera del VII, un monestir possiblement regit per la regla monàstica de Joan de Biclara i també altres dependències, molt possiblement un *xenodoquium*, que permetia acollir els nombrosos peregrins que devien desplaçar-se a la ciutat. Per tant, sembla que el procés de gestació d'una de les zones fora muralles més importants i representatives de la futura ciutat altomedieval, el *burg de Sant Feliu*, s'inicia precisament en aquest moment i estaria íntimament relacionat amb el desenvolupament del culte martirial de Feliu.

Sobre la ciutat d'Empúries en època tarδοantiga, en canvi, les fonts escrites són molt més gasives i incompletes. Sembla cada cop més evident, i de fet les darreres investigacions semblarien demostrar-ho, que la *ciuitas Impuritana*, establerta a l'àrea de l'antiga Palaiàpolis d'ençà el darrer quart del segle III, lluny de caure en un procés de decadència en segles posteriors, va saber redefinir el seu paper en època tarδοantiga, sobretot al voltant de dos eixos, bàsics, decisius, que li van permetre convertir-se en la única *ciuitas* del territori septentrional de les terres del nord-est de Catalunya en època tarδοantiga: la seu episcopal i el port.

És precisament al primer d'aquests dos fets que fan referència les fonts escrites de l'època. Hem vist com se'ns han conservat els noms de diversos dels bisbes que van ocupar aquesta seu episcopal des de principis del segle VI fins molt a finals del segle VII. No podem saber, però, i les fonts escrites nos ens ho esmenten, quan caldria situar l'origen d'aquest bisbat. Cal pensar, però, seguint

l'exemple millor conegut de *Gerunda*, que els prelatos emporitans actuaven com a aglutinadors d'una ciutat que, encara que petita, continuava tenint una vida prou destacable entre els segles VI-VII. Que la vida eclesial emporitana va tenir un cert desenvolupament en aquests segles tardans en seria també testimoni el fet que, almenys pel que deixen entrellucar els textos, en aquest cas les actes conciliars, existia durant el segle VII i possiblement des de molt abans, un cenobi, -potser com en el cas de Girona a redós del temple i les dependències episcopals,- els abats del qual apareixen sovint representant al prelat emporità a les reunions episcopals de la segona meitat del segle VII, i que semblaria demostrar que l'estructura eclesial emporitana era molt més complexa del que coneixem en l'actualitat. En aquest cas, com també pel que fa a l'edifici episcopal, malgrat les diverses hipòtesis plantejades no sabem encara on estaria situat físicament. Únicament futures excavacions permetran algun dia resoldre aquest punt.

Queden per explicar aquestes i moltes altres coses que les fonts insinuen però que potser no som capaços de copsar, ara per ara. Així, per exemple, pràcticament no sabem quines eren les relacions existents entre les dues seus episcopals del territori del nord-est de Catalunya, exceptuant la participació conjunta a les reunions episcopals provincials i generals, com tampoc, per exemple, quins eren els límits territorials que tenien adscrits cadascuna de les seus. Com s'estructuraven aquestes diòcesis i quin paper tenia l'església i el cristianisme en el món rural? Quin fou el paper de la ciutat de Roses durant aquest període? Moltes i diverses preguntes que a la llum de les dades que ens proporcionen aquests textos no som capaços de contestar. Molt possiblement, i a la llum dels avenços que en els darrers anys s'estan produint en la

investigació de l'antiguitat tardana a les terres del nord-est Catalunya, sobretot pel que fa a la publicació de noves descobertes arqueològiques relacionades amb l'epigrafia, la numismàtica o la toponímia antiga, aviat tindrem nous elements que permetran respondre a aquestes i a noves preguntes que ara únicament són capaços de plantejar-nos.

8. APÈNDIX DOCUMENTAL

8.1 ELS ANTICS *ITINERARIA*

8.1.1 *L'Itinerarium Antonini Augusti*

a) *Itinerarium Antonini Augusti (Itinerarium Provinciarum et Maritimum) 390, 2-4: Itineraria Romana. vol. I. Itineraria Antonini Augusti et Burdigalense* (Ed O.CUNTZ, 1929), ed.stereotypa, Stuttgart, 1990, p.60-61

390, 2	Ad Pireneum	m. p.XVI
3	Iuncaria	m. p.XVI
4	Gerunda	m. p.XXVII

b) *Idem 397, 7 - 398, 2: Itineraria Romana* (Ed.CUNTZ) p.61

397, 7	Summo Pyreneo	m.p.V
8	Iuncaria	m.p.XVI

	9	Cinniana	m.p.XV
398,	1	Aquis Voconis	m.p.XXIII
	2	Seterras	m.p.XV

8.1.2 La Tabula Peutingeriana

Tabula Peutingeriana, segm. 1: LECLERQ, 1927; BOSSIO, 1983, p.15,fig.9; ed.facscíml (WEBER, 1976), vol.II.

In summo pyreneo	X
Beclana	III
Iuncaria	XII
Ceruiana	XV
Ger(u)nd(a)	XII
[Aquis) vocom(is?)	XII

8.1.3 Ravennatis Anonymi Cosmographia

a) *Ravennatis Anonymi Cosmographia. Lib IV 42 (303, 1-6)*¹: *Itineraria Romana. vol. II.Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (Ed- J.SCHNETZ ,1940), ed stereotypa, Stuttgart, 1990, p.78-79

---

¹ Encara que l'edició de J. Schnetz és la més actualitzada de totes les existents en l'actualitat, s'indica entre parèntesi la paginació i la numeració segons consta en l'altra edició classica d'aquest itinerari, la de M.Pinder i G.Parthey, segons la qual es citen tradicionalment en la investigació les dades d'aquesta cosmografia. Sobre l'edició de Pinder i Parthey, veieu *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Guidonis Geographica* (ed. M.PINDER i G.PARTHEY, 1860), Berlin

IV 42...

- (303) 1 Dicians
- 2 Iuncaria
- 3 Cinmana
- 4 Gerunda
- 5 Aquis Vuconis
- 6 Steras

b) *Idem Lib.V 3, (341, 9-16):* Ed. J.SCHNETZ, p.87

V 3. ....

- (341) 9 Pyreneum
- 10 Deciana
- 11 Iuncaria
- 12 Ciniana
- 13 Gerunda
- 14 Aquis Bocconis

8.2 ELS TEXTOS DE LA PATROLOGIA TARDOANTIGA

8.2.1 Innocenci I

Epistula III , cap.2: PL 20, col.489-490

Non enim latere potuit, quod Rufinus atque Minicius episcopi in alienis ecclesiis, contra Nicaenos canones, episcopos usurpaverunt ordinare. Haec ne quis sibi audeat vindicare, saltem nunc a nobis est salubriter providendum: ne improba usurpatione dissimulatio in deterius conualescat, et fiat de consuetudine regula, quae non veniat ab ipsa quae litteris mandata est disciplina. Qua in re Hilarii fratris et consacerdotis nostri querela primitus audiatur, qui asseruit Rufinum contra ecclesiarum pacem omni oppugnatione fuisse versatum, et dudum in concilio Toletano erroris sui veniam postulasse, et nunc, cum metropolitano episcopo ordinandi sacerdotes pontificium deberetur, contra populi voluntatem et disciplinae rationem, episcopum locis abditis ordinasse, ecclesias scandalis miscuisse. Dehinc Tarraconensium episcoporum est causa tractanda, qui pari modo Minicium in Gerundensi ecclesia episcopum ordinasse conquesti sunt; et juxta Nicaenos canones ferenda est de tali usurpatione sententia. Illorum etiam episcoporum, qui a Rufino vel a Minicio contra regulas ordinati sunt, habeatur plena discussio: ut quia perperam facti sunt, intelligant id quod vitioso initio adepti sunt, se diutius obtinere non posse.

8.2.2 Aureli Prudenci Clement

Peristephanon IV, 29-30: Llibre de les Corones (Ed. M.P.CUNNINGAM, N.REBULL i M.DOLÇ, 1984) [edició crítica bilingüe llatí-català], Barcelona, p.76.

Parua Felicis decus exhibebit

30 artubus sanctis locuples Gerunda

8.2.3 Chronicorum Caesaraugustanorum Reliquiae

Chronicorum Caesaraugustanorum reliquiae: MGH AA, 11, Chronica Minora 2, (ed.Th.MOMMSEN, 1893), p.222-223:

ad a. 450. His diebus Gotthi contra Hunnos dimicant in campis Catalaunicis, in

quo proelio Theodoredus rex occubuit et Gotthi victores extiterunt et dimicant Thurismundo rege. Attila rex Hunnorum nusquam comparauit.

ad a. 451. Post Theodoredum Thurismundus filius eius Gotthorum regna regit an VI.

ad a. 457. His temporibus Theodoricus frater Thurismundi Gotthorum regnum regit an. IX..

ad a. 458. His diebus Gotthi contra Suevos dimicant in campo Paramo iuxta flumen Orbicum, in quo proelio Gotthi extitere victores.

ad a. 460. His diebus Maioranus imp. Caesaraugustam venit

ad a. 461. His cons. Maioranus imp. a Ricimiro interfectus est.

ad a. 462. Leone et Severo.

ad a. 463 Viviano et Basilio.

ad a. 466 His diebus Theodoricus rex Gotthorum a suis gladio interfectus est et Euricus frater eius Gotthorum rex efficitur. regnat ann.XVI

ad a. 473 His cons. Arelatum et Massilia a Gottis occupata sunt

ad a. 485. His diebus Euricus rex moritur et Alaricus filius eius pro eo rex Gotthorum efficitur. regnat an. XXIII.

ad a. 490. Hoc cos. Theudericus Ostrogotthorum rex a Thracia et Pannonia Italiam venit

ad a. 492. Hoc cos. Odoacrus tyrannus a Theuderico rege interfectus est.

ad a. 494. Hic cons. Gotthi in Hispanias ingressi sunt.

ad a. 496. His. cons. Burdulenus in Hispania tyrannidem assumit

ad a. 497. His cons. Gotthi intra Hispanias sedes acceperunt et Burdunelus a suis traditus et Tolosam directus in tauro aeneo impositus igne crematus est.

ad a. 504. His cons. Caesaraugustae circus spectatus est

ad a. 506. His cons. Dertosa a Gotthis ingressa est. Petrus tyrannus interfectus

est et caput eius Caesaraugustam de portatum est.

ad a. 507. His diebus pugna Gotthorum et Francorum Bohlada facta. Alaricus rex in proelio a Francis interfectus est: regnum Tolosanum destructum est.

ad a. 508. Post Alaricus Gisalecus rex ex concubina eius filius Gotthorum rex efficitur: regnat an. VII

ad a. 510. His coss. Gesalecus Goericum Barcinone in palatio interfecit. quo anno idem Gesalecus ab Hebbane Theodorici Italiae regis duce ab Hispania fugatus Africam petit.

ad a. 511. comes uero Veila Barcinone occiditur

ad a. 513. 1. His coss. Gisalecus de Africa rediens ob motum Hebbanis Aquitaniam petiit ibique latuit annum unum.

2. Post Alaricum Theodoricus Italiae rex Gotthos regit in Hispania an. XV, Amalarici parvuli tutelam gerens.

ad a. 525. His coss. Amalaricus Gotthorum rex efficitur: regnat an. V

ad a. 529. His diebus Stephanus Hispaniarum praefectus efficitur, qui tertio anno praefecturae suae in civitate Gerundensi in concilio discinctus est.

ad a. 531. His coss. Amalaricus rex cum Hildiberto Francorum rege in Gallia superatus Narbonensi in proelio Barcinonem fugiens venit ibique a Franco nomine Bessone angone percussus interiit.

ad a. 541. Hoc anno Francorum reges numero V per Pampelonam Hispanias ingressi Caesaraugustam venerunt, qua obsessa per quadraginta novem dies omnem fere Tarraconensem provinciam depopulatione attriverunt.

ad a. 542. His diebus inguinalis plaga totam paene contrivit Hispaniam.

ad a. 544. Thiudi mortuo Thiudisclus Gotthos regit an. I m. VII

ad a. 545. Thiudisclo mortuo Agila Gotthos regit annos V m. VI.

ad a. 552. Agilane mortuo Athanagildus, qui dudum tyrannidem assumpserat, Gotthorum rex efficitur. regnat an. XV.

ad a.568. Hic Athanagildus Hispalim civitatem Hispaniae provinciae Baeticae sitam bello impetitam suam fecit, Cordubam vero frequenti incursione admodum laesit.

8.2.4 Gregori de Tours

a) *Libri octo miraculorum. Lib.I. Liber in Gloria Martyrum 91: MGH SS rer mer I, pars II* (Ed.B. KRUSCH 1885, reed.1969), p.99

Quodam tempore Felicis martyris basilica a furibus est effracta. Hic vero martyr in Gerunda Hispaniae passus est urbe. Fur vero, adprehensis palliis siricis, textis auro monilibusque exornatis, cum reliquis ornamentis abscessit. Quo eunte, coniugitur ei homo ignotus, interrogans, quo pergeret. Cui ille respondit: 'Si sermo meus occuleretur tecum, ostenderem tibi thesaurum magnum'. Et ille: 'Ostende', ait, 'quae volueris, totis a me obtegitur viribus'. At ille ostendit ei species illas, dicens: 'Si in aliis haec regionibus venundatur, utroque nostrum lucrum inferunt multum'. Et ille: 'Ego sum', inquit, 'homo, cui in diversis regionibus multi habentur amici, et est mihi domus magna atque secreta. Si haec in ea posueris, deinceps cum libuerit venundabis'. Et praecedens, sequebatur homo cum sarcina, putans se ad aliam duci urbem. Concluserat enim Deus oculos eius, et non cognoscebat, quia per viam quam venerat regrediebatur. Quid multa? Pervenitur ad basilicam sancti, et ait ad eum vir: 'Ecce domum de qua locutus sum tibi ! Ingredere et depone sarcinam tuam ! Ille quoque ingressus est. Verum ubi, deposita sarcina, coepit aspicere, ad se reversus, cognovit basilicam sancti, de qua res illas abstulerat; vir autem iam recesserat ab eo. Et sic cuncta quae cum viro illo gesserat populis enarravit. Unde indubitatum est, ipsum ei beatum martyrem apparuisse.

Huius reliquiae apud Narbonensim basilicam retinentur. Sed cum huius aedis altitudo, ne Liguria, quod est locus amoenissimus, a palatio regis non cerneretur, arceret, contulit haec cum Leone consiliario rex Alaricus. Qui ait: 'Deponatur ex hoc aedificio una structura machinae; rex quae placuerit liberius contemplabit'. Et statim vocatis operariis, idem consiliarius humiliavit basilicam sancti aedificiis non meritis. Sed ille protinus lumen caruit oculorum

b) *Historia Francorum IX, 6: MGH SS rer mer I, pars I* (Ed. W.ARNDT, Hannover 1885), reed. 1969, p.418

Nam et ante hos septem annos fuit et alius valde seductur, qui multos deceptit dolositate sua. Hic enim colobio indutus erat, amictus desuper sindonem, crucem ferens, de qua dependebant ampullulae, quas dicebat oleum sanctum habere. Aiebat enim se de Hispaniis adventare ac reliquias beatissimorum martyrum Vincenti levitae Felicisque martyris exhibere.

8.2.5 Isidor de Sevilla

De Viris Illustribus 31: El "De viris illustribus" de Isidoro de Sevilla Ed.C.CODOÑER, 1964), Salamanca, p. 151-152

XXXI. Iohannes, Gerundensis ecclesiae episcopus, natione Gothus, prouinciae Lusitaniae Scallabi natus. Hic, cum esset adolescens, Constantinopolim perrexit, ibique graeca et latina eruditione nutritus, septimo demum anno in Hispanias reuersus
5 est, eodem tempore, quo incitante Leouigildo rege, arriana feruebat insania. Hunc supradictum rex, cum ad nefandae haeresis crudelitatem compelleret, et hic omnino resisteret, exilio trusus, Barcinona relegatus, per decem annos multas insidias, et persecutiones ab arrianis perpressus est.

10 Qui postea condidit monasterium quod nunc Biclaro dici-

tur, ubi congregata monachorum societate, scripsit regulam ipsi monasterio profuturam, sed et cunctis Deum timentibus satis necessariam. Addidit et in libro Chronicorum ab anno primo Iustini iunioris principatus usque in annum octauum Mauricii
15 principis Romanorum, et quartum Recharedi regis annum, historico compositoque sermone ualde utilem historiam. Et multa alia scribere dicitur, quae ad nostram notitiam non peruenerunt.

8.2.6 Brauli de Saragossa

a) *Epistula XIV, 11-18: Epistolario de San Braulio. Introducción, edición crítica y traducción* (Ed. L.RIESCO, 1975), Universidad de Sevilla, p.92-93

Tu autem, domine, more tuo ea que obtine nosti a nobis petis scire,,
ut, dum humilitatem tuam insinuas, nostram nescientiam probas. Set queso ut, si quid in hoc neclegenter dixero, ad te respiciat causa, quia
ultra iubes querere quam dedisti et magis uis exigere quam informasti.
15 Consulis enim utrum sexta feria Pasce per lectiones singulas *Amen* respondi debeat uel consueto modo decantari *Gloria* , quod neque aput nos fit, neque ubicumque fieri uidimus, nec aput prestantissime memorie domnum meum Isidorum, denique nec Toleto quidem uel Gerunda.

b) *Epistula XVIII. 1-27: Ed. RIESCO, p.100-101*

DOMINE ET IN CHRISTO FILIE POMPUNIE ABBATISSE, BRAULIO
SERUUS INUTILIS SANCTORUM DEI

Uno uulnere et multo dolore excruciatu, cum lingue officium non sineret exercere amaritudinis uinculum et magis liberet
5 flere quam loqui, ecce alia afflictio super afflictionem euenit, et contritio super contritionem inruit, quomodo si quis fugiat a facie leonis et occurrat ei ursus, aut a percussu scorponis heulanti adiciatur morsus

colubri; ita me sentio usquequaque deiectum et contritionis miseria
afflictum. Fateor enim, mi domina, quotienscumque uolui aliquid tibi
10 de transitu sancte memorie germane tue domne Bassille scribere, to-
tiens amaritudine affectus et anime stuporem et sensus ebitudinem et
lingue incurri torporem, quia occupatus luctu in funere mente uersa-
bar. Sed, dum in temporis prolixitate cum doloris mei relebatione
uellem proferre sermonem, rursus geminato malo percussus in lacrimis
15 contabesco, id est reuerende memorie domni mei Nunniti episcopi
exitus mici existit exitiosus. Unde compressus quantulacumque emitto
uerba et gemitus ! O quantum in his duobus nostris bonum perdidimus
temporibus ! Quod lumen ueritatis ! Quod exemplum bone actionis quan-
tumque intercessum pro piaculis nostris ! Ubi nunc presidium nostrum,
20 quod in illis fuit apud Deum ? Ubi miserorum refugium ? Ubi susceptio
perecrinorum uel ubi monachorum et monacarum refrigerium? Uides
tu procul dubio quid tangam et quid explicare non ualeam. Affectum
tantum ostendo, nam bonum eorum dicere nec incipio, sciens quia,
etiam si esset mici sermonis copia et lingue gratia cum ingenii memo-
25 ria, inexplicabile mihi fore existimaueram eorum replicare sanctissima
gesta. Sed tantum, ut dixi, demonstro quid merear et quantum meroris
in me patiar.

8.2.7 Eugeni II de Toledo

Carmina (X) XII: MGH AA, XIV (ed.F.VOLLMER, 1905), p.242

IN BASILICA SANCTI FELICIS QUAE EST IN TUTANESIO

Ecce domus domini, quae ducit ad atria caeli:

cordibus afflicti huc properate viri.

Gaudia pro luctu referet laetusque redibit,

Fuderit hic tristis qui lacrimando preces.

5 quattuor in titulis constat haec ianua templi,
sed prima Felix culmina sanctus habet.
hic fessis requies, hic victus manet egenis,
hic sacrum monachis extat ovile piis.
Hoc opus Aetherius cara cum coniuge fecit,
10 cui nomen olim Teudesuinta fuit.
Quisque precator ades, horum memorare benigne,
Sic pater omnipotens sit memor ipse tui.

8.2.8 Ildefons de Toledo

Liber de Viris illustribus IX: El "De viris illustribus" de Ildefonso de Toledo[
Estudio , edición crítica i traducción] (ed. C.CODOÑER, 1972), Salamanca,, p.128-
131

IX. Nonnitus post Iohannem in Gerundensi sede pontifex acces-
sit. Vir professione monachus, simplicitate perspicuus, actibus sanc-
tus; non hominum diutina deliberatione, sed Dei per homines
celeri definitione in pontificatum adscitus, adhaerens instanter obse-
5 quiis sepulchri sancti Felicis martyris.

Rexit ecclesiam Dei meritorum exemplis amplius quam uerborum
edictis. Hic et in corpore degens et in sepulchro quiescens fertur
saluationis operari uirtutes. Substitit temporibus Suinthilanis et
Sisenandi regum.

8.2.9 Valeri del Bierzo

*Replicatio sermonum a prima conversione 3: Valerio of Bierzo. An ascetic of the
late visigothic period* (ed.AHERNE, 1949), Washington, p.115

Cumque in excelsi montis cacumine stulta populi sacrilega caecitatis dementia
profana daemonum delubra impie atque insipienter paganorum ritu excoleret,

fideliū christianorū ope tandem probosa obscenitas destruitur, opeque omnipotentis Domine in nomine sancti Felici martyris basilica construitur.

8.2.10 Julià de Toledo

a) *Historia Wambae Regis* 10-11: CCL 115 (ed. W. LEVISON, Hannover-Leipzig 1910), Turnholt, 1976, p.226-228

220 **10.** Ad quod dictum incalescunt animi omnium exoptantque fieri quae iubentur. Mox cum omni exercitu Vasconiae partes ingreditur, ubi per septem dies quaqua uersa per patentes campos depraedatio et hostilitas castrorum domorumque incensio tam ualide acta est, ut Vascones ipsi, animorum feritate
225 tate deposita, datis obsidibus, uitam sibi dari pacemque largiri non tam precibus quam muneribus exoptarent. Vnde, acceptis obsidibus tributisque solutis, pace composita, directum iter in Gallias profecturus accedit, per Calagurrem et Oscam ciuitates transitum faciens. Dehinc, electis ducibus
230 in tres turmas exercitum diuidit, ita una pars ad Castrum Libiae, quod est Cirritaniae caput, pertenderet, secunda per Ausonensem ciuitatem Perinei media peteret, tertia per uiam publicam iuxta ora maritima graderetur. Ipse tamen religiosus princeps cum multiplici bellantium manu praecedentes
235 tes subsequeretur. Sed quia insolens quorundam e nostris motio non solum praedae inhiabat, sed etiam cum incensione domorum adulterii facinus perpetrabat, tanto disciplinae uigore iam dictus princeps in his et talibus patratum uindictabat scelus, ut grauiora in his supplicia illum putares impendere,
240 quam si hostiliter contra illum egissent. Testantur hoc praecisa quorundam adulterorum praepudia, quibus pro fornicatione

hanc ultionis inrogabat iactarum. Dicebat enim: 'Ecce ! iam iudicium imminet belli, et libet animam fornicari ? Et credo, ad examen pugnae acceditis; uidete, ne in uestris sordibus
245 pereatis. Nam ego, si ista non uindico, iam ligatus hinc uado, Ad hoc ergo uadam, ut iusto Dei iudicio capiar, si iniquitatem populi uidens ipse non puniam. Exemplum mihi praebere debet. Eh sacerdos ille in diuinis litteris agnitus, qui pro immanitate scelerum filios, quos increpare noluit, in bello concii-
250 disse audiuit, ipse quoque filios sequens fractis cerbicibus expirauit. Haec igitur nobis timenda sunt, et ideo, si purgati maneamus a crimine, non dubium erit, quod triumphum capiamus ex hoste'. Sub ista, ut praemissum est, disciplina iam dictus princeps exercitum gloriose producens moresque singu-
255 lorum sub diuinis regulis tenens, prosperari sibi uidebat per incrementa dierum et dispositum belli et uictoriam proeliandi.

11. Prima enim ex rebellione omnium ciuitatum Barcinona in potestate principis religiosi adducitur, deinde Gerunda subicitur. Huius igitur memoratae ciuitatis uenerabili uiro
260 Amatori episcopo Paulus idem pestifer sub isto sensu scriptam epistolam miserat: *Audiui ego, quod Wamba rex cum exercitu ad nos uenire disponat, sed cor tuum ex hoc non conturbetur; neque enim hoc fieri puto. Et tamen, quem primum de nobis ambobus ibi tua sanctitas cum exercitu uiderit accedentem, ip- 265 sum se dominum credat habere et in eius debeat caritate persistere.* Haec miser ipse scripsit nesciensque iustum contra se iudicium protulit. Vnde horum scriptorum uerba religiosus princeps sapienter coniciens, dixisse fertur: 'Non', ait, 'Paulus in his scriptis suis a semet ipso loquutus est? sed licet ignoranter, 270

tamen prophetasse illum hic censeo'. Egressus igitur post
haec princeps de ciuitate Gerunda, belligerosis incursibus gra-
diens, ad Pirinei montis iuga peruenit. Vbi duobus diebus
exercitu repausato, per tres, ut dictum est, diuisiones exercitus
Pirinei montis dorsa ordinauit castraque Pirineica, quae
275 uocantur Caucoliberi, Vultuaria et Castrum Libiae, mirabili
uictoriae triumpho cepit atque perdomuit, multa in his castris
auri argentique inueniens, quae copiosis exercitibus in prae-
dam cessit. Nam in castrum quod uocatur Clausuras, missis
ante se exercitibus, per duces duos inruptio facta est. Ibi
280 quoque Ranosindus, Hildigisus cum cetero agmine perfido-
rum, qui ad defensionem castris ipsius confluxerant, capiuntur
sicque, deuinctis post tergum manibus, principi praesentan-
tur. Wittimirus tamen unus ex coniuratis, qui se in Sordo-
niam constitutus cluserat, nostros inrupisse persentiens, sta-
285 tim aufugiit et tantae cladis nuntium Paulo in Narbonam
perlaturus accessit. Quae res granditer tyrannum pauidum
reddidit. Princeps uero religiosus, praedictorum castrorum
subiugato exercitu, in plana post transitum Pirinei montis
descendens, duobus tantum diebus exercitum ad unum con- 290
gregaturus expectat.

b) *Historia Wambae Regis* 26, 672-682: Ed. W.LEVISON, p.240-241

26. (...) Cu-
mulauerat enim nefandissimus ipse Paulus peccato peccatum,
dum tyrannidi adiungeret sacrilegium. Nam, ut quidam sapiens
675 dicit: *nisi sacris ecclesiis intulisset spolium, non esset, unde suum*

*floreret aerarium. Vnde factum est, ut uasa argenti quam plurima de thesauris dominicis rapta et coronam illam auream, quam diuae memoriae Reccaredus princeps ad corpus beatissimi Felicis obtulerat, quam idem Paulus insano capiti suo
680 imponere ausus est, tota haec in unum collecta studiosius ordinaret secernere et deuotissime, prout cuique competebat ecclesiae, intenderet reformare.*

8.2.11 Félix de Toledo

Vita Iuliani 3 (De uiris illustribus 16): PL 96, col.416

Igitur diuinorum iudiciorum dispensatione, sanctae recordationis Gudiula diaconus sexto Idus Septembris funestae mortis eventu, anno octavo Wambanis principis sub digna confessione Dei clausit supremum curriculum; cujus corpusculum in monasterio S.Felicis, quod est Cabensi in villula dedicatum, dilectissimi socii sui exhibitione honorifice requiescit humatum.

8.3 LES ACTES DELS CONCILIS VISIGÒTICS DELS SEGLES VI-VII

8.3.1 Les referències textuais als bisbes de la seu episcopals de Girona

a) *Concili de Tarragona (any 516)*

Concilium Tarraconense, 145 [4]: Colección Canónica Hispana, IV (ed .F.RODRIGUEZ, 1984), p.280

Frontinianus in Christi nomine episcopus Gerundensis ciuitatis subscripsi

b) *Concili de Girona (any 517)*

Concilium Gerundense: Colección Canónica Hispana, IV (ed. F.RODRIGUEZ, 1984), p.283-290

[CONCILIUM GERUNDENSE]

Concilium Gerundense septem episcoporum habitum aera DLV.

Tituli

- I Vt unaquaeque prouincia in officio ecclesiae unum ordinem
5 teneat.
- II Vt letaniae post pentecosten a quinta feria usque in sab-
bato celebrentur.
- III De secundis letaniis faciendis Kalendarum Nouembrium.
- III Vt pascha tantum et natale Domini baptismum detur, ex-
10 cepto his qui in languore consistunt.
- V Vt unius diei infans, si in discrimine est, baptizetur.
- VI Vt coniugati ab episcopo usque ad subdiaconum non sine
testimonio uiuant.
- VII Vt qui sine uxoribus ordinantur, extraneas in domo non 15
habeant.
- VIII De laicis qui uiduam aut dimissam acceperint, ut in clero
non admittantur.
- VIII De his qui publice paenitentiam non accipiunt sed tantum
uiaticum, ut in clero promoueantur.
- 20 X Vt omnibus diebus uespertinis et matutinis oratio Dominica
dicatur.

In nomine Christi synodus habita Gerunda, anno septimo Teu-
derici regis, sexto Idus Iunias, Agapeto uiro clarissimo consl.

I Vt unaquaeque prouincia in officio ecclesiae unum ordinem
25 teneat.

De institutione missarum, ut quomodo in metropolitana ecclesia
fiunt, ita in Dei nomine in omni Terraconensi prouincia tam ipsius
missae ordo quam psallendi uel ministrandi consuetudo seruetur.

II. Vt letaniae post pentecosten a quinta feria usque in sabbato
30 celebrentur

De letania, ut expleta sollemnitate pentecosten, sequens septi-
mana a quinta feria usque in sabbato per hoc triduo abstinentia
celebretur.

III. De secundis letaniis faciendis Kalendarum Nouembrium

35 Item secunda letania facienda a Kalendis Nouembribus, ea ta-
men condicione seruata, ut, si iisdem diebus Dominica interces-
serit, in alia hebdomada secundum prioris abstinentiae obseruan-
tiam a quinta feria incipiatur, et in sabbato uespere missa facta
finiatur; quibus tamen diebus a carnibus et a uino decreuimus
40 abstinendum.

III Vt pascha tantum et natale Domini baptismum detur,
excepto his qui in languore consistunt

De catecuminis baptizandis id statutum est, ut, quia in paschae
sollemnitate uel Natalis Domini, quando magis sollemnitis cele-
45 britas maior est, rariores ad baptizandum ueniunt, ceteris sollem-
nitatibus infirmi tantummodo debeant baptizari, quibus quocuumque
tempore conuenit baptismum non negari.

V Vt unius diei infans, si in discrimine est, baptizetur.

De paruulis uero qui nuper materno utero editi sunt, placuit 50
constitui ut, si infirmi ut adsolet fuerint et lac maternum non ap-
petunt, etiam eadem die qua nati sunt si oblati fuerint, baptizentur.

VI. Vt coniugati ab episcopo usque ad subdiaconum non sine
testimonio uiuant

De conuersatione uitae a pontifice usque ad subdiaconum post 55

suscepti honoris officium: si qui ex coniunctis fuerint ordinati, ut sine testimonio alterius fratris utatur auxilium iam ex coniuge facta non habitent. Quod si habitare uoluerint, alterius fratris utatur auxilium cuius testimonio uita eius debeat clarior apparere.

VII Vt qui sine uxoribus ordinantur, extraneas in domo non
60 habeant

De his uero qui sine coniugibus ordinantur et familias domus habent, habito secum pro uitae conuersatione fratre in testimonium, non per quamcumque feminei sexus personam eius substantia gubernetur, nisi aut per puerum aut per amicum suam domum debeat
65 ordinare. Si uero matrem in domum habuerit aut sororem, secundum priorum canonum statuta per earum personas eius debeat contutari substantia.

VIII De laicis qui uiduam aut dimissam acceperint, ut in clero non admittantur.

70 Si quis uero de laicis post uxorem aliam cuiuscumque conditionis cognouerit mulierem, in clero nullatenus admittatur.

VIII De his qui publice paenitentiam non accipiunt sed tantum uaticum, ut in clero promoveantur.

Is uero qui aegritudinis languore depressus paenitentiae benedictionem, quod uaticum deputamus, per communionem acceperit,
75 et postmodum reualescens caput paenitentiae in ecclesia publice non subdiderit, si prohibitis uitiis non detinetur obnoxius, admittatur ad clerum.

X De discretione penitentium qui possunt ad eglesticos ordines prouei uel qui non possunt.
80

Hii qui in discrimine constituti penitentiam accipiunt nulla manifesta scelera confitentes sed tantum peccatores se predicantes, huiusmodi si reualuerint possunt etiam per morum probitate ad grados eglesiasticos peruenire. Qui uero ita penitentiam accipiunt
85 ut aliquod mortale peccatum perpetrasse publice fateantur, ad clerum uel honores eglesiasticos peruenire nullatenus possunt, quia se confessione propria notauerunt.

X. Vt omnibus diebus uespertinis et matutinis oratio Dominica dicatur.

90 Ita nobis placuit, ut omnibus diebus post matutinos et uespera oratio Dominica a sacerdote proferatur.

- [1] Iohannes in Christi nomine episcopus subscripsi
- [2] Frontinianus in Christi nomine episcopus subscripsi
- [3] Paulus in Christi nomine episcopus subscripsi
- 95 [4] Agricius in Christi nomine episcopus subscripsi
- [5] Cynidius in Christi nomine episcopus subscripsi
- [6] Nibridius in Christi nomine episcopus subscripsi
- [7] Orontius in Christi nomine episcopus subscripsi

c) Concili de Barcelona I (any 540)

Concilium Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.53

Stafilius Gerundensis

d) Concili de Lleida (any 546)

Concilium Ilerdense, 186-187 [9]: Colección Canónica Hispana IV (ed. F.RODRIGUEZ, 1984), p.311

Gratus in Christi nomine presbyter directus a domino meo Stafilio episcopo his constitutionibus interfui et subscripsi

e) Concili III de Toledo (any 589)

Concilium III Toletanum 79bis. [58]: Colección Canónica Hispana V (ed. F.RODRIGUEZ, 1992), p.146

Alicius Gerundensis ecclesiae episcopus subscripsi

f) Concili II de Saragossa (any 592)

Concili II Caesaraugustanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed. J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.155

Iohannes in Christi nomine episcopus subscripsi

g) Concili de Toledo (any 597)

Concili Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.157

Iohannes, in Christi nomine Gerundensis ecclesiae episcopus

h) Concili II de Barcelona (any 599)

Concilium II Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos: (Ed. J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.161

Iohannes peccator de Gerunda in his constitutionibus annuens subscripsi.

i) Decret de Gundemar (any 610)

Edictum Gundemari: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.406

Ego Johannes Gerundensis ecclesiae episcopus ss.

j) Concili d'Egara (any 614)

Concilium Egarense: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.162

Iohannes sub.

k) Concili IV de Toledo (any 633)

Concili IIII Toletanum, 258-259 [10]: Colección Canónica Hispana V (ed.F.RODRIGUEZ, 1992), p.262

Ego Nonnitus in Christi nomine ecclesiae Gerundensis episcopus haec

statuta subscripsi

l) Concili VIII de Toledo (any 653)

Concilium VIII Toletanum, 808 [9]: *Colección Canónica Hispana V* (ed. F.RODRIGUEZ, 1992), p.439

Taio Gerundensis episcopus

m) Concili XIII de Toledo (any 683)

Concilium XIII Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.433

Stabilius abba Iacobi Ierundensis episcopi similiter

n) Concili XV de Toledo (any 688)

Concilium XV Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed. J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.473

Sabaricus Gerundensis sedis episcopus ita ss.

o) Concili XVI de Toledo (any 693)

Concilium XVI Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.520

Gilimirus Gerundensis episcopus ss.

8.3.2 Les referències textuais als bisbes de la seu episcopal d'Empúries

a) Concili de Tarragona (any 516)

Concilium Tarraconense, 142-143 [2]: *Colección Canónica Hispana IV* (ed. F.RODRIGUEZ, 1984), p.280

Paulus in Christi nomine episcopus Inpuritanae ciuitatis subscripsi

b) Concili de Girona (any 517)

Concilium Gerundense, 94 [3]: *Colección Canónica Hispana IV* (ed. F.RODRIGUEZ, 1984), p.290

Paulus in Christi nomine episcopus subscripsi]

c) Concili de Barcelona (any 540)

Concilium Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTINEZ, 1963), p.53

Carontius Inpuritanus

d) Concili de Lleida (any 546)

Concilium Ilerdense, 174-175 [3]: Colección Canónica Hispana IV (ed. F.RODRÍGUEZ, 1984), p.309

Casontius in Christi nomine episcopus his constitutionibus interfui et subscripsi

e) Concili III de Toledo (any 589)

Concilium III Toletanum, 87-88 [66]: Colección Canónica Hispana V (ed. F.RODRÍGUEZ, 1992), p.147

Gaianus archipresbyter Emporitanae ecclesiae, agens uicem domni mei Fructuosi episcopi, subscripsi.

f) Concili II de Saragossa (any 592)

Concilium II Caesaraugustanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.155

Galanus / in Christi nomine episcopus subscripsi

g) Concili II de Barcelona (any 599)

Concilium II Barcinonense: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.161

Galanus in Christi nomine ecclesiae Inpuritanae episcopus his constitutionibus annuens subscripsi.

h) Concili IV de Toledo (any 633)

Concilium IIII Toletanum, 266-267 [14]: Colección Canónica Hispana V (ed. F.RODRÍGUEZ, 1992), p.263

Ego Sisuldus in Christi nomine ecclesiae Emporitanae episcopus haec statuta subscripsi

i) Concili VII de Toledo (any 646)

Concilium VII Toletanum, 294 [30]: Colección Canónica Hispana V (ed. F.RODRÍGUEZ, 1992), p.362

Donumdei sanctae ecclesiae Enpuritanae episcopus similiter

j) Concili VIII de Toledo (any 653)

Concilium VIII Toletanum, 811 [12]: Colección Canónica Hispana V (ed.F.RODRÍGUEZ, 1992), p.439

Donumdei Inpuritanus episcopus

k) Concili XIII de Toledo (any 683)

Concilium XIII Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (Ed.J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.433

Secorius abba Gaudilani Impuritani episcopi similiter

l) Concili XV de Toledo (any 688)

Concilium XV Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (ed.J.VIVES-T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.472

Gaudila Enpuritane sedis episcopus ita ss.

m) Concili XVI de Toledo (any 693)

Concilium XVI Toletanum: Concilios visigóticos e hispano-romanos (ed.J.VIVES-T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.518

Gaudila Enpuritanus episcopus ss.

8.3.3 L'Epístola de Fisco Barcinonensi

Epistula de Fisco Barcinonensi: Concilios Visigóticos e Hispano-romanos (Ed. J.VIVES, T.MARIN i G.MARTÍNEZ, 1963), p.54

De Fisco Barcinonensi

Domnis sublimibus et magnificis filiis aut fratribus numerariis Artemius vel omnes episcopi ad civitatem Barcinonense fiscum inferentes: Quoniam ex electione domni et filii ac fratris nostri Scipioni comiti Patrimonii in anno

feliciter septimo gloriosi domni nostri Recaredi regis in officium numerarii in civitatem Barcinonesem provinciae Terraconensis electi estis, et a nobis sicut consuetudo est consensum ex territoriis quae nobis administrare consueverunt, postulastis idcirco per huius consensi nostri seriem decrevimus, ut tam vos quam agentes, sive auditores vestri pro uno modio canonico ad populum exigere debeatis, hoc est siliquas VIII, et pro laboribus vestris siliquam I, et pro inevitabilibus damnis vel inter pretia specierum siliquas III, quae faciunt in uno siliquas XIII inibi hordeo. Quod pro nostra definitione, sicut diximus, tam vos quam auditores atque agentes exigere debeant, nihil amplius praesumant vel exigere vel auferre. Si quis sane secundum consensum nostrum adquiescere noluerit vel tibi inferre minime procuraverit in specie, quod tibi convenerit, fiscum suum inferre procuret. Quod si ab agentibus nostris aliqua superexacta fuerint, quam huius consensi nostri tenor demonstrat, vos emendare et restituere cui male ablata sunt ordinetis.

In quo consensu subter qui consensimus manibus nostris subscripsimus. Factum consensum sub die pridie nonas novembres anno septimo regni domni nostri.

Artemius in Christi nomine episcopus consensum nostrum subscripsi

Sifronius in Christi nomine episcopus consensum nostrum subscripsi

Galanus in Christi nomine episcopus consensum nostrum subscripsi

Ioannes in Christi nomine episcopus consensum nostrum subscripsi.

8.4 LES FONTS LITÚRGIQUES

8.4.1 *El Martyrologium Hieronymianum*

Martyrologium Hieronymianum, K. Aug: Martyrologium Hieronimianum ad fidem codicum adiectis prolegominis (Martyrol. Cartaginense et Breviarium Syriacum (ed. J.B. de ROSSI i L.DUCHESNE, 1894), a Acta Sanctorum. nov. II, 1, Bruxelles, p.99; Martyrologium Hieronimianum: Commentarius et recensio

(ed. H.DELEHAYE i H.QUENTIN, 1931), a Acta Sanctorum nov.II,2, Brusel.les, p.411 n.78.

K.Aug. In Spanis, Gerunda civitate, (natale sancti) Felicis martyris

8.4.2 Liber Orationum de Festiuitatibus

Liber Orationum de Festiuitatibus, 1125-1143. Kalendas Augustas. Orationes in diem Sancti Felicis: Oracional visigòtico (ed.VIVES-CLAVERAS, 1946), Barcelona, p.363-369.

ORATIONES IN DIEM SANCTI FELICIS

KALENDAS AUGUSTAS

INCIPIUNT ORATIONES IN DIEM SANCTI FELICIS

1125 Ad vesperum Completuria.

Felix martyr tuus, Domine, et nomine probatur, et munere, dum eum et es nomine vocas, et munere consecras; ut eum et nuncupares prescitum, et glorificares electum; confessionis ergo huius nos participes effice, et beatitudinis conpotes redde; ut, te adnuente, infelices eruat de ergastulis inferorum, quum ipse felix permanet in eternum.

1126 Benedictio

Christus dominus, qui beatissimum hunc martyrem et merito felicem fecit esse et nomine, ab omni vos infelicitatis la be expurget. Et qui per illum feliciter temporales infideles felicitates devicit, felicitate vos aeterna iubeat munerari. Ut per hunc martyrem, qui indultae felicitatis privilegio gaudet, aeterna vos felicitas sine fine letabundos oblectet.

1127 Item Ad Matutinum

Antifona.: Felix, qui non habuit animi sui tristitiam.

Felix martyr tuus, Domine, quem utique felicem ese te nomine voluisti et merito, suo nos suffragio tueatur in seculo; ut cui tristitia animi, etsi fuit temporaliter quae accideret, non tamen extitit , quae noceret, tristitiam nocituram a nostris cordibus sua submoveat prece; ut, qui illum nomine

hereditasti aeterno, nos per eum supplicio digneris liberare perpetuo.

1128 *Alia*

Antifona: Felix, qui in sensu suo cogitavit circumspectionem.

Omnipotens Christe, filius Dei patris altissimi, qui in sensu Felicis martiris tui circumspectiones tuas dedisti, adimplens illum spiritu sapientiae, et vestiens stola gloriae sempiternae, quo infelicitatem seculi feliciter vincens, felicitatis illius sanctae Iherusalem mereretur effici heres: da nobis felici eius merito triumphare; ut infelicitates nostrae felici eius suffragio propellantur, et vita ipsa in melius conmutetur.

1129 *Alia*

Alleluia: Felix, qui potuit transgredi.

Felix est, Domine, quem ita tuo munere facis esse felicem, ut transgressionis nesciat voluntates; ut quum possit transgredi, transgressum se esse non noverit; non mala facere, quum utique possit a rectis semitis deviare: qui ergo non suo sed tuo munere felicitatis huius promeruit donum, nostre infelicitatis suis precibus detergat opprobrium; quo tanti martiris ducatu in seculo gubernati, et voluntatem pecandi nesciamus habere, et transgressionis culpas ignoremus perficere.

1130 *Alia*

Responsorium : Felix, quia deiecitisti a te ignem aeternum.

Felix ecce martyr tuus est, Domine, in quo felicitas, que sanat ex nomine, monstratur in opere, dum tuo felix munere a se deiecit seculi ignem, qui utique de consumato passionis fine meruit triumphare: adsistat ergo nobis precibus suis: ut, quibus eius est memoria speciosa in secula, sit subventio in futuro : ut, qui illum non corporis, sed mentis oculo intuemur, et nunc et in aeternum in eius amicitia decoremur.

1131 *Alia*

Antifona : Beatus vir, qui non est lapsus.

Felix satis ille est, Domine, et felicitate aeterna felicius, qui nec lapsu

verbi, nec tristitia fedatur delicti: facenos ergo Felicis tui merito, nec lapsum habere in linguam, nec corruptelae corporalis sustinere incendia; ut felicitas operum ad gaudiorum nos felicitatem dirigat aeternorum.

1132 *Alia*

Antifona : Felix vir iste, qui iustificatur.

Felix, Domine, martyr tuus iste est Felix, qui absete iustificatus, et per te in omni certamine apparuit gloriosus: annue ergo nobis: ut illius felicitatis in futuro compotes simus, de cuius nunc felici martirio conletamur.

1133 *Alia*

Alleluia : Felix vir, cui inventus est sine macula.

Deus, auctor felicitatis aeternae, qui in tantum fecisti Felicem martyrem tuum esse felicem, ut nec post aurum abiret, nec in thesauros et pecunias speraret, quum sine avaritiae contagio margaritum fulgens predicando seminaret in populo: da nobis; ut , totius avaritiae retinacula perhorrentes, iustitiae verbum in ore portemus, quo legem et misericordiam in lingua habentes, et infelicitatem seculi Felicis tui merito superemus, et felicitatem vitae aeternae Feliciori eius suffragio capiamus.

1134 *Alia*

Responsorium : Felix vir, qui inventus est sine macula, et qui post aurum.

Felix martyr tuus, Domine, in mandatis tuis floret nimis, et fructu iustitiae dilatatur in praemiis, qui tuis paruit omnino preceptis, et cui felicitas erat ex nomine, perennitas proveniret ex opere; ut, quod vocaretur, hoc esse dinosceretur; dum et miseria caret patiendo, et felicitatem obtinet triumphando: interventu ergo tanti martiris proficiat nobis aeterna benignitas; ut, dum Felicem felicitate perpetuat, miseratione solita nos infelices absolvat.

1135 *Alia*

Felix martyr tuus, Domine, potens in terra semine predicationis, potens in caelo virtute confessionis; hic christianitatis progenie benedictus, illic martirii stigmatum gloriosus: eius ergo suffragiis, et semen verbi tui incrementa

percipiat, et progenies sancta gratiae ubertate succrescat.

1136 Alia

Felix martyr tuus, Domine, quem elegisti et adsumsisti, dum em et electio testem et adsumtio probat esse felicem: eius intercessio habitare nos faciat in tabernaculis tuis, in quibus perpetuus munerator et suscipis decertantes et perpetuas triumfantes.

1137 Alia

Felix martyr tuus, Domine, qui testificatus re et spe a te susceptus est, in te manet sine fine felix, qui pro te occidi meruit felix: in hoc quoque sit felix, ut nos tuo munere obtineat fieri participes, et tibimet serviendo faciat esse felices.

1138 Alia

Felix homo, quem tu erudisti, Domine, et in lege tua docuisti eum, ut non ab homine neque per hominem, set a te vero magistro doceretur, pro quo et animam ponere mereretur : quesumus, ut mitiges eum in diebus malis, quem adimplesti bonis aeternis; obtineatque ipse intercessione sua nostrae quietis statum, qui fide sua obtinuit celestis apicis regnum.

ITEM ALIAE CUM MACCABEIS

1139 Deus, qui ecclesiam tuam et Maccabeorum victoriis et Felicis sancti triumphis reddidisti mirabilem, ut eos unius diei frequentaret sollemnitas, quos similis perpe tuaret aeternitas, nec honore discernentur, qui munere iungerentur, et par eis deferretur obsequella, quorum una moriendi extitit causa: adsiste nobis, Domine, eorum precibus indefessis; ut et legalibus in tuis preceptis et evangelicis mereamur perfici sacramentis.

1140 Alia

Deus, qui dum una festivitate iungis Maccabeis martirem Felicem, Maccabeos ostendis esse felices, ut manifesta gratia redderet clariores, quos habebat occulta victores, et eadem fides dedicaret martires, quae similiter devicerat hostes: adesto nobis, domine >Iesu Christe, nosque eisdem intercedentibus salva, qui et finis legis es ad iustitiam, et plenitudo gratiae ostenderis per vitoriam.

1141 *Alia*

Domine Iesu Christe, qui veteribus nova praenuntias, et nobis vetusta confirmas, ut ecclesia tua et auctoritate veteri vigeat, et novitate gratiae fulgeat, dum et martirem ex lege venerabiliter suscipit, et ex evangelio singulariter excolit: habeat in te, quesumus, multimodam remunerationis indulgentiam, quae tam copiosam membris tuis exhibet reverentiam.

1142 *Item Completuria : Ad Matutinum.*

Vera est, Domine, felicitas, in qua est vera aeternitas; idcirco martyr tuus vere Felix, quia perpetim immortalis; propter te feliciter moriens, et tecum perenniter vivens, qui et mortem moriendo triumphavit, et vitam vincendo obtinuit: eius ergo precibus nos, et de morte secunda libera, et, vitae aeternae consortes effici, presta.

1143 *Benedictio*

Deus summus, qui illos vocat esse felices, quos in beatae illius Iherusalem affectu cernit esse gaudentes, Felicis sui prece in eiusdem civitatis amore faciat vos feliciter permanere. Infelicitates quoque actuum vestrorum feliciter tergat, et felicitatis perpetuae dona felicioribus votis vestris propitiatus adtribuat. Ut felicis huius martiris interventu, felicitatem huius seculi feliciter fugiendo, ab infelicitatis perpetuae mereamini liberari supplicio.

8.4.3 La Passio Sancti Felicis

Passio Sancti Felicis: Pasionario Hispánico (ed.P.RIESCO, 1995), Universidad de Sevilla, p.166-181

1 Passio beatissimi martyris Felicis, qui passus est sub Datiano preside in ciuitate Gerunda; die kalendas agustas, Deo gratias.

2 In diebus illis sub Diocletiano et Maximianoconsulibus, tempore, quo in christianis seua persequutionis crudelitas crassabatur, ita in uniuerso orbe terrarum positis, siue in orientalium prouinciis siue in occiduis partibus constitutis impiorum principum iussio seruabatur, ut

non esset ciuitas aut castellum, ubi non ydola colerentur, et nefarie demonibus uictime cederentur.

3 Sanctus igitur Felix de Scillitana ciuitate oriundus fuit. Qui quum ad ciuitatem pergeret Cesaream, que est in Mauretanie litore constituta, que eius metropolis nuncupatur, ubi liberalium litterarum studia prefulgebant, ibi se sanctus uir erudiendum subdidit discipline, ut in cunctis perfectior appareret. Igitur quum ante nauigium inaudita opinione per populos diuulgaretur eo quod in Spaniarum litore gravis in christianis persecutio crassaretur, qua sanctus Felix opinione conperta, ut apud prudentissima, que interrita perfectionem sui operis nititur adimplere, hec audiens, omnia uolumina auctorum, que eius manibus gestabantur, a se proiecit, dicens: "Quid miki est philosophia huius mundi? Ad illam nunc properare necesse est uitam, que temporibus dat tempora, que mortis non formidat auctorem, sed uite conspicit creatorem'.

4 Igitur nauem, que cum diversis mercimoniis ire ad Spaniam properabat, Deo fabente, conscendit; quo auxiliante, prospera nauigatione in Barcinonensem adpulsus est ciuitatem. Qui cum se rerum uenalium negotiatorem simularet, cepit intra semetipsum querere qualiter posset ad regna celestia peruenire, et fastigia uite perennis adtingere.

5 Interea cepit impiissimus Datianus persecutionem christianis inferre. Sanctus igitur Felix, nauigans de Barcinona ad Inpurias conmigrauit; ibique sedens, cepit se cum uoluminibus diuinis exercere, et iugi oratione desiderans ut carus populo esse mereretur orabat; erat enim amator fidei, castus, sobrius, mitis, mansuetus, pacificus et verax,

elemosynas iugiter pauperibus erogabat, hospitalis supra modum, cunctis fratribus aduenientibus cum toto amoris gaudio se in eorum prebebat occurso, ut Abrahe meritis equaretur, qui Dominum suum in ospitio prouatus est suscepisse. Hoc cunctos specialiter commonebat, dicens fieri omnis modis elemosynas oportere et omnem mundi substantiam pauperibus erogare, iracundiam quoque ante solis occasum esse placandam et omnem maliuolentiam bonitate uincendam.

6 Et quum non solum de his uirtutibus populum exortaretur, uerum etiam omnes ad christianam fidem accenderet, ut bonus negotiator, qui spirituales thesauros retinebat in corde, exortabatur dicens: ' Ut quid diligimus tenebrosam et perituram mundi istius uitam? Ad illam nunc properemus beatam, quam repromittit Dominus diligentibus eum in ueritate, nam terrores impiissimi Datiani, qui omne litus conturbauit Spaniae una cum patre suo diabolo, celeriter ad nicilum deducentur, et mine eius deficient et tabescent '.

7 Igitur quum bonas margaritas seminaret in populo, in Gerundensi ciuitate successit; ibique similia gerens multe matrone hec audientes, libentissime suscipiebant uerba beatissimi Felicis, quem non tantum negotiatorem habebant, qui dando terrena celestia comparabat, uerum etiam apostolum eum aut unum ex prophetis, appellabant, qui uiam salutis omnibus demonstrabat

8 Quid multa ? Nuntiatur hec ab audientibus Rufino cuidam, qui et ipse erat de officialibus Datiani quique dicto citius Datiano omnia que audierat nuntiauit. Cui Datianus talem potestatem dedit ut eum penis afflictum et uinculis prepeditem carceri manciparet, quum ausus fuerit populum exortare de diuinis mandatis et sectam illius, qui

dicitur Christus, plebi adnuntiaberit uniuerse. Hoc etiam edicto conmonuit eum persuadendum ut, si diis cerimonias imolaret, immensis honoribus sublimatus appareret uniuersis; sin uero diis imolare contempsisset et uultus principum adorare noluisset, fame tabidus, immensa ferri pondera collo et ceruicibus oneratus, penis acrioribus urgueretur, ne amplius in despectione nostra, et imperatorum nostrorum contumelia hec agere presumeret.

9 Quumque Rufinus a Cesaraugustana ciuitate cum auctoritate Datiani impiissimi remearet, sollicite cepit inquirere ubi Felix beatissimus conmaneret. Cui dictum est: ' In medio foro apud quendam matronam nomine Placidam, nobilibus orta natalibus '. Quique hec audiens, ut leo ravidus, fremuit iussitque curialibus atque militibus ut eum adprenderent et terrores ei ueementer inferrent, credens quod ad eius posset pecuniam peruenire, ignorans quod iam esset pauperibus erogatam.

10 Sistitur igitur beatissimus Felix Rufini conspectibus, quem ita adloquitur dicens: 'Felix, audio ab uniuersis quod tanta sit in te prudentia, ut melliflua ex ore tuo procedant uerba; nam et ipse dominus meus Datianus hec ab uniuersis audiens gratulatur, eo quod talis ac tantus in hac prouincia adueneris; nam et ita michi precepit, ut talem tibi coniugem inquirem, qui tibi facultate et moribus et nouillitate concordet. Tantum est ut obediens illi in omnibus cognoscaris; quod si clementissimo salubrique consilio meo uolueris prebere consensum, ut diis thura imoles et eorum cerimonias adquiescas, statim etiam de meis opibus multa tibi concedam.

11 Beatissimus ergo Felix Spiritu Sancto repletus, sic ei respondit:

'O viperina diaboli lingua plena ueneno, qui ita blandiris ut fallas, arrides ut noceas, terrena promittis et celestia auferre conaris. Discede a me, inlecebrosa temptatio! Suffragia tua opus non habeo; serua que promittis bona filiis tuis, nam me non poterit nemo separare a karitate Christi, neque angeli neque principatus huius mundi'. Cui Rufinus respondit: 'Ergo iam deliberasti, maledicte, ut nec promissionibus meis adquiescas nec adsensum prebeas salubri consilio meo?' Beatus Felix respondit: 'Sunt maledicti, qui tibi et patri tuo diabolo similes adprobantur; ipsi tuis persuasionibus adquiescant, ipsi tua munera consequantur, cum quibus eris in igne perpetuo concremandus'.

12 Audiens hec Rufinus, considerans quod cum tanta fiducia responderet, iussit eum fustibus cedi et in carceris ima recludi. Sanctus uero Felix, confidens in Domino, gaudio multo repletus, dicebat: 'Gratias tibi ago, Domine Iesu Christe, quia adpropinquauit michi gratia tua, quam olim consequi desideranter obtabam'. Et psallebat cum magna fiducia, dicens: 'Probasti, Domine, cor meum, et uisitasti nocte: igne me examinasti, et non est inuenta in me iniquitas'. Cum istius carminis modulationem, sancto decantante, cognosceret, ait Rufinus circum adstantibus: 'Reuocetur celeriter et manibus pedibusque ligatis, in squalido loco conlocetur ut, cibi potusque negata substantia, possit animam exalare, qui non solum hec, que adortamur, contemnit, uerum etiam in nostra insurgit iniuria'.

13 Iterum iussit eum ad se perduci; quumque reductus fuisset et presentatus conspectui eius, ait ad eum Rufinus: 'Felix, audi me quasi fratrem tuum, et adquiesce diis sacrificare, ut a preside Datiano dignitatibus sublimeris; nam et ego peregrinus adueni, sed eius parendo

preceptis, et locupletem reddidit et honoribus sublimauit'. Cui sanctus Felix cum audacia multa respondens ait: 'Si celum michi cum multitudinibus angelorum promitteres, aut amenitatem paradisi pollicereres, numquam tuis promissionibus adquiescerem nec mentem muneribus inclinarem'.

14 Audiens hec Rufinus, iussit eum catenis grauioribus alligari et ab indomitis mulis per totas plateas trahi, ut corpus beatissimi laceratum in frustra redigerent sed, quia, Deo iubante, etsi lacerato corpore fides interrita perdurabat, precepit eum in carcerem mitti ubi, dum sanctus Felix fixo animo Domino precaretur, apparuit ei iubens, nibeis uestibus indutus, et ait ad eum: 'Noli timere, Felix; ego enim missus sum a Domino Iesu Christo, ut te in omnibus corroborem'. Et tangens omnia membra eius, sanata sunt ilico uulnera corporis eius.

15 Alia uero die sedens Rufinus cum uniuersis iussit adduci sanctum Felicem, cui sic ait: 'Ecce nunc sacrificia immortalibus diis nostris, sicut et nos hodie uidebis eis cum magno gaudio hostias imolare'. Et statim iussit aras demoniorum nefariis sacrificiis honorare et, accedens sordidissimus Rufinus, cepit coram omnibus demoniorum nomina infaustis uocibus inuocare: 'Uos inuoco, dii, Iobem, Mercurium, Saturnum, Baal, Accaron uel Minerbam, per quos mundus gloriatur et per quos imperatores obtinent laudem et per quos dominus meus Datianus nimium sublimatur: Adiubate me et omnes, qui mecum adstant'. Similiter et ceteri dixerunt.

16 Et dicit ad sanctum Felicem: 'Accede et facito sicut nos facere conspexisti, ut possis euadere tormenta, que tibi praeparata sunt'. Tunc beatus Felix dixit: 'O quos cecitas diaboli per insipientiam

cordis grauitèr occupauit! Discedite, infelices, a manufactis uestris, quos impie adoratis et cognoscite Deum uiuum, qui uos de limo terre plasmauit, quoniam omnia, que sunt manufacta hominum, pro eis rationem reddituri estis Deo uiuo omnium seculorum'. Et statim eius sermonibus accensi, inruerunt in eum et sicut apes, que stimulate fuerint, et efferbescunt et iniuriam cum sua internicione defendunt. Protinus adpreensum eum tradidit carnificibus, ut eum exungularent et carnem a cute discerperent; iussitque eum capite inuerso pendere, quousque animam exalaret. Quum autem suspenderetur sanctus Felix, dicebat: 'Exurge, Domine, et intende iudicio meo, Deus meus et Dominus meus, in causam meam'. Suspensus autem ab hora tertia usque ad uesperam, nullum penitus sensit dolorem sed confortabat eum testis in celo fidelis.

17 Post solis autem occasum iussit eum in carcerem mitti et artius custodiri. Ubi statim talis splendor luminis inluxit, et nectareus odor suauitatis apparuit, ut custodes ipsius carceris crederent se balsamo fuisse perfusos. Uoces etiam angelorum psallentium modulata suabite omnibus resonabant. Custodes autem mox aperto carcere exeuntes, cucurrerunt ad Rufinum dicentes: 'Uere serbus Dei fidelissimus est, quem nos custodire iussisti, nam multa mirabilia uidimus in hac nocte, que non licet nobis ulli hominum indicare. Sed et uoces angelorum psallentium per totam noctem audiuius'.

18 Tunc iratus Rufinus nimium iussit eum manibus post tergum ligatis, in maris profundo dmergi. Quumque nauigio fuisset impositus, psallebat dicens: 'Etenim illuc manus tua deducet me, et tenebit me dextera tua, Domine'. Quum autem ductus fuisset a litore quasi stadia

triginta, progycerunt eum in mare et ita dissoluta sunt omnia uincula, quibus fuerat ligatus, quasi ex papiro fuisset adstrictus. Et postquam catenarum magnitudo disrupta est, confestim uisus est super undas maris pedibus ambulare et in medio angelorum manus ei tenentium hymnum et alleluia pariter decantare. Tunc ex alto pelagi super eos ueniens et nauem conscendens, omnia, que gesta fuerant, eis intimauit quique eius uestigia amplectentes dicebant: 'Ora pro nobis ad Dominum, martyr Dei, ut dimittantur nobis peccata nostra'.

19 Nuntiatur igitur statim Rufino eo quod sanctus Felix in litore exultans et gaudens deambulet, et ait satellitibus suis Rufinus: 'Furciferi, quor preceptis meis minime paruistis, et non, ut iussum est, nauigio currente, eum longius et profundis dimersistis? Quique proclamantes et protestantes eum in longinquo maris profundo dimersum, sed ad terras, comitantibus angelis, diuino guernaculo reuocatum, tunc exclamauit Rufinus ut leo rabidus, dicens: 'Eu, uincimur! Sed aduc excogitabo crudeliora genera tormentorum'. Et ait ad carnifices: 'Exngulentur carnes eius usque ad ossa ut uel sic eius contumacia conprimatur'.

20 Et quum factum fuisset, adductus est sanctus Felix ante conspectum Rufini et cepit eum intueri uultu truculento, turbidis oculis, dicens: 'Felix, uidesne quantum tibi miserti sunt dii nostri? Accede uel nunc et sacrifica eis et faciam te eorum magnificum sacerdotem'. Cui sanctus Felix respondens dixit: 'Tu eis serues iure perpetuo una cum patre tuo diabolo, nam ego sacrifico et deseruio omnipotenti Deo meo, qui me de limo terre plasmauit et de profundo maris, disruptis uinculis, quibus fueram conligatus, manibus angelorum suorum eripuit'.

21 Quum ista a sancto Felice dicerentur, iussit carnificibus Rufinus, ut eum usque ad ossa exungularent et longinqui itineris labore consumerent ut, renobatis uulneribus, acriori dolore percussus, animam exalaret. Quod quum factum fuisset, reddidit spiritum. Reuocatur igitur corpus beatissimi martyris Gerunda apud quendam matronam Deo nimium timorata. Ego uero humillimus leuita Christi, qui et in eius passione diutissime laboraui, hoc cum prouincialibus meis inuito consilio, definimus, ut eius corpusculum ad prouinciam adlatum navigio deferremus.

22 Igitur quum per totam noctem facta fuisset oratio et operis sequeretur effectus, sopore nimio mentem labore compressit et dormientibus nobis ex aduerso cenaculi corpus sancti aufertur. Expergefacti et solliciti timore per diuersa currentes, repperimus eum in monumento, quem beatissimus martyr sibi preparaberat, eliganter et dignissime sepelitus. Et quia iam a nobis auferri non potuit, de eius cruore una cum gestis reliquias nobiscum detulimus, ut et in presenti uita eius fruamur auxilio et in futuro, eodem patrocinate, uite perpetue consequamur effectum.

23 Prestante Domino Iesu Christo, qui martyrem suum coronauit in pace, cui est honor et gloria, uirtus et potestas in secula seculorum. Amen.

8.4.4 Himne litúrgic "*Fons, Deus, vitae perennis*".

Himne litúrgic "*Fons, Deus, vitae perennis*": *Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Ritus* (ed. C.BLUME, Leipzig 1897), a *Analecta Hymnica Medii Aevi* (Ed.C.BLUME i G.M.DREVES, Leipzig 1897), XXVII, rep.Frankfurt, 1961, p.177-178, n° 123.

Fons, Deus, vitae perennis,
lux, origo luminis
aspice plebem canentem
festa summi Martyris
5 excipe vota precantum
sume laudum carmina.
En tui Felicis almi
pangimus insignia.
Tu resolve vincla linguae,
10 dans sonora cantica
ut tua rite queamus
promere magnalia.
Iste namque Caesareae
urbis Mauritaniae,
15 mundialis disciplinae
dum studeret litteris
artium fumosa fabra
te sequendo deserit.
Audiens plecti fideles
20 mox Gerundam pervenit,
praesidis iussu retentus
truditur in carcere
ferreis baccis onustum
conloquuctur angeli.
25 Sistitur arae cruentis
ut litaret idolis,
respuit infame factum,
voce Christum profitens,

perstrepit turba, bisulcis
30 ossa nudans unguis.
Nempe mulis alligatus,
dissipatur artubus,
fluctibus presso marinis
turgens subditur,
35 angelus immixtus almis
ora pandit canticis.
Omnia tormenta forti
praecurrit pectore,
postque poenas et catenas,
40 unguis ac verbera,
carnea claustra relinquens,
migrat ad coelestia.
O nimis Gerunda felix,
o beata civitas,
45 nil malorum tu pavescis
freta tanto Martyre:
postulata promeretur
quisquis hic confluxerit.
Hic Dei virtute pressi
50 lancinantur daemones,
verberantur, vinciuntur
et cremantur acriter,
utque fumus et favilla
nil vigoris obtinet.
55 Hic salus optata fessis,
sed e coelis profluit,

visio caecis patescit,
lingua mutis advenit,
surdus aures hic hic receptat,
60 atque claudus exilit.
Inde cuncti te precamur
una summa Trinitas,
Martyris ut impetratu
nostra tollas crimina,
65 noxia cuncta repellas
et secunda impertias.
Clerus hic vita nitescat
et sacerdos floreat,
plebs fidelis quod requirit
70 impetrasse sentiat,
omnis aetas atque sexus,
hoc patrono gaudeat.
Gloria Patri Natoque
semper et Paraclito,
75 laus, potestas atque virtus,
gratiarum copia;
quam Deum cuncta fatentur
saeculorum saecula.

Amen.

8.4.5 El Liber Manuale o Liber Missae

- a) *Missa in Diem Sancti Felicis: Le Liber Mozarabicum Sacramentorum et les manuscrits mozarabes* (ed.M.FÉROTIN, 1912), Paris, núm.XCV, col.380-384.

[857]

(Missa)

Omni cura, omni studio omnique deuotione, fratres charissimi, diem hunc quem beatissimus Felix effusione sanguinis sui pro Christi nomine felici martyrio consecrauit, diuinis officiis celebremus. Qui saluatoris nostri precepta custodiens, dum studio secularium litterarum Cesaream deget, perfectus in legem Domini sanctam Iherusalem felix intrauit: et quod in ista de ambitione humane institutionis amisit, in illa Angelorum societate diuina contemplatione promeruit. In ista reliquit temporalem ac perituram stultitie sapientiam ; in illa adquisiuit eternam in Deo manentem ueram sapientiam.

Huius igitur presidio Dominum communi prece poscamus, et qui illum diuinis ditauit uirtutibus, nobis per eum suis dignetur suffragare muneribus. Amen.

[858]

Alia

Deus qui beatissimum Felicem martyrem tuum ita Sancti Spiritus calore flammasti, ut contemptu rerum presentium te sequeretur, et promissionis tue donis celestibus ditaretur. Qui in genitali solo tepescente persecutionis flamma, dum miles tuus in quo pro tuo nomine certaretur inquireret, et inexardescentem declinare a ciuitate in ciuitatem sciret : zelo tui amoris armatus, non ad otium se elegit abscondere, sed in acie ubi certamen ageretur immittere.

His itaque patrie cedens ponti freta transcurrens, te qui ubique totus es querens, Gerunda, usque peruenit. In qua, ut bonus negotiator pretiosam / margaritam quam distractis omnibus comparauerat, cunctis fideliter ponebat per quam et fortes in fide construeret, et dubios fidei fideliter reformaret: non formidando de presentibus penis, sed properando congaudens premiis de eternis.

Vnde precamur te, omnipotens Deus, ut eius suffragio nos tueraris de celis, cuius martyrium cultu tuo celebramus in terris. Amen.

Quia multe miserationis es Dominus uiuens et regnans in [secula seculorum. Amen].

[859]

Post Nomina

Deus, qui auctor felicitatis eterne es, Felicis sancti tui obtentu serenus accepta offerentis populi uotum, et cunctis tribue remedium postulatum. Sicque

per illum pius opitulator adsiste precibus nostris, ut defunctorum spiritus beatorum consortiis consoleris. Quo, illo interueniente, feliciter uiuamus in seculo, qui nomine Felix et merito felici est pro te consecratus martyrio. Amen.

[860]

Ad Pacem

Ihesu Dei Filius, qui Felices animas beatorum in celestem Iherusalem feliciter locans, felices eos qui in eius pace gaudent diuine auctoritatis sententia prolata denuntias: fac nos feliciter, Felicis tui merito, in ipsius superne Iherusalem peremniter felicitate letari, atque illius de die in diem desideriiis renouari. Vt, sicut huius ciuitatis auidus / negotiator hic sanctissimus exstitit Felix, qui probitate morum potissimus, et patria exsul et rebus turmentis seculi sapientiam deserturus, celestes adcumulans fructus, ad illam conscendit cum his quos adquisierat coronatus: ita quoque nos te opitulante strenui negotiatores in hac uita pacis et charitatis effecti, sic omnia que egerimus in tua et proximi dilectione agamus, ut dignum conquestum huic sancte patrie coronaturi post nostrum transitum deportemus. Amen.

Quia tu es uera pax nostra, uiuens...

[861]

Inlatio

Dignum iustumque est, satis nobis conueniens tibi que dignum est uere, ut gratias referamus tua creatura tue Maiestati, Domine omnipotens Deus sempiternus, per Ihesum Christum Filium tuum Dominum nostrum: si tamen fueris dignatus dignas inspirare quas tibi possimus grates persolvere. Nam nichil tibi dignum seruitutis est nostre, nisi quod dignum effici posse dederis ipse. Vnde, quum in sanctis tuis cernimus mirabilem te, mirabilia conspiciamus a sanctis fieri per te.

Tu es enim qui facis mirabilia solus. Quis enim tegeticeat laudes tuas, quas nec intellectu conligere, nec lingua possumus dicere, et tamen ostentatione sui compellimur non reticere? / Tu enim Felici tuo felicitatem conferens, primum Christi tui eum agnitione inlustrem, dehinc lauacri unda prestantem, post hoc laudabilis uite moderamine continentem, postremo martyrii fecisti congressione admirabilem: cunctis similiter insinuans posse te impertire, si similiter cuncti gratie tue uellent adherere, aut certe omnia merita dispensatione tua per distributionem munerum et multimoda actione sua non ostenderes a semetipsis discreta. Quid sunt enim bona merita nostra, nisi dona

tua?

Et ideo benedicimus te, gratias agimus tibi, magnificamus et conlaudamus te. Crasti enim omnia bonitate, redemisti miseratione, amasti benignitate. Et quum in omnia opera tua ab operibus tuis intellegaris omnipotens, minus de te profertum quam sentitum, et plus est procul dubio quam sentiatur.

Quid enim dignum loquatur caro de spiritu, natura lutea de opifice suo, mortalis de uita, temporalis de eterno, homo de Deo? Sed quoniam in contemplatione tua / deficit non modo uitata, sed etiam illa superna et purgata creatura: nil conducibilius nobis esse credimus, nisi in hac festiuitate martyris tui Felicis felicitate felicis et nomine, redempti unigeniti tui Domini nostri Ihesu Christi sanguine, uocum nostrarum preconia cum supernis uirtutibus noueno numero consecratis, non oues pascue tue recepti in denarium numerum, ut continuemus clamantes:

Sanctus, Sanctus, Sanctus.

[862]

Post Sanctus

Vere gloriosus et damirabilis es, Deus pater omnipotens, qui beatissimum martyrem tuum Felicem ita magisterio fecisti euangelice predicationis instructum, ut dum relicta patria exsulte luminum Patrem quereret, et non obiecta modio, sed super candelabrum lucerna fidei cunctis in Ecclesia perlucet, seuientem fidei perseuutionem inimicum non quesitus aufugeret, sed querens cum quo certaretur inueniret. Qui quum comprehensus cruentis tribunalibus ob confessionem tui nominis sisteret, et primum lenocinatione sermonum sanctum tuum suasionibus inimicus inlecebrare tentaret, pectus quod tu sera gratie tue firmaueras, tela reserare non ualuerunt inimici.

Ingerit itaque / [fol.176] insatiata crudelitas squalorem carceris, ferri pondera, inedia tabem, flagellorum sulca, unguarum lacerationem, maris naufragia, totaque peruersitate mentis terrere militem tuum adtentat. Sed tu adiutor fortis, dum in omnibus facis uictorem martyrem tuum, deficientibus penis fatetur se etiam aduersarius uictum: ut sentiret se diuino iudicio penis subditum, qui uanis superstitionibus deditus cogebat tormentis subdi martyrem tuum. Insaniens itaque uicta crudelitas sanctum interfici iubet carcere trusum. Sed Felix triumphator Dominum Deum confessus in terries, felicem animam

triumphalis Angelis premisit in celis.

Christum Dominum.

[863]

Post Pridie

Vnigenite Deus noster, qui pro beatissimi militis tui felicis fide remuneraturus adspiciens, non eum solo deseris, non etiam pelago: cum diuinitatis tue auxilio utribique munitus, et in terra consistens aduersarium conterit uerbis, et maria adgrediens fluidas suis submittit undas uestigiis; quesumus , ut huius Martyris mollitus suffragio uitam nostram eluens cenoso eruas a/ profundo, conferendo sanctificationem oblati et perpetuam benedictionem sumpturis. Quo, te Dominum nostrum et corde et labiis peremniter confiteamur mundissimis, quem idem Martyr Angelis inmixtus conlaudauit uocibus suis. Amen.

[864]

Ad Orationem Dominicam

Omnipotens Domine, qui es auctor felicitatis eterne, impetrante quesumus sancto tuo Felice, squalorem a nobis nostre infelicitatis absterge: ut apud te in eternum cum ipso feliciter gaudeamus, cuius congaudentes felicitati festa hodie solemnia celebramus. Quia te precipiente oramus:

Pater noster.

[865]

Benedictio

Felices uso Dominus martyris sui Felicis intercessione efficiat, et omnia mala a uobis depellat. Amen.

Presentem uitam feliciter agere concedat, ac uobis benedictione perpetua benedicat. Amen.

Nullum ex uobis infelicem esse permittat, sed felicibus uobis feliciora semper occurrant. Amen.

b) *CXLV. Officium in Diem sancti Felicis: Le Liber Mozarabicus...*(ed. M.FÉROTIN, 1912), París, núm. CXLV, col.583-589.

[1291]

Missa

Deum immense Maiestatis toto pie deuotionis conatu pro exspectando dono spiritalium documentorum, fratres karissimi, deprecemur: ut coeuntibus nobis in huius diei sollemnitate, multiplicium sanctorum suorum Martyrum iucunda diuinarum semper occurrant instrumenta uirtutum. Vt, qui uictorias Maccabeorum prisce uidelicet Legis ardore flagrantium excolimus, sancti atque Felicis beatam passionem uenerando, Christo Domino largiante, letemur. A quo idem robustiori animo inexpugnabilique uirtute armatus, ut bonus negotiator quasi thesaurum reponit in celo.

Nauem conscendit in marinis fluctibus, qui sancte Ecclesie gremio regebatur in mundi istius tempestatibus: et dum ultro se tormentis pro eius nomine offert, nobis apud eum uernaculum semetipsum intercessorem deicauit et martirem. Iste nempe est quem lima iustitie per tribulationum temtamenta poliuit: et sicut aurum septempliciter igne examinatum, septem martiribus germanitatis copula connexis solemnitate annua sociatum, pretiosis lapidibus exornauit. Iste profecto beatorum Maccabeorum choro coniunctus, et laudabiliter sequitur Agnum quocumque ierit candida ueste amictus, quam ipsius Agni sanguine dealbavit.

Ipsa ergo uocem Domini audis auditor attendens, reliquit cum suis actibus mundum, et diuersa uirtute roboratus uicit in omnibus inimicum. Iste etiam beatissimi Petri consimilis, pressa sanctis uestigiis unda, ad portum Christo precedente perductus, superat ponti profunda, quo ducente peruenit ad regna celestia. Amen.

[1292]

Alia

Deus, qui noua cum ueteribus una pietate et indissona uoluntate coniungis: sic Christi tui martires sub Euangelio locans, ut tamen preire his sub lege in tipici cruoris misterio Maccabeos sinas, adque genere huius martirii illic fundamenta iacias, hic perfectionem concedas. Dona conuenienti plebicule tue, ut feliciter cum Felicis tui felicitate congaudeat: ut cuius amore nitida et patrocínio fida coadunata cum Maccabeorum concelebrat festa, mereatur interuentu eorum et in singulis percipere necessaria, et in omnibus adipisci bonorum promissorum futura.

Hic hodie, quesumus, proueniat reis indulgentia, anxiiis letitia, egris medicina, oppressis libertas, luxuriosis castitas, petulantibus pudicitia, dissolutis

continentia, gastrimargiis parcitas, inuidis benignitas, auaris largitas, iracundis patientia, superbis humilitas, uanitates presentis seculi inhiantibus spei solatium de uita beata.

Te quesumus, eterne, terribilis et clementissime Deus, ut Felicis tui ac Maccabeorum suffragio dones regibus cum tranquillitate iustitiam, sacerdotibus cum sanctitate doctrinam, leuitis cum ministerio digno uitam honestam, diuitibus cum rerum presentium uilitate dilectionem supernam, egenis cum sufficientia presentium beatitudinem futurorum, continentibus castimoniam, uirginibus custodiam, uiduis defensionem, orphanis tutelam: ut in omnibus omnino singulis singula, et omnibus omnia impertiri largiaris, et de promptuariis tuis prebere digneris. Quo, his potiti donis, numquam a te deserantur: ut qui eum premisit ad celum, mereatur ex te petitionis sue sumere donum.

Te autem ut hec obtineas, beatissime Felix martir, lacrimosis querellis adimus, gemitibus imploramus, ob honorem tibi debitum Deo omnipotenti uota persoluimus, cerimonias exhibemus, eique te aduocatum pre necessitatum nostrarum erumnis supplicamus, hostias salutare et sacrificium laudis immolamus: quatenus per misticam oblationem et sacrificium redemptionis nostre apud eum remedia iuueniamus, pro cuius fide te passum indubitanter tenemus. Amen.

[1293]

Post Nomina

Deus, qui glorificaris in sanctis tuis et Maccabeorum martirum tuorum in te perficis gloriosos triumphos, quorum te mundo huic et uita predicauit et passio, quorumque confessioni tu, Domine, aperuisti regna celorum. Pateant, quesumus, supplicationibus nostris aures misericordie tue, et ema nobis intercessione sanctorum tuorum concede fiduciam, ut ad promissiones tuas ipsorum ueniamus suffragiis, quorum incitatur exemplis.

Et quia in hoc die congregatus cum maccabeorum triumphis uictorias celebramus martiris tui Felicis, quesumus ut tam illorum suffragio quam istius patrocinio tuearis populum a periculis, patriam conserues in pace, eliminando hostem, conferendo quietem, donans tranquillam uiuentibus uitam, et defunctis requiem sepiternam. Amen.

[1294]

Ad Pacem

Excelse maiestatis Domine, et Rex omnium seculorum, qui legis tue amore flagrantis Maccabeos martirii gloria decorasti, quique beatissimum Felicem felicitatis eterne donasti, dum preceptis euangelicis obediendo proprio eliminabat e solo, illo te in penis predicauit ardore quo et predicti Maccabei pro Pratum legibus effuderunt sanguinem proprium: te petimus et rogamus, ut et illis intercedentibus in caritate totam inpleamus legem, et hoc martire tuo suffragante eterna potiti pace, in nullo utamur antiqui serpentis discidii simultatem. Amen.

[1295]

Inlatio

Dignum et iustum est, equum et salutare est nos tibi gratias agere, Domine sancte, Pater eterne, omnipotens Deus. Ad quem sancta progenies generosa numerositate triumphali passionum uirtute conscendit: cum tibi, Domine, preclara germanitate et morte sociatos septem celorum incolas mater beata parturiit. Cui de fructibus uteri sui nicil mundi huius temerauit obscuritas: que ad hoc est sortita coniugium, ut totam subolem martires tibi ad Iherusalem celestem pia dona transmitteret. Exhibuit tibi, Domine, totum sue procreationis holocaustum, et cunctas quas ordo natiuitatis adtulerat uictimas dedit. Stabat inter ministeria penarum uirili magnanimitate succinta, seuiquesque in uiscera natorum carnifices intrepida mater adspexit: toa orbitatibus uulnerata, quot successionebus gloriosa. Inexplebilem uidens persequentium crudelitatem, suorum letabatur perseuerantia filiorum: non fletu uicta est, non gemitu orbitatis affecta. Septem cruciatus filiorum antequam ipsa cruciaretur excepit: et ne in aliquo eorum superaretur extimuit.

Inter diuersas pignerum mortes discretaque tormenta gaudiis eternitatis exsultans, prius se martirem quam moreretur agnouit. Vnum incidi ungulis letabatur : distendi rotis alium inligarique gaudebat. Illius uicina mirabatur incendia, neque ad istius quem euulsis cum cute extirpatis comis eculei catasta tenebat penis est uicta: sed quem a uulnerum confinio braciis truncatum uidebat intuebatur interrita.

Hunc quoque quem ad furcam trifido dente ramosa membris per uincla compactis inmissum et adductum trochleatim pendere fecerant confortauit. Eumque, cuius in sartagine flammata et scintillantibus olei rore saltuatim crepitante cunctis stupentibus inuicta puerilia membra torrebant, ut ne hec quidem pertimesceret pia uoce iuuabat.

Hoc genere tormentorum singulos laniari prospiciens, illum sibi tantum periturum esse suspirat, si quis eorum non fuisset, Domine, in sacrificium tue laudis adsumtus. Sed tua clementia munerante, omnipotens Deus, et tuo Spiritu confirmante unus omnium sensus, una fides, una confessio, omnes in martirii gloria pretiosa morte sociauit. Tunc supra paruulorum dilacerata corpuscula mater leta conla bitur et felici cruore permixta octaua in tuis, Iherusalem, ianuis passionis nexilla suspendit.

Iste etiam Felix est in sollemnitate feliciter iunctus, in martirii certamine parili gloria coronatus. Ea namque deuotione hic sacri Euangelii non trepidauit inperterritus confiteri doctrinam, quia illi prisce legis paternam traditionem obseruantes tenuerunt custodian. Omnes enim artus non formidauit impie persequentibus tradere in uindictam, dummodo Christo Domino ab idolorum cultibus seruaret animam incorruptam, pro cuius dilectione uite temporalis maluit sustinere iacturam: ut, quod illi consequi promeruerunt Domino passuro, hoc iste compos adeptus sit iam Domino passo. Totum illi Christi amore perferunt plena fide adhuc in circumcissione carnis: hic uero perfecte exsultans in passione Christi, ex eius resurrectione gloriatur in circumcissione cordis, uerum Agnum immolans qui mundi chirographum suo deleuit cruore, et ad celestia regna conscendere nobis demonstrat clarissima ascensione. Vnde non inmerito profertur huius inter sanctos martires sancta confessio, cuius fit sponte ob amorem uerum Christi uite huius amissio, quem decorauit nimio proprii martirii amore adsumtio. Eo est nimirum lacessitus prouentu, quo iugis ei fuit uite mundissime sanctificatio: quia accensa erat in eo inpatienter prouocata Christi dilectio, ut a presidis iniquissimo ministro uerberibus affectus et morte atrocissima trucidatus in confessione Filii Dei animam obtaret ponere, cum qua in seculo eterna desiderauit inter sanctos martires sine fine regnare.

Per ipsum Dominum nostrum, ante cuius conspectu turma arcgangelica cum angelorum legionibus, patriarcharum choris, apostolorum coronis, martyrum meritis, uel etiam cum omni sanctorum innumerabilium multitudine proclamant, ita dicentes:

Sanctus, Sanctus, Sanctus.

[1296]

Post Sanctus

Vere sanctus, uere benedictus Dominus noster Ihesus Christus Filius tuus, qui nobis hunc diem sanctorum Maccabeorum passione inlustrem, et Felicis sui felicitate reddidit enitentem.

Te proinde, Deus Pater, exoramus adclines, ut in hac concreta Martirum tuorum festiuitate supplicantibus nobis, et amorem implende legis que pro qua illi passi sunt tribuas, et felicis tui suffragio tempora feliciora concedas.

Christe Domine.

[1296 bis]

Post Pridie

Oblatas tibi, celorum Deus, has hostias ob celebritatem sanctorum Maccabeorum atque Felicis martiris tui, ea dignatione benedicendo sanctifica: quo, et per illos uotum nobis tribuas tolerandi aduersa, et per Felicem felicitate nos heredites sempiterna. Amen.

[1297]

Ad Orationem Dominicam

Septeno nos, Domine, dono perlustra Spiritus, qui septem Maccabeis fratribus pro tua lege certantibus et tolerantiam dedisti et uincerent, et coronam effuso illis tribuisti pro sanguine.

Sicque nobis Felicis tui felicitate letantibus tribuas quod rogaris, ut iustificationem per id nostris inperitias uotis, per quod te iubente ad te proclamauerimus e terris:

Pater.

[1298]

Benedictio

Omnes qui, ob triumphos Maccabeorum atque Felicis martirum, hodie eterno Deo uota persoluitis, uotorum uestrorum premia capiatis. Amen.

Illi uos legem, pro qua passi sunt, amanter faciant adimplere: et hic Felix euangelica uso apud Dominum obtineat lucupletari mercede. Amen.

Sicque per illos pro diuinis institutis animas uobis ponere libeat, ut per istum pro illis ad celestia mereamini peruenire promissa.

8.4.6 Les "Homiliae Toletanae"

- a) "*Sermo in diem Sancti Felicis*": *El sermó en honor de sant Feliu de Girona* (ed.G.ROURA, 1994), *Actes de les Jornades d'homenatge al Dr.Jaume Marquès i Casanovas, Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, XXXIV, Girona, p.302

<fol 114'>

Natalem Sancti Felicis, fratres, feliciter caele-/ brems. Nam odiae ille sanctus fructum / suis nominis meruit. Ut qui felix / ante nomine dicebatur, confes- / sione felicior inueniretur. Cuius felici- / tatem, nulla calamitas. Cuius bea / titudinem nulla miseria. Cuius / gaudium, nulla tristitia. Cuius / triumphum, nulla inuidia. Cuius / requiem, nulla tempestas. Cuius / meritum, temptatio nulla praetur- / bat. Hic itaque Felix sanctus, pro Christi nominae / traditus in carcere qui se iam dignum / fecerat caelo.

Interdicitur ad eum / accessus hominum, cui iam paraba- / tur societas angelorum. Squalo- / rem carnifex sordes catenasque mina- / tur. Sed quando talibus terretur / qui sola Inmortalitatis et mar- / tiri gloria decoratur. Itaque exaudi- / uit Dominus famulum suum et eius gemitum / non despexit. Reliquid inimici / spoliū corporis et coniunxit angelis / fol. 115 animam martiris. Muscipulam / carnis contribit in terram, aeu- / dentem pascerem perduxit ad caelum. Ita ergo mirificante domino miseri- / cordias suas Felix fructum sui nomi- / nis adsecutus est. Cum et pena / et martirii gloria honoratur. Non / quod Dominus militem suum persecutorum / faucibus non possit eruere sed ut / ostenderet crudelibus laniantur, / roborari ptius in fide quam ad fide(m)/ conuerti. Nam quibus uoluit aetiam / hoc tribuit ut sine stimulis dolorum, / coronas acciperent martirum. / Nos ergo, fratres, digna deuotione caelebre-/ mus hunc diem. Ut qui huius marty- / ris fide et integra deuotione con- / iungimur, eidem non solum nomine/ sed aetiam merito copulemur. / Per Dominum nostrum Ihesum Christum qui uiuit et / gloriatur in secula seculorum. Amen.

- b) "*Sermo de natale Sancti Felicis*": *CCL, CIV* (ed.G.MORIN), 1953), Turnholt, p.855-858.

DE NATALE SANCTI FELICIS

1. Ad inluminandum humanum genus, fratres dilectissimi, multas in hoc mundo spiritalis lucernas dominus noster accendit; ut scilicet inluscente per sanctos viros caelesti religione atque doctrina neminem omnino errorum tenebrae involverent, qui veritatis lumen videre voluisset. Quae autem sunt istae lucernae, quas ad discutiendam atque inlustrandam infidelitatis caliginem dominus noster indulsit? Primum patriarchas, deinde prophetas, postea apostolos, postremum omnium ecclesiarum sacerdotes. Inter quos praecipuam ac praeclaram lucernam sanctae recordationis domnum Honoratum huic civitati pietas divina concessit, eumque supra candelabrum huius ecclesiae, ut omnibus luceret, elevare dignatus est. Qui quamvis huic civitati peculiari operum suorum claritate refulserit, at omnia tamen loca, ad quae vel nominis sui opinione pervenit, meritorum suorum luce perfudit. Cuius dum recolimus inexpugnabilem in operibus fidem, mirabilem in contemptu mundi rigorem, singularem in misericordia caritatem, indubitanter credimus eum inpluisse etiam non inpleta passione martyrium.

2. Non enim martyrium sola sanguinis consummat effusio, nec sola dat palmam exustio illa flammaram: pervenitur, non solum occasu, sed etiam contemptu corporis ad coronam: Absque inuria sanctorum in persecutionibus defunctorum dicere liceat, carnem adflixisse, libidinem superasse, avaritiae restitisse, de mundo triumphasse, pars magna martyrii est. Nos vero, fratres dilectissimi, si ad consortium martyrum vel sacerdotum volumus pervenire, de imitatione martyrum cogitemus. Debent enim in nobis aliquid de suis virtutibus recognoscere, ut pro nobis dignentur domino supplicare. Si enim tormenta, quae sanctis martyres pertulerunt, sufferre non possumus, vel contra malas concupiscentias ipsis intercedentibus repugnemus. Et quia non desunt cottidiana peccata, non desint etiam cottidiana remedia.

Nemo se credat aliquam felicitatem aut aliquod verum gaudium in hoc saeculo possidere. Beatitudo hic praeparari potest, possideri non potest. Duo sibi tempora ordine suo succedunt, TEMPUS FLENDI, ET TEMPUS RIDENDI. Nemo se circumveniat, fratres, non est in hoc mundo tempus ridendi. Scio, fratres, quod omnis homo gaudere desiderat: sed non toti ibi quaerunt gaudium, ubi oportet

inquiri. Verum gaudium in hoc mundo nec fuit, nec est, nec esse poterit. Sic enim ipse dominus in evangelio suos discipulos admonuit, dicens: IN HOC MUNDO PRESSURAM HABEBITIS, et iterum: MUNDUS GAUDEBIT, VOS AUTEM TRISTES ERITIS; SED TRISTITIA VESTRA CONVERTETUR IN GAUDIUM. Ac sic in hac vita cum labore et dolore quod bonum est auxiliante domino faciamus, ut in futuro saeculo bonorum fructus collegere cum gaudio et exultatione possimus, secundum illut: QUI SEMINANT IN LACRIMIS, IN GAUDIO METUNT.

3. In hoc itaque mundo, fratres carissimi, per peccatum primi hominis de beata paradisi sede proiecti, et quasi in exilio missi sumus; ac sic in hoc saeculo patriam non habemus, sicut et apostolus dicit: DUM SUMUS IN HOC CORPORE, PEREGRINAMUR A DOMINO. Non ergo requiramus gaudium in hoc mundo, quia, sicut supra dictum est, verum gaudium comparari hic potest, possideri non potest. Non quaeras in via, quod tibi servatur in patria. Et quia contra diabolum Christo duce cotidie tibi pugnare necesse est, praemium non requiras in praelio, quod tibi servatur in regno: non requiras in pugna, quod tibi servatur, cum fuerit perfecta victoria. Magis illut adtende, quod apostolus dicit: OMNES, QUI VOLUNT PIE VIVERE IN CHRISTO, PERSECUTIONEM PATIUNTUR, et iterum: PER MULTAS TRIBULATIONES OPORTET NOS INTRARE IN REGNUM DEI.

4. Ita ergo deo donante agere debemus, ut ad principalem patriam redire feliciter mereamur, ubi nos parentes nostri, patriarchae prophetae et apostoli, suscipere vel videre desiderant, ubi etiam cives nostri angeli, et civitas illa caelestis Hierusalem, et rex civitatis ipsius Christus, expansis nos brachiis caritatis expectant, ut ad ipsos prostrato diabolo pleni bonis operibus feliciter redeamus. Scitis enim, fratres, quia omnes negotiatores et quicumque iter agentes in via sunt solliciti, ut in patria possint esse securi; et tunc habent veram laetitiam, quando cum magno lucro pervenire merentur ad patriam. Ita et nos, dilectissimi fratres, tunc animum nostrum praeparemus ad gaudium, quando pervenire meruerimus ad Christum; interim modo gaudeamus in spe, verum gaudium postea habituri in re. Quod peius est, multi sunt, qui perverso ordine de voluptate et deliciis et luxuria saeculi huius gaudere se credunt: sed quod in gaudio videntur serere, necesse illis erit cum lacrimis et luctu recipere; quia non mentitur ille, qui in evangelio dixit: VAE VOBIS QUI RIDETIS

NUNC, QUIA LUGEBITIS ET FLEBITIS. Sic fecit et ille infelix dives, qui PURPURA INDUEBATUR ET BYSSO: gaudium quidem habuit in mundo, sed flammam invenire meruit in inferno. Lazarus, qui iacebat ad ianuam eius, tristitiam habuit in via, sed verum gaudium recepit in patria.

5. Nos vero, fratres carissimi, quantum possumus dei misericordiam deprecemur, ut nobis ita amorem vitae aeternae inspirare dignetur, ut plus patriam velimus amare quam viam, amplius de futuro quam de praesenti saeculo cogitemus; et sic semper in exilio mundi istius agere studeamus, ut ad futurum iudicium cum libera et segura conscientia ornati bonis operibus pervenire possimus: praestante domino nostro Iesu Christo, cui est honor et imperium in saecula saeculorum.

8.4.7 L'Antiphonarium

Officium In Diem sancti Felicis: Antifonario visigótico mozárabe de la catedral de León (ed.L.BROU-J.VIVES, 1959), Barcelona-Madrid, p.374-378.

<fol. 224>

[OFFICIUM IN DIEM SANCTI FELICIS]

[KAL.AUGUSTAS] [AD VESPERUM]

Gloria et honore. SNO. Alleluia. Beatus vir / qui timet dominum alleluia in mandatis eius cupiet / nimis alleluia alleluia. / II. Gloria / et divitiae in domo eius et iustitia eius manet in seculum seculi alle (luia). LDE. / ANT. Felix qui pronus est ad misericordiam benedicetur de panibus suis dedit pauperibus. VR. Beatus [qui intel] (igit).

AL. Felix qui ex abundantia sua cibos ponit in visceribus pauperum de opere suo / recipiet fructum laborum alleluia. VR. Potens in terra. YMN. Fons deus (vitae perennis). /

PSLD. Qui solatus est pauperum consolatur ipse in eum de suis panibus prebuit inopi / victoriam et honorem accepit alleluia.

AD MATUTINUM DE PS III°. A /

ANT. Felix qui non habuit animi sui tristiam et non excidit ab spe sua iucunditate et / exultatione thesaurizabit super eum dominus et nomine eterno/ hereditabit illum. VR. Dominus conserbet eum...faciet eum. Et nomine. ALLE (luia)

<fol.224 v.>

A. Felix qui in sensu suo cogitabit circumspectionem dei adimplevit eum dominus / spiritu sapiente et intellectum et stola glorie vestibit illum. VR. Qui ingreditur. /

AL. Felix qui potuit transgredi et non est transgressus et facere mala et non fecit / ideo stabilita sunt opera eius in domino et elemosinas illius enarrabit ecclesia / sanctorum alleluia alleluia. VR. Beatus vir qui ti (met). /

RS. Felix quia deiecisti a te ignem terre et amplivatus es in mirabilibus tuis / alleluia. Beati sunt qui te viderunt et in amicitia tua decorati sunt alleluia / alleluia alleluia. VR. Inpletus es quasi flumen sapientia / longe extulisti nomen tuum et dilectus es in pace tna. Beati sunt./

ANT. Beatus vir qui non est lapsus verbo oris sui et non est conpunctus tristitia / delicti felix qui non habuit mestitiam in anima sua. VR. Dominus conserbet./

A. Felix vir iste qui iustificatus a deo suo est in omni certamine gloriosus / apparuit dedit illi dominus coronam victoriae. VR. Iucunditatem.//

<fol. 225>

RS. Felix vir qui inventus est sine macula et qui post aurum non abiit nec sperabit / in pecunia et tesauros quis est iste laudabimus eum fecit mirabilia in vita sua. / VR. Dispensit dedit pauperibus iustitia eius manet in seculum seculi. Quis est. /

ANT. Felix vir este qui inducet pro torace iustitiam et accipient pro galea iudicium / certum summet sibi scutum inexpugnabile et equitatem in dilectione dei. VR: Manus enim. /

A. Felix qui parturit sapientiam et labia eius considerant placita. VR. Lex dei eius. /

- AL. Felix vir qui inventus est fidelis alleluia in conspectu domini permanet /
usque in eternum alleluia Alleluia. VR. Potens in. /
- RS. Felix vir cuius memoria in benedictione est similem illum fecit deus / in
gloria sanctorum et coronabit eum alleluia alleluia. / VR. Et magnificabit
eum dominus in timore inimicorum. Et coro (nabit). /
- ANT. Felix qui in omni pressura laudat dominum quoniam lingua placabilis
lignum vite eterne. [VR. Et ponam in mari.] /
- A. Felix qui non abicit disciplinam domini dei sui quoniam domus illius
magnificabitur nimis. [VR. Lex dei eius] /
- AL. Felix qui custodit increpationes dei sui alleluia quoniam gaudebit in die /
nobissimo alleluia alleluia. VR. In memoria eterna.
- RS. Felix qui potuit transgredi et non est transgressus et facere mala et non
fecit//

<fol. 225v.>

sed elegit potius affligi cum populos dei quam temporalis peccati iucundi /
tatem habere que velociter substollitur et non lucratur. / VR. Felix qui
suscepit ludibria et verbera vincula et carceres. Quam tem (poralis. /

- ANT. Felix qui gratias semper agit deo ut dignum est quoniam supercrescit in
omnibus / fides sua et habundat caritas illius in aeternum et in seculum
seculi. VR. In eternum ser (vabo). /
- A. Felix qui gloriatur in domino deo per exemplum Christi in omni pressura que
in mundo / isto sustinet ut dignus habeatur in regno eius pro quo et paritur
in amore dei. VR. Semel iu(rabi) ./
- AL. Felix qui suffert temptationes inimicorum quoniam iustus deus retribuet /
retributionem qui tribulant eum alleluia alleluia alleluia. VR. Paratum est
cor. /
- RS. Felix qui spiritu contribulato sacrificat domino deo suo quoniam victime /
impiorum odibiles sunt deo v(ota) vero iustorum placabilia. VR. Os iusti
meditabitur sapientia et lingua eius loquetur iudicium. Q(uonia)m ius.

IT(EM) ALIA MISSA PRO MACCABEOS DICENDA

ANT. Iusti susceperunt mortem ut non confunderentur sed confortati sunt ut non pro / fanarent testamentum sanctum sed loquebantur omnes propter legem domini / et pro testamento patrum nostrorum. VR. Q(uoniam) rectus e(st). /

A. Tradamus animas nostras pro testamento et legibus dei nostri et moria- //

<fol. 226>

mur in innocentiam nostram. VR. Q(uoniam) deus amat iudicium in eternum conserbabuntur. Pro (testamento). /

Al. Iusti omnis emulatores facti sunt legis alleluia et credentes liberati sunt de flamma / Alleluia alleluia alleluia. VR. Beati inm(aculati). RS. Isti sunt sacti qui. DE PS.L. Livera me de viri(s). /

DE C.A.BNS. Benedicam dominum patrem domini mei quia liberavit me / a pressura flamme et in medio ignis non sum extuatus.

PSL. AD MISSA /

PSLM. In manibus portabunt te ne umquam offendas a lapide pedem tuum. / VR. Quoniam angelis suis mandabit de te ut custodiant te in omnibus viis tuis. Ne. /

CLM. Non accedunt a te mala et flagellum non appropriabit tabernaculo tuo. /

DEO GRATIAS. VR. Scuto circumdabit te veritas eius. N(e). LDS. Alleluia. / Ne timeas a facie inimicorum tuorum quoniam ego tecum sum ad liberandum te. [Sapientia ius(tum)]. /

*Les seus episcopals de Girona i Empúries i les terres del nord-est de Catalunya
a les fonts escrites d'època tarδοantiga (segles IV-VII)*